
САВРЕМЕНА СРПСКА
СТРАТЕШКА КУЛТУРА

САВРЕМЕНА СРПСКА СТРАТЕШКА КУЛТУРА

Аутори

Вељко Благојевић

0000-0001-6981-0560

Александар Гајић

0000-0002-3873-0231

Милован Суботић

0000-0001-8729-5742

Милан Игрутиновић

0000-0002-7487-518X

Рецензенти

Др Слободан Зечевић, научни саветник, Институт за европске студије

Проф. др Мирослав Младеновић, редовни професор,

Факултет безбедности Универзитета у Београду

Др Миломир Степић, научни саветник, Институт за политичке студије

Издавач

Институт за европске студије

Трг Николе Пашића 11

11000 Београд

За издавача

Др Слободан Зечевић, директор Института за европске студије

Дизајн и припрема за штампу

Весна Пијановић

Штампа

„Слава“, Кнеза Милоша 42, Сопот

Тираж

100

ISBN 978-86-82658-01-6

Београд 2025.

Вељко Благојевић
Александар Гајић
Милован Суботић
Милан Игрутиновић

САВРЕМЕНА СРПСКА СТРАТЕШКА КУЛТУРА

ИЕС

ИНСТИТУТ ЗА ЕВРОПСКЕ СТУДИЈЕ
INSTITUTE OF EUROPEAN STUDIES

Београд, 2025.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
О КОНЦЕПТУ И ОСНОВНИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА СРПСКЕ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ.....	10
О концепту стратешке културе	10
<i>Стйрашйешка кулйура и национална безбедносй</i>	29
Путоказ за изучавање српске стратешке културе	43
<i>Обликовање стйрашйешке кулйуре у борби за ослобођење</i>	44
<i>Како је Србија стйекла независносй</i>	57
<i>Србија у Балканским и Великом райу</i>	62
<i>Срйска стйрашйешка кулйура у држави јужних Словена</i>	67
О концепту и савременој српској стратешкој култури	72
ТРАДИЦИЈА И СТРАТЕШКА КУЛТУРА	77
Религија и стратешка култура – од многобоштва до савремених монотеизама	82
<i>Монойеисйички и йолийеисйички однос йрема сукобима</i>	86
<i>Однос хришћансйива и ислама йрема райу – кайејорија йраведној и свейој райа</i>	88
<i>Хришћансйиво и рай</i>	89
<i>Ислам и рай</i>	93
Религија и етницитет као фактори стратешке културе Србије	96
<i>Срби у време йрихвайања истйочној хришћансйива</i>	96
<i>Свейосавље као обједињујући елементй народа и конфесије</i>	100
<i>Да ли идентйийейски йримайй йрийада срйсйиву или йравослављу?..</i>	103
<i>Однос релийјској и еййничкој на йпримеру райова деведесейих</i>	107
Најзначајнији култови код Срба.....	113
Мит и традиција – (зло)употреба мита у савременој култури и политици	126

<i>Тумачења и присусвојење мита у савремености.....</i>	<i>129</i>
<i>Структурни елементи мита: српски митови у мајрици</i> <i>миџолошке структуралности</i>	<i>133</i>
<i>Митско време.....</i>	<i>133</i>
<i>Митски локалитети и митска предметност</i>	<i>137</i>
<i>Митски јунак.....</i>	<i>141</i>
<i>Митски језик и његове поруче.....</i>	<i>145</i>
<i>Флуидност и злоупотреба највећих српских митова.....</i>	<i>148</i>
Стратешка култура Србије као мера између традиције и модерности.....	152
ГЕОПОЛИТИЧКИ ОКВИР СРПСКЕ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ	155
Геополитички положај Србије на Балкану	160
Утицај геополитичких процеса на идентитетско конституисање Срба.....	165
Идентитетски темељи српске стратешке културе	171
СПЦ као српски идентитетски стожер у геополитичким процесима ..	176
Основне одлике српског идентитета и његове стратешке културе.....	188
<i>Проблем српске идентитетске расподелености, наслеђа</i> <i>југославенства и њихових последица на стратешку културу.....</i>	<i>197</i>
Савремени балкански геополитички токови и простор за стратешко деловање.....	205
Српска стратешка култура пред савременим изазовима	211
ПОЛИТИЧКИ УСЛОВИ РАЗВОЈА САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ.....	217
Искорак из социјалистичке Југославије (1987-1992).....	229
Изолација (1992-1998).....	262
Косовска криза и рат (1999)	287
Промене 2000. – нове дефиниције интереса	307
Црна Гора, Косово и Метохија, и војна неутралност (2006-2008).....	316
ЛИТЕРАТУРА	323
Документи	323
Монографије, зборници и тезе	324
Чланци	332
Новине и медији	338

ПРЕДГОВОР

Да би се на неки начин „омеђила”, иначе „тешко ухватљива” проблематика коју изучава стратешка култура, потребно је да се дефинишу њени кључни чиниоци. Критеријуми за њихово одређивање су засновани на основним „стубовима” на којима почива национални идентитет. Реч је о суштинским одредницама који су утицали на формирање и карактер једног народа сагледавани у историјским контексту. С обзиром да ниједна нација није искључена од спољних утицаја и, у мањем или већем обиму, нужно ступа у интерактивне односе са другим субјектима међународних односа, неопходно је сагледати и међународни оквир и контекст у коме се стварала и конституисала стратешка култура нације. Овде је посебно значајно истаћи утицај географских, историјских, верских и политичких чинилаца на формирање стратешке културе. Управо се из специфичности стратешке културе могу и сагледати различити стратешки приступи народа, својеврсни обрасци понашања, као и организациони приступи у изградњи система националне безбедности и одбране. Када се све наведене тематске целине сагледају и сазнања „пропусте кроз призму постојећег теоријског оквира” може се приступити закључивању о основним квалитативним карактеристикама стратешке културе српског друштва.

Студије стратешке културе се на Западу систематски изучавају, док се у Србији још нису у довољној мери афирмисале. Зато постоји потреба да се појам стратешке културе и његов историјски развој подробније објасни и на тај начин приближи нашој стручној и научној заједници. Поједине институције и аутори су указивали пажњу стратешкој култури и давали се наведеном проблематиком. Драган Р. Симић је први код нас указао на значај стратешке културе и дао концептуални оквир за њено изучавање у делу *Светска политика посвећеном стратешком мишљењу*¹. Нешто касније је Центар за цивилно-војне односе реализовао конференцију под називом „Култура и реформа сектора безбедности: политичка, стратешка и војна култура у транзиционим државама” у Сремским Карловцима. Радови са конференције објављени су

¹ Dragan R. Simić, *Svetska Politika*, Fakultet političkih nauka, Beograd. 2009, poglavlje III.

у часопису Безбедност западног Балкана¹, при чему посебно треба издвојити норвешког научника Асле Тојеа (Asle Toje). Урош Живковић је објавио научни рад у часопису Војно дело 2/2017, у коме се бавио проблематиком европске стратешке културе, док се Дарко Глишић бавио америчком стратешком културом.

Занемаривање стратешке културе, не значи да она не постоји и да нас други не анализирају и кроз ту „концептуалну призму”. Другим речима исказано, неопходно је нагласити чињеницу да иако се ми не бавимо стратешком културом, то не значи да се она не бави нама. Због тога је Институт за стратегијска истраживања реализовао пројекат под називом „Стратешка култура као детерминанта националне безбедности у функцији подршке концепту војне неутралности”, чији су резултати представљени у тематским бројевима часописа Војно дело². Може се рећи да је реализацијом овог пројекта започето систематско научно изучавање стратешке културе у Србији, без намере да се умањи значај аутора који су раније бавили овом облашћу. Напротив, треба им одати дужно признање што су пионирски трасирали пут за изучавање студија стратешке културе у Србији. Нешто касније је Душан Кесић успешно одбранио први докторат из студија стратешке културе на Факултету безбедности Универзитета у Београду. Данас се могу наћи чланци у научним часописима у Србији који се баве стратешком културом и то више није никакав изузетак.

Стратешко мишљење представља не само скуп знања из различитих научних дисциплина, већ и њихово стављање у корелацију, постављање приоритетних односа и фундаменталних релација, али и схватање процеса у међународних односима у којима би требало да се реализује друштвени развој, да се предвиде околности које ће у будућности бити релевантне за друштвени развој и да се одреде кључни параметри и везе који ће подржати развој и просперитет читавог друштва. Због тога је посебно значајно да се свако друштво, које на систематски начин настоји да се развија, нужно мора бавити студијама стратешке културе како би били у позицији да „дубински” спознају друге актере на међународној сцени, али и да објективније и рационалније сагледају својства народа коме припадају. Због сложености предмета истраживања и самог истраживачког проблема, четворица аутора, ма колико то на први поглед деловало као необично велики број, може се сматрати истовремено и као недовољан. Редови који следе, извесно представљају колективни напор да се овако сложен и значајан проблем објективно

¹ Ejodus Filip i Jelena Radoman, „Strateška kultura i reforma sektora bezbednosti”, *Bezbednost Zapadnog Balkana*. 4(14), 2009, 1-2.

² *Војно дело*, 8/2019 и *Војно дело*, 4/2020, Медија центар одбрана, Београд.

изучи и нашој научној и друштвеној заједници понуде адекватни одговори. Дубоко свесни да они нису коначни и апсолутни, већ само почетак систематског изучавања стратешке културе, резултате истраживања у доброј вери и намери предајемо на корист српском народу.

АУТОРИ

О КОНЦЕПТУ И ОСНОВНИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА СРПСКЕ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ

„Добра стипендија претпоставља добру антропологију и социологију”

Бернард Броуди

О концепту стратешке културе

Објаснити концепт стратешке културе није једноставан задатак, јер је реч о веома сложенем појму чији садржаји остварује утицај на широки спектар субјеката и читаву друштвене заједнице. Та комплексност чинилаца који детерминишу стратешку културу и њихова сложена међузависност чини да процес њеног схватања и дефинисања изузетно сложеним и готово неухватљивим. Ипак, чињеница је да концепт стратешке културе постоји и да се користи указује на неопходност њеног изучавања без обзира на проблеме њене недовољне методолошке изграђености. У прилог овој тврдњи довољно је навести да је реч о синтагми која укључује веома тешко мерљив и вредносно ухватљиву „културу” са „стратегијом” за коју се може рећи да представља „царство рационалног мишљења” и комбинаторике засноване чињеницама и околностима. То на први поглед делује као да су спојени неспојиви сегменти божанстава Венере и Марса.

Иако су и раније постојали теоретичари који су указивали на утицај културе на политику и својеврсну политизацију културе, посебно у пост-модерно доба, Ричард Лебов је представио целовиту теорију која наглашава људску потребу за културним самоодређењем и показује како она утиче на политичко понашање на свим нивоима друштвене заједнице. Лебов објашњава међународне односе кроз призму културе, коју доказује у студијама случаја од античке Грчке до рата у Ираку. Његово схватање настанка државе и суштинских узрока рата базирано је на културолошким разликама, које су засноване на четири основна мотива: аспирацијама, духу, разуму и страху.

Свака култура генерише другачију логику у вези са сарадњом, сукобима и спремности за преузимањем ризика.¹

Реферирајући на релацију појмова које чине синтагму стратешка култура, Станислав Стојановић констатује да је стратегија „ексклузивно интелектуална активност највишег реда”². Стратегијска мисао заснована је на рационалном просуђивању па је споран утицај културолошких чинилаца, који су засновани на рационалним, али и ирационалним ставовима. Стратешка култура представља свеукупност деловања историјских, географских, религијских, вредносних и других одређења неког колективитета за разлику од стратешке мисли која представља методолошки засновано и рационално промишљање о остваривању виталних националних интереса³. Не спорећи утицај стратешке културе на стратешко мишљење, Стојановић проблематизује однос њених ирационалних чинилаца и квантификацију утицаја стратешке културе на стратегију.

Ипак, како је то луцидно уочио Милош Кнежевић „помнијим приступом долази се до понекад неочекиваних сазнања о споју реалних појава стратегије и културе и појмова који их реферишу. Та сазнања у много чему надилазе и обогаћују појединачна значења саставних делова синтагме.”⁴ Овде је посебно значајно нагласити чињеницу да управо концепт стратешке културе доприноси бољем сагледавању спектра нерационалности, као једног од кључних недостатака стратешких студија, као што је то случај и са међународним односима у целини. Не може се порећи да су стратегијске студије, као што је то Драган Симић истакао”вид прагматичне и практичне делатности, а да је теорија стратегије заправо теорија акције”⁵, те концепт који доноси приближавање реалности у смислу проширења са рационалног на ирационално поље промишљања и деловања свакако вредан пажње, а његово изучавање добија на значају. Тешкоће у његовом теоријском сагледавању, класификацији, методолошком приступу у изучавању и, у крајњем, поузданости процене концепта стратешке културе јесте изазов научника који су одабрали да се баве овим проблемом, али је аргументација за његово изучавање чини се неспорна.

¹ За више видети Richard Ned Lebow, *A Cultural Theory of International Relations*, Cambridge University Press, 2008.

² Станислав Стојановић, „Посебност односа стратешке културе и стратегије”, *Војно дело*, 8/2019, 32.

³ За више видети Станислав Стојановић, „Посебност односа стратешке културе и стратегије”, *Војно дело*, 8/2019, 32.

⁴ Милош Кнежевић, „Појава и појам стратешке културе – однос стратегије и културе: чему стратешка култура?”, *Војно дело*, 4/2019, 10.

⁵ Dragan R. Simić, *Svetska politika*, Čigoja štampa, Beograd, 2009, 163.

Синтагму „стратешка култура” први је употребио Џек Снајдер (*Jack Snyder*) 1977. године, иако је дуго пре тога и много пре њега већ постојала свест о значају познавања противника и сопствених снага и могућности, а у оквиру тога посебно је био анализиран начин на који ће противник настојати да обезбеди реализацију сопствених интереса у миру и евентуалном рату¹. Појам стратешке културе изведен је из ширег концепта политичке културе, којом су се теоретичари и практичари интензивно бавили превасходно због идеолошке поделе света од раних педесетих година прошлог века до краја Хладног рата². Реч је о појму који је изведен из опште националне културе и њеног утицаја на перцепцију безбедности и употребе оружане силе. У најкраћем, може се рећи да је реч о елементима националне културе који остварују утицај на чиниоце који су везани за безбедност и одбрану.

Како Џонсон истиче то су можда и најукорењенији елементи културе једне нације, као што су самоспознаја, вредности, правила и светоназор. Она сматра да је самоспознаја начин на који нација доживљава саму себе, односно особине њиховог националног карактера, њихових планираних регионалних и глобалних улога, као и перцепција њихове коначне судбине. Суштинске вредности одређује као приоритете материјалних и/или идеационих фактора који су изабрани у односу на друге опције у функционалној анализи уложеног и користи, док правила сматра за усвојене и очекиване моделе понашања. Џонсон схвата светоназор као веровање и искуства на који начин се посматра свет и схватају догађаји и процеси на глобалном и регионалном плану. Овде посебно истиче да су веровања једнако значајна и утицајна без обзира да ли су заснована на истини или погрешна. Исто важи и за национално искуство, односно његов недостатак.³

Можда најпознатији пример различитог светоназора може се навести онај између трговачки настројене „таласократске” Атине и војнички оријентисане „телурократске” Спарте, које је Тукидид описао у свом делу Пелопонески ратови. Кроз историју се могу наћи многи слични примери, као што је Уједињено Краљевство и Немачка са почетка двадесетог века. Као савремени пример се могу уочити разлике у колективном светоназору америчког друштва угрубо сагледаног као базично прагматично, засновано на личним вредностима и амбицији и „потрази за срећом”, и руског друштва

¹ Иако је у многим радовима теоретичара стратегије уочена повезаност безбедности и одбране са културом (а јавља се већ у радовима Тукидида, Сун Цуа, затим Клаузевица па све до савременог доба), нико до Снајдера није именовao и дефинисао садржај наведеног појма.

² Jack L. Snyder, *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*, Rand Corporation, Santa Monica, 1977.

³ Jeannie L. Johnson, *Strategic Culture: Refining the Theoretical Construct*, Defense Threat Reduction Agency, USA, 2006, 15.

дубоко укореееног у заједништву, колективном ангажовању и спремности на личне жртве и спремности да се личне интересе потчине колективним. Тај руски однос према личном и колективном се можда најбоље може уочити у делима геополитичара и филозофа Александра Дугина, који се ангажује на изналагаењу алтернатива за руски светоназор у међународној политици¹.

Током протеклих деценија, концепт стратешке културе постепено је добијао подршку у редовима политиколога који проучавају међународне односе, али у доброј мери остаје контроверзан за оне који траже опште или универзално разумевање таквих дискурса. Ипак, овај концепт привукао је одређени број истраживача изван политичких наука. Поред стратешке културе, дефинисани су и други појмови који настоје да објасне разлике у понашању држава у домену безбедности и одбране, међу којима је и идеја о националном стилу. Она полази од претпоставке да свака конкретна национална култура треба да подстакне и усвоји посебан стил у свеукупном политичком промишљању и деловању везаном за безбедност и одбрану. Будући да је безбедност и одбрана саставни, често и један од кључних, чинилаца политичког деловања, у стратешким студијама су се појавиле теорије које су се бавиле изучавањем националног стила и начина ратовања.² Током истог периода, сличан, али много старији концепт „националног стила” или националног начина ратовања, постао је готово општеприхваћен међу војним историчарима и аналитичарима безбедности. Овај појам се разматра у литератури која је развијена ван дискурса о стратешкој култури, баш као што политиколози који се баве стратешком културом ретко пишу радове који ту област повезују с националним начинима ратовања. Као што то чине историчари који разматрају исте догађаје, а долазе до различитих закључака, што је последица различитих вредносних система, светоназора и сензибилитета, тако и теоретичари који се баве стратешком културом, имају свој вредносни систем који их усмерава на различите чиниоце и приоритете, били свесни тога или не.

Други сродни појам, чији се садржаји преплићу са стратешком културом слично као са националним стилем, је организациона култура. Иако се наведеним појмом теоријски бави дисциплина менаџмента у склопу организационих наука, организациона култура у доброј мери преклапа садржаје које чине стратешку културу. Родоначелник теорије групне динамике био је Курт Левин (*Kurt Lewin*). Он је засновао теоријски приступ који се бави изучавањем група, групне атмосфере, значаја и квалитета лидерства,

¹ Александар Дугин, *Украјина – мој рай*, Медија центар одбрана, Београд, 2019; Александар Дугин и Леонид Савин, *Мрежни райови*, Авала прес, Београд, 2018.

² Colin S. Gray, „Comparative Strategic Culture”, *Parameters, Journal of the US Army War College*. XIV, 4, 1984, 27.

групног одлучивања, усмеравања понашања чланова групе и слично. Као резултанта дављења теоријом групне динамике појављује се и појам организационе културе. Слично стратешкој култури, постоји мноштво дефиниција организационе културе који се углавном разликују само по форми, док је њихов садржај сличан. Према дефиницији једног од најзначајнијих српских теоретичара Небојши Јанићијевићу, „организациона култура представља систем претпоставки, веровања, вредности и норми понашања који су чланови једне организације развили и усвојили кроз заједничко искуство, који су манифестовани кроз симболе и који усмеравају њихово мишљење и понашање”¹. Дакле, организациона култура је, попут стратешке културе, релативно трајан и специфичан састав основних вредности, обичаја, уверења и норми који детерминишу организационо понашање, преовлађујуће мишљење и усмерава кључне активности чланова групе и саме целине којој припадају.²

И поред сличности везаних за чиниоце „културе” у организационој и стратешкој култури, постоје и значајне разлике. Она се уочава у специфичним аспектима које се односе на тип и обим групе које су предмет разматрања. Док се организациона култура бави широким спектром група, које подразумевају од предузећа, преко спортских и других невладиних организација, до политичких партија и државних органа, стратешка култура стратешка култура се бави оним сегментима друштвеног живота у националним оквирима који имају узрочно-последичне везе са промишљањем и деловањем у сфери националне безбедности. Управо ова специфичност, представља другу кључну разлику између ова два концепта. Наиме, значај области истраживања и њена специфичност у многоме се разликује у сектору безбедности и одбране од предузећа, компанија или невладиних организација. Као једна од кључних разлика може се узети и обавезност у учествовању у одбрани и очувању безбедности националне државе и променљива и необавезна припадност некој компанији или спортском друштву.

Значајно је истаћи околности у којима је Снајдер био у позицији да конструише концепт стратешке културе. Реч је о времену Хладног рата у коме је питање свих питања било претња употребе нуклеарног наоружања, свега неколико година након велике кубанске кризе која је свет довела до ивице нуклеарног сукоба супер сила са отвореном претњом за његову употребу. Управо је анализа кубанске кризе навела Снајдера да се, на научно заснован начин, одреди према тада кључном питању вероватноће совјетског нуклеарног удара и на који начин Сједињене Америчке Државе могу да делују одвраћајуће на стратегијском нивоу. Овако круцијална питања која су по свом значају далеко надилазила анализе доктринарних докумената Совјета,

¹ Наведено према Ранко Лојић, „Организациона култура”, *Војно дело*, јесен 2010, 259.

² Ранко Лојић, „Организациона култура”, *Војно дело*, јесен 2010, 259.

јер је у игри било самоуништење читаве људске цивилизације, нужно су морала бити „подржана” квалитетним методолошким поступком „дубинске” анализе не само комунистичке елите већ и читавог совјетског друштва. Методолошки поступак који је применио током бављења наведеном проблематиком навео је Снајдера да теоријски уобличи и дефинише нови концепт који би се односио на синтезу резултата истраживања. Он је стратешку културу дефинисао као „укупни збир идеала, условних емотивних одговора и образаца уобичајеног понашања које су припадници једне националне стратешке заједнице усвојили учењем или опонашањем и који су им заједнички онда када је реч о (нуклеарној прим. аутора) стратегији”¹.

Познати теоретичар који се бави стратешким студијама и теоријским аспектима концепта стратешке културе Колин Греј (*Colin Gray*), овај концепт дефинише као „размишљања и акције када је у питању употреба силе, а које проистичу из перцепције националног историјског искуства”². Полазишта становишта његовог бављења студијама стратешке културе заснована су на следећим ставовима:

1) Концепт стратешке културе је користан алат за боље разумевање нас самих, других, и како нас други виде,

2) Као што нас културна свест може просветлити, тако може и да ограничи разумевање и ограничити опције решавања проблема и

3) Ограничено разумевање стратешке културе других може бити врло опасно за међународни мир и безбедност.³

За разлику од Снајдера, Греј поклања већу пажњу америчкој стратешкој култури, а не само схватању стратешке културе других актера међународне политике⁴. Он правилно уочава да се америчка стратешка култура односи на преовлађујуће ставове теоријских разматрања и практичног деловања везаних за планирање и употребу силе⁵.

Један од првих резултата расправе о стратешкој култури био је дефинисање самог појма. Постојали су многи аутори који нису прихватили дефиниције стратешке културе 1970-их, 1980-их и раних 1990-их година, јер су

¹ Jack L. Snyder, *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*, Rand Corporation, Santa Monica, 1977, 5.

² Colin S. Gray, „Comparative Strategic Culture”, *Parameters, Journal of the US Army War College*, XIV, 4, 1984, 26-34.

³ Исто.

⁴ „Таква култура указује на начине мишљења и акције повезане са силом, који произилазе из националног историјског искуства, тежње за културним конформизмом (као Американац, ко сам ја и како би требало да се осећам, мислим и понашам?) и из многих и различитих америчких искустава (географије, историје, политичке филозофије и праксе, као и начина живота) који одређују америчку културу”.

⁵ Colin S. Gray, „Comparative Strategic Culture”, 26-28.

дефиниције указивале на ужи садржај појма, углавном је сводиле на војну културу или културу владиних доносилаца одлука, односно релативно малобројне елите која доприноси дискурсу о одбрани, а која се у појединим државама назива „стратешка заједница”. Савремена схватања концепта стратешке културе подразумевају много обимнији садржај, који обезбеђује свеобухватније сагледавање и представља реалистичнију основу за теоријска разматрања. Она се углавном фокусирају на владине политике о кључним стратешким опредељењима, попут оружја за масовно уништење, и њихове корелације са базичном, општом или свеукупном културом друштва.¹

Једну од таквих дефиниција је понудио Кен Бут (*Ken Booth*) који под стратешком културом подразумева „националну традицију, вредности, ставове, навике, симболе, обрасце понашања, достигнућа и посебности у начинама на које се прилагођавају окружењу и решавају проблеме који се односе на претњу или употребу силе”. Алистер Џонстон (*Alastair Johnston*) даје нешто сведенију дефиницију стратешке културе, за коју тврди да је „интегрисани систем симбола (нпр. структура аргументације, језички стил, аналогии, метафоре) који је у функцији изградње свеобухватних и дугорочних стратешких опредељења формирајући концепте улоге и ефикасности војне силе у међудржавним односима на такав начин да те концепције буду засноване на чињеницама и да стратегијска опредељења делују усаглашено, реалистично и ефикасно”. Колин Греј даје свеобухватније и детаљније схватање стратешке културе као „дугорочно усвојене друштвене идеје, ставови, традиције, начин размишљања и преовлађујућег начина мање или више специфичног односа према географски оријентисаном приступу безбедносне заједнице која има заједничко историјско искуство”. Мање детаљну, али ефектну дефиницију стратешке културе нуди Кери Лонгхурст (*Kerry Longhurst*) који је схвата као „специфичан скуп уверења и ставова о употреби силе, те праксе везане за употребу силе, који постоје у оквиру једне групе и који се временом развијају кроз јединствени дугорочни историјски процес”.²

Савремени приступи дефинисања стратешке културе све више значаја указују на колективном идентитету. Оне се могу сагледати кроз мултидисциплинарни приступ који нуди Алсе Тоје (*Asle Toje*) који истиче да је „настала на раскршћу историје, могућности, геополитике и вредности, стратешка култура представља збир доминантних ставова и облика понашања. Она указује на то које су алтернативе и који се правци деловања сматрају могућим,

¹ Вељко Благојевић, „Стратешка култура и национална безбедност”, *Зборник Мајмиче српске за друштвене науке*, LXX, № 170 (2/2019), Нови Сад, 166.

² Lawrence Sondhaus, *Strategic Culture and Ways of War*, Routledge, New York, 2006, 124.

али нема пресудан утицај на то шта се очекује од актера”.¹ Друга значајна дефиниција је дело Кристофа Мејера (*Christoph Meyer*) који под стратешком културом подразумева „друштвено преносиве и на идентитету засноване нормe, идеје и навике ума које деле најутичајнији актери и друштвене групе у одређеној политичкој заједници, које помажу да се обликује хијерархијски сет опција за друштвено постизање безбедносних и одбрамбених циљева”.²

Од српских теоретичара који су били кадри да понуде дефиницију стратешке културе, вредно је навести да је то до сада учинио једино наш истакнути геополитичар Миломир Степић. Он је у маниру национално освешћеног научника понудио дефиницију српске стратешке културе. Ипак, његова дефиниција није „уска” и непримењива за друге народе. Напротив, она је апликативна за било који народ на свету и у том смислу је „широка” исто колико и било која дефиниција стратешке културе. Степић нуди следећу дефиницију: „Српска (војно)стратешка култура јесте на српском идентитетском коду постављен систем континуираног и свеобухватног поимања, промишљања, понашања, дефинисања, планирања, институционализовања и деловања на војнобезбедносном плану ради остваривања српских националних интереса”.³ Као што се из текста дефиниције може видети, аутор се залаже за употребу прецизнијег појмовно-категоријалног апарата у случају стратешке културе то значи додавање префикса „војно” на уобичајену синтагму.

О српском идентитетском коду, како то наводи Степић, говори Слободан Јовановић у делу *Културни образци*. У поглављу о културном обрасцу, Јовановић се позива на старогрчку филозофску мисао које су биле окренуте појединцу и његовом културном обогаћивању у оквиру колективитета. „Обогаћивање је требало да почне самопосматрањем и самосавлађивањем. Човек не сме робовати својим страстима: уместо да владају оне њиме, нек влада он њима. Да би могао управљати самим собом, њему је потребно једно мерило вредности, према коме би своје прохтеве и тежње одмеравао и ценио. Стари Грци су говорили: „Упознај самога себе!” „Све са мером!” Да би нашао мерило вредности, човек мора узети све ствари као делове једне целине. Тек кад их доведе у везу и покуша ускладити, он је у стању да сваку

¹ Asle Toje, „Strateška kultura kao analitički alat – istorija, mogućnosti, geopolitika i vrednosti: primer EU”, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, god. 4, br. 14, jul-septembar 2009, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2009, 4.

² Наведено према Миломир Степић, „Геополитички темељи српске стратешке културе”, *Војно дело*, 8/2019, Медија центар Одбрана, Београд, 2019, 168.

³ Миломир Степић, „Геополитички темељи српске стратешке културе”, *Војно дело*, 8/2019, Медија центар Одбрана, Београд, 2019, 169.

ствар постави на своје место и одредити јој релативну вредност. Тежећи за складношћу, он одбацује све што је једнострано и претерано”¹

Теоретичари који су се бавили овом проблематиком утврдили су да фактори попут географије, историје, приступа технологији, искустава у погледу типова владавине, верске традиције и слично стварају идентитет, вредности и норме које чине националну културу. Стратешку културу детерминишу они фактори националне културе који су повезани с безбедносном проблематиком. Према Џени Џонсон најзначајнији извори стратешке културе су: идеологија, окружење (непријатељско/пријатељско), демографија, усклађеност са глобалним вредностима, клима, улога/позиција у међународном систему/поретку, интерпретација сопствене историје, религија (религије), интеракција са другим народима, утицајна литература, хероји/легенде, националне трагедије, обичаји наслеђени од освајача, географија, национални ресурси, регионалне традиције, доступност технологији, образовање, здравствено стање популације и историја политичког система².

Формирање и развој теорије стратешке културе, као релативно новог концепта и аналитичког алата стратешких студија и међународних односа, суштински је заснован на теоријском правцу бихејвиоризма. Чињеница је да се овај теоријски приступ преузет из психологије, али је био често примењиван и у другим друштвеним наукама³. Посебно је био значајан за описивање и предвиђање догађаја у међународним односима до шездесетих година прошлог века, када је углавном напуштен због бројних мањкавости везаних за поузданост и заснованост методолошког поступка који је примењиван. Ипак, бихејвиоризам није потпуно напуштен, јер очигледно налази своју примену у различитим дисциплинама међународних односа, попут стратешких студија и стратешке културе. Бихејвиоризам је и даље релевантан теоријски приступ проучавању друштвених елита и њихових опредељења, као и у изучавању процеса одлучивања („decision-making process”)⁴. Стога се може рећи да концепт стратешке културе дели све позитивне аспекте бихејвиоризма, али и иманентне недостатке и недоречености овог приступа тумачења у

¹ Слободан Јовановић, *Културни образци*, Српска академија наука и уметности – Стубови културе, Београд, 2005, 42.

² Jeannie L. Johnson, *Strategic Culture: Refining the Theoretical Construct*, Defense Threat Reduction Agency, USA, 2006, 15.

³ За више видети Miodrag Đorđević, *Istraživanje politike – Bihevioralni pristup*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

⁴ Ljubivoje Aćimović, *Nauka o međunarodnim odnosima, teorije i istraživački pravci*, Naučna knjiga i Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1987, 120-140.

политичким наукама¹. Како то истиче Љубивоје Аћимовић, када се говори о бихејвиоризму адекватније је рећи да се ради о „одређеној оријентацији него о прецизно дефинисаном научном учењу”². Ипак, савремени приступ теоретичара који се баве стратешком културом се много чешће заснивају у теоријском смислу на конструктивизам, као нови теоријски правац у међународним односима.

За контекст изучавања стратешке културе посебно је значајно питање проучавања људског деловања које представља узајамно деловање рационалних и ирационалних компоненти људског понашања у политици. За добијање поузданијих резултата истраживања стратешке културе преузете су методе и технике бихејвиоризма и конструктивизма, али и начини синтезе и систематизације резултата истраживања. На овај начин се настоји да путем студија стратешке културе попуни својеврсна теоријска празнина или ублажи одређена контрадикторност између стратешких студија, као рационалне и прагматичне дисциплине, и културе која је често заснована на ирационалном, митовима и стога често „отпорној” на објективно мерење и предвиђање утицаја на друштво или неке његове сегменте. Студије стратешке културе суштински настоје да одговоре на питања „колективног свесног и несвесног” које баштини свака национална култура у односу на проблематику безбедности и употребе силе.

С тим у вези, посебно треба нагласити однос теорије моћи у међународним односима и стратешке културе. Моћ, схваћена у најопштијем смилу, суштински представља потенцијал да се утиче на друге субјекте да раде оно што ми желимо, што они иначе не би урадили слободном вољом. Због овог својства да се моћ може успоставити само ако постоје више субјеката, може се рећи да моћ сама по себи не постоји. Наиме, не може се објективно мерити сама за себе, без постојања барем још једног субјекта. Зато се може рећи да моћ није могуће одредити уколико се не узме у обзир параметар у односу на кога се примењује, мери, пројектује и слично. Дакле, кључни параметар моћи је управо то њено својство да је она увек релативна и да се тако и одређује, као способност или степен утицаја на друге субјекте.

¹ Као доприноси бихејвиоризма најчешће се наводе: објективизација људског понашања применом научних метода, превасходно експеримента; усавршавање и примена концепта оперантног условљавања; процена личности и деловања у зависности од реалне или претпостављене ситуације; широка примена у различитим научним и технолошким областима, попут образовања, културе, медицинских терапија, фармакологије и слично. Главни недостаци бихејвиоризма су: симплификација, у процесу учења се адекватно објашњавају многи облици понашања, али не сви и пренаглашена генерализација понашања животиња на људска бића.

² Љубивоје Аћимовић, *Наука о међународним односима, теорије и истраживачки правци*, Научна књига и Институт за међународну политику и привреду, Београд, 1987, 104.

Моћ у међународним односима „мерена” је разноврсним показатељима, који су често били довољно адекватни да представе стање међународних односа, али недовољно прецизни за свеобухватне анализе у конкретним ситуацијама, поготово за процене у различитим историјским епохама. Као елементи моћи најчешће су се у таквим калкулацијама узимали следећи чиниоци: величина и позиционираност националне територије, број становника, природна богатства, разноврсни показатељи економског развоја (развој железничке мреже, производња челика, бруто национални доходак ...), војног потенцијала, националне културе, политичке стабилности и многи други.¹ Надаље, Нај наводи да је нужно навести још једно својство моћи у међународним односима. Појам моћи се може анализирати и у односу на одговор на претходно питање „Моћ за шта?” Наиме, ниједна сила на свету нема на располагању апсолутно све чиниоце и потенцијале моћи, па је Џозеф Нај поставио ово питање и тиме успоставио још једно својство моћи у међународним односима.²

Дакле, чини се оправдано закључити да теорија моћи извесно даје релативно прецизне параметре за одређивање моћи у међународним односима, али су они недовољни за непосредну примену у стратешким студијама, превасходно због чињенице да се моћ нужно мора одређивати у сваком конкретном стратешком окружењу и у односу на претходно питање „за шта”? Управо у овим специфичностима и недореченостима за конкретну примену у „теорији акције” налази се значај и оправданост стратешке културе. Наиме, резултати студија стратешке културе делују суплементарно на теорију моћи у међународним односима, ни у ком смислу је не замењују нити дерогирају. Напротив, она је допуњује, прилагођава „потребама” стратешких студија, као теорији акције.

За стварање оријентирне представе о динамици развоја студија стратешке културе најчешће се користи приступ Алистера Џонстона (*Alastair Jan Johnston*), који подразумева класификацију на три генерације теоретичара стратешке културе³. Прва генерација настаје крајем седамдесетих и осамдесетих година прошлог века. Карактерише је скоро искључива усмереност на совјетску доктрину ограниченог нуклеарног удара и анализу кључних чиниоца историјског, политичког и културног искуства и географских детерминанти коју су „изнедрили” наведену доктрину. Снага прве генерације лежи у њиховој моћи предвиђања у кључним сегментима употребе нуклеарног

¹ Džozef Naj, *Kako razumevati međunarodne sukobe*, Stubovi kulture, Beograd, 2006, str. 92.

² Džozef Naj, *Paradoks američke moći – zašto jedina svetska supersilane može sama*, BMG, Beograd, 2004, str. 23–24.

³ Alastair Jan Johnston, „Thinking about Strategic Culture”, *International Security*, 19, 4, 1995, 32–64.

оружја. Међутим, управо у објашњавању кључних разлога лежи и највећи недостатак који Џонстон уочава у концепту „механичког детерминизма” који је коришћен приликом објашњавања односа између културе и понашања. Једноставно, усмереност на совјетску стратешку културу није била применљива на друге субјекте међународних односа. Истакнути представници су: Џек Снајдер (*Jack Snider*), Колин Греј (*Colin Gray*), Дејвид Џонс (*David Jones*), Кен Бут (*Ken Booth*).¹

Друга генерација теоретичара стратешке културе јавља се средином осамдесетих година прошлог века. Они су стратешку културу схватили углавном као оруђе политичке елите за остваривање сопствених интереса у процесу доношења стратешких одлука. Суштинска одредница њиховог теоријског схватања је да постоји разлика између онога што политичке елите прокламују и онога јавно неизреченог, онога прикривеног што суштински покреће на деловање. Примера ради, Бредли Клајн је усмерио пажњу на разлику између реторике (данашњим речником речено наратив) и стварне намере, тврдећи да је дефанзивна природа америчке војне доктрине само привид, односно варка која треба да објасни кључне америчке стратешке ставове. Он сматра да је суштинска стратешка одредница Сједињених Држава далеко опаснија и односи се на спремност за употребу силе како би се заштитила хегемонија. Стратешка култура се посматра као средство политичке хегемоније и она подразумева стратегију која је декларативна и представља средство за легитимизацију одлука које доноси политичка елита. Оперативне стратегије или доктрине, које следе стратегијска документа, представљају одраз интереса оних који је формулишу. У том смислу, декларативна стратегија има суштинску улогу да се само лингвистички и културно уобличи и „политички коректно” уреде оперативне стратегије и створе политички услови за реализацију намера политичких елита. Њихов фокус се суштински заснива на изучавању међузависности између симболичког дискурса, стратешке културе и практичног понашања држава у међународној политици. Представници друге генерације теоретичара су: Роберт Кокс (*Robert W. Cox*), Бредли Клајн (*Bradley Klein*) и Роберт Лакам (*Robert Luckham*).²

Трећа генерација настаје деведесетих година прошлог века и настоји да изучавање стратешке културе подигне на виши ниво научне заснованости путем провере хипотеза, увођењем разноврсних интервенишућих варијабли и анализама великог броја студија случаја. Они стратешку културу у хипотезама стављају на место независне варијабле док зависна варијабла представља одговор на практично питање објашњења кључних стратешких одлука

¹ Исто, 36-43.

² Исто, 36-43.

једне нације. Кључни проблеми које ни они нису решили, а због којих је и даље врло отежана „објективна и свеобухватна” анализа стратешке културе и упитна њена валидност, представља широк спектар стратешког избора који се креће у зависности од квантума моћи субјекта, од пуког преживљавања до максимализације моћи. Надаље, евидентан је недостатак зависне варијабле који би обезбедио објективно „мерење” и проверу сазнања разлога усвајања конкретне одлуке у спектру различитих стратешких одговора који су били на располагању. Представници ове генерације више пажње придају изучавању организационе културе, чиме се формирају кључне претпоставке за објективизацију изучавања стратешке културе, која пледира да, у крајњем, предвиди понашање међународних субјеката. Управо организациона култура у многоструним детерминише начине на који ће стратегија бити реализована, имајући у виду које врсте објашњења су у њој понуђене. Представници треће генерације су: Алистер Џонстон (*Alastair Jan Johnston*), Елизабет Кир (*Elizabeth Kier*), Џефри Легро (*Jeffrey W. Legro*).¹

На табели је представљени један од карактеристичних начина презентовања резултата истраживања „треће генерације” теоретичара, као и независних и интервенишућих варијабли карактеристичних хипотеза и анализа студија случаја стратешке културе у Европи. Приметно је да се тежиште анализе резултата истраживања стратешке културе усмерава на мултилатералне односе, што је у складу са преовлађујућим тенденцијама у међународним односима тога доба. Прегледом резултата истраживања добијају се усмерења за ангажовање мултилатералне дипломатије према оним државама које су потенцијални савезници или супарници за реализацију националних интереса у међународним организацијама, посебно у НАТО и Европској унији. Истовремено, представљање резултата истраживања на овај начин обезбеђује веома површну представу о различитим и често веома сложеним карактеристикама стратешке културе једне нације.

¹ Heiko Biehl, Bastian Giegerich and Alexandra Jonas (ed.), *Strategic Cultures in Europe: Security and Defence Policies Across the Continent*, Potsdam, Springer, 2013, 9-11; Alastair Jan Johnston, „Thinking about Strategic Culture”, *International Security*, 19, 4, 1995, 36-43.

Димензија	Стратешка култура као манифестација државности	Стратешка култура као међународна трговина	Заштита и пројектовање државне моћи
Ниво амбиције у међународној безбедној политици	Релативно висока (често „потезање више од потенцијала“)	Ниско до умерено (активности од који се очекују индиректни ефекти)	Висока
Обим ангажовања за извршиоце у процесу доношења одлука	Стриктно легислативно уређење	Стриктно легислативно уређење	Флексибилност у већини случајева, јаке неформалне везе између извршних и легислативних органа
Спољнополитичка оријентација	Тенденција према ЕУ	Функционално према НАТО колективној одбрани, а за остало ЕУ	Снажно залагање за НАТО или за ЕУ
Спремност за употребу војне силе	Ниска	Висока за одбрамбене циљеве, а ниска за кризни менаџмент	Висока
Државе	Аустрија, Кипар, Финска, Мађарска, Португалија, Ирска, Малта, Луксембург	Белгија, Бугарска, Чешка, Естонија, Немачка, Италија, Литванија, Летонија, Румунија, Словачка, Словенија, Шпанија	Данска, Француска, Грчка, Холандија, Пољска, Шведска, Турска, Уједињено Краљевство

Табела бр. 1: Приступ теоретичара „треће генерације” стратешкој култури¹

Родоначелник концепта стратешке културе Џек Снајдер се при самом конципирању садржине појма одредио према изворима, чиниоцима, који утичу на формирање стратешког културног идентитета. То су извори које је Снајдер класификовао у чиниоце на следећи начин:

„1) физички чиниоци (географија, клима, природни ресурси, генерацијске промене и технологија),

2) политички чиниоци (искуство, политички систем, веровања, елите и војна организација) и

3) социо-културни митови, симболи и писани споменици.”²

Неколико деценија после Снајдера, Дерел Холвет допуњава листу чинилаца који утичу на формирање стратешке културе на следећи начин:

1) „природа организација повезаних за безбедности,

2) кључни текстови који указују на очекиване, „праве” стратешке поступке,

3) транснационалне норме,

¹ Heiko Biehl, Bastian Giegerich and Alexandra Jonas (ed.), *Strategic Cultures in Europe: Security and Defence Policies Across the Continent*, Potsdam, Springer, 2013, p 394.

² Dragan R. Simić, *Svetska politika*, Ћigoja štampa, Beograd, 2009, 183.

4) генерацијске промене и

5) улога технологије.”¹

Исти аутори, који су се бавили изучавањем стратешке културе скандинавских држава, поред наведених, истичу важност следећих чинилаца на стратешко промишљање и понашање:

1) типа политике и политичког система (нпр. да ли је „либерална или комунистичка”, централизована или децентрализована, „отворена” или „затворена”, као и да ли је плуралистичка или у њој доминира малобројна елита),

2) заједничке вредности и сличности у политичкој култури и

3) у регионалним организацијама (НАТО, Европска унија, ОДКБ).²

Већина теоретичара који се баве изучавањем стратешке културе се, у мањој или већој мери, слажу о основним чиниоцима стратешке културе. Они се у зависности од аутора само другачије систематизују и по томе што је приоритет додељеног значаја одређеним чиниоцима другачији. Као један од најприкладније систематизованих приказа чиниоца стратешке културе треба издвојити следећи:

Физички	Политички	Социолошко-културолошки
Географски положај	Историјско искуство	Митови и симболи
Клима	Политички систем	Писани садржаји (литерарно наслеђе)
Природни ресурси	Веровања политичке елите	
Демографске тенденције	Војна организација	
Технологија		
 (Утицај транснационалних снага и нормативних притисака)		

Табела бр. 2: Кључни чиниоци стратешке културе³

¹ Darryl Howlett and Glenn John, „Epilogue – Nordic Strategic Culture, Cooperation and Conflict”, *Journal of the Nordic International Study Association*, 140, 1, 2005, 121-140.

² Darryl Howlett and Glenn John, „Epilogue – Nordic Strategic Culture, Cooperation and Conflict”, *Journal of the Nordic International Study Association*, 140, 1, 2005, 121-140

³ John Baylis, James J. Wirtz and Colin S. Gray, *Strategy in the Contemporary World*, Fourth Edition, Oxford University Press, Oxford, 2013, 13.

Анализирајући табелу, на први поглед се издвајају потешкоће и изазови пред којима су теоретичари који се баве стратешком културом. Наиме, оправдано се поставља питање на који начин „мерити” тешко ухватљиве и сложене чиниоце, посебно политичке и социолошко-културолошке. Поставља се питање на који начин „мерити” историјско искуство једног народа и његово потенцијално учешће у конкретним стратешким одлукама или утицај мотива и симбола на процесе усвајања одлука? Јасно је да наведени „унутрашњи” чиниоци имају интерактивне везе и међусобну корелацију. Као посебан сегмент и посебно значајан чинилац стратешке културе издваја се утицај тзв. транснационалних снага који укључује међународне организације и транснационалне компаније, чији значај расте у савременом, глобализованом, међународним односима. Због тога је децидно и закономмерно предвиђање у конкретним и реалним условима усвајања стратешких одлука врло сложен процес, који се чешће завршава указивањем на вероватноћу него на тврдњу. Због тога поједини теоретичари прогностичке елементе стратешке културе доживљавају мање као научну прогностику, а више као вештину, коју је тешко објаснити али се недвосмислено може доживети. У теоријском приступу стратешкој култури већина истраживача се слаже са Џеремијем Блеком, који је упозорио на избегавање „претерано конзистентне употребе стратешке културе, концепта чија променљивост у многама зависи од примене одређеног степена флексибилности”¹. Ово су разлози које критичари студија стратешке културе често потенцирају када овај концепт анализирају као аналитички инструмент стратешких студија и међународних односа.

Готово сви референтни аутори који се баве стратешком културом одредили су се и према питању трајности и/или променљивости стратешке културе. Већина њих је још при дефинисању дала одредницу о дугорочним вредносним садржајима стратешке културе и њиховом значају. Већина аутора се одредила према проблему променљивости основних вредности стратешке културе као једном еволутивном процесу њеног развоја у дугом временском интервалу. Ипак, постоје и многе разлике у схватању догађаја и процеса који могу резултирати променама стратешке културе. Џек Снајдер је сматрао да се „промене неће догодити као одговор на промењено стратегијско окружење, већ индиректно и у складу са раније успостављеним веровањима”². Слично њему, Колин Греј истиче да се стратешка култура „може се мењати током времена, како се стичу нова искуства, која се постепено усвајају и

¹ Jeannie L. Johnson, *Strategic Culture: Refining the Theoretical Construct*, Defense Threat Reduction Agency, USA, 2006, 7.

² Наведено према Lawrence Sondhaus, *Strategic Culture and Ways of War*, Routledge, New York, 2006, 124.

постају део културе. Ипак, невоље не могу да промене културу”¹. Оба аутора указују на чињеницу да стратешко окружење и елементарне невоље које оно може да узрокује не утичу бирније на стратешку културу или барем нису директни покретачи њене промене. Она може уследити тек након продуктивне интелектуалне (културолошке) анализе путем својеврсне примене „научених лекција”. За такву анализу је потребно време, те је ова чињеница и основни разлог за оправдање тврдње оних аутора. Алистер Џонстон сматра да се „еволуција стратешке културе (чак и нестанак) може пратити кроз време, све док се може уочити да се генерације доносилаца одлука имају консензус и деле основне постулате стратешке културе”². Он истиче значај генерацијских промена на континуитет стратешке културе. Кери Лонгхурст истиче да је стратешка култура „постојана у протоку времена, има тенденцију да надживи време у којој је настала, иако није константна нити статична”³. Слично сматра и Кен Бут који за стратешку културу каже да ће „Надживети све изузев крупних промена у војној технологији, националних споразума или међународног окружења”⁴.

Овде је оправдано истакнути мисао свевременског Његоша, једног од неопозивих аутора чија су дела битно утицала на српску стратешку културу, који је био свестан значаја временске дистанце на вредновање одређених догађаја и процеса. Његови стихови „Покољења дјела суде, што је чије дају свијема!” или „Вријме је мајсторско решето” представљају очигледне потврде оваквих навода. У контексту стратешке културе треба истаћи значај који Његош даје кроз наратив Кола у делу Горски Вијенац. Наиме, он кроз тај наратив управо истиче традиционалне вредности и врлине које „даје народу” да их исказује у односу на поједине догађаје и процесе и тиме одражава суштину самог концепта стратешке културе. Наратив који он даје народу кроз Кола представља својеврсно вредносно и културолошко „читање” времена и догађаја, поступака појединаца и народа. Тиме он одређује значај онога што је народ проценио и закључио, чему Његош даје врхунску вредност и сугестивно својство својеврсног путоказа за понашање. Ставови који се у наративу Кола исказују према издајству и издајцима, народном јединству, љубави према сународницима, јунаштву и чојству, жртви за народ и правду, значају косовског мита и симбола цара Лазара, Милоша Обилића и Бранковића и слично. Дакле, може се рећи, без претеривања, да је Његош био свестан значаја стратешке културе.

¹ Исто, 124.

² Исто.

³ Исто.

⁴ Исто.

За дефинисање и тумачење сопствене и стратешке културе других нација важну улогу имају њени кључни актери. Њихове одлуке битно одређују сам процес сагледавања стратешке културе, који подразумева правовремено ангажовање одговарајућих експерата, схватање резултата истраживања и њихову примену у политичком наступу на унутрашњем и спољнополитичком плану, посебно у области дефинисања дугорочне безбедносне и одбрамбене политике. Овде се јасно уочава значај културне, образовне и политичке елите нације на развој и позиционирање државе у међународним односима. Истиче се значај експертских знања који се у развијеним државама са посебно, пажњом негује и финансира. Реч је о научним институтима, аналитичким центрима, трустовима мозга или такозваним тинк-тенковима, који своје експертизе из области чинилаца стратешке културе дају на располагање кључним актерима.

Може се рећи да упркос чињеници да нека нација располаже значајним експертским знањима она може погрешно сагледавати сопствену или стратешку културу других, а то ће кључно зависити од изграђености политичке елите. Једноставно речено, уколико је елита недорасла изазовима времена неће јој помоћи сва знања овог света јер они поседују моћ одлучивања због саме чињенице да их је народ бирао и дао у надлежност да одлучују о њиховој судбини. По питању кључних актера стратешке културе међу теоретичарима постоји значајан ниво сагласности, како по питању њиховог значаја тако и према одређењу ко их сачињава. „Отац” стратешке културе Џек Снајдер прилично се „широко” одредио према кључним актерима, истичући да су то „чланови националне стратешке заједнице”. Слично Снајдеру, Кери Лонгхурст сматра да су кључни актери „елите и доносиоци одлука са колективима”. Колин Греј такође сматра да је довољно обухватна одредница кључних актера да је реч о „Специфичној безбедносној заједници заснованој на географским одредницама”. Греј под географским одредницама подразумева националну територију као политичку заједницу, али и регионалне организације. Кен Бут је нешто конкретнији и међу кључне актере убраја следеће групе „најутичајнији ауторитети: политичка елита, војни естаблишмент, и/или јавно мњење”. Наравно да је Бут имао у виду чињеницу да је код аутократских режима утицај јавног мњења миноран, али су управно због тога они осуђени на пропаст. Слично Буту, Алистер Џонстон истиче да су кључни аутори „доносиоци одлука”. Ангажују се „експерти из области стратегије, војни руководиоци и елита националне безбедности”. Џонсон прави одређену врсту класификације кључних актера стратешке културе. Примарни су доносиоци одлука, који су добили поверење народа у изборном процесу и имају надлежност да одлучују у његово име. Секундарни актери су експерти у области стратегије, војни руководиоци и формална или неформална елита националне безбедности. Овакво одређење кључних актера може да се

сматра свеобухватним, уз значајне детерминанте које представљају уређеност политичког система, традиција, култура и многи други садржаји који чине специфичности друштвеног живота сваке нације.¹

Јасно је да кључни актери стратешке културе не делују у „културном вакууму”, изван утицаја чинилаца стратешке културе. И они су део стратешке културе којој припадају, деле сличне политичке вредности, традицију и деловање им је функционално дефинисано одредбама политичког система коме припадају. Устав је кључан документ за сваки политички и правни систем, а његова примена зависи од политичке културе, традиције и стратешког окружења. Примера ради, Уједињено Краљевство нема писани документ Устава, као већина држава, али зато има развијену традицију и културу која има развијену свест о значају поштовања процедура у области дефинисања стратегијских одлука, али и елиту која је способна да такву традицију усклади са савременим изазовима.

Значајно је нагласити чињеницу да концепт стратешке културе не треба схватати као својеврсну монолитност унутар националног друштвеног бића. Теорија стратешке културе уважава постојање различитих субкултура (поткултура) унутар националне културе, које се заснивају на заједничким референтним становиштима и традицији, али често крију дубока неслагања која су везана за неке од њихових импликација. Аустралијски професор међународних односа Алан Блумфилд (*Alan Bloomfield*) је у тексту објављеном 2012. године под називом „Време је да се крене даље: реконцептуализација дебате о стратешкој култури” понудио модел стратешке културе који садржи коегзистирајуће стратешке поткултуре и начин решава проблема постојања превелике кохерентности у интерпретативистичком разумевању стратешке културе који заступа Колин Греј и због чега није био у стању да објасни повремене стратешке неконзистентности. Овим приступом стратешкој култури Алан Блумфилд пружа могућност да се отклоне и слабости позитивизма у разумевању повремених промена политике кроз време које заступа Алистер Џонстон². Оно што се у савременој политици често нејасно назива левицом, центром или десницом има тенденцију да буде повезано с одређивањем различитих вредности и следствено томе дефинисању другачијих приоритета. У случају српске политичке сцене, национално оријентисане странке ће другачије вредновати догађаје из октобра 2000. године у односу на корпус

¹ Lawrence Sondhaus, *Strategic Culture and Ways of War*, Routledge, New York, 2006, 125.

² Милан Ј. Игрутиновић, „Блумфилдов модел поткултура и могућа примена у разматрању стратешке културе Србије”, *Војно дело*, 8/2019, Медија центар Одбрана, Београд, 2019, 276-278.

„демократских партија”, али ће обе извесно наведени догађај узимати као кључан за изградњу сопственог политичког идентитета.¹

Идентичне тврдње се могу односити и на друге политичке субјекте које нису политичке партије. Слично је и с другим социјалним групама које формирају заједничку поткултуру, попут верских заједница или еколошких покрета, који ће своје ставове према одређеним догађајима или процесима формирати кроз призму партикуларних вредносних система. Дobar и опште познат пример је однос различитих поткултура у Сједињеним Америчким Државама по питању Вијетнамског рата. Док су групације које су се противиле рату заступале ставове да САД није ни требало да се ангажују у том рату и да је њихов пораз био предодређен у етичком смислу, с друге стране, групације окупљене углавном око војно-индустријског комплекса су сматрале да су САД једноставно морале да одаберу другачију стратегију за борбу против комунизма у Индокини.²

Стратешка култура и национална безбедност

Постхладноратовски период донео је знатно увећање броја конфликта који нису мотивисани супротстављеним идеологијама хладноратовског периода, већ идентитетским разликама. Као доказ овој тврдњи може се навести чињеница да је отворено мноштво унутардржавних криза од којих су неки прерасли у дуготрајне грађанске ратове, попут простора бивше СФР Југославије, Чеченије, Руанде и многих других. Већина ових сукоба је у својим коренима имала предоминантне мотивационе факторе засноване на културолошким разликама. Јачање интересовања за концепт стратешке културе последица је наведених трендова у међународним односима који указују на јачање етноцентризма и својеврсних обједињавања унутар цивилизацијских, боље речено културолошки, сродних народа на глобалној позорници коју је предвидео хатнингтонски модел будућности. Дакле, може се рећи да је у практичном смислу разматрано, што свакако подразумева превасходан садржај националне безбедности, концепт стратешке културе на извештај начин заменио наративе и хладноратовску праксу идеолошке борбе између либералних демократија и комунистичко-тоталистичког лагера. Иако су се у доба хладног рата могли много прецизније дефинисати потези

¹ За више о наведеној проблематици видети Милан Ј. Игрутиновић, „Блумфилдов модел поткултура и могућа примена у разматрању стратешке културе Србије”, *Војно дело*, 8/2019, Медија центар Одбрана, Београд, 2019, 273-293; Вељко Благојевић, *Моћ и сила – Србија и војни фактор у међународној политици*, Медија центар Одбрана, Београд, 2022, стр. 361-367, 418-423.

² Jeannie L. Johnson, *Strategic Culture: Refining the Theoretical Construct*, Defense Threat Reduction Agency, USA, 2006, 14.

супротстављених табора, концепт стратешке културе ипак нуди одређен степен извесности у процењивању догађаја у међународним односима који су све теже предвидљиви, све комплекснији како у погледу реперкусија тако и због све више чинилаца који утичу на њихову појаву.

Станислав Стојановић с правом наводи да „дефинисање утицаја на избор одлука и стратешко понашање и деловање државе које културни обраци једног друштва имају у домену безбедности данас представља посебно привилеговану тему студија безбедности”¹. Концепт стратешке културе се суштински заснива на премиси да стратешко понашање није само производ материјалних могућности и ограничења у спољњем окружењу, већ да и културолошки, идентитетски и нормативни садржаји имају значајан утицај на поимање безбедности и деловање држава на међународном плану. Стојановић истиче да „то значи да стратешка култура представља концепт који нуди детаљније објашњење разлика међу државама у погледу начина промишљања безбедности и модела примене силе”².

Као што смо већ закључили, концепт стратешке културе се не исцрпљује искључиво одговорима на питање какав је однос нације према питањима употребе силе, већ утиче и на свеукупан приступ промишљању, дефинисању и деловању у свим сегментима националне безбедности. Теоретичари имају различите приступе у схватању улоге стратешке културе у приступу стратешким изазовима, дефинисању субјеката и начина на које ће они деловати ради одговора на изазове, ризике и претње по националну безбедност. У одговорима на ово питање се можда најбоље може сагледати еволутивни развој концепта стратешке културе. Тако је Џек Снајдер сматрао да је улога стратешке културе у националној безбедности суштински представљају „усмерења и препоруке у односу на стратешка питања, утицај на формулисање стратешких питања, као и термине и концептуалне параметре стратешке дебате”³. Имајући у виду да се Снајдер при конципирању стратешке културе бавио искључиво питањем анализе совјетске стратешке културе у погледу спремности за употребу нуклеарног наоружања, овакав наизглед лаконски одговор на овако сложено питање се може сматрати сасвим адекватним.

Насупрот Снајдеру, Кен Бут је много конкретнији и свеобухватнији у одређењу улоге стратешке културе у националној безбедности, али је ипак своди на однос нације према војним питањима. Бут сматра да стратешка култура „помаже обликовање али не одређује како ће нација реаговати према

¹ Станислав Стојановић, „Посебност односа стратешке културе и стратегије”, *Војно дело*, 8/2019, 33

² Исто.

³ Наведено према Lawrence Sondhaus, *Strategic Culture and Ways of War*, Routledge, New York, 2006, 125.

другима на безбедносном плану. Помаже обликовању понашања по питањима као што су: употреба војске, осетљивост на спољне опасности, цивилно-војна сарадња и доктрина¹. Овде се треба присетити чињенице да само оне државе које располажу значајним војним ресурсима имају могућност да планирају покретање војне кампање ради остварења или очувања виталних националних интереса. За друге државе, које не располажу довољним ресурсима војне моћи важи правило које су успоставили Стари Римљани и оличили га у синтакси „Ако желиш мир, спремај се за рат” (*Si vis pacem, para bellum*).

Алистер Џонстон даје атипичан одговор на питање утицаја стратешке културе на националну безбедност, јер даје акценат на својство стратешке културе да представља „својеврсна ограничења у погледу опција”². Ово је заиста веродостојна тврдња, али је њен обим једноставно недовољан да представи свекупност и вишезначност улоге стратешке културе у националној безбедности. Она, наиме, даје само једно њено својство, које се односи на ограничена својства националног историјског искуства, традиције, митова, симбола, политичког система, веровања елита и слично. Надаље, ни само својство стратешке културе као ограничавајућег фактора за изналажење стратешких опција не мора бити сасвим тачно, имајући у виду „препоруче” теоретичара да се стратешкој култури приступи флексибилно. Колин Греј сматра да је улога стратешке културе у националној безбедности огледа у „изналажењу објашњења у разноврсним обрасцима стратешког понашања. То је приручник за деловање. Стратешко понашање не може бити изнад стратешке културе”³. Кери Лонгхурст је настојао да се при одређивању значаја стратешке културе што више приближи реалитету и пракси. Он сматра да је стратешка култура „утврђена или рефлектована у видљивој политичкој пракси”⁴. Лонгхурст наведеним приступом реферира на карактеристику стратешке културе за на научно заснован начин објективизује појавне облике различитих чиниоца стратешке културе и тиме учини поузданијим и веродостојнијим факторе на основу којих се доносе стратешке одлуке.

Будући да стратешка култура представља израз културе друштва, посебно политичке, и представља својеврстан функционални покретач националног промишљања и деловања. Она битно утиче на стратешко мишљење, као и на формулацију и спровођење националних стратегија. То чини сваку државу посебном и различитом у односу на друге субјекте међународних односа. Међутим, то не искључује и заједничко историјско наслеђе појединих

¹ Исто.

² Исто.

³ Исто.

⁴ Исто.

региона у којима постоји изванредан степен сличности културолошких ставова који упућују на преовлађујуће интересе за сарадњом. Довољно илустративан пример су Скандинавија, Западна или Централна Европа. Ова чињеница јасно указује да, поред извесних специфичности стратешке културе сваке нације, постоји и изванредан степен спремности на сарадњу и свест о упућености на друге међународне субјекте у реализацији заједничких циљева. Што су ближе заједничка историја, искуства и свеукупна културна баштина, могућности и потребе за разумевање и сарадњу су израженије. Ипак, постоје и искуства која су заснована на сукобима и представљају својеврсно „оптерећење” стратешких култура које често усложњавају и отежавају сарадњу. Примери за регионе који носе својеврсне архетипе непријатеља у суседству су нажалост стратешке културе народа који насељавају Балкан и Блиски Исток.

Чињеница је да режими, па чак и они аутократски, не могу да дугорочно функционисају без узимања у обзир основне културолошке вредности друштва и преовлађујућу усмереност јавног мњења. То би било исто као да хоћете да играте шах, а да не познајете барем основне постулате шаховске теорије, већ само почетни распоред фигура и начин на који се крећу фигуре. У том случају је мало вероватно да можете да победите супарника који је макар и у основним цртама упознат са поставкама шаховске теорије, јер ће он по правилу раније уочити намере противника и парирати његовој замисли. Због тога је и за аутократе значајно да своја деловања ускладе са постојећим емоцијама, метафорама, митовима, идеолошким дискурсима и „лекцијама из прошлости”, који су иманентни одређеној друштвеној култури. Истовремено, они су сами део тих и таквих културних вредности јер се у њима налазе све усвојене идеје, уверења и референтна становишта друштва које их је изнедрило.¹

Као што је већ наведено, национални стил, дакле, представља појам који је претеча модерног термина стратешка култура. Тај концепт, на чији се континуитет или изградњу позивају теоретичари, суштински представља превладавајућа поимања безбедности и континуитет деловања у области безбедности и одбране који „функционише” довољно добро за одређену нацију². За формирање стратешке културе, осим историјског наслеђа, географских одлика, карактера институција и елита, за обликовање и преношење елемената стратешке културе и њихово коришћење у стратегијским документима, као и спољнополитичком одлучивању и понашању, важну улогу играју и лидери или кључни људи, као што су саветници, истакнути академски кругови

¹ Jeannie L Johnson, Kerry M Kartchner and Jeffrey Larsen, *A Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction*. Palgrave Macmillan, New York, 2009, 12.

² Colin S. Gray, „Comparative Strategic Culture”, *Parameters, Journal of the US Army War College*, XIV, 4, 1984, 29.

који се баве изучавањем стратешких студија и други. Историја бележи оне моменте када лидери, иако обраћају пажњу на дубоко укорјењена веровања, буду принуђени да бирају хоће ли се позвати на елементе традиционалне стратешке културе или ће покушати да крену даље од граница прихватљивих (одобрених) параметара и принципа у спољнополитичком деловању.

Постоји мноштво потврда наведене. Један од упечатљивих примера је одлука председника Сједињених Држава, Вудро Вилсона (*Woodrow Wilson*) за ангажовање на страни Антанте у Првом светском рату 1917. године. На почетку Великог рата, САД воде изолационистичку политику. Председник Вилсон је реизабран у новембру 1916. године, на политичкој платформи пацифизма и изолационализма. Након тога је покренуо дипломатску иницијативу која би резултирала постизањем мира у зарађеној Европи, не нудећи посредничку улогу у преговорима, већ само „сондирање” услова за организовање мировне конференције¹. Међутим, већ наредне године председник Вилсон одлучује да се Сједињене државе укључе у ратни сукоб глобалних размера на страни Антанте, којој су претходно дали велике ратне зајмове. Исте године се у Русији дешава Октобарска револуција и она „тоне” у грађански рат и потписује сепаратни мир са Централним силама. Сједињене Државе у кратком року мобилишу скоро два милиона војника за европски фронт, а њихова индустрија демонстрира велики потенцијал за подршку ратним напорима. У релативно кратком року, Сједињене Државе успевају да организују транспорт војника и ратне технике у Европу, на шта нису рачунале Централне силе. Највећи добитници Великог рата су Сједињене државе које су искористиле своју „полетну економију” да задовоље ратне потребе Атанте и преузеле традиционална европска тржишта широм света. После рата се финансијски центар света из Лондона и Париза преселио у Њујорк. Крај рата доноси Европи програм чувених четрнаест тачака, који је свету донео Лигу народа, а Европи „санитарни коридор” држава према Совјетском Савезу.²

Иако је след догађаја апсолутно потврдио ваљаност одлуке председника Вилсона, Америка се враћа основним постулатима стратешке културе, која је у доброј мери подразумевала изолационализам и принцип немешања у европска питања, што вуче корене још од Монрове доктрине³. И поред ве-

¹ Dž. P. Guč, J. M. Jovanović, *Diplomatska istorija moderne Evrope od Berlinskog kongresa do Versaljskog mira 1878-1919*, Geca Kon, Beograd, 1933, 516-517.

² Наведено према Veljko Blagojevic, „Military Power in US Foreign Policy – Tradition and Challenges”, *Teme*, Univerzitet u Nišu, Vol. XLIII, No 4, 2019, 1144-1146. За више видети Petar Tomac, *Prvi svetski rat 1914-1918*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1976.

³ Млада америчка република, чији је председник био Џејмс Монро (*Јамес Монрое*), усваја 1823. године доктрину која је по њему и добила име, у којој се наводи да ће Сједињене Државе имати обавезу да интервенишу уколико се европске силе војно ангажују у

ликих и несумњивих добитака, Сједињене Државе нису приступиле Лиги народа, већ су се вратиле изолационизму. Истовремено, смањује се стајаћа војска, изузев делимично ратне морнарице, и умањује се буџет за одбрану. Да би Сједињене Државе промениле стратешку културу у односу на Европу, било је потребно ангажовање у још једном светском рату. Од тада до данашњих дана су присутне војно на европском копну.

Други илустративан пример значаја одлуке лидера и њеног односа према стратешкој култури је нама много ближи како просторно, тако и временски. Реч је о одлуци Јосипа Броза Тита да се одупре Резолуцији Информбироа 1948. године и оптужбама неприкосновеног Стаљина у комунистичком лагеру. Југословенски комунисти на челу са Брозом су до тада били највећи „јастребови” комунистичког покрета. Борбу против окупатора на просторима бивше Југославије и револуцију су започели на позив Стаљина 1941. године, када је нацистичка Немачка напала Совјетски Савез. Немилосрдно су се обрачунавали са „класним непријатељива” и на спољнополитичком плану су агресивно заговарали помоћ комунистима и њихово уједињење под вођством Совјетског Савеза. Па и сам Броз је био „совјетски ђак”, учио се на моделу владавине који су спроводили бољшевици у међуратном периоду и уз чију помоћ је освојио власт у Југославији.

Броз се 1948. године ипак одлучио да се супротстави Стаљину. Био је свестан традиције стратешке културе југословенских комуниста који су у Стаљина гледали са дивљењем. Због тога је организовао чистке унутар партијске организације и применио веома репресивне мере према онима који су подржали Резолуцију Информбироа. У прво време су репресије биле масовне, али је касније он био све мањи, у мери у којој се умањивала претња од интервенције комунистичког лагера. Наведени догађаји указују на чињеницу да је Тито био свестан да не може дуже време да репресијом обезбеди опстанак државе и спремност да се она брани од спољних претњи. Резултанта сукоба са Стаљином била је окретање Западу. Тито је био свестан да комунистичка Југославија дугорочно не припада Западу, што је у крајњем довело до стварања Покрета несврстаних, где је СФР Југославија имала значајну улогу. Ипак, Тито није без разлога назван „последњим Хабзбургом”, јер је његова вештина владања била рационална и у складу са стратешком

Северној или јужној Америци. Истовремено, Америка се обавезала да се неће мешати у унутрашње послове постојећих колонија. У то време је био редак случај да неки ван-европска држава испоручи европским силама барем донекле респектабилан захтев за ограничење њихових колонијалних амбиција. Усвајање Монроове доктрине указује и на појаву изузетности (*exceptionalism*) и манифеста судбине (*Manifests Destiny*) у америчкој политици и култури, које ће касније постати њене битне одреднице посебно на спољнополитичком плану. Наведено према Veljko Blagojevic, „Military Power in US Foreign Policy – Tradition and Challenges”, Teme, Univerzitet u Nišu, Vol. XLIII, No 4, 2019, 1144-1145.

културом коју је имао снаге и средстава чак и да је мења. Овде се јасно може сагледати и тврдња да и аутократски режими, попут брозовог, морају да воде рачуна о стратешкој култури, што је Тито врло добро знао иако она тада није постојала као теоријски и концептуални модел, већ само „добра пракса” његове примене.¹

Мора се признати да, за сада, није довољно научно верификована функционалност студија стратешке културе. За то постоји мноштво разлога, почев од чињенице да је реч о релативно новим студијама, преко методолошких тешкоћа везаних за „мерење” утицаја и значаја стратешке културе, до њене друштвене суштине која је повезана са дугорочним и суштинским питањима националне безбедности. Управо се у сензибилности сваког друштва према питањима која су везана за област безбедности и одбране може тражити главни разлог недовољне верификованости доприноса стратешке културе националној безбедности. Наиме, ова проблематика је, по природи ствари, под одређеним „режимом” заштите које државе и међународне организације проглашавају тајним и предузимају мере за њихову заштиту.

Као што се може приметити из кратког осврта на кризу која је започела 1948. године, неке од архива везаних за националну безбедност током периода Хладног рата већ су доступне за коришћење и научну анализу. Ипак, остаје питање да ли је то довољно за генерисање веродостојности закључака о корисности концепта стратешке културе.

И поред значајних ограничења, изгледа сасвим прикладно тврдити да постоји несумњива корист за националну безбедност од следећих потенцијала које нуди стратешка култура:

- адекватан теоријски концепт који пружа могућност за боље разумевање сопствених и других култура сагледаваних у локалним терминима;
- побољшана способност препознавања (дуго)трајних мотивационих политика и, с тим у вези, већи степен поузданости дугорочног предвиђања;
- јачање способности за квалитетнију комуникацију и адекватније саопштавање намера партнерима у међународној политици и
- побољшана способност да се схвати како други процењују значење одређених догађаја или процеса.²

Ипак, поред наведених разлога треба истаћи још један значајан разлог за изучавање концепта стратешке културе, који не нуди научна мисао, већ

¹ За више видети: Milan V. Terzić, *Titova viještina vladanja – Maršal i Maršalat 1943-1953*, Pobjeda, Podgorica, 2005; Nemanja Milošević (ur.), *Balkanski pakt 1953/54*, zbornik radova, Institut za strategijska istraživanja, Beograd, 2008; Вељко Благојевић, „Стратешка култура – Студија случаја: Србија”, *Војно дело*, 8/2019, Београд, 2019, 112.

² Colin S. Gray, „Comparative Strategic Culture”, *Parameters, Journal of the US Army War College*, XIV, 4, 1984, 28.

пракса. Реч је о томе да многе државе ангажују научне институте, такозване тинк-тенкове¹ (*think tank*) да изучавају стратешке културе народа који живе у регионима који су од интереса за реализацију њихових стратешких пројекција². Може се рећи да је Институт за међународну политику и привреду био у доба СФР Југославије класичан пример тинк-тенка у нашим условима. Налазио се у организационом саставу Министарства за иностране послове, од кога је и добијао усмерења за ангажовање у дефинисању циљева и начина реализације спољне политике. Други, мање познатији пример тинк тенка код нас био је Институт за ратну вештину, касније преименован у Институт за стратегијска истраживања. Он се налазио у саставу Министарства одбране и бавио се питањима од стратешког значаја за систем одбране и националне безбедности. Може се рећи да успостављена пракса у реалним условима савременог друштва представља врхунско мерило сваког теоријског концепта, како то схватају припадници филозофске школе дијалектичког материјализма. Ако је ова премиса тачна, извесно је да научно разматрање концепта стратешке културе заслужује оправданост, јер је пракса на националном и међународном плану потврђује.³

¹ У литератури се наведене организације наводе и као труст мозгова или аналитички центри.

² Према једној од необјављених анализа Факултета политичких наука Универзитета у Београду најутицајнији институције у свету које се баве међународним односима су следеће: Council on Foreign relations; The Royal Institute for International Affairs; Carnegie Endowment for International peace; Center for International and Strategic Studies; International Institute for Strategic Studies; The Center for New American Security; The Brookings Institution; International Studies Association; Foreign Policy Association; The Belfer Center for International affairs, Harvard University; International Crisis Group; Foreign Policy Research Institute; Center for Transatlantic Relations SAIS Johns Hopkins; RAND Corporation; U. S. Army Strategic Studies Institute; EU Institute for Security Studies (EUISS) – France; European Council on Foreign Relations (ECFR); Centre for European Reform; The German Council on Foreign Relations; German Institute for International and Security Affairs; German Institute of Global and Area Studies, Hamburg; Московски Гасударствениј Институт међународних атнашењиј, Institute of World Economy and International Relations – Russia; Institut français des relations internationales (IFRI); Institute for International and Strategic Relations (IRIS)–France; China Institutes of Contemporary International Relations (CICIR); China Institute of International Studies (CIIS); Shanghai Institutes for International Studies (SIIS); Chinese Academy of Social Sciences (CASS); Japan Institute for International Affairs; Institute for Defense Studies and Analyses – India; Institute for International Policy Studies – Japan; Lowy Institute for International Policy – Australia; The Hedley Bull Centre, The Australian National University; Center for Security Studies and Conflict Research; The Stockholm International Peace Research Institute; Centro de Investigacion de Relaciones Internacionales y Desarrollo (CIDOB)–Spain; Brazilian Center for International Relations (CEBRI); Norwegian Institute of International Affairs (NUPI) и Danish Institute of International Studies.

³ Бери Поузн, *Извори војне доктрине*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1992, 36-39.

Како Асле Тоје сматра да стратешка култура суштински обухвата директне и имплицитне изразе идеја, очекивања, вредности и ставова на друштвеном плану, али и проучавање дискурса који омогућава да опишемо на која актери реагују, али и утицај њиховог искуства на промене њихове политике. Тоје тврди да формативни процес стратешких промена суштински започиње оног тренутка када политичке елите прихвате да употреба моћи силе није ништа друго до „наставак политике другим средствима”, реферирајући на познату дефиницију Клаузевица. Под тим се, дакле, подразумева да војно и економско награђивање и принуда представљају средства за реализацију политичких циљева на међународном плану. Дејвид Вајтал (*David Vital*) с правом истиче да је важан критеријум за мерење снаге или слабости неког актера међународних односа стратешка култура. Он сматра да је важан критеријум за мерење снаге или слабости неког актера међународних односа „капацитет (...) да, с једне стране, издржи притисак, а, са друге стране, његова способност да следи сопствену политику”¹. Као што јасно наглашено претходним цитатом, готово сва питања на које може да одговори квалитетна анализа стратешке културе у делокругу су одговорности обавештајних служби, односно обавештајних заједница у различитим политичким системима.

Овде се јавља, само наизглед, неконзистентан теоријски дискурс. Наиме, већ је речено да су тинк-тенкови углавном задужени за реализацију пројеката који се баве стратешком културом, без обзира да ли је реч о националној или неког другог народа или међународне организације. Наравно да је наручилац и крајњи корисник увек врх пирамиде власти у зависности од политичког система за чије потребе се реализују пројекти. У том случају се подаци које доставља тинк-тенк јављају као алтернативне или корективне у односу на информативне садржаје које достављају обавештајне службе. Међутим, шта се догађа кад се неке од обавештајних служби или читава обавештајна заједница појави као наручилац пројекта од неког од научних института, што је сасвим легитимна и може се рећи, уобичајена пракса развијених држава. Резултати таквих истраживања се чувају као тајна и достављају се врховним органима власти. Поред самих наручиоца и извршиоца пројекта, једино још врховни органи власти упознати са чињеницом ко је полазни извор за сазнања која је доставила обавештајна служба.

Иако наизглед делује да је системски неуређена наведена област деловања научних института и обавештајних служби, то није случај јер је безбедност основна вредност и приоритет сваке државе и друштва. Тачније речено, то

¹ Наведено према Asle Toje, „Strateška kultura kao analitički alat – istorija, mogućnosti, geopolitika i vrednosti: primer EU”, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, god. 4, br. 14, jul-septembar 2009, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2009, 5.

није случај код развијених држава. Наиме, већина држава у свету има у политичком, правном и безбедносном систему кровну организацију која се бави питањима спољне и безбедносне политике. Државе су формирале централни орган задужен за креирање спољне политике, коме је у надлежности креирање спољнополитичког наступа и, следствено политичком и правном систему, подела задатака одговарајућим националним ресурсима. У државама се наведен институције различито називају, најчешће савет за националну безбедност, као највиши орган, владини комитети за координацију и руковођење, министарски комитети, комитети шефова и слично¹. Наведена тела су задужена за руковођење, усклађивање, усмеравање и координацију рада свих државних субјеката на унутрашњем и спољнополитичком плану. Ипак је њихов примарни задатак усмеравање рада обавештајних и безбедносних служби. У нашем правном систему постоји Савет за националну безбедност, а разматрана проблематика је дата у надлежност Бироа за координацију рада служби безбедности².

Оправдано је поставити питање: „Како се истражују такве наизглед субјективне варијабле?” Објективно истраживање специфичних аспеката културе који се односе на питања безбедности није често примењивана форма у политичким наукама. Зато су аналитичари који се баве изучавањем стратешке културе били принуђени да користе методологију других научних дисциплина, посебно етнографије и социологије. Оне у свом методолошком инструментарију често подразумевају коришћење техника као што су интервјуи и фокус групе. У тим случајевима су кључни проблеми како обезбедити пристанак аутократских режима за оваква истраживања. Због тога су институти често принуђени да користе разноврсна алтернативна решења која подразумевају креативне и прикривене начине прикупљања података за потребе истраживања.

Неке од инструмената могу применити појединци, док други захтевају ресурсе читавих институција. Обавештајни словови убедљиве већине држава претежно су усмерени на политичку, економску, безбедносну и лидерску анализу актера међународне политике. Њихови аналитичари се ретко оспособљавају у специфичним вештинама истраживања културних својстава и података о народима којима се баве. Често и не постоје стално дефинисана

¹ Примера ради у Сједињеним Америчким Државама је то Савет за националну безбедност (*National Security Council – NSC*), у Уједињеном Краљевству Министарски комитет за надзор и управљање обавештајним службама (*Ministerial Committee on the Intelligence Services – CSI*), у Руској Федерацији Савет безбедности (*Совет Безопасности*), у Држави Израел *Комитет шефова служби – Vadat (Va'adat Rashei Hasherutim – Va'adat)*, а у Републици Србији Савет за националну безбедност.

² За више видети Вељко Благојевић, *Србија и изазови одбрамбене дипломатије*, Медија центар Одбрана, Београд, 2017, 74-85, 103-114.

задужења да се открију и прате параметри рационалности деловања субјекта међународних односа. Аналитичари често препознају потребу да знају неке основне информације о својствима културе народа којим се баве, па се самоиницијативно баве наведеном проблематиком. Ово је још контроверзнија ситуација јер они у највећем броју случајева не располажу потребним предзнањима и адекватним методолошким оквиром за бављење овом проблематиком. Системска подршка оваквим самосталним напорима појединих аналитичара углавном изостаје и веома је ретко институционализована. Њој се не придаје много пажње, као ни неопходни и правовремени ресурси. Крајња последица наведених системских недостатака је чињеница да обавештајна заједница може да погрешно процени ситуацију или да лоше предвиди понашање субјекта међународних односа.¹

Будући да су свесни наведених системских недостатака, развијени обавештајни системи често опредељују да ангажују такозване тинк-тенкове за анализу својстава стратешке културе обавештајно интересантних субјекта међународних односа. Овде се јавља проблем времена за које један институт може да изради поуздану анализу стратешке културе једног народа или међународне организације на основу које би обавештајна служба могла да изврши правовремену процену и предложи адекватан начин деловања одлучиоцима. Убрзавање тока догађаја на међународном плану и њихова све интензивнија међузависност у различитим сферама друштвеног живота које је својствено савременој глобализованој светској политици, чини веома сложеним процес процене и предвиђања које субјекти међународних односа треба проучавати у контексту стратешке културе, како би се правовремено добили адекватни резултати.²

Разумевање стратешке културе је од суштинске важности у предвиђању догађаја, изградњи поверења, ангажовању у процесима преговарања и читавом низу других активности везаним за спољну политику. Пре мање од две деценије једина суперсила на свету дефинисала је неке од кључних циљева стратегије националне безбедности и борбе против тероризма, као што је „борба за срца и умове”. Упркос њеној неспорној моћи, Сједињене Америчке Државе нису биле у позицији да до краја реализују постављене циљеве. Разлози таквог епилога су наравно вишеслојни, али је један од најважнијих чињеница да је америчкој обавештајној заједници стратешка култура других народа била непознаница. Због тога није била у позицији да правовремено и адекватно процени како ће већина народа реаговати

¹ Colin S. Gray, *War, Peace and Victory – Strategy and Statecraft for the Next Century*, Simon & Schuster, New York, 1990, 44-45.

² Вељко Благојевић, „Стратешка култура и национална безбедност”, *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, LXX, № 170 (2/2019), Нови Сад, 173.

на америчко ангажовање у Авганистану, Ираку и другим државама, што укључује и америчке савезнике пре свих оне у Европи¹. Што се више буде усавршавао методолошки поступак анализа стратешке културе, то ће она постајати још атрактивнија за институције које спроводе анализе потребне спољној политици, дипломатским и обавештајним круговима и систему одбране. Многобројне студије случаја које израђују индивидуални истраживачи извесно ће пружити бољу основу за лансирање свеобухватнијих системских анализа. Због ових чињеница је за свако научно истраживање важна транспарентност методологије. Један од будућих захтева студија стратешке културе треба да буде опис метода које се користе за утврђивање идеја о: идентитету, нормама, вредностима и перцепцијама друштва о кључним безбедносним питањима.²

Невоља у процењивању значаја стратешке културе лежи у чињеници да обавештајне службе углавном држе у тајности методологију обраде обавештајних података. То искључује транспарентност методологије као предуслова објективне анализе. Исти захтев оне испоручују и институтима које ангажују да за њихове потребе раде истраживања стратешке културе. У таквим условима не треба очекивати велике и значајне доприносе из ове области друштвене делатности. Транспарентност методолошког поступка и „одговорност” за његово усавршавање лежи на научној заједници националној, али у крајњем, и глобалног нивоа.³

Значај стратешке културе у практичној спољнополитикој делатности може се сагледати на следећем примеру. Својевремено је француски председник Никола Саркози приликом прве посете немачкој канцеларки Ангели Меркел понудио да размотри могућност да француско нуклеарно оружје буде саставни део Заједничке безбедносне и одбрамбене политике Европске уније, што је тема коју су Французи понављали од касних 1950-их. Будући да Французи сматрају да свака држава мора да тежи поседу нуклеарног наоружања, јер је оно ултимативни симбол одбране суверенитета и интегритета. Председник Саркози и његов тим сарадника је претпостављао да и Немци имају сличне ставове и амбиције, посебно након уједињења. Био је изненађен што Меркелова није показала никакав интерес за такву врсту сарадње и

¹ За више о понашању Немачке и Француске у односу на америчко спољнополитичко деловање у наведеном периоду видети у Стеван Г. Недељковић, *Стратегија уравнотежавања у међународним односима*, студија случаја: француско и немачко уравнотежавање Сједињених Америчких Држава после Хладног рата, необјављена докторска дисертација, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, Београд, 2020.

² Jeannie L Johnson, Kerry M Kartchner and Jeffrey Larsen, *A Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction.*, Palgrave Macmillan, New York, 2009, 16-17.

³ Вељко Благојевић, „Стратешка култура и национална безбедност”, *Зборник Мајмисице српске за друшћивене науке*, LXX, № 170 (2/2019), Нови Сад, 174.

„статусног” симбола. Анализом источнонемачке стратешке културе, из које потиче канцеларка Меркел, лако се могао наслутити одговор, имајући у виду да је одрасла у култури у којој се сви ратови посматрају као апсолутно зло. Истовремено, искуство немачког народа стечено масовним бомбардовањем градова током Другог светског рата се одражава и на питање употребе нуклеарног наоружања које сматра веома проблематичним. У тој култури војска је у најбољем случају прихватљива као нужност у функцији одвраћања или одржавања мира у кризним регионима.¹

Наведени спољнополитички догађај недвосмислено указује на чињеницу да ни најближи савезници, који суштински представљају кључну осовину Европске уније, сасвим извесно не разумеју једни друге у довољној мери, када је реч о стратешкој култури. Последице наведеног догађаја нису велике, изузев демонстрације непрофесионализма дипломатског апарата, али јасно указују на дубоку дивергентност основних вредности стратешке културе кључних чланица Европске уније. У Бриселу постоји свет о разликама у ставовима стратешке културе држава чланица и непостојању заједничке стратешке културе. Због тога се у оквиру Заједничке спољне и безбедносне политике одвијају процеси на плану консултација ради постизања консензуса о кључним ставовима и вредностима заједничке стратешке културе. Јасно је да би усвајање таквог документа било само полазна тачка процеса усвајања заједничке стратешке културе, али Европска унија, у смислу организационе културе, преставља тежишно економску и правну структуру, па они настоје да на овим основама изграде и стратешку културу кроз еволутивне процесе, постепено и уз примену различитих компромиса.²

Наведени ставови поново указује на чувено запажање Ернест Ренана током предавања на чувеној Сорбони давне 1882. године, који наводи да је погрешно схватање историје незаобилазни део постојања једне нације³. Иако одређене карактеристике могу да се протежу кроз историјско памћење у регионалним оквирима, већина историјских сећања одражава искључиво индивидуална искуства европских народа. Она су сувише тесно уплетена у ткиво индивидуалних националних држава да би могла послужити као

¹ Jeannie L Johnson, Kerry M Kartchner and Jeffrey Larsen, *A Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction*., Palgrave Macmillan, New York, 2009, 14.

² Вељко Благојевић, „Стратешка култура и национална безбедност”, *Зборник Материце српске за друштвене науке*, LXX, № 170 (2/2019), Нови Сад, 173-174.

³ Наведено рема Миленко Јовићевић, *Мит и стварност – психологија археије*, Факултет организационих наука, Београд, 1998.

основа за формирање заједничког стратешког идентитета којима теже поједине међународне организације као што су Европска унија или НАТО.¹

Неспорне користи изучавања стратешке културе, које је дао Колин Греј још 1984. године, посебно добијају на значају након Хладног рата, када са међународне сцене нестаје идеолошка подела света која је деценијама била кључна одредница и узрок сукоба сукобљених блокова. Доба глобализације довело је у искушење Запад, предвођен Сједињеним Америчким Државама да покушају да наметну сопствени „културни образац” остатку света. У том контексту сагледавано, Сједињене Америчке Државе уочавају потребу да се према потенцијалним и реалним противницима на међународној сцени ангажују појачаним коришћењем психолошких операција у оквиру тада усвојене стратегије сукоба ниског интензитета². Управо је стратешка култура та која обезбеђује „базу података и смерница” за примену стратегије сукоба ниског интензитета, посебно политичке подршке савезницима и психолошким операцијама. Готово је незамислива успешна примена стратегије ниског интензитета без изучавања стратешке културе „жртве”, која подразумева познавање његове традиције, митова и историјских лекција. Она је средство утицаја на гласачко тело државе према којој делују у мирнодопском периоду, али и убеђења политичких и војних елита, посебно током криза и евентуалном оружаном сукобу могу одредити кључне групе на које треба вршити утицај и на који начин га реализовати. Зато је постало неопходно да се са научно објективног становишта сагледавају кључни актери стратешке културе. У том процесу су се издвојила такозвана стратешка заједница, односно политичка и војна елита, чији су се светоназори почели да се систематично изучавају са становишта стратешке културе. Да би се елити „олакшало” доношење очекиваних (пожељних) одлука често је нужно да се делује и на читаво јавно мњење, што је у савременом речнику добило назив „преумњавање”. Због тога је постало значајно власништво над медијима, а утицај на њихову уређивачку политику постао једно од примарних политичких питања.

¹ Asle Toje, „Strateška kultura kao analitički alat – istorija, mogućnosti, geopolitika i vrednosti: primer EU”, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, god. 4, br. 14, jul-septembar 2009, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2009, 11.

² Постоји мноштво дефиниција сукоба ниског интензитета, али се најчешће наводи она коју су усвојили америчко ваздухопловство и копнена војска. Они сматрају да је „сукоб ниског интензитета је политичко-војна конфронтација између супротстављених држава или савеза испод нивоа конвенционалног рата и изнад рутинске, мирне конкуренције међу државама”. Наведено према Field Manual No. 100-20, *Military Operations in Low Intensity Conflict*, Headquarters Departments of the Army and the Air Force, Washington DC, 1990. 9.

Будући да су кључни актери стратешке културе суштински представљају „врх руководеће пирамиде” система безбедности и одбране, који се по правилу контраобавештајно штите, може се констатовати да је потврђена тврдња да је изучавање стратешке културе повезано с проблематиком националне безбедности. Карактеристике савремене међународне политике, чија је једна од главних карактеристика повећана међузависност до неслућених граница, чине да се увећава значај изучавања стратешке културе у безбедносној теорији и пракси. Она постаје насушна потреба посебно за „мале и средње” државе, каква је и Србија, које не располажу довољним квантумом моћи да реализују националне интересе у области безбедности без разумевања стратешке културе великих сила и суседа. Како је то сублимирао Колин Греј, да се од културног незнања се не може створити врлина.

Путоказ за изучавање српске стратешке културе

Након свега наведеног, може се рећи да стратешка култура представља својеврстан израз културе друштва, посебно политичке, и битно утиче на стратешко мишљење, „умерава” га и прилагођава националном идентитету, као и на формулацију и спровођење националних стратегија. То чини сваку државу посебном и различитом у односу на друге субјекте међународних односа. Већина дефиниција стратешке културе указују на ужи садржај појма, које је углавном своде на војну културу или политичку културу доносилаца одлука, односно релативно малобројне политичке и војне елите окупљене у „стратешке заједнице”. Ипак, савремена схватања концепта стратешке културе подразумевају много обимнији садржај, који обезбеђује свеобухватније сагледавање и представља коректнију основу за теоријска разматрања. Она се углавном фокусирају на владине политике о кључним стратешким опредељењима, попут поседовања оружја за масовно уништење, и њихове корелације са базичном, општом или свеукупном културом друштва. Истовремено, они су сами део те и такве културе, јер се у њима налазе све усвојене идеје, упоришта, уверења и референтна становишта.

Познати теоретичар студија стратешке културе Колин Греј, овај појам дефинише као „размишљања и акције о употреби силе, која проистичу из перцепције националног историјског искуства”¹. Дакле, рационално је закључити да се српско национално искуство, према наведеној дефиницији, може сагледавати од почетка процеса стварања модерне државности, односно Првог српског устанка.

¹ Colin S. Gray, „Comparative Strategic Culture, *Parameters*”, *Journal of the US Army War College*. XIV, (1984), 4, 26-34.

Међутим, то свакако не значи да је временски оквир изучавања српске стратешке културе омеђен устанком против османлијске власти. Српска стратешка култура можда најснажније корене вуче из Средњег века, времена Душана Силног и кнеза Лазара, односно писаних споменика културе као што су Душанов законик, Светосавље и велике трагедије које је донело османлијско освајање српских земаља тога доба. Косовски завет сасвим сигурно представља базичну основу и најупечатљивију карактеристику српске стратешке културе, у коме се сублимирају сва средњевековна искуства српског народа. Онај ко жели да спозна српску стратешку културу а не схвати значај косовског завета, осуђен је да никада не схвати суштину и њене кључне вредности. У косовском завету одсликавају вечите истине и вредности као што су борба Давида и Голијата, јединство, спремност на жртву, истрајност и самопоуздање које се ретко срећу код малобројних народа. Можда је то и усуд, али српски народ од њега не може побећи све и да хоће.

Обликовање сџрајтешке културе у борби за ослобођење

Прва економска револуција је, заједно са идејама просветитељства, створила основе за дубоке друштвене промене, које су имале специфичан одјек и на Балкану под влашћу Отоманске империје. Америчка и Француска револуција утицале су у многим сегментима друштвеног живота на прилике у Европи с почетка деветнаестог века¹. Њихове идеје о слободи и равноправности нашле су плодно тло у српском народу који је вековима живео под отоманском влашћу. Тек формирана српска буржоаска елита, „притешњена” између Беча и Истамбула, није имала лак задатак. Они су били принуђени да једновременно реализују ослободилачку и социјалну, односно буржоаску револуцију^{2,3}.

Срби су и пре Првог српског устанка дизали оружане устанке против власти Османлија, али најчешће уз подршку Аустрије и Русије. Хабзбуршка

¹ За више видети John Baylis and Steve Smith, *The Globalization and World Politics*, Oxford University Press, New York, 2008, pp 46-47; Чедомир Попов, Живојиновић Драгољуб и Слободан Марковић: *Два века модерне српске дијипоматије*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2013.

² Васа Чубриловић, *Одабрани исџоријски радови*, Народна књига, Београд, 1983, 65-72 и Радослав Марковић, *Војска и наоружање Србије Кнеза Милоша*, Издавачка установа Српске академије наука, Београд, 1957, 3.

³ Поред идеје националног ослобођења, Први српски устанак је у многим сегментима вођен револуционарним идејама Наполеона, који је исте 1804. године, поразио Аустријско-руску коалицију код Аустерлица. У многоне се ова историјска коинциденција одразила и на истоветан, негативан, исход ратних напора Наполеона и првог српског војда Карађорђа. Наведено према Вељко Благојевић, „Стратешка култура – Студија случаја: Србија”, *Војно дело*, 8/2019, Београд, 2019, 94.

монархија је имала значајан утицај на Јужне Словене и њихову борбу против власти Отоманског царства, као и Угарски краљеви¹, који су радо насељавали Србе у граничне области опустошене ратним дејствима Отоманске војске. На овај начин је створена Војна крајина, у којој су Срби имали повластице, али и обавезе да војнички бране монархије на северу. На овај начин је Беч перципирао Србе као ратнички народ. Будући да је Западна Европа углавном преко Беча добијала сазнања о балканским народима, на овај начин су и европски центри моћи доживели Србе као ратнички народ, што је у мањој или већој мери присутно и данас.

Током Османлијског похода на Беч, крајем осамнаестог века, створен је Савез хришћанских сила, који су, поред Аустрије, чинили: Русија, Пољска, Млетачка Република и Папска држава. Савез је поразио Османску војску и заузео Будим, Београд и територије Хрватске и Срема. По ослобађању Београда, Срби дижу устанак и ослобађају готово читаву Србију, а 20.000 устаника помажу Аустријској војсци да ослободи територију Косовског вилајета, укључујући и његов административни центар, Скопље. Тада Аустрију напада Француска, и она своје војне ефективе повлачи на националну територију, а Срби се под налетом Османлија селе у Угарску под вођством патријарха Арсенија III Чарнојевића 1690. године. Ово се може сматрати за наставак процеса сеобе Срба на север, који је започео османлијским освајањем територије Старе Србије.

Аустрија наставља рат против Османске империје, који доноси Дунавској монархији делове Хрватске и Мађарске, али и губитак севера Србије и Београда. Срби су у том рату помагали Аустријску војску и поново су били принуђени да се поново насељавају северно од Саве и Дунава, заједно са племством и под вођством патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабента. Ову сеобу је историја забележила као Другу сеобу Срба, чиме је њихов број у граничним областима Хабзбуршке монархије знатно увећан.² Срби су платили високу цену за погрешну стратешку процену која је резултирала подршком Бечкој монархији, те су дуго после ових догађаја били изложени турском зулуму и укидању привилегија које су раније имали. Београдски пашалук се економски много брже развијао од других територија насељених Србима под османском влашћу почетком деветнаестог века, што је и

¹ Угарски краљеви су давали наследне титуле деспота српској властели, како би обезбедили оданост Срба. Тако је унуку Ђурђа Бранковића, Вуку Гргуревићу додељена та стара српска титула коју су наследили његови синови Ђорђе и Јован. Наведено према: Наташа Деретић, *Национална историја државе и права*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2008, 118-119.

² За шире видети: Наташа Деретић, *Национална историја државе и права*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2008, 118-121; Чедомир Антић, *Српска историја*, Вукотић медија, Београд, 2013, 115-126;

довело до израженијих услова за почетак устанка управо на том подручју. То је превасходно требало да захвали свом географском положају, као пограничне области преко које се обављао велики део трговине са Аустријом. Истовремено, током осамнаестог века, Београд је био у два наврата под аустријском управом (у периоду од 1717. до 1739. и од 1788. до 1791. године). Реформе које су увеле аустријске власти у Београду су такође допринеле бржем развоју занатства и трговине.¹

Консолидацију османске власти у Београдском пашалуку након преузимања Београда 1791. године, угрожавало је деловање одметнутих јаничара. Због потребе да се они сузбију, београдски везир Хаџи Мустафа-паша био је принуђен да одобри стварање народне српске војске која је 1796. године, која је бројала 15.000 војника. И поред великих ратних напора, одметници су успели да заузму Београд и погубе Хаџи Мустафа-пашу 1801. године. Страх од ширења утицаја Русије, офанзива Наполеонових снага у Египту и појава француских трупа на обалама Јадранског мора, али и погубљење вође хришћанског устанка на Балкану Риге од Фере у Београду, довело је до јачања неповерења властодржаца према Србима у Београдском пашалуку. Наведени чиниоци су довели до страховладе дахија која је резултирала подизањем Првог српског устанка.²

После фебруарске „сече кнезова“³ 1804. године, српски народ је решио да се бори за слободу под вођством Карађорђа. У недовољно писменом српском народу, песме су коришћене за објаву стања и намера за подизање устанка и јачање морала.

„Земан дош'о ваља војевати
За крст часни крвцу прољевати
Сваки своје да освети старе”.

Први оружани сукоб устаника са турском војском догодио се у селу Дрлупа код Космаја 11. и 12. фебруара 1804. године. Вест о овом догађају се брзо проширила Београдским пашалуком и навела Србе да нападају турске

¹ Вељко Благојевић, „Стратешка култура – Студија случаја: Србија”, *Војно дело*, 8/2019, Београд, 2019, 95.

² За више видети: Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Књига прва, Државна штампарија, Београд, 1876, 69-71; Чедомир Антић, *Српска историја*, Вукотић медија, Београд, 2013, 123-126; Наташа Деретић, *Национална историја државе и права*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2008, 121-131; Новица Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војска Карађорђа до краља Петра*, Штампарија „Давидовић”, Београд, 1933, 17-21.

³ Дахије су убиле већину виђенијих српских кнезова, који су се истакли у борбама против њих током сукоба с краја осамнаестог века.

снаге. Дејства устаника су била веома успешна¹, тако да је од 1806. године Пашалук био слободан све до 1813. године.²

Нахијске војводе, иако нису били школоване за војнички позив, а често и елементарно неписмене, имале су солидно искуство у борбама са одметнутим јаничарима или у саставу аустријских фрајкора. Победама су свакако допринеле и чињенице да су добро познавали терен, навике турских посада и да су имали могућност да сами изаберу време и место напада.³ Ипак, српска елита и народ је још у то време постала свесна значаја школованог и професионалног официјерског кора.

У то доба се формирао и сегмент стратешке културе који се односи на правно уређење друштва. У условима борбе против Отоманске империје, није се могла очекивати правна утемељеност међусобних надлежности органа и установа. Међутим, устаници су организовали једноставну и релативно ефикасну власт⁴. Њени централни органи су били: Старешинска скупштина⁵, Врховни вожд и Правитељствујушћи совјет, док су од установа функционисали: војска, судови и полиција.⁶ Чињеница је да се политичке и војне функције у ратно доба веома тешко могу одвојити. Док је први Совјет од 1805. до 1811. године имао представнички карактер, који подразумева избор представника из нахија, састав Совјета од 1811. године бирао је Карађорђе. Првобитном Совјету је основна функција била судска, али је доцнији Совјет

¹ Битке на Мишару 1806. године, Делиграду 1809. године и друге, показале су искуство српског војног руководства да правилно процени ситуацију, рационално ангажује бројчано мање снаге и реализују целисходне маневре. Комбинација заседних дејстава, садејство пешадијских и коњичких снага, као и правовремено ангажовање резервних снага које су утицале на позитиван исход битака и представљају позитиван пример ангажовања мотивисане народне војске. Наведено према Милоје Секулић, „Битка на Мишару”, *Војноисторијски гласник*, 1/1951, Београд, 95-113 и Милоје Пршић, „Кадрови српске војске од Првог српског устанка до издијања и у време Источне кризе”, *Војноисторијски гласник*, 2-3/1997, Београд, 29-43.

² За више видети Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Књига прва, Државна штампарија, Београд, 1876, 71.

³ За више видети: Новица Стевановић: *Рајна лукавства Српске војске 1804-1815*, НИЦ Војска, Београд, 2002.

⁴ Срђан Шаркић, *Зачеци њавне државе у устаничкој Србији*, Зборник радова „Владавина права и правна држава у региону”, Источно Сарајево, 2014, 771-779.

⁵ Скупштина је утврђивала циљеве устанка и захтеве према Цариграду, материјална и финансијска питања устаника, тражила помоћ и подршку из иностранства, решавала сукобе између нахијских војвода, али је и судила у случајевима политичких и кривичних дела.

⁶ За више видети: Драгослав Јанковић и Мирко Мирковић, *Државнојавна историје Југославије*, Научна књига, Београд, 1987, 100-101; Наташа Деретић, *Национална историја државе и њава*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2008, 132-133.

подељен на два дела. Први су чинила следећа министарства: војно, иностраних и унутрашњих дела, финансија, правде и просвете.¹ Кривични закон проте Матије Ненадовића² и Карађорђево Криминално законик представљају примере посвећености руководства за приоритете устаника, који се односио на борбу против Отоманске власти и јачање дисциплине међу војним структурама. Реч је о садржају овог законодавног акта, који јасно дефинише приоритете устаника, али и прилике на територији где ће се примењивати. Карађорђево Криминално законик претежно инкриминише дела војне природе, а казнена политика је усмерена на одмазду и застрашивање починилаца кривичних дела³. Да је реч о револуцији, а не само о устанку против Османлија, говоре и одредбе Карађорђевог криминалног законика, који предвиђа да народ бира цивилне старешине и судије; инкриминисање корупције, хајдучије, кулучења у личне сврхе; настоји да изједначи права и обавезе свих становника пред судом и да судије суде по закону и непристрасно⁴. То је допринело проширењу подршке устанку у чему су, природно, предњачили Срби из Аустрије.

Карађорђево војска је била народна војска милицијског типа, која је била ангажована на територијалном принципу. Реч је о респектабилним снагама, које је Карађорђе успео да наоружа и организује у три рода: пешадију, коњицу и артиљерију. Касније током устанка, формирају стајаће регуларне јединице. Оне представљају први корак ка модерној војној организацији нове Србије. Организација војних формација је текла постепено и првобитно била ослоњена на самоорганизовање устаника, а касније је све више централизована. Ланац командовања је био следећи: вожд, министар војске, главнокомандујући фронта, командант нахије, војвода кнежине, капетан, као командир чете, односно основне тактичке јединице у савременом смислу речи. Обука Српске војске је у почетку реализована према аустријским правилима, што је и природно имајући у виду да је првобитни руководећи кадар имао искуства у аустријским фрајкорима⁵ или су је изводили Срби који су служили у хабзбуршкој војсци. Доласком Руске војске у Србију 1807.

¹ Наташа Деретић, *Национална историја државе и њена*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2008, 133.

² Настао је почетком устанка, по узору на Византијско законодавство, кога је касније укинуо Карађорђево Криминално законик.

³ Мило Бошковић, *Кривично њраво*, Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад, 2009, 36-37.

⁴ Срђан Шаркић, *Зачеци њравне државе у устаничкој Србији*, Зборник радова „Владавина права и правна држава у региону”, Источно Сарајево, 2014, 771-779.

⁵ То је био случај и са Карађорђем, који је имао искуства у фрајкору где је и стекао чин подофицира.

године, почиње да се реализује обука по руском правилима, што је пракса задржана до краја устанка. Устаничка војска је била под утицајем Русије, о чему говори и податак да су користили правила на руском језику.¹

Оно што се с правом може окарактерисати као константа у међународним односима од доба Првог Српског устанка до данашњих дана је чињеница да Запад доживљава Србију као експонента политичке воље Русије за Балкану. Будући да је ова сила била барем формално једини савезник устаника, не треба да чуди руски утицај на изградњу устаничке војске. Природно је да се држава у повоју приклони једином и то великом савезнику, иако је постојала воља код устаника да траже подршку и на западу. Присуство руских војних формација, утицало је на устаничку војску која је преузимала њихов начин организовања, обуке и дејствовања на тактичком и оперативном плану.

Ратни поход Наполеона на Русију створио је стратегијске услове који су представљали увод у крах устаничке војске. Први српски устанак је про-пао 1813. године и Османлијска војска је окупирала Београдски пашалук. Београдски везир Сулејман-паша Скопљак дозволио је масовне одмазде над српским становништвом. Пошто је Наполеон коначно побеђен, у Бечу се прикупила дипломатска елита пред крај 1814. године ради уређења односа у „постнаполеоновој” Европи. Будући да отомански представник није присуствовао Бечком конгресу и да су европски моћници били заокупљени кључним европским проблемима, није било политичке воље да се разматра „српско питање”. Створена је „Света алијанса”, као савез водећих монархија у заштити поретка и равнотеже снага у Европи².

Српски народ, нарочито притиснут османлијским зулумом, није се мирио са насталом ситуацијом, чему је доприносило искуство привремено стечене самосталности од Порте. Увидевши да помоћ споља не треба очекивати, Руднички кнез и војвода, Милош Обреновић је на сабору у Такову априла 1815. године изговорио чувену реченицу: „Ето мене, ето вас, рат Турцима”³. На овај начин је настављена српска револуција, која је сада имала значајније искуство у организацији оружаних снага и, можда најважније, свест да се морају комбиновати дипломатија и војна сила као средства за извојевање

¹ За више о организацији, наоружању, обуци и руковођењу устаничком војском видети: Радослав Марковић, *Војска и наоружање Србије Кнеза Милоша*, Издавачка установа Српске академије наука, Београд, 1957, 5-10; Gojko Desnica, „Vojna reforma u ustaničkoj Srbiji 1808. Godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1970, Beograd, 273-284; Miloje Pršić, „Kadrovi Srpske vojske od Prvog srpskog ustanka do izbijanja i u vreme Istočne krize”, *Vojnoistorijski glasnik*, 2-3/1997, Beograd, 30-42.

² За шире видети: Момир Стојковић, *Историја дипломатије – избор текстова*, Центар за међународне студије, ФПН, Београд, 1983, 101-107.

³ Радослав Љушић, *Историја српске државности*, Књига II, Србија и Црна Гора – нововековне српске државе, Библиотека Матице српске, Нови Сад, 2001, 71-74.

независности. Чини се да су више него раније српски народ и елита схватили да је за решавање кључних националних интереса неопходно пратити кретања у међународној политици и тој „талас” ускладити са деловањем за њихово остваривање.

Српске војводе постижу војне успехе у многим нахијама и тако су приморали Турке да се повуку у утврђена места¹. Након почетних војних успеха устаника у Рудничкој нахији, отоманске власти упућују из правца Босне и Ниша војске ради уништења побуне. Милош Обреновић одмах демонстрира нови карактер српског руководства и преговара са оба њихова команданта. Пошто је Марашли Али-паше, командант турских трупа које су напредовале према Београду из правца Ниша, демонстрирао већу спремност за дијалог, Милош је са њим наставио преговоре. Томе је свакако допринело и смиривање ситуације у Европи, те су Турци очекивали и веће интересовање Русије за прилике на Балкану. Милош је дошао на преговоре у Београд крајем августа, а већ 30. септембра 1815. године на Порту је упућена српска делегација која је тамо добро примљена. Успео је да постигне усмени споразум са Марашли Али-пашом 06. новембра 1815. године², који је уредио међусобне односе и успоставио трајније видове комуникације између представника Срба и Турака³. Порта је потврдила усмени договор Милоша и Маршали Али-паше. На овај начин се Милош наметнуо као партнер турским властима, јер је снагом оружја ефективно контролисао територију Београдског пашалука. Милош је 1817. године упутио писмо поданичке захвалности Султану.⁴

¹ Владимир Стојанчевић и други, *Историја Српског народа од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804-1878*, пета књига, први том, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 103-108.

² Реч је о договору који је у историографији запамћен као „Београдски споразум”. Будући да Срби нису имали статус субјекта међународног права, није било формалних могућности за закључење писаног акта, али је овде реч о дипломатском споразуму, иза кога су постојале не само личне гаранције, већ и утицај Русије и других међународних субјеката. Наведени споразум је подразумевао отварање Народне канцеларије у Београду, амнестију Срба од побуне против турске власти, присуство турске војске само у градовима, присуству српског кнеза код команданта турских посадних снага и слободи међусобне трговине.

³ Како истиче Слободан Јовановић примирје са Турском је засновано на међусобном поверењу Милоша и турског везира, при чему је Милош гарантовао да ће раја бити мирна, а Марашли Али-паша је пристао да непосредна управа припадне народним старешинама док би врховна власт би и даље била у рукама Султана. Тиме је Милош, између осталог, и стекао позиције за разрачунавање са другим српским кнезовима, јер је он имао подршку турског паше и договор који су постигли. Наведено према: Слободан Јовановић, *Политичке и управне расправе*, Геца Кон, Београд, 1908, 3-4.

⁴ Чедомир Попов, „Међународни положај, спољна политика и дипломатија Србије 1804-1878”, у Чедомир Попов, Драгољуб Живојиновић и Слободан Марковић (ур.), *Два века модерне српске дипломатије*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2013, 32-33.

Кнез Милош је био свестан да ће само кроз процес преговора са Портом моћи да обезбеди аутономију. Због тога је његов наступ био заснован на упорном инсистирању да је њихов устанак дигнут против безобзирности владавине београдског везира Сулејман-паше Скопљака и да њихови поступци нису усмерени против врховне власти султана¹. Усмени споразум између Марашли Али-паше и кнеза Милоша могао је ступити на снагу само након потврде Порте, што се и догодило почетком 1816. године, када је израђено осам фермана који су регулисали положај Срба у Београдском пашалуку. Овакве олакшице свакако нису биле оно чему се надао српски народ, али је постигнут примарни циљ и укинут зулум Сулејман-паше Скопљака. С друге стране, српски народ је, после више векова, добио право да држи и носи оружје, чију је употребу гарантовао својим ауторитетом кнез Милош.²

Једновремено са преузимањем функција власти од Турака, Милош је настојао да процес еманципације прошири и на међународни план. У томе је најзначајнији савезник била Русија. Ратни сукоб између Турске и Русије 1828. године претио је да угрози реализацију Акерманске конвенције, јер Порта није желела да изврши преузете обавезе. Турска власт је тврдила да су јој акерманске обавезе наметнуте присилом, чиме се имплицирала правна ништавност наведеног уговора. Пораз Турске војске је принудио Порту да обећа враћање шест нахија у састав Београдског пашалука³ и друге обавезе које су проистекле из Једренског споразума од 1829. године. Убрзо је након

¹ На овај начин схваћен дипломатски наступ Милоша према турским централним властима је у потпуној сагласности са ставовима савременог теоретичара Тарака Баркавија (Tarak Barkawi) о односу дипломатије и рата.

² Реч је следећим одредбама: 1) „Царина се наплаћује по прописаној тарифи и да се српски трговци не глобе; 2) спахије да узимају десетак строго по бератима; 3) свакоме Србину слободно је ходати и трговати по целој Турској царевини; 4) пореза да се плаћа у две рате (о Ђурђеви и Митрову дану); 5) војна посада Србије да буде само по градовима и да не чини никакве обиде у народу; из посаде се искључују јаничарске породице (под којима се подразумевају Босанци и Арнаути) које су дотле чувале градове и чиниле зло народу да се на њихово место доведу Турци доброга владања из Румелије; 6) по градовима и паланкама да седи уз турског старешину српски кнез за отправљање послова; сем тога допушта се један перманентан савет у коме ће свака нахија имати по једног представника ...; 7) Султан прашта Србима сву прошлост и да се и да се нико не усуди да им због ње чини приговарања”. Раније је већ издат ферман о умањењу харача у Београдском пашалуку који је био у време Сулејман-паше Скопљака. Наведено према: Стојанчевић Владимир и други, *Историја српског народа, Пета књига, Први том, од Првој српској устанка до Берлинској конгреса 1804-1878*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 107-108.

³ Пошто је Порта одлагала реализацију повратка шест наведених нахија у Београдски пашалук, кнез Милош их је 1833. године на силу преузео, користећи заокупљеност Турске власти другим проблемима. Порти је остало само да призна фактичко стање. Наведено према: Вељко Благојевић и Станислав Стојановић, „Зашто рат а не међународна конференција 1914. године”, *Војно дело*, 3/2014, Београд, 329.

његџ уследџ и хџтишериџ¹ коџим је Султан уврџтио преузете обџвезе у унутрашњи правни пореџаџ.

Хџтишериџом из августџ 1830 гоџине, сушџтински се потврђују рџније даџте повластиџе Срџбџима, уз потврђџивање Мџлоша за срџпског кнеза са правџома на наследно кнежевџство у вазалном односу према Цџриграџу. Истовременџо, даџто му је право да дрџжи оружану силу „раџди очувања рџџа и мира” и право на представљање срџпских интереса на Порџти². Мџлош је у почетку устанка имаџо на располагању народну војску, коџа је није бџла јџднобразно наоружана нџти организџацијски униџиџирана. Ипак, показало се да постоџи војничко искуџство из Првог срџпског устанка коџе је бџло довољно да се извојују поџбеде коџе ће резулџтирати примџријем са Турџцима. За разлику од Карађџорђџа, Мџлош се определиџо да поступно преузима влаџт. Након примџрија је распуштџена народна војска, али је остала у приправности да у случају потребе брзо буде способна за борбџена деџјства. Мџлош је могаџо да рџчуна и на „панџуре” коџи су бџили под његовом командџом. Корџистећи се слабџостима турџске влаџсти, Мџлош је за рџелативно кратко време од нахијских и сеџоских „панџура” направиџо рџелативно добро наоружанџе и бројне формџације коџе су биле способне не само за деџфанзивна, већ и џфанзивна деџјства.³

Након добијања Хџтишериџа 1830. гоџине, бџило је лакше формџирати новџе војне јџдинице, јџер су за то постојали правни осџнови. Мџлош је у пролеће 1831. гоџине формџираџо батаљџон пешџачке гарџде, коџим је командџоваџо руски џфицир капџетан Михаџјло Павлов. Овџде се јџасно може сагледати спољнополџитичко опредељење кнеза Мџлоша за јџачањем сараџдње са Русијџом, те не треба да чуди постављање руског џфицира на високу војну дужност. Истовременџо, војним јџединџицама су поџдељџене заставџе и смешџтџене су у касарнама у Пожаревџцу, Крагујевџцу и касније у Београџу. Убрзо су формџирана и два ескаџдрџона коњиџце, коџа је џодевена по узорџу на козаке. Артиљџерија је, као засебан род војсџке, увџедџена 1836. гоџине, након што је приликом посџете Цџриграџу Мџлош добиџо на поклџон шџест топова и тимџе могаџо да џправџда постојање наведџеног рода, иако је то наоружање већ посџедџоваџо. Исте гоџине формџиран је прџви пук стајаће војсџке, у чији су сџастав ушџли: по два батаљџона пешџаџије, ескаџдрџон коњиџце и артиљџеријџске батџерије.⁴

¹ Хџтишериџ је обџвџезујући правни акт коџи је потписџиваџо Султан.

² Овим докџументџом је постављаџена основа за уређење Срџбије, са елементџима високе самоуправџе у џквиру џтоманске имџпџерије, али и елементџима суверџенџости као што су признавање представџника за прџеговорџе при Порџти и држање оружанџих снага.

³ Рџдџслав Марковић, *Војска и наоружање Срџбије Кнеза Мџлоша*, Издаџвачка устанџова Срџпске аџкадемије наука, Београџ, 1957, 11-12.

⁴ Слаџвица Рџтковџић-Кџостић, *Евроџеџизџација срџпске војсџке 1878-1903*, Војџноистџоријџски институт, Београџ, 2007, 17

Проширење аутономије и граница Србије утицале су и на јачање значаја војске у друштву. Убрзано наоружавање и организовање војних јединица, утицало је и на општи углед војске. Официри су од тада у Србији представљали частан позив, који је био пожељан и прихватљив за све друштвене слојеве.¹

Кнез Милетина буна и Сретењски устав 1835. године, нису промениле политику кнеза Милоша, који је наставио апсолутистичку владавину. Након што је угушио буну, Милош је укинуо Сретењски устав и увео војну управу, ради превентивног деловања због честих оружаних побуна. Доношење такозваног Турског устава, који је предвиђао поделу власти са Саветом, односно извршном власти, доводи до одступања кнеза Милоша са власти, коју препушта најстаријем сину. Убрзо, уставобранитељи врше династичку смјну. На власт долази кнез Александар Карађорђевић 1842. године, а Михајло емигрира у Беч.²

Уставобранитељи су војску сврстали у састав Министарства унутрашњих дела и тиме њене функције свели на граничну службу и очување реда и поретка³. Број регуларних јединица је сведен на најнижу меру. Тако се у периоду стварања државе, када је било нужно јачање војног потенцијала, дошло до застоја који је трајао све до 1845. године. Иако контроверзан по питању ауторства, у то време се доноси програм спољне политике Србије, и данас актуелно Начертаније, које је потписао министар спољних послова Илија Гарашанин⁴. Две године касније, формирана је прва војна школска установа Артиљеријска школа, која је 1880. године преименована у Војну академију⁵. Квалитет наведене школске установе је упитан⁶, што се и може

¹ Радослав Марковић, *Војска и наоружање Србије Кнеза Милоша*, Издавачка установа Српске академије наука, Београд, 1957, 103.

² За више видети: Наташа Деретић, *Национална историја државе и права*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2008, 152-165; Радош Љушић, *Историја српске државности*, Књига II, Србија и Црна Гора – нововековне српске државе, Библиотека Матице српске, 2001, Нови Сад, 32-35.

³ Miloje Pršić, „Kadrovi Srpske vojske od Prvog srpskog ustanka do izbijanja i u vreme Istočne krize”, *Vojnoistorijski glasnik*, 2-3/1997, Beograd, 33.

⁴ Гарашанин је десет година био успешан министар унутрашњих послова, који је у свом министарству имао и војску. Његова политика може се описати максимом: ни са Русијом ни са Аустријом, већ са западним силама, на првом месту са Француском. Сматрао је да се те силе не би много мешале у унутрашњу политику Србије, бар не као Аустрија и Русија, јер су далеко и немају непосредних интереса на Балкану. Наведено према: Mirko Kisevec, *Diplomatski predstavnici*, Beograd, 1939, 66.

⁵ Радослав Марковић, *Војска и наоружање Србије Кнеза Милоша*, Издавачка установа Српске академије наука, Београд, 1957, 280-303.

⁶ Наставни кадар је био далеко од европских искустава у стратегији и операцији, доктрина употреба снага је била на незавидном нивоу и на далеко нижем нивоу у поређењу са пруским, аустријским, енглеским, руским и француским војним теоретичарима.

очекивати од новоформираних установа, али остаје чињеница да је изнедрила будуће војводе Радомира Путника, Степу Степановића и Живојина Мишића и многе друге генерале који су зналачки изнели све ратне сукобе Србије до 1918. године.¹

На интервенцију Британије, Порта 1853. године потврђује све повластице хришћанима. У Београд долази специјални изасланик султана, Етем паша, са ферманом којим се потврђују све повластице дате Србији и да су оне трајне. То је један од разлога због којих је Србија у Кримском рату остала неутрална, али се ипак озбиљно војно припремала за евентуални сукоб са Аустријом². Ово је први пут у новијој историји да су Срби имали статус неутралности у односу на ратни сукоб. Као што се види, они су били у таквој ситуацији да су морали да ангажују значајне војне ефективе како би одвратили потенцијалног агресора. Кримски рат је завршен 1856. Париским миром, који садржи важне одредбе за међународни положај Србије.³

Светоандрејска скупштина враћа на власт Милоша Обреновића 1858. године, који војску ставља је под своју надлежност преко Главне војне управе. Усвајањем Закона о Устројенију народне војске, предвиђа да се, поред стајаће, формира и народна војска, коју би чинили сви способни грађани старости 20 до 50 година, који су имали обавезу да сами набаве оружје и да се војни рок смањује са четири на три године⁴. Овако пројектована војна сила била је предвиђена за реализацију амбициозних циљева: потпуног ослобађања Кнежевине од турске власти, ослобађање других српских територија од отоманске власти и њихово присаједињење Србији. За формирање бројчано велике стајаће војске није било финансијских средстава, а и постојала

Наведено према Petar Tomac, *Ratovi i armije XIX veka*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1968, 66-106.

¹ Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, 22-23.

² На граници са Србијом Аустрија је у то време имала распоређено 50.000 војника. Србија је активирала војне потенцијале пред овом опасношћу и реализовала упис у војну евиденцију свих мушкараца од 18 до 45 година. Процењује се да је Србија мобилисала између 80.000 и 110.000 војника. Наведено према Живота Ђорђевић: *Српска народна војска 1861-1864*, Народна књига, Београд, 1984, 14-15.

³ Према члану 27, Србија и даље зависи од Порте, али њену заштиту преузимају на себе све силе потписнице. До тада је Русија наступала као једина заштитница Србије, позивајући се на билатералне уговоре са Портом. Париским миром престаје искључиво туторство Русије над Србијом, чија аутономија добија међународну гаранцију. Важна је и одредба мировног споразума према којој стране трупе, укључујући и турске, не могу улазити у Србију ни прелазити преко њене територије, без одобрења. Наведено према Mirko Kisovec, *Diplomatski predstavnici*, Beograd, 1939, 64-65.

⁴ Наташа Деретић, *Национална историја државе и права*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2008, 183.

је традиција да се стајаћа војска, и током власти кнеза Милоша и уставобранитеља, претежно користи за одржавање унутрашње стабилности и гушење побуна. Народна војска је имала све родове као и стајаћа^{1, 2}.

Отоманска империја је настојала да добије подршку великих сила за војну интервенцију у Србији, јер је стварање великих оружаних снага доживљавала као претњу. Француска, Русија, Италија и Пруска нису подржале Турску, али су Аустрија и Енглеска сматрале да је реч о постојању револуционарног потенцијала који треба угушити на време. Русија је посебно инсистирала да је реч о потреби да се подржи српски кнез у намери да успостави контролу над становништвом и да његова војска нема нити амбиције ни потенцијал за офанзивна дејства. Овим аргументима је и министар иностраних дела Илија Гарашанин неутралисао негодовања енглеског конзула у Београду. У то време у Србију по други пут долази француски мајор Иполит Флорентин Монден (*Hippolyte Florentain Mondain*)³, који је постављен за начелника Главне војне управе и добија чин пуковника⁴. Међународни притисак на Србију је попустио тек пошто се српска војска није ангажовала у оружаном сукобу Црне Горе и Османлија 1862. године.⁵

Законом о уређењу државне централне управе из 1862. године је Главна војна управа постала Министарство војно, под којим су поред стајаће и народне војске ушли и војни заводи. Исте године су ступили на снагу и закони о уређењу војног штаба стајаће војске, о устројству артиљеријске управе и војној дисциплини. Заоштравање односа са турским посадама затекло је српску војску без адекватног наоружања. Русија је била спремна да испоручи пушке Србији, али су се испоруци супротставиле Турска, Аустро-Угарска и

¹ Јачина прве класе народне војске је било следеће: 17 пешадијских пукова, са укупно 45.844 пешадинаца; 26 ескадрона коњице са 2.467 коњаника, 6 артиљеријских батерија са 1.200 артиљераца и 17 одељења пионира са 985 војника. Народна војска је имала неколико виших команди, како би се обезбедило квалитетнија обука и командовање. Наведено према Вељко Благојевић, „Стратешка култура – Студија случаја: Србија”, *Војно дело*, 8/2019, Београд, 2019, 102.

² За више видети: Драгослав Јанковић и Мирко Мирковић, *Државноправна историје Југославије*, Научна књига, Београд, 1987, 126-128; Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, 23-26.

³ Први пут је француски инжењеријски официр Монден боравио у Србији током Кримског рата, када је руководио израдом планова за одбрану. Оставио је добар утисак на Србе и због тога је позван поново у Београд да помогне у стварању функционалне војске. За више о наведеном видети Урош Татић, Иполит Молден у Србији, први боравак (1853-1855), *Војно-историјски гласник*, 1/2013, Београд, 71-79.

⁴ Урош Татић, „Иполит Молден у Србији, први боравак (1853-1855)”, *Војно-историјски гласник*, 1/2013, Београд, 71-79.

⁵ Живота Ђорђевић, *Српска народна војска 1861-1864*, Народна књига, Београд, 1984, 29-31.

Енглеска. Након пораза Аустро-Угарске у рату против Пруске 1866. године, Беч је дозволио испоруку 55.000 застарелих руских пушака, које су морале да буду модернизоване у српском војнотехничком заводу. Министарство војно је израдило предлог Закона о устројству војске¹, који је донет 1864. године. Њиме су уређени основни елементи организације и функционисања стајаће и народне војске и система командовања. Због великог проблема недостатка официрског кадра, 1867. године, су усвојене допуне Закона које су предвиђале да и странци могу добијати официрске чинове у српској војсци.²

И поред тешкоћа у наоружавању, опремању и обуци војске, чињеница је да, још увек вазална, Србија располагала бројчано респектабилном војском са око 200.000 војника на око милион становника. То је Србију издвајало у односу на друге балканске народе, што је донекле опредељивало и њену међународну позицију и углед³. Војна снага, праћена умешном и истрајном дипломатијом коју је трасирао још Милош Обреновић, приморале су турске власти да повуку своје војне снаге из српских гарнизона 1867. године. Иако су постојале различите процене способности српске војске⁴, њено постојање и бројност су дале потенцијал Србији да постане предводник будућег Балканског савеза.⁵

Како је Србија сџекла независносџ

После убиства кнеза Михајла 1868. године, формирано је Намесништво које је владало уместо малолетног Милана Обреновића и донело Устав 1869. године. Устав је предвиђао да сваки Србин мора бити војник, изузев државних чиновника. Уследиле су измене и допуне закона о устројству војске, по којој је уведен генералски чин и обавеза да се испитима доказује способност

¹ Имао је 105 параграфа, међу којима се истичу они који дефинишу дужност војске да „брани отаџбину и буде потпора законитости”. Предвиђено је постојање стајаће и народне војске, која је имала четири рода: пешадију, артиљерију, коњицу и жандармерију. Кнез је био врховни командант, а министар војни је командовао војском у његово име. Начелник је командовао стајаћом војском и потчињен министру војном.

² Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, 28-29.

³ Примера ради, Турска војска тога доба бројала је 130.000 низама (стални састав), од којих је 60.000 било стационирано у Европи а на територији Кнежевине око 3.000, редиџа (прве резерве) променљиво од 20.000 до 100.000 и гијаде (друга резерва) око 230.000 припадника, као и око 60.000 башибозука (добровољаца, полиције и жандарма). Укупно је Турска царевина могла да мобилише око 320.000 војника, са око десет пута више становника од Кнежевине Србије, која је располагала са 200.000 војника.

⁴ Војска је како чињенице говоре била лоше опремљена и оспособљена.

⁵ Живота Ђорђевић, *Српска народна војска 1861-1864*, Народна књига, Београд, 1984, 53-56.

официра за напредовање, а укупно бројно стање стајаће војске је износило око 5.000 војника, од чега свега 123 официра¹. Наредних година се врши убрзана припрема и наоружавање војске за сукоб са Отоманском империјом. Почетком 1876. формиран је Главни ђенералштаб и Ратни савет, који је у надлежности имао реализацију ратних напора. Јуна исте године је расформирана стајаћа војска и њене чете су ушле у састав батаљона народне војске. Извршена је мобилизација 123.000 војника, после објаве рата Србије и Црне Горе Турској.²

Србија је платила данак лошој стратегијској процени да ће објава рата Отоманској империји бити знак за општи устанак свих балканских народа³. Војска није била спремна, а рат није ваљано припремљен ни на дипломатском ни финансијском плану, имајући у виду да су Аустро-угарска и Русија биле против рата. Србија и Црна Гора нису имале јединствени план ангажовања, чак ни координацију, те је исход првог ратног сукоба био пораз, који је спречен интервенцијом Русије и Аустро-угарске почетком 1877. године. Потписан је мир према начелу *status quo ante bellum*, уз обострану амнестију, а војска је демобилисана. Одмах након тога, започета је њена амбициозна реорганизација. Крајем године је Србија објавила рат османлијама, и са подршком савезника. Зато није изостао успех у рату, који се водио против слабијих снага непријатеља, али у другачијим међународним околностима. Реч је о Руско-турском рату, у коме је Руска војска дуготрајно опседала Плевну. Иако је на почетку рата саветовао Србију да буде уздржана, Цар Александар II сугерисао је Србима да крену на Турке. Србија је то учинила упркос чињеници да војска није спремна за нове сукобе. У првом рату је српском војском командовао руски официрски кадар, а у другом српски.⁴

¹ У то време је укупно бројно стање официра у српској војсци било 360, што је за наведено бројно стање војника било недовољно. Зато је ангажовано 718 руских официра, међу којима је и главнокомандујући српске војске генерал Черњајев.

² За више видети: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића – Књија друја*, Геца Кон, Београд, 1934, 8-35; Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, 30-32.

³ Херцеговачким устанком из јула 1875. године, започета је такозвана Источна криза која се проширила и на делове Босне и других крајева Балкана. Наведено према: Владимир Стојанчевић и други: *Историја српског народа*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994. 369.

⁴ За више видети: Владимир Стојанчевић, *Историја српског народа*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994. 381-404; Ратковић-Костић Славица, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, 33-34; Потемкин, *Историја дипломатије, Свеска друја – дипломатија новој доба 1872-1919*, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1949, 29-32 и 34; Попов Чедомир, *Међународни положај, сјољна йолићика и дипломатија Србије 1804-1878*, у Чедомир Попов, Драгољуб Живојиновић и Слободан Марковић, *Два века модерне српске дипломатије*, Балканолошки институт

У том, ширем контексту треба разумети догађаје који су уследили. Наиме, организован је конгрес у Берлину 1878. године, који је ревидирао одлуке Санстефанског мира у складу са заједничким интересима великих сила, изузев Русије. Због тога је постојала потреба да се Беч и Петроград договоре о интересним сферама на Балкану, при чему је Русија исказала интерес за контролу Босфора и Дарданела, а Аустро-Угарска за ширење на централни и јужни Балкан.¹ Тако је Србија, поред независности, добила и територијално проширење на Нишки, Пиротски, Врањски и Топлички округ. То је извојевала прво успешним борбеним дејствима, а тек након тога и сплетом околности међународне политике коју је кључно усмеравао канцелар Бизмарк². С друге стране, Србија је морала да за рачун проширења на југу претрпи договор великих сила да Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину³, као и да има гарнизоне у Новопазарском санџаку. На овај начин је Аустро-Угарска настојала да спречи спајање Србије и Црне Горе, али и усмери територијално ширење Србије на југ. То је, дакле, била цена коју је Србија морала да плати за признавање независности, као и обећање да неће деловати против интереса Дунавске монархије на Балкану.⁴

Недостаци који су исказани у српско-турским ратовима 1876–1878. године представљали су само додатни подстицај да се почне интензивније осавремењавање српске војске. Иако је број школованих официра у српској војсци био релативно мали, ипак је постојала критична маса оних, углавном усавршаваних у иностранству, који су имали јасне ставове каква мора бити

САНУ, Београд, 2013, 50-59; Momir Stojković, *Istorija diplomatije – izbor tekstova*, Centar za međunarodne studije, PFN, Београд, 1984, 268-313.

¹ Шеф руске делегације на Берлинском конгресу је у извештају истакао да је то била најцрња мрља у његовој дипломатској каријери, на шта је цар Александар додао „исто тако и моја”, Стојковић Момир, *Историја дипломатије – избор текстових*, Центар за међународне студије, ФПН, Београд, 1983, 299.

² Чувени Бизмарк је током Берлинског конгреса, отворено показивао презир према представницима Турске и балканских народа. Тако је турским депутатима отворено саопштио да је „равнодушан према будућности Турске” и да губи време на Конгресу само због спречавања сукоба великих сила, а не због одлука ко ће владати „смрдљивим јазбинама” на Балкану, као што су Лариса, Трикала и други градови.

³ Реч је о тајном Рајхштатском споразуму од 08. јула 1876. године између Русије и Аустроугарске, којим је признато право Бечу да окупира Босну и Херцеговину. Наведени споразум је остао тајна до почетка двадесетог века. Наведено према: Васа Чубриловић, *Одабрани историјски радови*, Народна књига, Београд, 1983, 237-249.

⁴ В.П. Потемкин, *Историја дипломатије, Свееска друџа – дипломатија новој доба 1872-1919*, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1949, 42-43; Радослав Распоповић, *Дипломатија Цене Горе 1711-1918*, Историјски институт Црне Горе и НИЦ Војска, Подгорица-Београд, 1996, 269-286; Владимир Стојанчевић и други, *Историја српској народа*, Пета књига, Први том, од Првог српског устанка до Берлинског конгреса 1804-1878, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 407-421;

српска војска. Образована је Велика војна комисија, чији је задатак био да реши питања реорганизације војске¹. Исте године почео је да излази и војно-стручни часопис Ратник, који је био отворен за дискусије по војно-стручним и статусним питањима, што је доприносило да се проблеми у српској војсци брзо уочавају и правовремено превазилазе.

Истовремено се реализовала и реформа српског војног школства. Дотадашњу Артиљеријску школу је, од 1850. до 1880. године, завршило 12 класа и произвела 189 официра, што није задовољавало потребе за кадром. Војска се морала попуњавати официрима из трупе, који нису били довољно теоретски образовани. У складу са новим потребама, формирана је Комисија од наставника Артиљеријске школе, која је од краја јуна до краја септембра 1879. године саставила Пројекат закона за устројство Војне академије, који је Скупштина усвојила јануара 1880. године. Тада почиње са радом Војна академија, која школује официре свих родова војске, а Артиљеријска школа се укида. Нижа школа је школовала трупне (три године), а Виша школа штабне официре (две године). У обе школе настава је имала теоријски и практичан део. У иностранство су упућивани официри једино за артиљеријско-техничко и инжењеријско-техничко усавршавање. Од 1880. године започело је двогодишње школовање официра за генералштабну струку, која је била у надлежности Главног генералштаба. Критеријуми за прелазак у генералштабну струку били су изузетно ригорозни². Србија је захваљујући оваквој пракси имала изузетно способан генералштабни кор³. Они су се доказали током планирања и извођења операција током Балканских и Првог светског рата.⁴

Иницијатор војних реформи био је кнез (од 1882. краљ) Милан Обреновић, чиме су се створили сви политички предуслови да се оне и

¹ Њени резултати су брзо били видљиви, од 1879. године почели су са радом Артиљеријски и Инжењеријски комитети, као стручна тела за решавање питања набавке и употребе војне технике. Реформском раду допринело је и стварање Оружног фонда, захваљујући коме се војни буџет извршавао у износу од 100 одсто. Фонд је основан с намером да се поспешу опремање српске војске савременим ватреним оружјем. Пунио се од годишњих неутрошених средстава из војног буџета, приреза од пола динара годишње по пореској глави и добровољних прилога. Новац је могао да се употреби само за набавку потребног оружја и ни за шта друго.

² Принципијелност у строгој примени критеријума потврђују статистички подаци о положеном завршном испиту за генералштабну струку. Од 164 приправника од 1880. до 1911. године испит су успешно положили само њих 55, што чини 33%. О значају који се придавао завршном испиту говори и чињеница да се на челу испитне комисије налазио начелник Главног генералштаба.

³ Међу првим генералштабним официрима били су: Радомир Путник, Александар Машин, Степа Степановић, Живојин Мишић и Петар Бојовић.

⁴ Далибор Денда, "Српска војска 1804-1818", у *Сјомен-собе ојледало историје и традиције 1804-1918*, Медија центар Одбрана, Београд, 2018, 93-94.

реализују. Артиљеријске јединице се опремају са 270 пољских и 42 брдска оруђа из Француске, тада најсавременији у Европи. Усваја се Закон о устројству војске из 1883. године, којим се даје правна основа за изградњу модерне војне организације. Овај закон предвиђа мешовити војни систем, уместо двојства стајаће војске и милиције. Војска се делила на три позива. Први чине војници на двогодишњем служењу и сви мушкарци старости 20-30 година. Други позив чине људи 30-40, а трећи 40-50 година старости. Истовремено се формирају дивизијске области и укидају дотадашњи корпуси и корпусне територије. Развој војне организације прекида Миланова брзоплета одлука да Србија уђе у рат против Бугарске 1885. године, који није припремила ни у дипломатском нити у финансијском смислу. То је довела до пораза Србије на Сливници, јер реформе војске још нису ни почеле да дају резултате. Кључан фактор бугарске победе био је боља организација и обученост снага. Они су захваљујући ангажовању руских инструктора изградили војну организацију, као и читав државни апарат.¹

За Србију се рат са Бугарском завршио лоше из много разлога, али је политичка и војна елита настојала да из тог пораза извуче значајна искуства за даљи развој професионалне војне организације. Пораз на Сливници је довео и до абдикације краља Милана 1889. године, али ће српска војска наставити убрзани развој. У време Миланове абдикације донета је Уредба о формацији целокупне војске, која је и даље расподељивала територију Србије на пет дивизијских области, које су чинили по три пуковска округа са по четири батаљонска среза. Милан Обреновић је наставио да пружа допринос развоју српске војне организације у периоду 1898–1901. године, као командант Активне војске. Захваљујући њему, официрска служба постала је најбоље плаћена у држави. Због тога је Србија пред балканске ратове пропорционално имала више официра у бројном стању (8%) од Бугарске (4.7%) или Румуније (6%). Започета је изградња значајних и великих објеката војне инфраструктуре.²

У праскозорје 29. маја 1903. године (по старом календару), дешава се династички преврат у историји забележен као мајски преврат. Завереници су на крајње свиреп начин убили краља Александра Обреновића и краљицу Драгу и на престо довели Петра Карађорђевића. Мајски преврат био је први корак ка раскиду политике сарадње са Дунавском монархијом, који је био спољнополитички и економски ослонац династије Обреновић. За разлику од њих, Карађорђевићи настоје да своју спољну политику дугорочно ускладе са Русијом и Француском, а од 1907. године и са Великом Британијом³.

¹ Далибор Денда, исто, 116-117.

² Далибор Денда, исто.

³ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770-1914)*, Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914), Завод за уџбенике, Београд, 2010, 201.

Последица мајског преврата је и стварање осећаја зазирања од Србије у династичким круговима широм Европе¹, али се посебно негативно одражава на односе са Бечом, који 1906. године оглашава Царински рат са Србијом и намеће јој економску блокаду. Србија је успела да преоријентише своју трговину и развије индустрију и тако се ослободи економске зависности од Беча, али се тиме није отклонио проблем.²

Један од млађих завереника био је и официр Дратутин Димитријевић Апис. Чињеница је да Апис није био „духовни вођа“ мајског преврата³, већ само један од извршилаца, чија је улога била значајна јер је у критичним тренуцима охрабрио и повео поколебане пучисте на Двор⁴. При уласку у дворски објект, Аписа је тешко ранио стражар. Према наводима очевидаца, Апис није хтео да прими помоћ док се не реализује намера пучиста. После мајског преврата Апис постаје познатији широј јавности, али тек након смене старијих официра завереника. Он постаје значајнији фактор у војним структурама и политичком животу Србије, као човек од поверења Карађорђевића и лидер тајне војне организације „Уједињење или смрт“, познатије као Црна рука, и шеф војне обавештајне службе. Након „анексионе кризе“ 1908, Црна рука долази у сукоб са премијером Николом Пашићем и активно помаже и храбри на извршење атентата омладинце „Младе Босне“. Атентат на престолонаследника Аустро-Угарске Франца Фердинанда се везује за деловање несумњиво способног и патриотски опредељеног официра генералштабне струке Аписа.⁵

¹ Насилна смена власти у Београду и посебно свирепост који су показали завереници, веома је негативно примљена у династичким центрима моћи у тадашњој Европи. И у савремено доба се мајски преврат међу „експертима“ на Западу наводи као пример „варварства“ и суштинске природе Срба. Наведено према Вељко Благојевић, „Драгутин Димитријевић Апис као симбол српске стратешке културе“, *Војно дело*, 4/2020, Београд, 70.

² За више видети Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку*, Библиотека града Београда, Београд, 1992; Вељко Благојевић, Станислав Стојановић, „Зашто рат, а не међународни конгрес 1914. године? – неуспех дипломатије и улога Србије у догађајима који су претходили Великом рату“, *Војно дело*, 3/2015, 332.

³ Наведено према Васа Казимировић, *Црна рука – личности и догађаји у Србији од мајског преврата 1903. до солунског процеса 1917.*, Прометеј, Нови Сад, 2016, 67-156.

⁴ Аписа је међу заверенике увео поручник Антоније Антић, зет др Ђорђа Генчића, једног од малобројних грађанских лица који су подржавали заверенике и истакнути првак Либералне странке. Антић је ангажовањем Аписа рачунао на његову одлучност, искреност и популарност међу млађим припадницима официрског кора. Пуковници Александар Машин, Дамјан Поповић и Леонид Соларевић били су истакнути војни завереници. Наведено према Миле Бјелајац, „Драгутин Димитријевић Апис“ у Чedomир Попов (ур.), *Српски дидлографски речник*, 3, Д 3, Матица српска, Нови Сад, 2007, 224.

⁵ Вељко Благојевић, „Драгутин Димитријевић Апис као симбол српске стратешке културе“, *Војно дело*, 4/2020, Београд, 68-73.

Србија у Балканским и Великом рату

Систематско и истрајно ангажовање читавог српског друштва на изградњи професионалне војске се показао као успешан о чему сведоче резултати Балканских ратова. Први Балкански рат је отпочео 8. октобра 1912. када је Црна Гора објавила рат Турској. Српска војска је однела две важне победе у биткама код Куманова и Битоља, чиме је ослобођена територија Космета и Македоније од турских власти.

Русија је имала значајну улогу у формирању Балканског савеза, који су чинили Бугарска, Грчка, Србија и Црна Гора. Бугарска је првобитно гледала с подозрењем на савез. Међутим, након избијања рата у Либији, постала је сумњичава према намерама Аустро-Угарске, која је преко Албанаца ширила свој утицај у бугарској интересној сфери. Стога се Софија окренула Балканском савезу¹. Србија је намеравала да добије излаз на море, чему су се противиле Аустро-Угарска и Италија. Иако је било несугласица између Србије и Бугарске око територијалних аспирација, постигнути споразум је гарантовао помоћ Бугара уколико Србија буде нападнута од Аустро-Угарске током заједничких ратних операција против Турске. Након Кумановске битке постаје јасно да је Отоманска империја на издисају и да ће ратни циљеви Балканског савеза бити реализовани². Бугарска војска је надирала према Цариграду, који се обратио великим силама за помоћ и посредовање за мир. Русија је постала забринута, јер је појава бугарских војника у Цариграду могла да изазове интервенцију Немачке и Аустро-Угарске.

¹ Најкрупнија последица Либијског рата на Балкану се коначно манифестовала кроз очигледан напредак у српско-бугарском савезништву, о чему је руски посланик Хартвиг редовно и детаљно писао. У поверљивом извештају већ с почетка новембра руски посланик је Петрограду проследио чак и нацрт пројекта уговора. Наведено према: Саша Станојевић: „Утицај Италијанско-турског рата на прилике у Србији у извештајима руског посланика у Београду н. г. Хартвига”, Зборник Филозофског факултета Приштинског универзитета 2/2013, 188-189.

² Дух српског друштва тога доба, репрезентативно може осликати судбина дипломате и песника Милана Ракића. Био је конзул на Косову, а пред Балкански рат, премештен је у Београд на место шефа Конзуларног одељења. Иако је ослобођен војне службе када је почела мобилизација, пријавио се као добровољац у комите, на границу, с првом четом Војина Поповића, чувеног војводе Вука. Доцније ће Ракић једва, али с поносом, признати да је као извиђач први од ослободилаца ушао у Приштину. Остало је забележено да је војвода Вук постројио чету на Газиместану, где је прочитана истоимена песма Милана Ракића. Када је неко од војника рекао да је њен аутор у строју, војвода је извео Ракића испред строја и командовао „поздрав песнику”. За ратне заслуге при ослобађању Старе Србије 1912, краљ Петар I Карађорђевић одликовао је Ракића Златном медаљом за храброст. Реткост је наћи очигледнији пример конзистентности стратешке културе попут овога, не само у српској већ и култури других народа. Наведено према: Јован Пејчић, *Завештани чин – Милан Ракић на Косову 1905-1912*, Службени гласник, Београд, 2013.

Избијање српске војске на обалама Јадрана изазвале су мобилизацију и концентрацију Аустро-Угарске војске према Београду. Беч је добио подршку Берлина, док је Лондон истакао да неће остати неутралан уколико дође до рата у Европи. На конференцију у Лондону 1913. године постигнут је споразум, који је подразумевао признање новоформиране државе Албаније, чиме су се створили услови за избалансирани однос Беча према територијалном проширењу Србије. Међутим, спор око територије узроковао је други Балкански рат, у којем је Бугарска поражена. Цариград је искористио сукоб између бивших савезника и успео да поврати власт над делом изгубљених територија. Истовремено, Немци су упутили у Истанбул генерала Лимана фон Сандерса, који је преузео команду над градом и обавезу да реорганизује турску војску. Јачање немачког утицаја на Босфору било је нешто што Русија није желела. Истовремено, Кајзер је 1913. године обећао Бечу да ће током следеће кризе ући у рат, јер их током Балканског рата није подржао из страха од британског ангажовања¹.

Кобна 1914. година дочекана је у затегнутим дипломатским односима Беча и Београда. Аустро-Угарска је ишчекивала прилику да се коначно разрачуна са Србијом, док је српски интерес био очување независности и национално уједињење. Радило се о готово дијаметрално супротним циљевима. Велике силе налазиле су довољно воље и начина да реше велике кризе, као што су балкански ратови и анексија БиХ, али нису биле у стању да постигну компромис око атентата на престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву. Беч је, на инсистирање Берлина, упутио ултиматум Србији, који је тако срочен да га ниједна држава не би прихватила у целини.²

За професионалну изградњу и припрему за велике ратне напоре с почетка двадесетог века, Србија дугује Радомиру Путнику, првом српском војоводи и начелнику Главног генералштаба од 1903. до 1916. године. Систематичан по природи, успео је да организује, наоружа и обучи војску која је изнела ратна

¹ Исто, 189-204.

² Српска влада је прихватила све услове из ултиматума, са две резерве на тачке 5, у вези са сарадњом у криминалистичкој истрази која ће одговарати „принципима интернационалног права” и 6, да се учешће аустро-угарских службеника у истрази „не може усвојити јер би то била повреда Устава и Закона о криминалној процедури, али је спремна предати и ово на решавање Међународном суду правде и великим силама”. Беч је одмах по добијању одговора прекинуо дипломатске односе са Србијом. Три дана касније, 28. јула 1914. године, објављује рат Србији. Истовремено, Беч налаже свом амбасадору у Лондону да домаћине убеди да је одговор Србије неискрен, јер Београд неће сарађивати на истрази, а да је одговор срачунат да „придобје европско јавно мњење”. Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan, Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Nolit, Beograd, 1981, 20.

напрезања у Балканским и Првом светском рату¹. Највећа заслуга Путника била је функционално зближавање Генералштаба и трупе, одређујући правилно делокруг рада генералштабних официра, дајући им улогу стручног, помоћног органа команданата обласних команди и оперативних јединица. Због тога је, како у балканским ратовима, тако и у Првом светском рату, у раду између виших команданата и њихових начелника штабова владала хармонија, што је било од највећег значаја за успешно вођење операција. У овом периоду коначно је изграђена и српска војна доктрина на темељима које је раније поставио генерал Димитрије Цинцар-Марковић. Она је свој коначан формални израз добила у Ратној служби из 1911. године, која је била заснована на начелима покретног рата по угледу на немачку војну доктрину, док је за њено формирање у овом облику пресудну улогу такође имао генерал Путник.²

У српској ратној вештини тога доба преовладало је напредно мишљење о повезаности државе, односно политике и рата. Прихватало се да променљиви политички циљеви и околности увек могу да модификују стратегију, али да командант мора бити слободан у командовању током ратних операција. Усвојено је Молткеово гледиште да је догматско настојање да се спроведе план операција по сваку цену представља „смртни грех” сваке војске. Стога је пажња посвећивана охрабривању самоиницијативе код виших и нижих команданата. Основу тог приступа чинила је реченица да заповест треба да садржи оно што командант не може да учини сам и ништа више. У српској Ратној служби у руковођење војском је из тих разлога уведена и директива која је остављала могућност за више флексибилности у извршењу задатака.³

Велики рат затекао је Србију у незгодном тренутку. Наоружање и опрема је истрошена у претходним ратовима и није се имала одакле обновити. Недостајало је пушака, митралеза, топова. Оружје заплењено од Турака и Бугара само је повећало шароликост наоружања и отежало снабдевање

¹ Непрестано је указивао на непредвидљивост ратних дејстава и неопходност самоиницијативе нижег командног кадра. Посебну пажњу Путник је посвећивао и обуци и селекцији највиших командних кадрова. Он је истицао вредност и потребу да највише старешине треба да буду најбољих способности и захтевао да и Генералштаб буде на достојној висини. Још од самог почетка у српском војно-образовном систему генералштабни официри представљали су елиту српске војске, будући да се до тог нивоа стизало изузетно тешко. Из тих разлога у многим армијама генералштабни официри сачињавали су посебну групу изузетних, која је била уздигнута изнад осталих припадника официрског кора.

² Далибор Денда, „Српска војска 1804-1818”, у *Сйомен-соде оілегало истіорије и ітрадиције 1804-1918*, Медија центар Одбрана, Београд, 2018, 120-136.

³ Исто, 147-160.

муницијом¹. И поред свих недостатака, српска војска је превазилазила свог нападача националном кохезијом, свешћу, моралом, ратним искуством, увежбаношћу трупа и штабова и самопоуздањем израслим из победа у балканским ратовима.²

И пред свих проблема, српска војска је успела да одолева Аустро-Угарској армији током 1914. и 1915. године. Током ратног сукоба, Србија је извојевала прве савезничке победе у Великом рату, поразивши војску моћне царевине у Церској (август) и Колубарској операцији новембар/децембар) 1914. године. Након што се у ратни сукоб укључила и моћна Немачка и Бугарска 1915. године, српска војска је била принуђена да се повуче на простор Косова и Метохије, а затим у повлачење преко Црне Горе и Албаније. Након великих губитака и искушења, српска војска, Краљ и Влада се транспортују савезничким бродовима на Крф и север Африке, где се опорављају, пренаоружавају француском опремом и наоружањем.³

Солунски фронт се формира, након неуспешне Галипољске операције од француских, британских и српских војних формација, као помоћни фронт у савезничким настојањима да исрпе Централне силе. На Солунском фронту српска војска се одлично показала у време изненадног бугарског напада у августу и савезничке офанзиве која је почела у септембру 1916. године, одневши победу у Горничевској бици и зауевши Кајмакчалан (кота 2525). Као последњи чин ове савезничке офанзиве, у којој је српска војска одиграла најзначајнију улогу, заузет је Битољ, чиме је ослобођен један део српске државне територије. Због великих губитака од 32.551 официра, подофицира и војника избачених из строја, које је у тим операцијама претрпела, извршена је нова реорганизација српске војске. У марту 1917. године, када се у строју налазило око 94.000 војника, укинута је 3. армија и скраћен фронт српске војске.⁴

Престолонаследник Александар се све више окруживао припадницима друге струје војних завереника тзв. Беле руке⁵, које је предводио Петар Живковић. Они су настојали да Аписа представе као недобронамерног и

¹ Највише се оскудевало у униформама, логорској опреми и артиљеријској муницији. Србија је успела да мобилише укупно 26 пукова I позива (од чега шест прекобројних), 15 пукова II позива и 60 батаљона III позива.

² Далибор Денда, "Српска војска 1804-1818", у *Сјомен-соде оілегало истіорије и ітрадиције 1804-1918*, Медија центар Одбрана, Београд, 2018, 147-160.

³ Исто.

⁴ Исто, 180-189.

⁵ За више видети David MacKenzie, *Apis: Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat – Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014, 94-107.

престолонаследник је почео да зазире од њега.¹ Пуковник Апис је ухапшен по оптужници да је планирао атентат на престолонаследника Александра, заједно са групом завереника. Пронађен је лажни сведок, који је сведочио по налогу уротника, међу којима је био и министар унутрашњих послова и војске. На солунском процесу, за који је историчар М. Бјелајац навео да је „пре реч о политичком уморству, него о правничким процесу”², Апис и његови најближи сарадници су осуђени на смрт стрељањем. Пресуда је извршена 24. јуна 1917. године, када је пуковник Апис имао свега 41 годину. Тако се завршио животни и професионални пут једног од најконтроверзнијих официра у српској историји, ако је то уопште могуће одвојити када је Апис у питању.³

Свакако најзначајнији догађај у историји ратовања на Солунском фронту јесте офанзива од 15. септембра 1918. године. Након ураганске артиљеријске припреме, која је почела 14. септембра 1918. године, наредног дана на сектору 2. српске армије, под командом војводе Степе Степановића, српске и француске трупе извршиле су пробој Солунског фронта. Енергично гоњена од српских армија и савезничких снага, које се нису обазирале на могуће последице, бугарска војска била је принуђена на капитулацију 29. септембра. Избацивањем Бугарске из рата и судбина отпора Централних сила била је решена, пошто Немачка и Аустро-Угарска нису располагале трупама да заворе брешу која је настала на Јужном фронту.⁴

Србија је била ослобођена. Јединице српске војске почеле су прелазити у Срем појединим патролама већ првих дана новембра, а потом су наступале до Руме и Вуковара. Одатле је 14. новембра један батаљон по жељи Народног вијећа из Загреба послат у Ријеку. У Загребу су били дочекани од масе света, што се данас релативизује. Ипак постојао је безбедносни вакум на просторима данашње Хрватске, Словеније и БиХ, као и претње од суседа, посебно Италије и албанског фактора.⁵

Мора се рећи да Србија Нишком декларацијом о ратним циљевима из 1914. године не треба посматрати само кроз територијално одређење њених аспирација, већ и кроз настојање да се утиче на морал словенских припадника Аустро-Угарске војске који су углавном били ангажовани на Балканском

¹ Миле Бјелајац, „Драгутин Димитријевић Апис” у Чedomир Попов (ур.), *Српски дигломафски речник*, 3, Д 3, Матица српска, Нови Сад, 2007, 223-225.

² Миле Бјелајац, „Драгутин Димитријевић Апис” у Чedomир Попов (ур.), *Српски дигломафски речник*, 3, Д 3, Матица српска, Нови Сад, 2007, 225.

³ Вељко Благојевић, „Драгутин Димитријевић Апис као симбол српске стратешке културе”, *Војно дело*, 4/2020, Београд, 73-74.

⁴ Исто.

⁵ За више видети: Миле Бјелајац, *Дигломатија и војска – Србија и Југославија 1901-1999*, Медија центар Одбрана, Београд, 2010, 94-162.

ратишту. Политичко руководство на челу са искусним Пашићем, настојало је да искористи све расположиве ресурсе за одбрану државе. Мора се истаћи да је у том смислу постојала општа сагласност, како између великих политичких противника, тако и у свим друштвеним слојевима. Такво заједништво је мало пута забележено у српској историји и, сплетом међународних околности, било је награђено стварањем државе у којој ће Срби живети у једној држави.

Српска сјрајтешка култура у држави јужних Словена

Војска Краљевине СХС формирана је у периоду 1918 – 1921. године. Основу за њену изградњу чинила је војска Краљевине Србије (око 145.000 људи) и тзв. трупе Народног вијећа (од око 15.000 бораца). Ова војска, с обзиром да је у њу било укључено око 3.500 официра српске, око 2.500 официра устро-угарске и око 500 официра црногорске војске, се с правом називала војском помирења. Велики губици у ратовима допринели су томе да се у српском официрском кадру појави, висок проценат оних промовисаних из трупе, без завршене Војне академије, насупрот школованим аустро-угарским официрима. Утицај и бројност ових официра био је толики да је британски војни изасланик још 1935. године оцењивао југословенске офицере као нешколоване и, мада су по њему они били сасвим у стању да обучавају војнике руковању оружјем и егзерциру, били су потпуно немаштовити као вође тактичких јединица.¹

У овом периоду долази и до промена у југословенској војној доктрини. Напушта се стари српски образац заснован на идеји маневрског рата и самоиницијативи, а усваја се „модернији” француски приступ. Разлози за то били су понајвише политичке природе, јер је Краљевина Југославија доживљавала Француску као најјачу континенталну силу и противтежу италијанским аспирацијама. Постојао је још један разлог, а реч је о већ поменутом недостатку школованог српског кадра за самостално руковођење маневром, док се бивши аустро-угарски официри нису ни школовали за овакав начин

¹ Проценат таквих кретао се међу официрима примљеним из српске војске од 11,8% када су у питању пуковници, 29% када говоримо о потпуковницима, 54,3% о мајорима до чак 83,27% међу капетанима I класе. Истовремено, 15% бивших аустро-угарских виших официра са завршеном Војном академијом стајало је 65% српских, док је највећи број њих (61,7%) изашао из Кадетске школе. Ратну академију, еквивалент српској Вишој школи ВА, завршило је 11% виших бивших аустро-угарских официра, док је проценат међу српским кадровима досегао до 26,7%. Факултет је имало 15,5% аустро-угарских наспрам 6% српских виших официра, што опет сведочи о томе да су радије примани официри струка из бивше црно-жуте војске, које бивши српски кадрови нису могли попунити. Далибор Денда, *Шлем и шајкача-Војни фактор у југословенско-немачким односима (1918 – 1941)*, Матица српска, Нови Сад, 91.

ратовања. На то је највише утицала политика са врха власти која се, за разлику од претходног периода директно и отворено мешала и у војностручна питања и кадрирање. Тако смо дошли до ситуације да краљевска војска напушта доктрину која је била победничка у три претходна рата. То се догађа када се ставови професионалаца подреде политичким циљевима, који су често краткорочни и непоуздани. Слична ситуација је и са наоружањем и војном опремом, која је због политичких разлога, најчешће узимана од Француске и Чехословачке.¹

Оваквом стању у Војсци Краљевине СХС/Југославије треба додати и константна трвења официрског кора из бивше Аустро-Угарске и српске војске, који су све чешће добијали и политичке, односно националистичке конотације. Југославија се све више приближава Немачкој и 25. марта 1941. године потписује Тројни пакт. Два дана касније војни завереници под утицајем британске обавештајне службе, изводе пуч, смењују Владу и намесником Павла Карађорђевића. Све наведено је резултирало неспремности за Априлски рат, који је изгубљен у кратком року, чиме је српска ратничка репутација доведена у питање политизацијом војне организације, лошим односом према вођењу професионалног војног кадра, недовољном кохезијом друштва у целини и неадекватним стратегијско-доктринарним решењима. Све то је резултирало срамним поразом у Априлском рату, окупацијом и распричавањем територије, већ и грађанским ратом који је посебно погодио српски национални корпус, који се поделио на партизана и четнике². Тај сукоб је обележио другу половину двадесетог века, а у неким сегментима траје и данас. И Југословенска народна армија (ЈНА) је, као и војска претходне државе, била својеврсна заложница политичких односа унутар државне структуре. Тако је у кадровском смислу поштован „национални кључ“ за постављења на високе функције у систему одбране³. Истини за вољу, унутар националног корпуса су се потенцијални кандидати „мерили професионалним аршинима“, што најчешће није био случај у претходној војсци.

И у ЈНА је постојала јако изражена политизација војне организације у складу са комунистичком идеологијом, али су се знала и признавала

¹ Далибор Денда, исто, 102-116.

² За више видети: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, VIZ, Beograd, 1992; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, I-II, Narodna knjiga, Delo, Pobjeda, Beograd, Ljubljana, Titograd, 1982; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Narodna knjiga, Beograd, 1988; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994; Mile Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 1999; Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2004.

³ Drago Nikolić, *Razvoj OS SFRJ 1945-1985, Kadrovi i kadrovska politika*, VINC, Beograd, 1989.

„правила игре” за оне који су стремили високим позицијама у систему одбране и од њих се није одступало. Апсолутна оданост официрског кадра ЈНА председнику Титу и комунистичкој партији се није доводила у питање, иако је више пута била у озбиљним искушењима, што је Броз знао да превазиђе комбинацијом стаљинистичких и догматских метода, које су укључивале и Голи оток, политичке школе и системско тлачење оних који су се усудили да критички мисле и делују. Криза са комунистичким лагером 1948-52. године, се може сматрати прекретницом у идеолошком смислу, јер СФРЈ и Тито од „комунистичко-стаљинистичког јастреба” постаје отворенији за Запад и кроз Балкански пакт долази у „предворје” НАТО. Будући да се једнопартијски социјализам никако није уклапао у идеолошку матрицу НАТО, Тито је сачекао да се споразум о војној помоћи Запада приведе крају и онда се окренуо спољнополитичкој алтернативи, стварању Покрета несврстаности.

Југословенска комунистичка власт је преко медија покренула иницијативу за обнављање Солунског процеса априла 1953. године. Иза иницијативе је формално стојао савезни секретар за унутрашње послове Александар Ранковић, један од најутицајнијих личности тадашње политичке елите. То није било случајно, јер је комунистичка власт примењивала начело да се кадрови из етничких корпуса „обрачунавају са контрареволуционарним и ретроградним личностима и идејама” из сопствених редова. Упућено је јавно писмо Јавном тужиоцу НР Србије у коме се наводи да је дошло до нових сазнања у вези са природом Солунског процеса. Уследила је брза реакција Јавног тужиоца НР Србије и на његов предлог је Врховни суд НР Србије одлучио да се обнови судски поступак. Обновљени процес је реализован исте године од 02. до 13. јуна и одлучено је да се одлуке Солунског процеса прогласе ништавним и да се осуђена лица ослободе оптужби.¹

Социјалистичке власти нису имале правдољубиве и на праву засноване мотиве за обнављање процеса пуковнику Апису и његовим саборцима. Они су настојале да обнављањем Солунског процеса искористе симбол пуковника Аписа на унутрашњеполитичком, али и спољнополитичком плану. Требало је релаксирати атмосферу насталу прогонством и заточеништвима на Голем отоку и другим казаматима, као и насилним одузимањем имовине². Такође, требало је отклонити сваку помисао српског националног корпуса на повратак Карађорђевића, за шта су користили судбину пуковника Аписа и његових другова. Надаље, настојала се показати да је бивша династија била безскрупулозна према онима који су је довели на власт, за разлику од

¹ Милан Ж. Живановић, *Пуковник Апис, Солунски процес, хиљаду деветијест седамнаесте*, Београд, 1955. (фототипско издање 2015. године), 638-639.

² За више видети Десимир Томић, *Колективизација у Југославији 1949-1953*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002.

социјалистичке власти која је бринула о својим „правоверним“ саборцима. За то су постојали јасни и недвосмислени докази и није било потребе да се улаже посебан напор и објашњава ко је био и шта је радио пуковник Апис, јер је он био познат широкој популацији и стављан у митски контекст још за живота. Трагичан крај је само допринео јачању митских елемената његове делатности до симбола бескомпромисног борца за национално ослобођење и великог обавештајца. Из тих разлога је он у домаћој штампи приказиван као револуционар, који попут комуниста не преза од рушења традиције и правила политичког понашања и деловања¹.

Официри ЈНА су се школовали и у САД и СССР, изузев кризних периода, које су периодично обележавале међусобне односе. Тако је ЈНА била у прилици да прати савремена стратегијско-доктринарна достигнућа великих сила, као и њихово наоружање и војну опрему. ЈНА је настојала да самостално обезбеди наоружање и војну опрему, што је развојем Покрета несврстаности постао не само извозни потенцијал, већ и прворазредно спољнополитичко средство СФР Југославије.

Овенчан славом победника у Другом светском рату, као и раније Краљ Александар Карађорђевић, Јосип Броз Тито је развио специфичан политички систем. Он је лично владао значајнијим процесима у земљи преко Маршалата². Ова институција је укинута после његове смрти, чиме је суштински обезглављено јединствено руковођење кључним процесима у држави и олакшан пут сецесионизму.

Чињеница је да се руководство друге Југославије суштински водило максимом „слаба Србија јака Југославија“, којом се комунистички лидери из редова српске националности нису супротстављали. Тако је једино Република Србија имала две аутономне покрајине, док Хрватска, примера ради, није подељена на Далмацију која је имала много историјских и културних специфичности у односу на њен континентални део.

Та и таква Југославија је у својој идеолошкој матрици тврдила да је национално питање у СФРЈ решено. Међутим, распала се управо по „националним шавовима“ које су комунистички лидери успоставили као „административне“. Колико је национално питање решавано једнопартијским/једноумним системом најбоље говори чињеница да су први вишепартијски избори резултирали порастом национализма у свим републикама. Будући да није било воље, нити снаге да се постигне компромис држава је клизила

¹ За више о митовима видети Vojislav Stanovčić, *Politička teorija I*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, 279-283.

² За више видети Milan V. Terzić, *Titova vještina vladanja: Maršal i Maršalat 1943-1953*, Podgorica, 2005.

у кризу¹. Томе јесте допринео спољни фактор, али тек пошто су се јасно испољиле дивергентне визије републичких лидера о будућности заједничке државе.

Српска политичка (комунистичка) елита је била задовољна животом „свих Срба у једној држави” и према предратној матрици била спремна на уступке на унутрашњеполитичком плану”. Први пут када је подигла глас у заштиту интереса Срба на Косову и Метохији и уставних промена везаних за Устав из 1974. године, отворена је пандорина кутија национализма и сепаратизма других народа у СФРЈ². Истовремено, Срби и Србија су од Запада обележени као ретроградни и комунистички опредељени хегемони који држе у покорности остале народе у Југославији.

Ово је била, и још увек је, матрица којом Запад доживљава југословенску кризу. У том дискурсу се скоро три деценије реализују психолошке операције против Србије и српских националних интереса у региону које су подржане и употребом војне силе. Истина је да тадашња српска политичка елита није разумела значај пада Берлинског зида и природу међународних односа који се се успоставили након распада Варшавског уговора и СССР³. Ми и данас трпимо последице лоших одлука, не само тадашњих лидера, већ и оних који су владали после Првог светског рата. ЈНА је била мултиетничка војска коју је формирала комунистичка партија, па је њеним нестанком нестала и основна потка кохезије и јединства⁴. Јасно је да таква организација, иако професионална и респектабилна сила, није била адекватан инструмент за очување и/или наметање мира.

Укратко, пројекат стварања Прве и Друге Југославије је био неуспешан, а највећу цену је платио српски народ. У контексту стратешке културе, чини се да су научене лекције неуспешног покушаја заједничке државне организације са Јужним Словенима. Наследник ЈНА који је уместо комунизма своју моралну базу заснивао на основама српског патриотизма је Војска Југославије. Она је своју професионалност и ефикасност доказала током операције НАТО „Здružена сила” 1999. године, када је у изузетно неповољним међународним

¹ Социолози тврде да је крах протеста 1968. године и задржавање ратних комунистичких лидера на власти био узрок неспремности (истрошености) владајућег политичког естаблишмента почетком 90-тих.

² Албанци на Космету су 1968. године масовним протестима тражили статус републике, као и Хрвати који су током Маспока 1971. године изражавали сепаратистичке амбиције.

³ За више видети: Veljko Blagojevic, „Psychological Operation in Low Intensity Conflict – Case Study Kosovo and Metohija”, in Nebojsa Vukovic (ed.) *David vs. Goliath: NATO war against Yugoslavia and its implications*, Institute of International Politics and Economics and Faculty for Security Studies, Belgrade, 2019, 365-385.

⁴ Иако често оптуживана да је инструментализована од српског руководства, ЈНА је остала доследна идеологији која ју је створила.

околностима и односу снага посебно у техничко-технолошком смислу, успела да заустави копнену агресију на Космету.

О концепту и савременој српској стратешкој култури

Концептуализација стратешке културе, као релативно нових студија, представља изазов за савремену научну мисао. Комплексност чинилаца стратешке културе и њихова сложена међузависност чини процес њеног схватања и дефинисања изузетно сложеним и готово неухватљивим. Међутим, чињеница да је концепт стратешке културе прихваћен и да се користи у пракси указује на неопходност њеног изучавања без обзира на методолошке проблеме и недостатке везане за приступачност релевантним подацима везаним за проблематику националне безбедности. С једне стране, реч је о чиниоцу који дугорочно утиче на изградњу и функционисање система националне безбедности. С друге, то је и аналитички инструмент којим се предвиђа понашање актера међународне политике. Извесно је да се са стратешком културом, свесно или не, сусрећу одлучиоци на државном нивоу, врхунски менаџмент система безбедности, аналитичари обавештајних и безбедносних служби и високи војни руководиоци. Ово су више него довољни аргументи да се наведеној проблематици поклати пажња научне и стручне јавности.

Концепт стратешке културе, настао као својеврстан амалгам историје, геополитике, могућности и система вредности, се у најопштијем смислу може схватити као збир доминантних ставова и облика понашања једне друштвене заједнице. Она представља својеврстан вид самовредновања, али и значајно аналитичко средство које би требало да обезбеди процену могућих алтернатива и деловања актера у међународној политици и понуди њихово највероватније понашање у одређеним ситуацијама.

Историја људске цивилизације је препуна примера занемаривања реалних опасности, као и ирационалних одлука политичких лидера које су узроковале огромне људске жртве и ратна разарања. Често се испоставило да доносиоци одлука нису располагали реалним проценама потенцијала и намера противника, али и могућности сопствених снага. Тако се, наизглед, рационално расуђивање доносиоца одлука, често испоставило као погрешно јер су одлуке доношене на основу премиса које нису биле веродостојне. Реч је, наравно, о погрешним проценама ресорних министарстава и обавештајних служби на основу којих се доносе одлуке. Овде се наизглед може закључити да се ради о „старој бољци” науке о међународним односима када је реч о ирационалним одлукама. Међутим, концепт стратешке културе има карактеристике које указују да наведена „бољка” међународних односа на

неки начин може бити превазиђена, макар у виду констатације да су одређене националне културе и њихове политичке елите склоне одређеном понашању и начину деловања у међународним односима. .

Стратешка култура се током времена позиционирала као значајно аналитичко средство у спољној политици. Јачањем процеса глобализације у области безбедности све више добија на значају. Извесно је да постоје проблеми у методолошком поступку који се примењује, али се стратешка култура неизоставно користи у аналитичком процесу већине субјеката система националне безбедности, без обзира постоји ли свест о томе или не. Ово су ваљани разлози да се студијама стратешке културе бави српска стручна и академска заједница. Уосталом, хтели ми то или не, други субјекти међународних односа нас анализирају, између осталих, и кроз призму стратешке културе.

Изузетно је важно да се српска стратешка култура објективно анализира и разматра у оквирима националне научне заједнице. Овде је јасно да се могу издвојити два кључна историјска периода развоја српског друштва и, следствено томе, различита својства стратешке културе, наравно крајње условно речено. Први је стратешка култура Кнежевине/Краљевине Србије, која је заснована на темељима модерног државног уређења и напредних доктринарних постулата организовања и обуке војске, засноване на високим стандардима професионализма официрског кадра, принцип немешања политике у војно-стручна питања и сагласје у војном и спољнополитичком деловању. Српску стратешку културу у Првој и Другој Југославији карактеришу унутрашњеполитичке размирице, висок степен мешања политике у војно-стручна и кадровска питања. Трагичан распад обе Југославије указује на нужност суштинског преиспитивања српске стратешке културе и могућности за преузимање (повратак) оних вредности које је красило српско друштво пре уласка у својеврсну авантуру звану Југославија, односно да се изразимо модерном компјутерском терминологијом да се „вратимо на фабричка подешавања”. Наравно, то не би подразумевало буквално, да не кажем вулгарно, повратак у прошлост, већ тај „повратак” треба да буде сагласан са актуелним и пројектованим стратешким окружењем, савременим друштвеним тековинама усклађеним са српском традицијом, културом, политичким, правним и економским системом и војним потенцијалом.

Наравно да се повратак суштинским вредностима Срба мора реализовати у складу са мером, што подразумева и схватање историјских чињеница и понашање у складу са дугорочним стратешким циљевима. Треба указати и на чињеницу да је војска већи део двадесетог века била под утицајем војних клика. Од мајског преврата 1903. године па до Солунског процеса, то је била Црна рука, а затим Бела рука све до атентата на краља Александра Карађорђевића 1934. године. У ЈНА та улога се формализује у функцији комесара и деловања комунистичке организације у војсци, која

је била конститутивни део републичких партијских организација на нивоу Федерације. Не треба трошити речи на погубност мешања политике у стручна војна питања, као ни утицај војске на политику. Зато треба реално сагледавати нашу историју и извући наравоученија за будућност, што често као друштво нисмо у стању да реализујемо. Анализа симбола пуковника Аписа чини се веома корисна. Чињеница је да се савременици различитих професионалних, политичких и вредносних опредељења референтно позивају на симбол пуковника Аписа, указује на значај изучавања његове личности са аспекта стратешке културе без обзира на њихова вредносна опредељења. Апис се наводи као „светао пример патриотизма и жртве за српску ствар”, али и као човека који је носио династичког преврата, лице које је деловало у супротности са правним поретком и тиме увело неспремну Србију у рат против великих сила. Дајући адекватну и реалну меру наведеним дихотомским ставовима о симболу пуковника Аписа не само да бисмо обезбедили суштинске лекције за садашњост и будућност, већ бисмо били у прилици да се, макар за корак, приближимо и неопходном консензусу. Одговор на ова, наизглед сложена питања, је суштински једноставан и лежи у поштовању кодекса професионалне официрске етике, али и усвајању принципа „добре владавине” који би требало да усмерава деловање политичких елита. Остаје питање због чега се и даље сукобљавамо око пуковника Аписа и зашто нисмо способни да постигнемо консензус макар по овом питању, за које је јасно да није тешко дати одговор са ове историјске дистанце. На ово питање је суштински одговорио академик Душан Ковачевић у последњој реченици сваког поглавља у делу *20 српских њогела (Срба на Србе)*: „Када би, рецимо, ова подела била „толерантнија” – без мржње, горчине, прединфарктног беса, живот бисмо „трошили” на практичније, корисније и паметније послове, ако нам је (већ) суђено да се свађамо, секирамо и, до бола, нервирамо”¹.

Основне карактеристике српске стратешке културе су се мењале кроз новију историју. Октобарске промене су донеле нови дисконтинуитет у погледу стратешке културе, али нису понудиле нове вредности и образац друштвеног понашања. Стратешка култура се заснивала на негацији „Милошевићевог режима”, укључујући и својеврсно игнорисање ратних дешавања из 90-тих. Ипак се треба присетити и флоскуле која је тада била присутна, а доносила се на тзв. демилитаризацију Министарства одбране. То је било погубно за српску војну традицију која представља основ идентитета сваке војске. Термин традиција (од латинског *traditio* – предање) има значење трајно усвојеног социјалног искуства у облику навика, норми понашања, обичаја и идеја које

¹ Душан Ковачевић, *20 српских њогела (Срба на Србе)* или *зашто је њешко, скоро немојте, остварити минимум националног интереса (МНИ) када је реч о судбини народа и државе*, Новости и НИН, Београд, 2008, 241.

се преносе са генерације на генерацију¹. Надаље, теза да је реформа система одбране немогућа изнутра и да је неопходно да се њоме баве искључио политичке структуре, довела је до дисконтинуитета у поштовању професионалних стандарда војне струке, од каријерног вођења кадра, преко односа према наоружању и војној опреми, до вредновања ратничких традиција, националне историје, симбола и вредности. Будући да традиција представља важан инструмент у школовању и обуци припадника војске и доприноси њиховој идентификацији са циљевима и улогом војске у друштву, изградњи морала и патриотизма код њених припадника, као и свакодневног живота јединица и команди. Не треба посебно наглашавати колико је погубан дисконтинуитет у наведеној области, не само по спремност система одбране за реализацију уставних надлежности, већ и читавог друштва.

Чињеница је да садашња војно-територијална подела и формација постојећих јединица Војске Србије није утемељена на традицији, већ поприлично безлично обележена бројним ознакама, као да не постоји традиција на коју би се ослањали. Иако се формације разликују у томе што су у време Краљевине Србије и Југославије главне јединице као носиоци традиције били пукови и дивизије, а данас су то батаљони и бригаде. Свесни смо да се формација војске не може заснивати само на традицији и да она у највећој мери зависи од развоја технике, тактике и захтева које политичко руководство поставља пред оружане снаге, али би се свакако требало водити рачуна и о ефекту које би могао да има на морал њених садашњих припадника, те покушати да се постојеће јединице кроз спомен собе и обележавање традиција повежу са својим славним претходницима и у називима. На том плану систем одбране је предузео одређене позитивне кораке.

Још један кључан дисконтинуитет у националној стратешкој култури се догодио 2007. године, када је Скупштина усвојила Резолуцију која проглашава војну неутралност. Не желећи да се вредносно одређујемо према војној неутралности, која узгред буди речено има позитивне ефекте у мултинационалном и поларизованом друштву, треба истаћи да неутрализам нема традицију у српском друштву². Изузетак је можда „изнуђена” неутралност у односу на Кримски рат. Будући да се војна неутралност континуирано спроводи до данас, још увек није дефинисан њен садржај у стратегијским документима, а још мање су разрађене њене импликације на одбрану и

¹ Далибор Денда, Одбрана, број 325, 01. јул 2019, стр 12-13.

² Војну неутралност не треба поистовећивати са улогом СФРЈ у Покрету нестврстаности, који су пропагирали неспремност за прикључење тадашњим хладноратовским блоковским савезима. За више видети: Veljko Blagojević, „Potencijal politike neutralnosti Republike Srbije u savremenim međunarodnim odnosima”, Zbornik radova *Uticaj vojne neutralnosti Srbije na bezbednost i stabilnost u Evropi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2016.

безбедност. Да ствар буде још компликованија, 2011. године се „замрзава” законска обавеза служења војног рока. Уздржавање од склапања војних савеза наводи Србију да се окрене националним ресурсима у домену одбране. То се континуирано реализује у свери изградње наменске индустрије, која се пројектује за опремање наоружањем и војном опремом Војске Србије, али је у области попуне људством неопходним за функционисање предвиђеног модела тоталне одбране настао проблем попуне резервним саставом. Овај проблем ће у будућности бити све већи, а то се парадоксално догађа народу који, као што смо видели, има веома дугу и благородну традицију професионално уређене народне војске.

На овим примерима се јасно уочава погубност уплитања политике у војну струку, која се увек крајње негативно одражава по националне интересе. Пример Краљевине Југославије, требало би бити крајње упозоравајући. Правила понашања и надлежности политичких структура и војне струке су успостављена још од доба Клаузевица и требају се поштовати. Политика даје циљеве, нормативне и финансијске услове за развој оружаних снага, а оне операционализују и реализују надлежности и функције у складу са правилима војне струке. Наравно да војна струка своју делатност реализује уз координацију и надзор политичких структура.

Пример владавине Краља Милана Обреновића и друштвене кохезије у погледу изградње војске иде на руку чињеници да Србија има потенцијал да то и оствари. Тековина дела Краља Милана је послужила Карађорђевићима да са тако организованом и опремљеном војском извојује велике победе пре једног века, што је за историју једног народа изузетно кратак период. Србија то може и треба да ради, јер смо сведоци да се стање међународне безбедности вртоглаво усложњава и са све неизвеснијим исходом по националну безбедност. Недавно приказани документарни филмови о нашим херојима са Кошара и Паштрика, као и реакције читавог друштва, представљају добар путоказ у ком смеру треба да се развија наше усмерење. У крајњем, за то је наша генерација одговорна не само прецима, већ и будућим нараштајима.

ТРАДИЦИЈА И СТРАТЕШКА КУЛТУРА

Однос према стратешком мишљењу, и уопште узевши према проучавању стратегије, представља „стар приступ, како у практичној политичкој делатности актера у међународним односима, тако и у академском свету”¹. Новије време карактерише изучавање стратегије путем етаблираних стратешких студија, што је нарочито било у епицентру битности за време Хладног рата. Истраживање стратешке културе у овом периоду било је усмерено на понашање двеју суперсила, с посебним акцентом на области њихових нуклеарних стратегија. Почетком последње деценије двадесетог века, са окончањем хладноратовске напетости, и у времену у којем је требало да превладају демократија, људска права и слободе и последично створе трајни глобални мир, сматрало се да је време стратегије, бар у оном класичном контексту прошло, поготово јер је она егзистирала у сфери конфликта, сукоба и постојања недвосмисленог непријатеља. Ипак, долазак деведесетих година прошлог века довео је до развоја новог погледа на појам стратешке културе, нарочито на академском нивоу, а „њени експланаторни и предиктивни потенцијали све више су добијали на значају у научној заједници”². У свом општем смислу, студије културе су биле надограђене интердисциплинарним истраживањима из различитих области попут антропологије, историје, социологије, политикологије, религиологије и психологије. Нарочито су „под снажним утицајем конструктивизма, започета истраживања са циљем одређења како се стратешка култура обликује и развија током времена”³. У све динамичнијој спољној и безбедносној политици најважнијих политичких актера данашњице, стратегија и стратешко мишљење поново су добили на замаху, због све израженије потребе за изучавањем широке лепезе културолошких аспеката савремених криза. Највећи број аутора који су се бавили идејом о

¹ Више о историјском карактеру проучавања стратегије у: Lawrence Freedman, *Strategy: A History*, Oxford University Press, 2013.

² Valerie Hudson, „Culture and Foreign Policy: Developing a Research Agenda” in Hudson M. Valerie (ed.): *Culture and Foreign Policy*, Boulder, Lynne Rienner, 1997. 9.

³ Kerry Kartchner, Jeannie Johnson, Jeffrey Larsen, *Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction: Culturally Based Insights into Comparative National Security Policymaking*, Palgrave Macmillan, New York, 2009. 38.

повезаности културе и понашања држава наглашавају посредничку улогу културе у концепту који се назива „стратегија акције”¹ а који за мисију има управљање понашањем држава. С једне стране, стратешка култура „дугорочно утиче на изградњу и функционисање система националне безбедности”² док, са друге стране, она представља и значајан „аналитички инструмент којим се предвиђа понашање актера међународне политике”.³ Као у најопштијем смислу схваћен појам, стратешка култура представља концепт који се односи на предвидивост у понашању држава, но свакако да овај концепт не искључује могућност да се бави истраживањем понашања осталих актера безбедности, попут појединаца, различитих недржавних актера, група, организација и, што је нарочито важно у контексту овог рада, најразличитије лепезе идентитетских обележја⁴, који недвосмислено кореспондирају са овим концептом.

Као снажан заговорник идеје о значају културолошког контекста и националног стила, чувени британско-амерички геополитичар Колин Греј (*Colin Gray*) стратешку културу дефинише као вид размишљања и акције који се односи на употребу силе, а који произилази из перцепције националног историјског искуства, тежњи ка самоодређењу и за државу особених искустава.⁵ У својим каснијим радовима он дефинише стратешку културу као истрајавање, мада не вечно, друштвених преносивих идеја, ставова, *традиције* и *навика*, као и омиљеног начина деловања који су, мање или више, карактеристични за безбедносну заједницу, засновани на географском простору који обавезно има јединствено историјско искуство.⁶

Традиција се, у полазном смислу, разуме као наталожени скуп материјалних, техничких и духовних знања и достигнућа, вредности и образаца понашања. Она је „дериват прошлости коју је потврдило време”⁷. Као термин широког захвата, традиција је вишезначан појам, па се тако под њом подразумева и усмена предаја као таква, али и сви обичаји, обреди, исповеди,

¹ О концепту „Стратегије акције” који је намењен за управљање понашањем држава више у: Ann Swedler, „Culture in Action: symbols and strategies”, *American Sociological Review*, Vol. 51, No.2. 1986. (273-286).

² Вељко Благојевић, „Стратешка култура и национална безбедност”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 2/2019, Нови Сад, 163.

³ Исто.

⁴ У најважнија идентитетска обележја савремених народа свакако спадају религија и њене интерпретације, народна предања, митови и култови.

⁵ Colin Gray, *Nuclear Strategy and National Style*, Hamilton Press, 1986.

⁶ Colin Gray „Strategic Culture as Context: The First Generation of Theory Strikes Back”, 25: 49-69, *Review of International Studies*, 1999.

⁷ Ljubinko Milosavljević, „Tradicija i istorijski diskontinuiteti”, *Kultura polisa*, br. 17, 2012, 11.

веровања, митови, научено знање, ритуали, морална правила, па и хранидбени обичаји. Традиција једног народа веома је важна јер она одржава континуирано истрајавање на етничким, језичким, религијским, митолошким, обредним и општекултурним и образовним посебностима тог народа.¹ Дакле, она је парадигматски пример значајног двоструког чиниоца стратешке културе: говори нам о томе шта из корпуса традиционалности морамо узети у обзир приликом конституисања сопствене стратешке културе, али и на које традиционалне детерминативе стратешке културе земаља, у контексту спољне политике, домицилни политички актери могу са одређеном сигурношћу предвидети. Традиција има улогу очувања обичаја, навика, обреда као и њихово преношење, због чега су друштва која су посвећена очувању традиције као залога за будућност, посвећена систематском прикупљању традиционалних посебности, како не би дошло до гашења елемената традиције међу народима. Велику улогу у очувању традиције има језик којим одређена нација говори. Без језика као средства комуникације, било оног вербалног, било невербалног (симболи, покрети, игре, певање, и др.) није могуће очувати традицију нити је приближити другим народима.²

Требало би да традиција, без изузетака, садржи искључиво ону врсту наслеђа која је природно проистекла из народног живота. Међутим, реално је да она садржи чак и упливе који су изворно идеолошки, односно политички, а временом су, изгубивши своју утилитарност, постали део наслеђа који се безрезервно прихвата. Иако постоји наметнута дихотомија између традиције и модернизације, модерним временима не сметају елементи традиције уколико су zgodни за политичку или комерцијалну експлоатацију, а уколико је потребно, у те сврхе традиција може и да се „измисли”. Ерик Хобсбаум³ (*Eric John Ernest Hobsbawm*) наводи низ примера „традиција” које изгледају или за које се тврди да су старе, а уствари, често су сасвим скупа по пореклу, и понекад измишљене.⁴ Традиција, дакле, не мора обавезно да има утемељење у ономе што се догодило, већ се често базира на ономе што актери деценијама и вековима уносе у садржај историје. Некад је историјски контекст такав да није потребно додавати него одузимати од прошлости, па су честа истицања да су поједине државе у новијој историји створене на основу заборављања ратничке традиције (две Немачке и Јапан после Другог светског рата), или на основу парола које искључују традиционалне

¹ Према: *Leksikon multikulturalnosti*, Centar za interkulturalnu komunikaciju Petrovaradin, Vršac: Tuli, 2014, 138. 139

² Исто.

³ У српском издању за 2011. годину транскрибован као Хобсбом.

⁴ Видети: Erik Hobsbawm, Terens Rejndžer, (ur.), *Izmišljanje tradicije, XX vek*, Beograd, 2011.

нетрпељивости (братство и јединство).¹ Традиција је конститутивни елемент сваке културе, па и предметне – стратешке, јер садржи творачки потенцијал у којем се „клица новог често налази у најсмелијим слутњама и наговештајима у прошлости, а вредност прошлог очитује се у могућности његовог пројектовања у будућност”².

Религија (религијска традиција) спада у најважнија идентитетска obeležja савремених држава и народа, а њена интерпретација представља незаобилазан фактор у формирању стратешке културе. Као специфичан поглед на свет и вредносно утемељени систем, религија има огроман утицај на бројне садржаје живота људи и њихових заједница, испољавајући веома снажну социјално интегративну функцију. Јасно је да таква социјална моћ вредности и норме религијског контекста утиче на стратешку културу бројних етничких колективитета широм света.³ Вредности религијског дискурса пружају заједници референтне тачке у смислу „доброг” и „зла”, које имају велики утицај на начин интерпретације стратешких опција и одлука и које легитимизују стратешке политике. Однос верских учења према рату и политичким садржајима односа међу различитим друштвима представља нарочито комплексан конструкт стратешке културе, посебно ако се има у виду да су рат и религија опречне појаве, које су тако често једно друго одређивале. Снага верског фактора као важног чиниоца стратешког понашања посебно добија на значају интензивирањем глобалних тенденција инсталирања универзалне културе, при чему она има нарочит интензитет у друштвима која имају несекуларну традицију.⁴

Митови као наративи о херојима и јунацима и њиховим натприродним способностима, божанствима и другим натприродним бићима и догађајима из прошлости, такође имају снажан утицај на колективна идентитетска одређења, укључујући и однос према најзначајнијим колективним вредностима и начинима њихове заштите. Зато они представљају важне садржаје стратешке културе и основ су културолошких груписања. Подједнако могу да буду и стабилизујући, али и дестабилизујући фактор у процесу изградње стратешког културног идентитета унутар једне заједнице. Реч је о корпусу веровања који изражавају фундаменталне, углавном несвесне или

¹ Према: Zoran Rakić, „Odnos tradicije i modernizacije u oblastima priključenim Srbiji posle Berlinskog kongresa: Leskovac (1878-1941)”, *Doktorska disertacija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 56.

² Nikola Božilović, „Tradicijska i modernizacija (Evropske perspektive kulture na Balkanu)”, *Sociologija*, br. 2. 2010, 115.

³ Kim Jiyil, „Cultural dimension of strategy and policy”, <http://www.StrategicStudiesInstitute.army.mil/>, 21/03/2020

⁴ Станислав Стојановић, „Посебност односа стратешке културе и традиције”, *Војно дело* 8/2019. 38.

политички претпостављене вредности друштва. Као феномен, мит је стар безмало колико и људска врста. Стремећи томе да проникну у највеће тајне живота, природе, сопственог окружења, појава, непознаница, изазова и опасности који су их окруживали, наши древни преци покушавали су да решења бројних судбинских загонетки пронађу и у магијском, религијском или митском. Мит, с једне стране, настаје услед мањка знања и вештина који су неопходни како би се дошло до истинитог и трајног одговора на важна питања која живот ставља пред нас. Истовремено, и неретко, мит настаје и као последица потребе да се идентификује, дефинише, опише, растумачи, оснажи, окуражи, ободри, прослави, тугује, оплаче, од заборавачува догађај или личност који у дужем временском оквиру закупљају пажњу припадника једног народа, верске, друштвене или неке друге заједнице. Мит је кроз историју имао своју јасну и снажну функцију која је протеком времена постепено слабила, да би данас, у раздобљу карактерисаном снажним напретком просвете, науке, културе и уметности, постепено постао прворазредно драгоцен сегмент појединачног и заједничког, националног, верског и друштвеног идентитетског, историјског, културолошког религијског, језичког, традицијског и другог појавног облика културног наслеђа. Како то добро примећује колега Гајић, „митским одликама доминантних културних наратива свака културна творевина се (само)одређује”¹.

Митови су карактеристични за све народе, културе и епохе. Питање односа према миту меандрирало је током бројних прохујалих векова те се кретало у опсегу између апсолутног поштовања мита као нечега у чију истинитост никако не би требало сумњати па све до савременог доба када је неопходно успоставити јасну дистинкцију између конкретне историјске и митске стварности.² Суштина везе између колективног идентитета и мита јесте у томе што се у миту чува оно што је најважније за једну нацију или државу, посебно за њихов морални концепт. Другачије речено, мит је базична наративна једног народа која опстаје упркос протоку времена и променљивости идеологија. Митови имају посебну улогу у кризним временима, као што је период успостављања државних заједница, као и у периодима несигурности и неизвесности око опстанка државне заједнице. У таквим специфичним околностима мит посвећен војевању, храбрости, подношењу жртве за више циљеве има изузетну улогу и, са етичког становишта, сматра се посебно значајним.

¹ Александар Саша Гајић, Геополитички оквир стретешке културе Србије, *Војно дело* 4/2020. 191.

² Miroslav Kos, „Ovo su neki od najočuvanijih mitova u Srba, a mnogi su zloupotrebljeni u političke svrhe”, *Blic*, 29. septembar 2019.

Иако различитог нивоа уопштости, ништа мање није у контексту поимања традиције као чиниоца стратешке културе једног народа и прича о културовима који га карактеришу. Култ је друштвена група која је дефинисана по својим необичним религиозним, духовним, или филозофским ставовима, или по свом заједничким интересу за одређену личност, предмет или циљ. Он подразумева мистичне, религиозне атрибуте који се придају неким предметима, људима, животињама и биљкама. Веома важно га је не поисто-већивати са обредом, јер култ осим практичне стране религије укључује и супремира духовну страну.¹

Симболичка значења која се применом одређених пракси (религијских и/ли митских), очувањем конвенција или одржавањем обредних радњи, односно ритуала и култова, преносе кроз генерације (најчешће поводом тачно устављених датума, односно празника, везано за догађаје и личности из славне прошлости), представљају један од стубова националног идентитета. Сваки од наведених елемената традиције (религија, култ, мит), који ће бити анализиран на страницама овог текста има своју поруку да чувари традиције баштине своје дубоке корене, да су по нечему различити од осталих, да их та њихова посебност квалификује за оно што групацијама без такве врсте континуитета не припада. Разумевање делегираних традиционалних елемената (како у ширем контексту, тако и у контексту конкретног народа – нације) се намеће као један од императивнијих задатака пред истраживачима који пледирају да укажу на оквире који ће хармонизовати вечито антагонизујућу традиционалност и модерност – на оквире одрживе стратешке културе.

Религија и стратешка култура – од многобоштва до савремених монотеизама

Уколико би смо правили паралелу између реперкусија које производе национални сукоби са оним верским, лако је закључити да велике светске религије пружају сразмерно шире оквире за сукобе већих размера. „Велике светске религије чине основе различитих цивилизацијских кругова и обично их исповеда становништво већег броја држава, што широм отвара врата стварању тзв. верске хегемоније”.² Управо због своје капацитивности да

¹ Више о култу као неизоставном пратиоцу традиције у: Suzanne Newcombe, „Cults: history, beliefs, practices” in book: *Handbook of Religion: A Christian Engagement with Traditions, Teachings, and Practices* (568-572), Baker Academic Editors: Terry Muck, Harold A. Netland, and Gerald R. McDermott (eds), 2014.

² Милован Суботић, „Исламистички екстремизам као парадигма верски фондираног насиља”, *Култура ђолиса* бр. 20, 21-39, 2013, 21.

обједини већи број народа, религија је од памтивека пратилац ратова. О рату и религији, као независним категоријама, постоје безбројна сведочанства. Иако би било претенциозно тврдити да их као независне категорије добро познајемо, са великом извесношћу можемо констатовати да постоји обиље литературе која на прилично широк начин сведочи о овим феноменима. У погледу њиховог сусрета, тј. оних везивних елемената које их спајају, укрштају и преплићу, потпуно је другачије стање. Може се рећи да о религији и рату данас много знамо, али о њиховом сусрету јако мало,¹ иако се наука доброно труди да што дубље проникне у те сложене односе. Један од разлога је што су већ у старту рат и религија опречне појаве, а опет су се тако често знале помешати и једна другу потпомагати као да их ништа битно не раздваја. Пометњу је додатно увећавала спознаја да сва религијска учења не гледају једнако на рат. Неке религије су умногоме благонаклоне према окрутностима у рату које имају „религијски рукопис“, попут обредних жртвовања заробљеника и симболичких оправдања почињених злодела, док га друге потпуно осуђују и забрањују својим верницима да у њима, као и у самом рату, учествују.

Оно што је већ на први поглед очигледно, то је да се највећи број религија сместио негде у средини између тих крајности, присиљен на својеврсну нагодбу са ратом као чињеницом, што последично доводи до разумљивих промена у стајалишту према рату као таквом. У тој постепеној резистентности, која се појавила у комуникацији већине религија са ратом, треба и тражити одговор на питање зашто су у својој дугој историјској путањи неке религије различито тумачиле своја изворна учења о оружаним сукобима. Стога се чини да теоријска доследност у процени феномена рата није баш нека монолитна одлика религијских заједница, те се пред неким од научних дисциплина, првенствено социологијом и политикологијом, уз незаобилазну историјску науку, поставља задатак да ову везу објасни. Оно што је нарочито важно истаћи када говоримо о контексту споја религије и рата је и чињеница да се на местима додиривања и преплитања ових појмова, по правилу налази нешто што даје суштинску подршку сваком рату – мржња, као термин према којем се једино могу одредити неке друге науке, попут психологије и, у коначном, теологије. Улогу мржње у сукобима не треба посебно објашњавати. Мржња је све у рату, његова душа и живот, а она је најопаснија и најдеструктивнија управо када се њоме жели постићи правда, што је случај у тоталитарним друштвеним утопијама. Мржња подупире и распирује лоше епилоге, подстакнута делом и широко распрострањеном мишљењу да

¹ Последњих година, а нарочито након серије терористичких напада који су олако тумачени као ратови за и у име ислама, веза између ислама и рата је нагло постала предмет пажње, како академских кругова, тако и шире јавности.

је успешност једно од суштинских мерила друштвеног напретка. Ако је то истина, онда би мржњу ваљало ставити испред љубави, јер су јој последице по правилу „успешније”. Зато рат, тај „најлуђи и најгори човеков изум”, постаје не само подстицан мржњом, него и њоме оправдаван. Спиноза је писао да „мржња, као тип бола чији узрок лежи у спољашњим изворима, никада не може бити добра”¹, а ми данас на спектакуларан начин видимо како мржња не само да разара оне којима је упућена, него пре свега оне који мрзе².

Развијајући се на два, на први поглед независна колосока, теорије о рату и теорије о религији једва да су се икад стварно додирнуле и суштински испреплетеле. Ипак, ових сусрета је свакако било и не бисмо их смели занемарити. Први такав сусрет појавио се у религијском обреду рата или рату схваћеном као религијски обред, који се међутим није у свему поклапао са самим чином ратовања, већ је најчешће ишао изнад и изван њега. Истраживачаки напори су наиме показали да се церемоније у поводу војних сукоба по правилу дешавају *пре, за време и након њих сукоба*, што упућује на битност религијског обреда ратовања. Што се тиче споја религиозности са церемонијама који претходе рату, примера је заиста много³.

По повратку из рата слика се понавља, али сад свечаности имају обележја победничке раскалашености или табуизирани опрезности⁴. У односу религије и рата, а нарочито у контексту односа према његовим актерима, нарочито је занимљив опис који рат заправо доводи у везу с феноменом табуа⁵. Многи су путописци тако упозорили на чињеницу да се код архаичних народа повратници са бојног поља жигосу на тај начин што у улазе у круг табуизираних и проглашавају се за нуминозна (нечиста) бића. Остатке овог утицаја

¹ Спиноза је говорио да се афекти човекови одликују дуалитетом деловања па се „мржња повећава мржњом, док може бити уништена само љубављу”. Христ је, за Спинозу, највећи човек јер је „његов пут оличење милосрдне љубави, јер се његова филозофија залаже за равноправност и толеранцију”. Више у: „Spinoza – Sloboda i prokletstvo filozofa”, <https://kultivisise.rs/spinoza-sloboda-i-prokletstvo-filozofa/>, 12/05/2019.

² У прилог овој тези је и познато виђење мржње како је видео Фројд: „Мржња је пре свега стање ега које жели да уништи извор своје несрећности”. Више у: Freud, Sigmund, *The instincts and their vicissitudes*, 1915. доступно на: <https://counsellingfoundation.org/wp-content/uploads/2017/09/Freud-S-1915-Instincts-and-their-vicissitudes.-On-metapsychology-the-theory-of-Psychanalysis.-SE-14-or-Penguin-vol-11..pdf>, 14/03/2019.

³ Случајеви племена Омаха у северној Америци садрже читаву лепезу делатности у оквиру припреме за рат попут религиозних плесова, певања и осталих ритуалних радњи које се понављају све до одласка у бој. Слично је и код Масаија из Источне Африке, те неких полинезијских племена чији припадници изговарају магичне речи које им, како они верују, повећавају снагу и храброст, а сразмерно их смањују код непријатеља, итд.

⁴ Уколико није било посебно одређено начелима одређене религије, табуизација је најчешће обележавала период самопрочишћења након ратних пораза.

⁵ Више у: Franz Steiner, *Teboo*, Baltimore. Maryland. 1967, 154-155.

можемо и данас наћи у појединим афричким племенима, у Полинезији, па чак и на примеру једног од монотеизама – јудаизма. Наиме, у старозаветној *Књизи бројева*¹ наводи се како учесници светог рата, који је већ по себи обред, остају „седам дана изван табора, перу себе и своју одећу”, а ово се нарочито односи на оне који су „много непријатеље убили или су убијене дотакли”. Њихове предмете које су користили у борбама, такође је требало „ватром и водом добро очистити”².

Нема дакле већих тешкоћа за истраживаче кад су у питању сакрални обреди који се обављају пре и после рата. Далеко је сложенија ситуација у вези самог чина ратовања, иако је поставка рата као врхунске и неизбежне игре, према многим својим ознакама слична верској светковини. Шта више, у војним окршајима, као на свечаностима, долази до значајног пражњења и душевног растерећења, које има недвосмислена обележја колективне катарзе.³ Ипак, не би било најсврхисходније гледати на војни сукоб и религијски обред као на истоветне појаве. Религија, наиме, спасава људе од бесмисла, рат тек од тренутног непријатеља. Зато се уосталом они никад не поклапају у потпуности. Свето обухвата знатно шири круг, а рат знатно ужи, и заправо из те разлике расте слутња архаичних народа како је могуће да ритуални садржаји ратовања буду доживљени изван самог ратовања као примарно религиозно искуство, а не корисна допуна техничкој неразвијености. На тој се линији појављују обредна такмичења која своје извориште имају више у сакралној онтологији него у ратној технологији. Обредна надметања супротстављају две стране у различитим очитовањима моћи и снаге, као што су игре, надметања, утакмице, борбе и слично.

У контексту релације: религија – рат, важно је истаћи и она сазнања која постоје о односу политеизама према рату. У ту сврху је Шмит⁴ (*Vilhelm Schmidt*) прикупио мноштво сведочанстава етнолога и антрополога који су, на његово инсистирање, дуго боравили међу данашњим најстаријим племенима у Аустралији, Јужној и Северној Америци и Африци, а која и данас функционишу и упражњавају политеистичке верске наративе. Показало се да ти народи, у значајној мери, избегавају рат и труде се да и након конфликта успоставе мир. Након сукоба, који би истина ретко избијали, примирје би се брзо успостављало. То најчешће није бивало неко куртоазно примирје,

¹ Књига бр. 31, 16-241.

² Исто.

³ Више на ову тему у: Jakov Jukić, *Povratak svetoga, Rasprava o pučkoj religiji*, Split, 1988, 119-180.

⁴ *Wilhelm Schmidt* је истицао постојање примитивног монотеизма и пре него што су људи почели да обожавају бројне богове. (Више у: Karen Ammstrong, *A History of God: The 4,000-Year Quest of Judaism, Christianity and Islam*, Paperback – August 9, 1994.)

већ склапање истинског пријатељства између зараћених страна које је не- ретко завршавано религијским обредом и искреном молитвом. Иначе, рат је код најстаријих домородачких народа искључен. У овом контексту је нешто теже објаснити борбено расположење северноамеричких Индијанаца, али је заузврат и код њих јако присутно миротворно посредништво, уз чију су помоћ на време спречавана распламсавања борби.¹ Закључак који би се из ових истраживања могао у најкраћем извести је да народи тзв. предкултуре нису по себи ратнички расположени, нити су склони крвавим нападима.

Моноиџеистички и полииџеистички однос ђрема сукобима

Један од значајнијих немачких филозофа двадесетог века, Ханс Георг Гадамер (*Hans-Georg Gadamer*), залагао се за разумевање блискости између наизглед удаљених периода човекове историје. Позната је његова максима: „Ако желите да схватите савремено доба читајте књиге старе 2000 година”.² И заиста, тешко да постоји област савремене културе и политике на које би се речи овог немачког филозофа тачније односиле од феномена монотеистичких религија и друштвене проблематике која је с њима у вези. Настанак монотеизма се дуго посматрао као природни развој од наивног политеизма ка савршенијој форми једнобоштва, као лако схватљиви дијалектички образац развитка и напретка. Међутим, постоје и ставови који су свакако издржали пробу времена, да на историју не треба гледати као на тотални процес са разумљивим смислом, већ да историја у највећој мери бива обележена и различитим дисконтинуитетима. У историји се, како је говорио Мишел Фуко (*Michel Foucault*) „може говорити о развоју, али не обавезно и о напретку”.³

Након што је доба политеизма архивирано у историјским читанкама, његово место су заузели савремени монотеизми. Успостављање монотеизма сматра се првом „тектонском” променом⁴ у религијском контексту, јер је до тада у човековој историји једнобоштво било ретка појава. Нова религија није пледирала искључиво на стварање новог човека, већ и на успостављање новог облика заједнице. Објавом једног Бога настао је тако и нови народ: изабрани народ, хришћанска црква, заједница верујућих муслимана⁵.

¹ Wilhelm Schmidt, „Die Urkulturen, Altere Jagd – und Sammelstufe”, *Historia Mundi. Ein Handbuch der Weltgeschichte in zehn Bänden*. Gebundenes Buch, Bern 1955. 406- 409.

² Види: Hans-Georg Gadamer, *Istina i metod – osnovi filozofske hermeneutike*, Fedon, Beograd, 2011.

³ Према: Pavle Milenković, Dušan Marinković (prir.), *Mišel Fuko – Hrestomatija*, Vojvođanska sociološka asociјacija, Novi Sad, 2005.

⁴ Оно што се сматра „другом великом променом” је појава која је савременог карактера и односи се на секуларизам.

⁵ *Umma*.

Јеврејин, хришћанин, муслиман, постају тако одреднице које представљају религиозно детерминисане идентитете који су такође били нови, као што је била нова и вера у једног (и јединог) Бога. Овако формирани идентитети заменили су ранију матрицу идентитетске припадности која је превасходно имала резиденцијални основ. Тако се у античкој Грчкој „нико није сматрао Атињанином зато што је веровао у Атину, већ зато што је потицао из Атине или је добио тамошње грађанско право”.¹ Монотеизам је на дотадашње многобоштво гледао са презиром, па су се једнако оштро према многобошцима односили Мојсије, јудејски пророци, Заратустра и Мухамед. Монотеизми су критиковали разједињеност код многобожачких следбеника, па тако и индиферентан однос према сукобима. Истицање значаја одбране становништва од потенцијалног непријатеља корелирали су са историјском искључивошћу и све израженијим нетрпељивостима и сумњичавостима, па не изненађује да ће у времену које ће уследити, рат остати много ближе одредница монотеизма, него ли што ће се повезивати са одлазећим многобоштвом. Уосталом, контекст религиозности у ратовима (појава тзв. светих ратова) био је до појаве монотеизма непознат.

У политеизму су се ратници обраћали својим „ресорним” боговима за помоћ тек када би они, као ратници, допадали невоља. У монотеизму је најчешће потпуно другачији случај, па тако су тако богови претеча људских ратова, они „воде рат пре људи”. Зато политеизам не протежира оне типично монотеистичке феномене попут неверника, отпадника од вере, јеретика, конвертита и светих ратова, јер је изједначавање неверника са непријатељима у уској вези управо с представом Бога као предводника ратова. Док је у политеизму ратнички *агон*² био карактеристичан искључиво за „ресорна” божанства рата, у монотеизму је један Бог требао истовремено удовољити свим молбама људи (како оним опредељеним за мир по сваку цену, тако и ратницима) што се није могло лако помирити с његовим положајем „јединог у свемиру”. У сложенијем смислу, монотеизам је на велика врата увео *кашејорију исјине* у простор религије, што дотадашњи политеизам није довољно познавао, јер за њега су постојали само јачи и слабији богови, а не они истинитији и лажнији. Монотеизам се легитимише као искључивост и то кроз два нивоа: нивоа божанства и нивоа следбеника. На тај начин виђен,

¹ Jan Assman, *The Price of Monotheism*, Stanford University Press, Stanford California, 2010. p 61.

² Агон (грчки: ἀγών) се најједноставније тумачи као надметање (такмичење) у витешким играма код старих Грка. Два најпознатија агона налазе се у Аристофановим „Облацима”, где се сукобљавају тзв. Правични и Неправични говор, те у његовим „Жабама”, где долази до надметања између Есхила и Еурипида. Према: Dragiša Živković (ur.), *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd, 1992.

један Бог је нужно искључив Бог, а његови верници једини конзументи те искључивости.

Заговорници повратка на политеистички облик религије образлажу свој избор и претпоставком да плурализму на земљи свакако боље одговара плурализам на небу. Тако би „уместо једнобоштва које осиромашује и све подводи под исти моћни наратив који је само друго име за идеологију, савремени покушај оживљавања многобоштва заговарао успоставу целине различитости”¹. Овако схваћен повратак политеизма, од стране заговарача повратка на стари облик религиозности, сугерише да би „политеизам неба” могао понудити уверљивије оправдање за политички плурализам на земљи, док би монотеизам требало одбацити јер је, према њиховом мишљењу, увек распиривао, нарочито у предмодерној прошлости, нимало свете ратове и јасно изражене световне поделе.

Однос хришћанства и ислама према рату – категорија праведној и светој рати

Откад је света и века, тј. откад је сукоба, воде се полемике о етици рата. Кључна дилема односи се на оправданост рата, односно диференцијацију на основу које се рат може сматрати оправданим – праведним. Иако није од почетка пратила свеукупну историју ратовања, традиција праведног рата, уз још неке етичке наративе приступа проблематици рата пупут „међународног права, пацифизма, реализма и космополитизма”², представља један од погледа на могуће начине вођења рата. Најчешће бива препозната као начин да се укаже на одређена правила ратовања у временима у којима у извесном смислу престаје да важи традиционална етика.

Традиција праведног рата се у религијском контексту најчешће доводи у везу са блаженим Августиним (Аурелије Августин) који се сматра зачетником, или утемељивачем ове теорије, мада етику ратовања не треба везивати искључиво за хришћанство, будући да су се питањима из домена теорије ратовања бавили различити мислиоци и изван хришћанских оквира.³ Ипак, како је централно опредељење овог рада да се позабави примарно

¹ Alain de Benoist, *Comment peut-on etre païen?*, Editions Avatar, Paris 1981. 203.

² Класификација етичких приступа проблематици рата преузета из: Farrell, Michael, *Modern Just War Theory: A Guide to Research*, Scarecrow Press, Incorporated, 2013. 2.

³ У овом контексту нарочито је важан Цицерон јер је јасно апострофирао државу као једину установу са легитимитетом за покретање рата, чиме је умногоме трасирао оквир каснијој Августиновој мисли. Види: Cicero, *The Republic. The Laws*, Oxford University Press, 1988. Такође, још пре њега ову тему је дотакао Платон нарочито у домену припреме рата. О Платоновим коренима теорије праведног рата више у: Henrik Syse, „The Platonic Roots of Just War Doctrine”, *A Reading of Plato's Republic, Diametros*, 2010. 23(3), 104–123.

религијским погледом на појам праведног рата, овде ће бити анализирани оквири за схватање праведног рата у хришћанству и исламу. Консултујући релевантне изворе аутор ће настојати да одговори у којим се то околностима рат сматра оправданом активношћу за припаднике два највећа монотеизма данашњице: хришћане и муслимане.

Хришћанство и рай

Један од најважнијих датума у хришћанству свакако је онај из 380. године када су римски цареви¹ заједничким едиктом прогласили хришћанство за државну веру. Милански едикт, који се десио неколико деценија пре тога, био је добар наговештај овог тријумфа хришћанске цркве, јер је њиме цар Константин омогућио слободу вероисповести свима, па и хришћанима. Ови, временски блиски, догађаји означили су подизање хришћанске свести према бројним питањима тадашњег света, па тако и према питању рата и насиља уопште. Ово се нарочито дало видети на примеру броја хришћана у римским легијама, којих до 170. године није било у римској војсци, а који је након ових догађаја значајно почео да расте.² У околностима које су наметале брз одговор према моралној оправданости и „грешности” хришћана учесника у рату, обликоваће се и поглед на питање рата од стране блаженог Августина, који ће касније бити и полазиште од кога ће кретати различити теоретичари ове материје, како они који долазе из светог, тако и они из профаног миљеа.

Као неко ко је спојио Римско царство, грчко-римску мисао и хришћанство, Августин без сумње представља најзначајнију фигуру у креирању и етаблирању теорије о праведном рату. Он је, у настојању да омеђи суштинске хришћанске морално-етичке принципе када је у питању рат, у ствари покушао да помири Христово експлицитно миротворство и одбацивање сваког насиља с неизбежношћу ратовања. Овоме је засигурно допринело и турбулентно време у којем је Августин живео, а у којем се Римско Царство урушавало, па се рат наметао као нужност. Конкретну Августинову дефиницију праведног рата налазимо у делу *Quaestiones in Heptateuchum* где каже да су „оправдани они ратови за које се може рећи да освећују неку неправду”³. У овом контексту он подвлачи два аспекта која детерминишу праведни рат. Први је право да се иде у рат (*jus ad bellum*), а други се односи на примерено

¹ Теодосије на Истоку и Грацијан на Западу.

² О односу ових значајних датума са „милитаризацијом” хришћанства више у: John Driver, *Radical Faith: An Alternative History of the Christian Church*. Edited by Carrie Snyder. Kitchener, Ontario: Pandora Press, 1999.

³ Aurelije Augustin, *Quaestiones in Heptateuchum* 6, 10. Доступно на: http://www.augustinus.it/latino/pl_34.htm, приступљено 21.5.2019.

понашање у рату (*jus in bello*).¹ Разрађујући ова два аспекта, Августин истиче да рат не треба предузимати уколико претходно нису исцрпљена сва остала средства за решавања сукоба, а уколико се у рат ипак уђе, да је постизање мира његов једини и оправдани циљ. Он даље износи како „добрим људима можда не приличи радовати се проширењу владавине”², па ипак неправедност оних злих, против којих се воде праведни ратови, омогућује и оним праведним краљевствима да нарасту”³.

Принцип *jus in bello* који је, по Августину, одговоран за правила ратовања, захтева да одговор на неправедни рат буде пропорционалан нанесеном злу, а да насиље током рата буде сведено само на оно што припада „војној нужности”. У оквиру овог принципа нарочито се истиче нужност разликовања оних који у рату непосредно учествују (војника) од цивила. Војници се посебно „обавезују” да ратују „у доброј вери”, и „свака војна акција предузета у самоодбрани, у одбрани слабих и потлачених, или за опомену и исправљање оних који зло чине, је оправдана”⁴.

Тома Аквински је ову теорију допунио и разрадио нарочито се бавећи недореченостима приликом прелаза хришћанства, са искључиво религије праштања и љубави, на ону која зна да узврати на напад. Тако он чувене библијске речи „ко се мача лати, од мача ће и да погине” разрађује на тај начин да се то односи искључиво на оног ко се оружја лати са намером да неке одузме живот, али без ваљаног наређења или одобрења од стране законитог ауторитета. Уколико је случај да се војник мача лати у складу са поменутих одобрењима, он тада не би заслужио казну. Према Аквинском, свој праведан карактер рат црпи из три критеријума. Мора бити поведен од стране *легијимној ордана власћи*, мора започети због *праведној разлоја* и мора се водити с *праведном намером*. Уколико испуњава све наведене критеријуме, рат би се могао окарактерисати као праведан. Сваки другачији рат Аквински види као „порок који милосрђе осуђује и онај који је починилац таквог рата одговоран је пред Богом и пред људима за несреће које рат оставља иза себе”⁵. Овде је важно истаћи да треба разликовати два последња критеријума (праведни разлог и праведна намера), који наизглед могу да изгледају као плеоназми. Суштина разликовања ова два критеријума огледа се у томе да

¹ Исто.

² Aurelije Augustin, *O državi Božjoj (De civitate Dei, sv. 1)*, у преводу Томислава Ладана, Кршћанска садашњост, Загреб 1995. 277.

³ Исто.

⁴ Philip Schaff, *Nicene and Post-Nicene Fathers Series I, Volume 8*, Christian Classics Ethereal Library, доступно на: <https://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf108.html> приступљено 25.5.2019.

⁵ Miloš Jovanović, „Doktrina pravednog rata i međunarodno pravo”, *Međunarodni problemi* 2-3 2007, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd. 245.

„страна која има праведан разлог за вођење рата не сме искористити ситуацију и следити друге циљеве од исправљања неправде”.¹

Проблематика ратовања је тангирала и верске мислиоце хришћанског истока, мада се може констатовати да су се према овој теми односили са нешто мање посвећености. Често се цитирају речи које је Свети Атанасије Велики (Атанасије Александријски) наводно упутио једном од монаха где се између осталог истиче да „иако није дозвољено убити, за време рата је дозвољено уништење непријатеља”, као и да „исти чин може бити у једном времену и под једним околностима незаконит, док у другом времену и другим околностима може бити дозвољен и законит”.² У контексту погледа источног хришћанства на рат такође се истиче 13. правило Светог Василија Великог, које у Законоправику Светог Саве гласи: „Ако војник у рату за благоверје убије, три године да не прими причешће”.³ У тумачењима овог правила истиче се да ни Свети Василије не одбацује „суд”, став, мишљење Атанасија Великог према коме убиство у рату није убиство јер је убиство противника у рату „дело законито и похвале достојно”.⁴ Зато су „велике части достојни они који у ратовима храброваше и лепо је подизати им споменике који говоре о њиховој храбрости”.⁵

У савременом контексту односа хришћанства према рату читује се јак утицај традиционалног виђења из периода раног хришћанства. Катихизис католичке цркве се тако у највећој мери ослања на оне постулате праведног рата какве их је делегирао Тома Аквински, а питања оправданости рата анализирају се и у „Основама социјалног учења католичке цркве” где се на истом таласу истиче да је „оружана агресија суштински неморална”, али „уколико до ње ипак дође одговорни у нападнутим државама имају за право да организују одбрану користећи расположиву оружану силу”.⁶ Оно што би се могло извести као закључак по питању односа римокатоличке

¹ Класификација критеријума Томе Аквинског, као и појашњење различитости између оних наизглед сличних критеријума преузети су из: Miloš Jovanović, „Doktrina pravednog rata i međunarodno pravo”, *Međunarodni problemi* 2-3 2007, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd. 246.

² Athanasius: *Select Works and Letters*, доступно на: <http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf204.xxv.iii.iv.iii.html>, приступљено 29.05.2019.

³ Никодим Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*, књ. I, 368. Београд, 2004.

⁴ Борислав Гроздић, Илија Кајтез, *Православни поглед на ратовање*, доступно на: <https://magacin.wordpress.com/verska-citanka/pravoslavni-pogled-na-ratovanje/>, приступљено 29.05.2019.

⁵ Исто.

⁶ Више на тему односа савременог католицизма према рату и сукобима у: *Osnove socijalnog učenja katoličke crkve*, Papsko veće za pravdu i mir, Beogradska nadbiskupija, Beograd. 2006.

цркве према рату свакако јесте да она оправдава ушеће у одбрамбеном рату уз поштовање одређених норми понашања у ратним дејствима, док се у вези процене оправданости учешћа у рату најчешће ослања на надлежне ауторитете који су „дужни” да утврде да ли су задовољени сви неопходни услови за вођење рата.

Иако неке сличне ставове можемо наћи и у документима Руске православне цркве, попут „Основа социјалне концепције Руске православне цркве” а која умногоме подупире критеријуме Августина и Аквинског, постоје и извесне разлике у односу према рату. Наиме, у православљу не налазимо развијање теорије праведног рата као што је то случај на Западу, у оквирима римокатолицизма, са таксативним навођењем потребних услова за улазак у рат. Оно што је стожерно размишљање источног хришћанства јесте да је „рат нужно зло”¹. Истичући мир као идеал овде не налазимо на теоријска образложења која би рат оправдавала и сматра позитивним. Према томе, у православљу се није развијала теорија праведног рата. Критеријум према коме можемо оценити када је употреба мача праведна а када неправедна, у православљу је одсуство злобе, што уопште не претпоставља одсуство праведног гнева, јер постоји веома значајна разлика између злобе и праведног гнева. Други услов, или, тачније, друга страна истог овог принципа је љубав, која се на социјалном плану изражава првенствено у праведности и некористољубљу.² И у поменутом документу, „Основама социјалне концепције Руске православне цркве”, поред поменутих чинилаца односа према рату, који кореспондирају са утемељивачима праведног рата код Западних хришћана, посебно се апострофира тешкоћа у разликовању нападачког од одбрамбеног рата, те с тим у вези и неопходност да питање подршке рату или осуде истог, сваки пут изнова размотре црквени органи.³ У контексту српског православља карактеристичан је наратив који директно повезује веру и рат. У питању је тзв. Косовски завет (култ, мит), према чијем су тумачењу Срби у Косовском боју 1389. године, на челу са кнезом Лазаром свесно жртвовали своје земаљско царство да би задобили царство небеско. Свети кнез Лазар је означен као „симбол српског мучеништва и владар опредељења за 'Небеску Србију', резервисану за праведне Србе који су живели и умрли за

¹ Борислав Гроздић, Илија Кајтез, *Православни поглед на ратовање*, доступно на: <https://magacin.wordpress.com/verska-citanka/pravoslavni-pogled-na-ratovanje/>, приступљено 29.05.2019.

² Исто.

³ Видети: *Основи социјалне концепције Руске православне цркве*, са руског превели Марина Обижајева и Владимир Куриљов, наслов оригинала „Основы социальной концепции Русской Православной Церкви”, Нови Сад, Беседа, 2007.

крст и отаџбину”¹. То је један од кључних српских митова, који се налази и у основи српског националног идентитета, а који ће бити посебно анализиран у делу текста који се односи на најзначајније српске митове.

Ислам и рај

Изналазећи оне суштинске разлике између односа хришћанства и ислама према рату, оно што прво пада у очи је „другачијост” ових двају монотеизама у односу на овај проблем која се појавила већ у најранијим данима њиховог практиковања. Наиме, за разлику од хришћанства којем се први покушаји оправдавања ратова јављају тек у четвртном веку постојања, исламу је контекст оправдавања оружаних сукоба, истина под одређеним околностима, иманентан од самог почетка. Најмлађи монотеизам је овај концепт уврстио у исламску теологију и он је савременик живота Пророковог. Оно што је један од узрока да се овакви наративи помињу већ у зачетку ислама вероватно је и чињеница да постоје озбиљне подударности између хришћанства и ислама, а промена коју је хришћанство направило у четвртном веку је очигледно уткана (и наравно у особеностима надограђена) у иницијалне исламске књиге, пар векова касније.

Ову тезу протежира Легенхаузен (*Legenhausen*) који истиче да се „појам праведног рата изложен у Курану у доброј мери ослања на библијску традицију о правилима ратовања”². Концепт праведног рата у исламу се базира превасходно на одбрани муслимана од кривоверника и неверника из чега црпи карактер праведности. Често се овакав одбрамбени концепт у исламу смешта и у историјски концепт утемељитеља ислама – Пророка Мухамеда. Тако, период „неодговарања” и мирољубивог несупростављања понижавању карактерише Мухамедов боравак у Меки до 624. године, док се период „дозвољене одбране” везује за период након његовог преласка у Медину, исте године. Неки истраживачи истичу и контрадикторност Курана, попут Донера (*Donner*) који апострофира како се са „једне стране отворено осуђује угњетавање слабијих и говори само о одбрамбеном карактеру рата, док се са друге стране оправдава рат као средство за потчињавање неверника и ширење најмлађег монотеизма”³. Према њему, то „отвара простор за ра-

¹ Jovan Byford, „Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi”, архивирано на сајту *Wayback Machine* 2008. године, приступљено 9. 3. 2019.

² Muhammad Legenhausen, „Islam and Just War Theory”. *Journal of Religious Thought*, Spring, 2008. (3-34). 7.

³ Fred McGraw Donner, *Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam*, Cambridge, Massachussets, The Belknap Press of Harvard University Press, 2010.

зличита тумачења добронамерности ових списа”¹. Оно што уноси додатну контроверзу у проучавање односа ислама и рата свакако јесте и различито тумачење термина „џихад”. Иако се у колоквијалном контексту овај термин преводи као „свети рат”, познаваоци богатог језика којим се служи света књига најмлађег монотеизма га најчешће одређују као „напор на божијем путу”.²

Савремени концепт односа према рату у исламу је тако изазовнији за проучавање од оног из хришћанског миљеа. Сведоци смо, нарочито у XX веку и посебно након Иранске револуције, да су се искристалисале одређене супростављене стране у исламу и његовој интерпретацији, које су даље допринеле најразличитијим варијететима екстремизма под плаштом ове религије. За разлику од доминантне исламске традиције (оличене углавном у сунитском исламу) у једном тренутку се десило да су ојачале исламистичке снаге које су, залагајући се за фундаменталистичке принципе и „повратак вери предака”, инсистирале на ратничком контексту џихада. Џихад схваћен као рат је, без сумње, конфликтна категорија. Као илустрација примера „погодног тла” за потенцијалне конфликте, мора се поменути потенцирање исламиста на дихотомији између у два света: „куће ислама”: *dar-al-islam*, где владају исламски закони и где живе припадници ислама и „куће рата”: *dar-al-harba*, где живе немуслиmani и отпадници од вере, која је стално изложена опасностима рата.³

Исламска доктрина тумачи Пророково учење у смислу да је он говорио о врстама праведног рата (одбрамбеном, казненом и превентивном).⁴ За разлику од раног хришћанског пацифизма који је садржан у начелу несупростављања злу („Ко вас удари једном по образу, окрените му и други”) и који представља идеалистичку поруку која, како за ондашње тако и за данашње људе, углавном остаје утопија, ислам одмах показује прагматичнији карактер, јер не иде до окретања другог образа, већ одобрава мере „отклањања зла нечим бољим”. Освета, у неку руку, представља обавезу, а Куран намеће и обавезе да се на томе предано ради. О томе сведочи цитат из Пете суре: „Ми смо им у њему прописали: глава за главу, и око за око, и нос за нос, и ухо за ухо, и зуб за зуб, а да ране треба узвратити.”⁵ С друге стране, што је донекле

¹ Исто.

² Више на ову тему у: Милован Суботић, *Екстремизам под окриљем религије*, Медија центар Одбрана и Институт за стратегијска истраживања, Београд 2015. као и у: Милољуб Јевтић, *Савремени џихад као рај*, Никола Пашић, Београд 2001.

³ Милован Суботић, *Екстремизам под окриљем религије*, Медија центар Одбрана и Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2015. 122.

⁴ Према: Мухамед Хамидулах: *Увод у ислам*, Сарајево, 1982.

⁵ Куран, Sura V, *Al-Ma'ide – Трепа*, доступно на: <http://www.islam.ba/Kuran/>, приступљено 31. 05.2019.

дихотомно предходном ставу, „ономе ко од освете одустане, диће му то од гријеха искупљење”. Ипак, као и на примеру праведног рата у хришћанству, и у традицији исламског учења рат очито представља последњу опцију, и то онда када су сва средства за мирно решавање конфликта и избегавање сукоба исцрпљена.

* * *

Разумевање разлике између многобожачких и једнобожачких друштава, њиховог даљег диференцирања по питању односа према рату, као и приступ категорији тзв. праведног, последично и „светог рата” од великог је значаја за одређење стратешке културе једног етноса, народа, државе или региона у увелико одмаклом XXI веку, нарочито у контексту све израженијег повратка религије на позорницу битности савременог човечанства. „Религија се временом мењала и прилагођавала новим световним околностима, па је данас њена улога у сукобима усредсређена на подршку тежњама етноса, народа и држава у њиховим аспирацијама махом етнонационалистичког карактера, али и даље њен конфликтни потенцијал није занемарљив”.¹

За разлику од хришћанске традиције праведног рата која се очигледно не заснива на Библији, наочито не на Светом писму Новог завета, исламско виђење праведне борбе превасходно је утемељено на Алаховој објави да тој преко пророка Мухамеда записаној у Курану и кодификованој у шеријатском закону. Савремени тумачи пророкових речи истичу да се оружане борбе у исламу воде у циљу самоодбране, а начин вођења ратова, аналогно „списку” који се етаблирао и у хришћанству, треба да подлеже низу прописаних ограничења. Иако међу исламским теолозима постоје често и потпуно различита мишљења о томе чему треба дати предност, да ли духовној или физичкој борби, једно је сигурно: и у једном и у другом случају негира се могућност, некад и изражена потреба да се под одређеним околностима прибегне оружју.

Религија и етницитет као фактори стратешке културе Србије

Културне тековине, од памтивека до данас, добрано нас чине оним шта јесмо и по чему смо баш такви, а не другачији или никакви. Култура, је са својом широком лепезом особености (језик, писмо, обичаји, религија и

¹ Milovan Subotić, „Religija i rat: povratak otpisanog”, *Međunarodni problemi* 4/2019, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd 2019. 479-480.

њено исповедање, књижевност, уметност уопште, градитељство и слично), уткана у идентитете, нашег или било ког другог народа, етничке или конфесионалне групе или племена на планети. Зато се и каже да је однос према властитој култури, последично и однос према себи као делу те исте културе и идентитета. Спојена са стратешким промишљањем, култура задобија тај префикс – стратешка, што представља уже одређење којим се баве аутори који проучавају повезаност културе и понашања држава, тј. предвидивост у понашању држава користећи фреквентност испољавања одређених културних модела карактеристичних за одређена друштва. Концепт овако концептираног захвата свакако не искључује могућност да се бави и „истраживањем понашања осталих актера безбедности и, што је нарочито важно у контексту овог рада, најразличитијим варијететима идентитетских обележја, који недвосмислено кореспондирају са овим концептом”¹.

Како се предмет овог истраживачког напора претежно односи на фактор стратешке културе који је своје утемељење нашао у сфери религије и њеног интерактивног захвата са сродним факторима, попут националне историје, митова, култова, (етно)националног идентитета и слично, он ће на следећим страницама бити анализиран кроз неколико фрагмената. То су: прихватање хришћанства Срба од Византије, а не од Рима, особени спој религијског и етничког на примеру светосавља као конструкта насталог између два светска рата према добро познатим етнофилетистичким наративима, те полемичност приликом одређења супремације ових идентитетских особености код Срба. У делу који се бави савременошћу религијских и етничких идентитета биће речи о суштинском контексту стратешке културе (однос чинилаца стратешке културе према рату и сукобима) који тангира комплексност различитих верских и етничких идентитета на Балкану, на примеру односа према ратовима деведесетих.

Срби у време прихватања источног хришћанства

У времену пре прихватања хришћанства вера у Срба је била, као и у највећем делу тадашњег света, политеистичка. У конкретном случају радило се о вери паганској, многобожачкој², која је била инспирисана природом и примарно била оријентисана ка природи. Како је наслеђе Срба, па и генерално Словена, далеко мање очувано за разлику од помињаних Хелена, тако

¹ Милован Суботић, „Религија као фактор стратешке културе на примерима хришћанства и ислама”, *Војно дело* бр 8/2019. 75.

² Више о многобоштву код античких Грка у: Robert Grevs, *Grčki bogovi i heroji*, Miba Books, Beograd 2017.

су углавном остала забележена само имена њихових богова, док о њиховим особинама знамо јако мало или нимало¹.

У сагласју са вечно доминантним култом предака (о чему ће више речи бити у делу „Најзначајнији култови код Срба“), Срби су имали нарочитог домаћег бога – заштитника породице, па остаје забележено да са овим богом очито нису могли да се растану ни кад су примали хришћанство. Знајући за ову нераскидиву везу, деликатни проповедници хришћанства су препоручили да при крштењу изаберу једнога од хришћанских светитеља за заштитника породице и дома свога, и то на место оног „старог домаћег бога“. Тако је постало крсно име и свака српска кућа је добијала свог светитеља – своју славу², крсну славу, или свечарство – свечар, како се већ то у ком крају каже. Имајући у виду да су и остали Словени имали такође наглашен култ предака, обичај слављења славе највероватније је представљао својеврсну и практичну замену породичног, односно родовског, паганског заштитника, хришћанским светитељем заштитником. Српска црква је очигледно без много размишљања прихватила тај народни обичај и развила га у духу хришћанском, створивши нарочити црквени обред за прослављање тог домаћег празника. Све ово су, наравно, представе не хришћанске него паганске из претхришћанског времена.

Јак утицај предхришћанског периода код Срба и данас је видљив на примерима називања хришћанских светитеља именима које кореспондирају са многобожачким наративима природе. Тако се Св. Илија назива громовником, Св. Пантелија – чуварем ветрова, Св. Власије – чуварем стада и слично. Пагански рецидиви су такође видљиви у начину прослављања значајних црквених празника, па се о Божићу спрема бадњак, колач, чесница, о Ивањдану се практикује ложење и прескакање ватре, о Лазаревој суботи се плету венци од свежег цвећа, деца носе звончиће у портама цркава и слично. Ритуали уприличени током обележавања данашњих хришћанских празника недвосмислено се црпе из баштине многобожачких светковина наших предака, па се често може чути теза да християнизација код Срба никада није до краја извршена, што даје посебан значај српској народној религији. Треба нагласити, да Срби, по том питању нису изузетак, јер у свим светским религијама постоје елементи из предхришћанског веровања и религија.

¹ Према: Slobodan Jarčević, „Pantenon glavnih slovenskih bogova – moćni Perun, opasnik Triglav, višnji Svarog, Srpsko nasleđe“, *Istorijske sveske*, br. 3. mart 1988.

² Крсна слава као породични празник задржала се само код Срба управо захваљујући томе што је Свети Сава, први архиепископ Српске православне цркве, литургијски систематизовао преименоване паганске многобожачке идоле. Тада прописан црквени обред у доброј мери је остао исти до данас, уз извесне измене које је унео митрополит српски Михаило 1862. године. (Више у: Negoslava Stanojević, „Slava – jedina neprekinuta tradicija Srba“, *Agro media*, dec. 2018).

Процес узајамног прожимања предхришћанске и хришћанске традиције најбоље се види на српским најзначајнијим верским празницима, Божићу, Ускрсу и другим обичајима. Прослава Божића представља најпарадигматичнији пример који показује да су основни елементи празника, као паљење бадњака, храна која се налази на свечаној трпези, печено месо (печеница) и улога положајника (човека који први честита прославу Божића у кући домаћина), феномени који корене имају у далекој прошлости. По мишљењу појединих истраживача, положајник, може представљати и „митског претка“, који долази у домове да му се укаже поштовање. Тиме су у прославу Божића уткани и елементи „култа предака“, такође веома развијеног код Срба. Поједини божићни ритуали протумачени су и као остаци „соларног култа“¹, који је некада био развијен код Срба. На то указује сам дан прослављања Христовог рођења који по старом, јулијанском календару, пада у време зимске краткодневице, када је сунце најслабије. Веровало се да паљењем ватри, посебно божићних, људи дају снагу Сунцу да поново ојача за следећу годину, што је било изузетно значајно за аграрне културе, као што је била српска. Многи божићни ритуали, нарочито развијени у селима, који су имали улогу да на магијски начин допринесу плодности земље, стоке и здрављу, такође су у вези са класичним аграрним култом.²

Христијанизација Срба која се десила према хришћанским наративима Византије, а не Рима, умногоме је определила даљи верски (конфесионални) идентитет Срба, а такође је снажно утицала на развој српске културе, писмености, као и на укупне токове српске историје и традиције. Процес примања хришћанства код Јужних Словена је текао постепено и одвијао се у неколико фаза. Док се о „почетку примања хришћанства код Срба може говорити током седмог и осмог века, може се рећи да је оно „у великој мери било довршено током деветог и десетог века“³, из чега Ћирковић извлачи закључак да је „успешним покрштавањем Срба постављен темељ за настанак и развој српског хришћанства, оличеног у виду Српске православне цркве“⁴.

¹ Најзначајнији празник посвећен бугу Сварогу је падао вероватно на 22. децембар (доба зимског суноврата). Касније су многи обичаји везани за соларни култ, који је приписиван Сварогу, почели да се практикују у доба Божића. Такође би требало напоменути да Словени сматрају Божић најзначајнијим празником, иако је цео мит хришћанства заснован на Христовом васкрснућу. Овај феномен заправо говори колико је соларни култ код Словена остао јак. (према: Ненад Гајић, *Словенска митологија*, Лагуна, Београд 2011).

² Најбољи примери су божићне припреме обредних хлебова са шарама (чесница), храна на свечаној трпези, посипање житом положајника, обичај да се извуче столица положајника, да он седне на под, како би се срећа приковала за под, или огртање дебелим огртачем симболизују благостање и срећу.

³ Božidar Ferjančič, „Konstantin VII Porfirogenit“, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Vizantološki institut, Beograd, 1959. (1-98), 11.

⁴ Сима Ћирковић, *Срби међу европским народима*, Equilibrium, Београд, 2004. 96.

Државотворна улога православља је такође неупитна. Сматра се да је за време династије Немањић, када је православље постало званична вера Срба, национално јединство остварено.¹ Под утицајем православног учења, српски и неки источни и јужнословенски владари често су подизали цркве и манастире у славу Божију. Косово је тако украшено многим манастирима и црквама подигнутим за време владавине династије Немањић, док се широм Србије налазе цркве и манастири саграђени од чланова династија Бранковић, Карађорђевић и Обреновић. Оно што указује на нераскидивост етничких и верских идентитета код Срба јесте и чињеница да су неки од чланова династије Немањић завршили живот не само као „овоземаљски” владари, већ као и као монаси. Директан спој многих српских владара са православљем је такође оличен у великом броју канонизованих главешина. Српски владари из лозе Немањића, који су канонизовани су: Стефан Немања, Стефан Провоувенчани, Милутин, Драгутин, Стефан Урош и Стефан Дечански. Из лозе Хребељановић то су Принц Лазар и Стефан Лазаревић, док су из династије Бранковић посвећени Стефан Слепи, Јован, Ђорђе, и Ангелина.²

Што се тиче улоге православља у описмењавању средњовековних Срба, она је такође импозантна. Оно што је олакшавало овај подухват свакако је и околност да је за ширење и одржавање православља нарочито била важна употреба богослужбеног језика кога верници разумеју. Наиме, док су Србима литургијски наративи и проповеди били обављани на грчком језику, хришћанство се споро и тешко ширило. Увођењем богослужбених, светоотачких и богословских текстова на црквено-словенском језику (када је хришћанство Словенима проповедано на том језику³), оно је радо прихваћено. На овом примеру се види да би пут прихватања хришћанства из Рима имао значајнији проблем у ширем прихватању ове мисије јер се у то време римокатоличка црква још увек придржавала такозване *шројезичне јереси*⁴.

¹ Политичка мисао Немањића у Србији у целини била је под највећим утицајем источноромејске политичке философије, с тим што је имала и своје особености. Из схватања о узвишеном извору државне власти проистиче одређено схватање о смислу и циљу државне власти, о ограниченом суверенитету и обавезама владара, дужностима и обавезама поданика, односу Цркве и државе итд. (Према: Борислав Гроздић, „Схватање о извору и пореклу државне власти – прилог изучавању политичке философије Немањића”, *Српска ђолићичка мисао* 1/2016, 307-323).

² Више о канонизованим и оним другим владарима током бурне српске историје у: Мирослав Тодоровић, *Заборауљени српски владари и њихове земље*, Leo Commerce, Beograd, 2015.

³ У то време он је био заједнички језик јужних и источних Словена.

⁴ Код римокатолика једини језици који су били дозвољени да се користе као богослужбени, били су јеврејски, латински и грчки зато што је натпис на крсту на коме је Исус био распет, био исписан на та три језика. Византијска или Источна православна црква

И за просвету можемо рећи да је добрано била дар православља. Свети Сава, који је издејствовао независност Српске православне цркве и био њен први архиепископ, такође је био и први преводилац богословских, богослужбених, законодавних и агиографских текстова са грчког на црквено-словенски, а такође је и сам био аутор неколико оригиналних текстова. Свети Сава и његови ученици, монаси манастира Хиландар, провели су више година у Србији ширећи једновременно и православље и просвету. Остало је забележено да су прве школе у Србији биле у манастирима, као и да су управо у овим богомољама Петар Петровић Његош и Вук Стефановић Караѣић стекли своја основна образовања.

Светосавље као обједињујући елементи народа и конфесије

Улога Светог Саве у християнизацији Срба суштински је важна и неспорна. Ову тврдњу поткрепљује и надограђује Матејић када каже: „Славу и ауторитет Светога Саве међу Србима није надмашио нико од српских историјских личности. Српска култура и историја су богате најразнороднијим херојима, али ниједан од њих није толико омиљен и толико утицајан међу Србима као Свети Сава. Он је обдарио Српску православну цркву и српски народ духом и особинама које су биле неопходне за њихово одржање кроз њихову мученичку историју”¹. Тумачи улоге Светог Саве у християнизацији Срба често истичу да он није, иако се то често погрешно тумачи, основао никакву цркву, већ да је „православље у Србији учинио српским, а Србију учинио православном”². Овај симбиотички однос раног православног хришћанства и етничке посебности очигледно је био драгоцен за очување српске религиозности, али и националног и културног идентитета. Зато постоји скоро општа сагласност о томе да је за средњовековну српску државу карактеристична „симфонија духовне и световне власти, односно, цркве и државе”³. Такође треба истаћи да у овом контексту српско православље није другачије од руског, грчког, бугарског, румунског или од православља ма ког другог православног етноса, јер сваки православни народ има једног или више светитеља које сматра својим народним. Тако „Руси имају светог Владимира; Бугари – свете Кирила и Методија; Грци – свете Константина и Јелену; Грузијци – свету Нину; Православна Црква у

је била попустљивија у овом погледу. Она је дозвољавала да се и други језици користе као богослужбени.

¹ Mateja Matejić, *Biography of Saint Sava*, Columbus – Ohio, Kosovo Publishing Co. 1976, 85.

² Исто.

³ Сергије Троицки, „Црквено-политичка идеологија светосавске Крмчије и Властареве синтагме”, *Глас САН*, Одељење друштвених наука, књ. 2, Београд, 1953, 76.

Америци – светог Хермана из Аљаске, а Срби имају Светог Саву као свога омиљеног светитеља¹.

Идејно извориште оваквог односа, пре свих, јесте „Законоправило светог Саве”² али и други правни кодекси и списи. Учење о симфонији, сагласју, складности и узајамности цркве и државе, које потиче из Ромејског³ царства, као и свака политичка теорија, темељи се на одређеном филозофском погледу на свет. Тако је „у основи те симфоније, такозване *ѿеодулије*⁴, учење цркве о мисији државе, односно, учење према коме је држава плод премудрости и промисла божијег, а циљ њеног постојања је да човека, који је због греха непослушности отпао од Бога и божанског поретка, посредством људске власти врати на пут спасења”⁵.

Два су, према Јеротићу, камена темељца која чине зграду „теодулства” код Срба: „двехиљадугодишње трајање хришћанске вертикале 'Бог – цар или краљ – патријарх, отац породице' и скоро беспримерено у историји других народа, страдање Срба, од Косовске битке до данас”⁶. Теодулство Срба, тј. инсистирање на посебности као сублимату патријархалности и страдања, заједно са етнофилетистичким⁷ потенцијалом који одвајкада имају цркве источног хришћанства, били су наративи који су отворили врата особеностима

¹ Mateja Matejić, *Prayer Book for Orthodox Christians*, Columbus, Ohio, 1990, 214-215.

² Више у: Миодраг М. Петровић, „О законоправили или Номоканону Светога Саве”, КИЗ Култура, Београд, 1989, 73-98.

³ Све до свог краја 1453. године, Византија је себе сматрала Римским царством, и своју земљу и државу називала Ромејско царство (*Романија*). Византинци су себе називали Ромејима (Римљанима), да би тек после овога долазиле националне категорије као нпр. бити Грк, Јерменин, Србин и сл. И данас у деловима Грчке постоји израз *ромаои*, што означава домаћег човека, земљака. Према: Фјодор Успенски, *Историја Византијског царства од 11. до 15. века*, Зеpter Book, Београд, 2000.

⁴ Теодулија (према грчкој речи *ѿеодул* – слуга божји) представља теолошко-политички појам којим је Николај Велимировић описивао жељени однос цркве и државе по узору на Византију. Велимировић је учење о теодулији изложио у делу „Српски народ као теодул”, доказујући да је „српски народ слуга Божји”. Он се залагао за успостављање једне врсте православне теократије, коју назива „теодулија”, као начина уређења друштва, што подразумева „сагласје Цркве и Државе у служењу Бога”. (Према: Крстан Малешевих, *Људски ѿрај*, Бања Лука 2003. Овај Велимировићев концепт недвосмислено наглашава јединство цркве и државе. „Где год се црква делила од државе ту је болесно стање или цркве или државе или обоје.” (Према: Свети Николај Жички, *Српски народ* као *Теодул*, Манастир Подмаине 2017.

⁵ Борислав Гроздић, „Схватање о извору и пореклу државне власти – прилог изучавању политичке философије Немањића” *Српска ѿолишчичка мисао* 1/2016. (307-323), 319.

⁶ Владета Јеротић, *Вера и нација*, Ars Libri, Београд, 2004, 242.

⁷ Стављање националне идеје изнад јединства вере назива се филетизмом (изведено од грчке речи филе-племе). На Помесном сабору у Цариграду 1872. године та појава је осуђена као јерес.

српског православља, које ће задобити један сублимишући контекст између Срба као народа и православља као њихове вероисповеди – светосавље.

Као етаблирани појам који касније постаје и духовно усмерење, светосавље настаје у међуратној Краљевини, а актуализује је тадашња српска богословска и световна интелигенција као згодну „алтернативу нововековној материјалистичкој цивилизацији, али и свим другим претхришћанским и постхришћанским атеистичким усмерењима”¹. Према Вељковићу „светосавље је пре свега пригодна свечарска реторика, која најчешће има за циљ да позове на недефинисано српско национално и религиозно јединство, баратајући истовремено са имагинарном сликом вишестолетног историјског постојања у оквиру којег је српска црква чувала и очувала „српски народ”².

Од имена која су се истакла приликом успостављања светосавља, као посебне духовне вертикале код православних Срба, помињу се: др Иринеј Ђорђевић, др Димитрије Најдановић, др Ђоко Слијепчевић, др Милутин Деврња, владика Николај (Велимировић) и архимандрит др Јустин Поповић, који га у писаном облику први експлицитно помиње у свом делу „Светосавље као филозофија живота”, објављеном након Другог светског рата. Основу овог дела представљају предавања које је Јустин држао српској омладини, матурантима и студентима током немачке окупације, где је светосавље означавао као врховно и животворно начело српског народа и његове историје. Светосавље, како је говорио Јустин Поповић, „није нова религија, већ филозофија духовног живота у српским условима: историјским, психолошким, културним... где се не брису те особине, него, препорођене и осмишљене, чувају се као знак препознавања и вид идентитета...”³

Оно што утемељивачи и протагонисти светосавља често истичу јесте да „између српског православља и православља као целине, не постоје ни догматске нити обредне разлике, јер су и догматско учење и стара православна црквена традиција исти код свих православних народа”⁴. То што је „особеност српског православља јесте чињеница која га нераскидиво повезује са етницитетом, а то је да почива на националном доживљају православља и на синтези између народног духа и учења цркве.”⁵ Овај етнофилетистички потенцијал српског православља представља и оружје којим се они који

¹ Јелена Грбић, „Светосавље – омен за нумен православља”, *Саборност*, 7/2013, (145-158), 147.

² Vladimir Veljković, „Vek svetosavlja”, *Peščanik*, 9. oktobar 2019.

³ *Енциклопедија православља – књиџа 3*, Савремена администрација, Београд, 1712.

⁴ Милован Суботић, „Између српства и православља: Однос нације и конфесије након 800 година од признања аутокефалности СПЦ”, *Култура полиса*, посебно издање бр. 2, Нови Сад, 2019, 86.

⁵ Исто.

У делу који се односи на православни идентитет Срба и светосавље (представљено као својеврсна особеност нераскидивог споја „земаљског и небеског”), много тога је већ речено. Питање које се даље намеће јесте оно: има ли Српства без православља, или прецизније речено: да ли је православље једини (или супремирајући) идентитет код Срба? И заиста, ово је једно од суштинских питања која су одувек интригирала српске интелектуалце, клер, па и упорне аналитичаре овог питања из окружења и света, који су истицали да су Срби старија категорија од вере коју су прихватили, те да постоје још неки идентитети који их одређују.

Међу српским интелектуалцима деветнаестог века постојала је теза, чији је најгласнији заговорник био Вук Стефановић Караџић, да *суштинину српској националној идентитетској чини српски језик*³. Полазећи од језика као исконског одређења једног народа⁴ и идући за тим исконским, „сматрао је језик старијим и важнијим чиниоцем идентитета од религије/конфесије,

² Јелена Грбић, „Светосавље – омен за нумен православља”, *Саборности*, 7/2013, 152.

³ Ова теза је наставила да живи до дана данашњег и има значајан број подржавалаца.

103

као што је зарад чистог народног говора одбио да у српску језичку норму уђе црквенословенски и славеносрпски”¹. Вођен оваквим идентитетским опредељењем он је тврдио да су „прави Хрвати само чакавци и кекавци или кајкавци, док су штокавци у ствари Срби”.² Караџић напомиње да само они „закона Грчкога” (православне вере) себе зову Србима или Србљима, а да „остали овога имена неће да приме”. Он каже да муслимани себе сматрају правим Турцима, „премда ни од стотине један не зна Турски”³. Разрађујући ову тезу, Вук Караџић за католике истиче да себе „зову по мјестима у којима живе”: Славонци, Босанци (или Бошњаци), Далматинци и Дубровчани, а да их књижевници зову Илири или Илирци. Он додаје да их православци зову још и: Буњевцима (у Бачкој), Шокцима (у Срему, Славонији и Хрватској), те Латинима (око Дубровника и по Боки Которској), а „у пријатељском разговору” и Кршћанима.⁴

Вуков став о постојању „Срба сва три закона” изазивао је опречне коментаре, како у том добу, тако и данас. У Ивићевој и Кашићевој *Историји српског народа*, истиче се како је ово Вуково гледиште пре свега почивало на романтичарском поимању језика као битног темеља народности, као и на Вуковом одбијању да се, са позиција образованог Европљанина и анти-клерикалца, помири са, како они истичу „пресудном улогом религије при националном опредељивању”⁵. Ови аутори истичу како је Караџић, као добар познавалац западне културе, с правом примећивао да верска подељеност није спречавала образовање немачке, холандске, мађарске, словачке и других нација, али да су „на тлу српскохрватског језика историјски услови били друкчији”⁶.

Тезу да је на овим просторима религија она кључна идентитетска во-
доделница народа заступали су и заступају и многи историчари. У књизи „Срби међу европским народима” Сима Ћирковић тако истиче да се „баш на балканском тлу, међу Србима и њиховим јужнословенским суседима, на подлози једнога језика, једног дијалекатског континуума, показало како може

¹ Према: Душан Иванић (прир.), „Вук о српском језику и књижевности или Срби сви и свуда”, у: Вук Стефановић Караџић, *Срби сви и свуда: о књижевности и језику* (предговори, критике, полемике, чланци, писма), Андрићград, 11–45.

² Студија је написана 1836, а објављена у књизи „Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона” 1849. године. Више у: Вук Стефановић Караџић, *Срби сви и свуда*, доступно на <http://ivoandric.no/biblioteka/Istorija/Vuk%20Stefanovic%20Karadzic%20-%20Srbi,%20svi%20i%20svuda.pdf> 21/06/2019.

³ Исто.

⁴ Исто.

⁵ Pavle Ilić, Jovan Kašić, *Istorija srpskog naroda V-2: Kulturna istorija Srba u XX veku*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1983.

⁶ Исто, 28.

израсти више етничких заједница, као и да подељеност по другим критеријима (верским, политичким) може утицати на диференцијацију и разграњивање међу језицима”¹. Дакле, Ђирковић недвосмислено супремира значај верске граница која је раздвајала католичке Хрвате од православних Срба и обе хришћанске групе од њихових исламизованих сународника, који су дуго сматрани за Турке, те истиче да се „верска граница не намеће толико разликом у догмама, колико комплексом културних обележја која се с временом око једне вероисповести кристалишу”².

Милорад Екмечић у још значајнијој мери наглашава супремацију верског у лепези осталих идентитетских обележја балканских народа. Тако у књизи „Дуго кретање између клања и орања” он запажа да су све „балканске нације, изузев албанске, омеђене границама истоветне религије и њене црквене организације”³. Овој теми се Екмечић враћа говорећи о босанскохерцеговачком устанку (1875-1876), којом приликом истиче да „оно што је општеприхватљиво за целу науку, јесте истина да иза свих тих процеса изградње националне свести стоји религија као вододелница нација”, те додаје да „после Берлинског конгреса религија као вододелница нација на јужнословенском простору цвета у велике политичке идеологије”⁴.

Тезу о религији као важној детерминанти у профилисању нација код нас подупиरे и Дарко Танасковић када каже да је „у периоду стварања модерних нација за наш простор кључни критеријум за национално разврставање етнички и језички блиских народоносних група постала верска припадност”⁵. Он истина говори и о лимитирајућем домету српства као нације због ограничавања на само једну веру/конфесију и истиче да је „готово потпуно укинута могућност да Срби буду, како је говорио још Вук Караџић, ’свих трију закона’, што је умногоме сузило опсег српског националног (само)одређивања”⁶.

Социолошки кругови су се такође бавили значајем религије у контексту формирања и опстајања националног идентитета. Коковић и Жолт тако истичу да је „током дугог временског периода религијски идентитет био или кључни елемент у одређивању етничког идентитета, или је прерастао у

¹ Sima Ćirković, *Srbi među evropskim narodima*, Equilibrium, Beograd, 2004, 81.

² Исто, 82.

³ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања – Историја Срба у Новом веку (1482-1992)*, Друго, допуњено издање, Завод за уџбенике, Београд 2008, 69.

⁴ Исто, 71.

⁵ Јелена Чалија, „Није баш сваки Србин православне вере”, Интервју са проф. др Дарком Танасковићем, Дневни лист *Политика*, Београд, 26. септембар, 2010, 8.

⁶ Исто.

примарни идентитет, потискујући остале елементе етничитета у други план”¹. Слично запажање износи и социолошкиња Зорица Кубуровић у својој књизи „Верске заједнице у Србији и верска дистанца”, где религију препознаје као „значајаног чиниоца етничког идентитета католичких Хрвата, православних Срба и муслиманских Бошњака, који су сви Јужни Словени и сви говоре готово истим језиком”². Дела савремене публицистике такође се дотичу овог феномена. Један од најзначајнијих српских књижевника Добрица Ћосић, који свакако није био познат као религиозан човек, јасно је истицао религију као кључног чиниоца приликом српског самоидентификовања. Тако, у свом последњем остварењу, Ћосић каже: „о опстајању српског етноса у наредним вековима, од православне вере – не видим јачи иманентни чинилац”³.

Очито је да су се на примеру идентитетских трвења код Срба искристализовала два водећа концепта националног идентитета. Према једном, којег заступају посебно књижевници и филолози, *ѣемељ срѣсѣива је срѣски језик*, и овај концепт православље види тек као подскуп нечега много већег – српске нације. Тој тези иде на руку чињеница да су се „неки неправославци изјашњавали као српски књижевници; међу њима је било католика (Матија Бан, Медо Пуцић, Иво Стојановић, Валтазар Богишић, Петар Будмани, Марко Цар, Милан Решетар, Антун Фабрис, Лујо Војновић, Лујо Бакотић, Иво Ћипико, Ђуро Виловић, Нико Бартуловић, Иво Андрић, Сиде Миличић), муслимана (Осман Ђикић, Хамза Хумо, Меша Селимовић), мојсијевске вере или бар јеврејског порекла (Алфред Розенцвајг – Ненад Митров, Павле Бихаљи, Исак Самоковлија, Оскар Давичо, Ели Финци, Данило Киш, Давид Албахари) и протестаната (Људевит Вуличевић)”⁴.

Према другом, прихваћенијем, концепту, којег заступају најчешће свештеници и историчари, *ѣемељ срѣсѣива је ѣправославље*. Та је теза је, како то истиче Ђорђевић, плаузибилнија јер „кроз историју православље сачињава окосницу српског националног идентитета”⁵. Књижевни језик Срба и Хрвата данас је (скоро) исти, али оно што их дели је конфесија: Срби су православци, а Хрвати римокатолици.

¹ Lazar Žolt, Dragan Koković, „Etnička distance u Vojvodini”, *Sociološki pregled*, br. 3. 2005, 77.

² Zorica Kuburović, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, CEIR Novi Sad, 2010, 111.

³ Добрица Ћосић, *У ѣућем веку*, Службени гласник, четврто издање, Београд 2012, 62.

⁴ Vladislav Đorđević, „Svetosavlje – entelehija srpstva”, *Ljudi govore*, Časopis za književnost i kulturu, 2012, 3.

⁵ Исто.

Оно што би смо на крају могли констатовати јесте да српски национални идентитет¹ (као категорију од највећег значаја за стратешко промишљање) сачињавају многи чиниоци, али су најважнији: језик, писмо, државно-правна традиција и религија. Међу свим тим чиниоцима, бар уколико говоримо о нечему што је издржало пробу времена, најфреквентнији се односи на религију/конфесију, јер се по том чиниоцу Срби очито сврставају у источно-хришћанску (православну) цивилизацију.

Однос религијског и етничког на примеру ратова деведесетих

У ширем схватању балканских сукоба деведесетих, присутни су наративи према којима се на ове сукобе гледа као на верске ратове компликованог карактера и променљиве корелативности између две конфесије хришћанства и сунитског огранка ханифијског мезхеба² најмлађег монотеизма. Међутим, уколико бисмо се водили премисом према којој су религијски ратови искључиво они који се воде око религијских спорова и питања, онда се за поменуте сукобе с правом може закључити да нису били религијски, јер нису вођени поводом непомирљивих религијских разлика и на тај начин генерисаних проблема. По томе се они, дакако, разликују од неких религијских ратова у прошлости. На пример, верски ратови у Европи у 17. веку не би били могући без протестантске реформације, која је *de facto* представљала чин религијске реформе и трансформације. Штавише, ако прихватимо да се „важност религијске димензије неког сукоба повећава у сразмери с обимом у коме се религијске структуре поклапају са структурама моћи у некој држави”³, онда је јасно да антагонизми у којима је нестала бивша СФРЈ ни најмање нису подупирући пример.

Овде је, „све до краја осамдесетих година прошлог века, владала изразита секуларизација комунистичког типа, те се повећање религиозности крајем

¹ Према поједностављеном, али и суштински тачном виђењу Ане Трбовић, „три су елемента, заједно са наслеђем династије Немањић, била пресудна у стварању идентитета и његовом очувању током стране доминације: Српска православна црква, Косовски мит и Српски језик”. (Ana Trbovich, *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*, Oxford University Press, USA. 2008, 69.)

² Ханифијска школа је, од четири сунитске школе права у исламу, уједно и најстарија. Најчешће се тумачи да ова школа супремира улогу разума, те да је либералнија него остале три школе (Маликијска, Шафијска, Ханбелијска) и има највише следбеника. Према: John L. Esposito, ed. *The Oxford Dictionary of Islam*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

³ Према тези немачког католичког теолога Хајнца Гинтера Штобеа (Heintz-Günther Stobbe), Hajnc Ginter Štobe, „Religijske implikacije sukoba u Centralnoj i Istočnoj Evropi”, u: *Hrišćanstvo, društvo, politika*, JUNIR godišnjak VI, Niš, 1999, 36.

истих тих осамдесетих углавном поклапа с преласком из једног квазирелигијског система, каква је заправо била идеологија комунизма, у други систем – систем националистичке идеологије”¹. Стога се као битно намеће перцепција према којој „комунизам и национализам, као и религија, представљају одређене симболичке системе, на које би могла бити примењена било која шира, функционална или симболичка дефиниција религије”². Чини се да главну дилему приликом одређивања нивоа партиципације верског у новијим сукобима представља питање на који начин посматрамо савремену религију, те да ли можемо раздвојити верско и религијско и на тај начин јасније одредити ово присуство, односно како тачно разликовати религијско од других облика веровања, јер вера по свом карактеру може бити религијска, али и нерелигијска. Ако веровања, обреди и ритуали представљају главне елементе сваке религије, онда би се, с правом, могло устврдити да и квазирелигијски системи, попут комунизма и национализма, садрже ове елементе³ као битне делове својих идеологија. На нивоу веровања (догме) такође почива утопијско-есхатолошки образац који садржи националистичка идеологија, а који се ослања на религијско наслеђе, нарочито оно које долази из”абрахамовске традиције”⁴ јудаизма, хришћанства и ислама.

Што се тиче обреда већ на нивоу семантике уочавамо паралелизам између верских и политичких ритуала, тј. препознатљиве обредне обрасце „прелаза или глорификације религијског, односно војног и политичког вође у његовој земаљској, али и постхумној егзистенцији”⁵. Ово је свакако и један од одговора на питање како се војни врх тадашње СФРЈ на тако једноставан начин „конвертовао” из комунистичке у националистичку квазирелигијску матрицу.

Ипак, и поред набројаних сличности између религијских и квазирелигијских система, тешко бисмо сукобе у СФРЈ безрезервно могли окарактерисати као квазирелигијске или међурелигијске. Разрешење ове дилеме нас води на тло савремених сукоба који су се одвијали и одвијају широм света и чињеницу да се највећи број сукоба у свету, у којима религија представља

¹ Милован Суботић, „Религијски и етнички контекст стратешке културе Србије”, *Војно дело* бр. 4, 2020. 42.

² Milan Vukomanović, „Uloga religije u jugoslovenskim sukobima” u: *Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci, dinamika, posledice*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd 2004, 129.

³ Ово се понајпре односи на веру и обредне.

⁴ Абрахамске или аврамске религије је појам који се користи у проучавању упоредне религије да би се описале оне религије које своје порекло вуку из заједничке, древне семитске традиције.

⁵ Milan Vukomanović, „Uloga religije u jugoslovenskim sukobima” u: *Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci, dinamika, posledice*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd 2004, 130.

некакав чинилац, не води око религијских питања, већ је реч, пре свега о тзв. „идентитетским сукобима”, у којима религија заиста може послужити као погодна *differentia specifica* којом се некад лакше артикулишу много сложенији разлози за конфликт, па и оружани сукоб. На овој линији тумачења проблема стоји и Пазе (*Enzo Pace*) када каже да се „у крилу свих великих светских религија стварају појединци и покрети који се служе 'религијским компасом' у исцртавању когнитивних мапа којима се треба кретати 'ментални механизам рата' и то рата који ствара Непријатеља с којим се треба борити и којег, не будимо навини, 'треба уништити'.”¹ Зато, наставља Пазе, „политичке вође, увек кад им нестане уверљивих мотива за вођење рата, посежу за светим вредностима које баштине сви чланови одређене нације.”² У таквом окружењу религије, користећи се својима апаратом ритуала и симбола, упризорују својеврсну позоришну представу, у којој се, како даље каже Пазе, „приказује драма идентитета, драма угрожености властитога народног бића од Непријатеља”³. На овај начин религије се упуштају у рат као делотворно друштвено комуникацијско средство које у дубини људских осећаја уверљиво тврди да је прибегавање насиљу добро, некад и судбинско, неизбежно. Тиме религије, колико год желеле бити универзалне постају етничке, а то значи парцијалне идеологије заборављајући при томе, као у случајевима међусобних сукоба католика, православца, протестаната, муслимана, јудаиста, да сви потичу из истог Абрахамовог крила.

Баш то је, рекли бисмо, био случај и са балканским ратовима. Секуларизовано друштво, на особен начин, из шездесетих и седамдесетих година прошлог века, у коме је атеистичка идеологија комунистичког типа утискивала свој препознатљив печат како на политичком, тако и на националном, културном и религијском плану, се крајем осамдесетих и почетком деведесетих, морало нагло суочити са масовном етномобилизацијом у виду исфорсиране идентификације и религијског и националног. „Тако су околности, огледане у слабљењу државе у другој половини осамдесетих, повећању затегнутости међу елитама федералних јединица и економском назадовању земље, узроковале брз успон национализма, који се често испољавао кроз инструментализацију верских сентимената.”⁴

Такође, ово је било и суочавање са властитом верском полуписменошћу код скоро свих религија и конфесија на овом простору у којој су склоност

¹ Enzo Pace, *Zašto religije ulaze u rat?* Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2009, 56.

² Исто, 57.

³ Исто.

⁴ Милован Суботић, „Злоупотреба верских и етничких идентитета на Балкану као потенцијал за екстремистичко испољавање”, *Култура јописа*, Нови Сад, посебно издање 2018. 79-92, 79.

религијском филетизму¹ и популизму пронашли своје сигурно уточиште. Због ових замршених веза, додатно искомпликованих за време ратова деведесетих, „након дуготрајне политизације религијског (најпре у комунистичкој, а потом и у националистичкој обради), дошло је до накнадне, секундарне религизације конфликта”². То је, наравно, нашло израза и у неким теоријама о религијским коренима сукоба у СФРЈ. Рат у бившој Југославији 1991-1995. године, био је међутим више резултат политичког и међуетничког сукоба. Оваквом гледишту се супроставља „становиште како је природа ових сукоба примарно мотивисана етничким и етнонационалистичким разлозима”³. Филетистички потенцијал религије на просторима Балкана са наглашеношћу супремације етничког и територијалног у односу на духовно види се и из односа религијских заједница према рату схваћеном као територијално питање. Ово је нарочито бивало изражено у оним случајевима где је територијално устројство инхерентно самој црквеној организацији, као што је то случај са Српском православном црквом. Наиме, у ратним условима, светост је све више бивала везана за територију, а много мање, у духу Христове поруке, за односе између људи, чак и исте етничке припадности, који су насељавали тај простор.

Да религијски елемент, иако уткан у све сукобе деведесетих, није био у тој мери важан (нарочито не пресудан) сведочи и чињеница да овај моме-нат није наглашен ни у Дејтонском споразуму, нити у Пакту за стабилност Југоисточне Европе. Како то примећује Вукомановић, „у Дејтонском споразуму, религија се спомиње (у једном сасвим општем смислу) само у Уставу и Анексу о људским правима, док се у Пакту за стабилност религија и цркве уопште и не спомињу”⁴.

Политизација религије очито је допринела да религијски фактор буде присутан у многим сукобима на Балкану са краја прошлог и почетка 21. века. Иако често навођени као главни разлог, верски сукоби су најчешће били комбинација сложених и прикривених интереса верских организација

¹ Ова појава је дошла до посебног изражаја у време успона националних покрета, током 19. и 20. века. Више на тему етнофилетизма и његовог значаја у проучавању компликованог односа између нације и цркве у: Саша Марковић „Историја религије, између етнофилетизма и образовног предмета”. *Српски језик, књижевност, уметност*: Зборник радова, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2012. 375–387.

² Милован Суботић, „Религијски и етнички контекст стратешке културе Србије”, *Војно дело* бр. 4, 2020. 44.

³ Милован Суботић, „Екстремизам косметских Албанаца: супремација етнонационализма над верским екстремизмом, *Национални интерес* 3/2017, Институт за политичке студије, Београд, 2017. 221.

⁴ Milan Vukomanović, „Uloga religije u jugoslovenskim sukobima” u: *Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci, dinamika, posledice*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd 2004, 132.

злоупотребљених од стране великих геополитичких фактора и инструмен- тализованих од амбициозних локалних политичких вођа. Зато се у овом контексту може говорити и о балканском облику приватизације религије која је проистекла из њене политизације. Тешко је ту наравно повући јасну границу између ова два модерна, а често намерно измешана феномена – злоупотребе и употребе религије у сврхе које су далеко изван ње саме. Али с обзиром на њен већ познати и наглашени *конфликтни пошеницијал* није је тешко гурнути и у овај нечасни и насилнички контекст интересних сукоба. Религијске организације удружене са локалним нивоима власти често су добијале, како то одлично примећује Деспотовић, два облика испољавања конфликтног потенцијала. „Један је онај очигледнији – *манифесни облик* и други мање видљиви *латентни облик*. Први се огледа пре свега у видљивој повезаности саме религиозности као манифестације везе когнитивног и емоционалног односа према врховном бићу – Богу, док се други исказивао као мање видљива веза која даје неку врсту ексклузивне гаранције за одбрану националног и културног идентитета”¹. Модерна историја сукоба на Балкану показује да су „најдоминантније биле управо протективна и интегративна функција религије као хомогенизујућег фактора синтетичких нација, које су се лучиле из те везе што је било особито значајно обележје синтетичких нација насталих у контексту планираних процеса геополитике идентитета”².

* * *

У својеврсној утакмици која се на глобалном плану дешава између примата религије и нације у свету кључних колективних идентитета данашњице и околностиа у којима се чини(ло) да религија губи примат, религија ипак успева да опстане понајвише због свог карактера који је чини наднационалном категоријом. Оно што представља специфичност источног хришћанства је то да православна црква истиче своју аутокефалност што аутоматски подразумева и њен национални предзнак. Потенцирање нераскидиве везаности православља са српским националним идентитетом, који је нарочито обележио период између два светска рата, често се тумачи као вид црквеног национализма. У називу „Српска православна црква” често се тумачи и редослед по којем је она прво српска, онда православна, а тек онда хришћанска. Владета Јеротић је истицао да се до почетка XX века Српска православна црква чешће називала „православна српска црква” и указивао на потребу да она може и треба да „нађе своје место, не само у будућој хармоничној

¹ Љубиша Деспотовић, „Верски идентитети на Балкану”, *Културни центар Нове Сада*, 4 април 2019.

² Љубиша Деспотовић, *Глобализација и геополитика идентитета*, Каирос, Сремски Карловци, 2017. 124.

заједници свих православних цркава, већ и у својој, од стране духовно просветљених умова Србије, претпостављеној мисији 'златног моста' између Истока и Запада"¹. О томе да је национализам противан Јеванђељу говорио је и Радован Биговић. „Етнофилетизам и етноцентризам јесу јереси нашег доба и они потресају и нашу цркву”, наглашавао је Биговић. На тај начин се „шири комплекс супериорности и заблуда о 'невином Истоку' и 'трулом Западу', као да се превиха да је Исток сада на Западу, а Запад на Истоку”². Због тога је нарочито важно да се религиозности вратимо на начин њених фундамената, љубави, саборности и праштања. Иначе ћемо и даље говорити о наизглед апсурдној ситуацији у којој је наш народ „недовољно црквен” у време масовног повратка вери и цркви, у доба опште ретрадиционализације и десекуларизације друштва, нарочито у светлу чињенице да је СПЦ, према свим доступним истраживањима, институција која, поред војске, ужива највеће поверење у српској јавности. Ово посебно треба имати у виду у времену великог јубилеја (800 година од проглашења аутокефалности СПЦ) јер нас искуство учи да су такви датуми добра прилика за размишљање о важности јасније омеђених јурисдикција светог и профаног у српском друштву, оптерећеном различитим антагонизмима данашњице.

Упоредо са јасније омеђеним идентитетским обележјима и донетима њиховог експонирања код Српског народа, нарочито је важна и комуникација са припадницима осталих народа и конфесија, како на тлу Србије тако и у регионалном контексту. Уважавајући комплексан карактер различитих чинилаца културе, обичаја, дисперзивних културолошких образаца и верских исповедања код различитих етничких и верских заједница, Србија треба да се према овом осетљивом питању односи на избалансирани начин, те да „свој савремени идентитет третира као кохезивни и инклузивни фактор друштва”³, који би се огледао у „заједничком наслеђу свих грађана Србије и интеркултурном дијалогу на свим нивоима”⁴. Стога је важно да се „савремена стратешка култура Републике Србије, нарочито у контексту ових лако антагонизујућих фактора, попут различитих етничких и професионалних идентитета, базира на култури сећања и разумевања, на активном доприносу развоју регионалног и европског културног простора, а све у мисији општег развоја, позиционирања и увећања угледа у међународном контексту.

¹ Владета Јеротић, *Вера и нација*, Ars Libri, Београд, 2004, 18.

² Радован Биговић, „Православље и верска толеранција”, *Култура*, Београд, 1993.

³ „Стратегија развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027.”, 2.

⁴ Исто.

Најзначајнији култови код Срба

Култ је друштвена група која је дефинисана по својим необичним религиозним, духовним, или филозофским ставовима, или по свом заједничком интересу за одређену личност, предмет или циљ. Оојам је вокацијски контроверзан и има дивергентне дефиниције у популарној култури и у академији, а такође је био и континуирани извор размирица међу научницима у више области студирања.¹ Он се обично сматра пејоративом. Под појмом култ се подразумевају и учења или мистични, религиозни атрибути који се придају неким стварима, људима или животињама. Култови не морају бити религиозни, али када појам употребљавају власти и црква најчешће се односи на њих.²

Често се култ поистовећује са обредом, што је грешка јер су термини различитог нивоа општости. Култ је сложенији од обреда, јер култ осим практичне стране религије укључује и духовну страну. Зато је веома тешко разликовати култ од саме религије. Осим наведене разлике између култа и обреда, Диркем (*Émile Durkheim*) наводи још једну.³ Наиме, за разлику обреда, где се низ практичних активности врши у ситуацијама које временски нису тачно утврђене (као што је венчање или сахрана), култна активност је тачно временски утврђена. На пример, слава Св. Никола је сваке године 19. децембра.⁴ У скоро свим древним културама постоје два основна култа, из којих се изводе сви остали: култ природе и култ предака. Та два култа представљају темељ првобитних религија: натуразма и анимизма у којима су имплицитно садржана два облика филозофског учења: материјализам и идеализам.⁵ У првом случају је предмет обожавања неки предмет или биће из природе, а у другом душа или дух предака (кости или мошти, реликвије, гробови). С обзиром да се култ везује за обожавање нечега што је доступно чулима, карактеристичан је за природне, паганске или политеистичке религије, мада се ипак одржао и у монотеистичким религијама: у хришћанству постоји обожавање икона и моштију светаца, док је у исламу предмет култног статуса свети камен у Меки. На следећим страницама биће образложени најзначајнији култови који вуку корене из старословенског многобоштва,

¹ Benjamin David Zablocki, Thomas Robbins, *Misunderstanding Cults: Searching for Objectivity in a Controversial Field*, University of Toronto Press, 2001, 474.

² Према: Ivan Vidanović, *Rečnik socijalnog rada*, Beograd: Tiro-erc, 2006.

³ Видети више у: Robert Nelly Bellah, *Emile Durkheim: on morality and society*, Chicago: University of Chicago Press, 1973.

⁴ Милован Митровић, Сретен Петровић, *Социологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2008.

⁵ Исто.

на примерима најзначајнијих култова код Срба, који су се задржали до данашњих дана и који свакако треба да буду узети у обзир када анализирамо ове чиниоце традиције и њихов значај за одређење стратешког оквира нашег народа.

Кулѣ средњовековних српских владара светѣиѣеѣа представља идеолошки, политички и државотворни програм, који је започет са уврштавањем Стефана Немање – оснивача династије, у ред светитеља, са интенцијом да се у периоду формирања самосталне српске државе крајем дванаестог и почетком тринаестог века младој држави обезбеди сакрална основа. Стварањем култа светитеља, национални српски владари постајали су светитељи, нека врста темељне институције, са јасном потврдом легитимитета власти и припадности породици „изабраних народа”.

Правила култа владара светитеља диктирао је тадашњи хришћански свет Европе, или како је то одомаћено, светски поредак тог времена. У таквим условима требало је успоставити хришћански темељ српској држави и потврдити да је Србија хришћанска држава која припада византијском културном кругу и тадашњем светском поретку, што је „пракса која не само да је одиграла религијску већ и политичку, државотворну и династичку улогу”.¹ Логика тог програма била је на релацији: свети владар – света династија – света држава – свети народ који има своје место на политичкој сцени. Владари светитељи су били заштитници српске државе и чудотворци, па ако је требало користили су се и негативним „чудима”, помагали су својим наследницима да усмрте непријатеље и побеђују у биткама.² Успостављање култова националних светитеља било је везивано за истакнута црквена средишта у којима су се налазили њихови гробови и у којима су чуване њихове мошти. Као што су владар или духовник за живота показивали очинску бригу за благостање свога народа или пастве, тако су и њихове мошти постајале стецишта молитвеног култа за опште спасење, али и јемство за јединство народа и опстанак државе. Није, зато, никакво чудо што уздизање владара у ред светитеља добија на снази и учесталости како у раздобљима образовања, тако и у временима поновног успостављања изгубљене државности.³

Култови српских владара светитеља одиграли су кључну улогу и на очувању националне свести за време Османлија, у доба османократије, а нарочито после обнове Пећке патријаршије 1557. године. Изузетну важност имали

¹ Леонтије Павловић, *Кулѣови лица код Срба и Македонаца (Истѣријско-еѣноѣрафска расѣрава)*, Смедерево: Народни музеј, 1965, 279.

² Павле Мијовић, *Менолој: Истѣријско-умейѣничка истѣраживања*, Београд: Археолошки институт, 1973, 167.

³ Даница Поповић, *Српски владарски грѣб у средњем веку*, Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета, 1992, 55.

су и након Сеобе Срба у Војводину, у програму Карловачке митрополије, међу Србима који су живели у Аустријској царевини. Свака епоха је тумачила култове у складу са својим вредностима. Када је просветитељска идеја стигла у Србију, о Светом Сави се пре свега говорило као о просветитељу, а када су настали догађаји из последње деценије 20. века, започет је процес манипулација националним култовима, и стварање дубоког неразумевања њиховог правог смисла, негованог у средњовековном периоду.

Посматрано из канонског угла, за разлику од римокатоличке, источна православна црква није била обавезна да култ светитеља потврди званичном саборском одлуком, већ се сматрало да је канонизација обављена самим тим што се народ осведочио у мироточивост и чудотворност моштију. Тако се у народу тврдило да је осам година након смрти Стефана Мироточивог, када је отворен његов гроб, пронађено нетакнуто тело „из кога је текло миро и ширио се светачки мирис.”¹

Почевши од успостављања култа Светог Симеона, код Срба је виши и крајњи смисао освећења моштију почивао у њиховој заштити државе, народа, верника и ходочасника, и стварње услова за стицање статуса пуноправног, историјског народа и сакрално утемељење династије и државе.² И као што су владар или духовник за живота показивали очинску бригу за благостање свога народа или пастве, тако су и „њихове мошти постајале стециште молитвеног култа за опште спасење”,³ али и „гаранција за јединство народа и опстанак државе или у временима поновног успостављања изгубљене државности”.⁴

Култи умрлих је вероватно најстарији култ у људском роду, у складу са веровањем да смрт представља прелазак из овоземаљског привременог живота у небески вечни живот. И заиста, како то луцидно примећује Хиченс (*Christopher Eric Hitchens*) „не постоји ниједан култ или религија, пре или после тога, од Озириса до вампиризма и вудуа, која се не ослања на урођено веровање у оне вечно неумрле.”⁵ Сви умрли сматрани су светим бићима, а сваки појединачни гроб био је својеврсни храм подигнут покојнику. Најближа родбина била је обавезна да покојнику носи храну и пиће, пошто би пропуштањем тог чина покојникова душа напуштала своје станиште и почела да лута и плаши живе. „Они би прекоревали живе за њихову

¹ Мирослав Тимотијевић, *Од светишћела до историјских хероја: Култи светих десјоша Бранковића у XIX веку*, Култ светих на Балкану, 2, Крагујевац 2002.

² Радослав Грујић, *Православна српска црква*, Крагујевац: Светлост, Каленић, 1989.

³ Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (Историјско-еѣнографска расирава)*, оп. цит. 280.

⁴ Даница Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, оп. цит. 158.

⁵ Kristofer Hitchens, *Bog nije veliki*, Pešćanik : Fullmoon, 2008. 139.

безбожничку немарљивост; они би гледали да их за то казне, слали би им болести или би земљу кажњавали неплодношћу, док се опет погребни оброци не обнове”.¹ Ови погребни оброци касније су сведени на даће, односно гозбе у почаст мртвome и за покој душе његове, везане уз неколико религијских, хришћанских обреда: исповест и причешће на самрти, опело, погреб или сахрана, молитва или помен у трећи и девети дан и парастоси за четрдесет дана, пола године и годину. Подразумева се да после погребa, помена и парастоса покојникова породица приређује малу закуску, углавном поред покојниковог гроба, те да се покојнику остави нешто од хране и пића. „Плутарх прича за Платејце да су се, после битке код Платеје кад су умрли ратници били закопани на бојном пољу, обавезали да им доносе сваке године погребни оброк.”² Од античког времена датира и обичај који се сачувао до данас, да се умрлом прекрсте руке на грудима. Крајем 19. века словеначки етнолог Емилијан Лилек изнео је мишљење да је крсно име светковина и сећање на умрле претке.³ Исто мишљење налази се на страницама многобројних домаћих аутора. Заступници тезе да слава води своје порекло из култа мртвих упоређују главне култне радње и предмете у та два култа, а то су: помен свеца, паљење свеће, преливање кољива вином и помен мртвих предака и сродника. Владислав Скарић, осим помена свеца, слави придаје два основна „карактера”: *хѣонски* (одређује је као „мртвачки обичај”) и *аѣрарни*.⁴ И у чланку етнолога Влаховића сажета је мисао о аграрном карактеру славе⁵. Оно што се чини у Слави исто се чини и мртвима за душу, јер, према паганском веровању, кољиво је жртва подземним божанствима и умрлим прецима од којих зависи плодност земље.⁶

Кулѣ ѣредака у систему веровања Словена заузима централно место. Према овом култу преци са другог света могу да брину о животима својих ближњих. Они тамо имају моћ да виде и будућност, тако да могу на одређени начин да упозоре своје ближње на неке опасности. Веровало се да преци могу да утичу на судбине живих. Вук је најбитнија животиња која је повезана са овим култом. То је уједно и тотемска животиња култа предака. Срби су чак сматрали да су настали од вука. Вук који би имао карактер претка би

¹ Веселин Чајкановић, *Мѣи и религија у Срба*, Српска књижевна задруга, Београд 1973. 152.

² Михаил Леонович Гаспаров, *Занимљива Грчка: ѣриче о античкој култури*, Издавачка књижарница Зорана Стојадиновића, 2014. 311.

³ Емилијан Лилек, *Еѣнолошки ѣадѣрци ѣо Босни и Херцеѣовини*, ГЗМ 11, Сарајево, 1899.

⁴ Владислав Скарић, „Постанак крснога имена”, *ОКИз*, Београд, 1985. 287–341.

⁵ Петар Влаховић, „Прилог проучавању крсне славе”, *ОКИз*, Београд, 1985. 136–147.

⁶ Према: Никола Ф. Павковић, „Слава или Крсно име код Срба”, *Гласник Еѣноѣрафско-ѣинсѣиѣуѣа САНУ*, LXIII, 2015, 123–145, 138.

обично био замишљан да је беле боје. Овакав вук не би нашкодио појединцу, већ би му помогао. Бела боја у европском фолклору представља бића повезана са оностраним светом. Вуку су у Србији посвећени зимски празници Мратинци. За Божић се у Србији припремала „вукова вечера” која је као жртвена понуда имала за циљ да умилостиви вука и обезбеди заштиту стоке. Ову „вукову вечеру” односио би један члан породице на раскршће, најчешће дете, које би оставивши храну тј. жртву вуку, не осврнувши се одлазило кући. Када се роди дете, у селу се његово рођење објављивало тако што домаћин куће викне: „Родила вучица вука!”¹

У готово свим обичајима се може препознати култ предака, макар у фрагментима. Неки аутори су готово све обичаје у потпуности везивали за култ предака, као на пример Чајкановић. Према Чајкановићу прва здравица која иде Богу на слави је заправо некад била здравица посвећена прецима. Приликом завештања на крвну освету, љубило се десно раме погинулог јер се сматрало да ту борави неки предак и да се на тај начин даје завештање предцима да ће освета бити извршена.² Положајник који долази као први у кућу на Божић такође представља замишљеног митског претка, кога треба добро дочекати и даривати и који ће заузврат породици донети добробит и плодност. На Бадње вече се спрема гозба за претке и посуде нису смеле да се перу до следећег дана. Међутим, најизраженије култ предака се може видети у погребним обичајима и обичајима који следе, као што су задушнице. У овим обичајима се могу видети веровања о томе како је замишљен онострани свет. Сами погребни обичаји представљају испраћај човека у онострани свет.

Срби су врло одани својим прецима. Са оца на сина се предају имена предака, потомци их памте, знају њихову постојбину, узроке и прилике њихова исељавања, њихове најизразитије особине и најбитније догађаје из њиховог живота. И слава, иста она коју су славили наши преци, пре свега је светковина у спомен предака. Највећа је брига једне породице да има наследника који ће наследити и одржавати славу. Несрећа је бити угасник, без мушког порођа.³ Војвода Степа Степановић, који је имао две кћери, често је говорио да му је велика рана на срцу што нема мушког потомства, којег би упутио у војностратешке тајне и коме би оставио име, славску свећу и неокаљану, чисту и светлу своју прошлост.⁴ Исто тако, Срби се осећају везаним и за

¹ Према: Раде Рајић, „Култ вука у српском народу”, *Свевлад*, август 2014.

² Веселин Чајкановић, *Мии и религија у Срба*, Српска књижевна задруга, Београд 1973. 292.

³ Према: Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски Митолошки речник*, Етнографски институт САНУ, Београд 1988.

⁴ Према: Јованка Симић, „Степу красиле генијалност и скромност”, *Вечерње новости*, 3. јун 2016.

своје националне претке, нарочито оне из немањйћког и косовског времена, за хајдуке и ускоке од Косова и Карађорђевог устанка, за све оне храбре витезове који су у тим вишевековним борбама остали без својих наследника. Плећство је уништено после косовске битке и за време Турака, али сваки динарски сељак сматра националне јунаке као своје претке: са дубоком националном и људском осећајношћу он мислима учествује у њиховим великим делима и у неизмерним патњама о којима песме казују. Погубити много Турака за динарског човека значи не само осветити своје претке, већ и ублажити њихове болове.¹

Кулй кумсйва је такође повезан у патријархалном словенском друштву за култ предака. Кум је могао бити само један на нивоу целог једног рода, односно породице. Кум је родоначелник рода и кроз њега могу да говоре преци. Зато се став кума толико поштује у народу и његова реч је по неким народним пословицама битнија од Божије. Вук Караџић је скупии неколико пословица у којима се говори „Кум па Бог”. Овај феномен није својствен само Словенима, већ свим патријархалним заједницама. Тако се овај феномен до данас може приметити у италијанским мафијашким породицама које имају једног кума, који је родоначелник породице и његова реч је света. Тако је било и у словенским породицама, све до деветнаестог века, када улога кума почиње да попушта, те се јавља више кумова. Тај један кум који је био на нивоу рода је чинио све радње везане за кума у том роду. Он је давао име детету, кумовао би и на венчањима, док би након смрти испод гроба постављао сламу (позната као „Кумова слама”) која би олакшала пут души на онај свет. Како се веровало да је тај онострани свет, негде на небу, међу звездама, тако је за „Млечни пут”, односно нашу галаксију, у српском народу примљено име „Кумова слама”.² Две су врсте кумства: верско и пријатељско. Верски кум је само један, а пријатељских може бити више. Код Црногораца је могао бити посебан кум за венчање, посебан за крштење, мада је свакако крштени кум био најбитнији. Верско кумство је било наследно, а пријатељско само у једној генерацији. Кумство има улогу да побољшава стандард живота (здравље, потомство, домаћинство). Ако кумство не испуњава овај критеријум, тражи се ново. У народној песми постоји мотив издаје кумства. Сибињанин Јанко поверава своје домаћинство, жену и децу куму Ђурђу Смедеревцу који не поштује култ мртвих, па граби имовину и обљубљује куму.³ Народним веровањем кумство обухвата и заштиту од уједа змије, напада вукова и мишје

¹ Према: Јован Цвијић, *Психичке особине Јужних Словена*, PortaLibris, Београд, 2020.

² Никола Милошевић, „Култ предака” у: *Словенска религија, веровања и историја* <https://starisloveni.com/KultPredaka.html>, 12/11/2020.

³ Ања Абрамовић, „Утицај београдског православног кумства на породични култ”, *Тетолошки йоїледи*, бр. 2/2013, 631-662, 638.

штете када се човек окумљује са животињом која га штити. Постоје и кумства склопљена услед невоља, која овај култ индиректно доводи у вези са неком тадашњом варијантом стратешког промишљања, где се улога кума директно доводи у везу са бедемом од напада насилника. Хајдуци су окумљивали и братимили своје јатаке, да би на тај начин обезбедили уточишта.¹

Култи својине (култи огњишта) корене вуче из времена примитивних заједница када се до ватре долазило веома тешко, те је било неопходно да се на једном месту обезбеди пламен који би стално горео. Та обавеза првобитно је припадала породичном старешини, али је терет непосредног извршења падао на најмлађе чланове, и то првенствено на његове ћерке. То је логична последица организације патријархалних заједница у којима су мушки чланови углавном одсутни из куће (радећи на пољу, боравећи у лову и ратујући), где је жена презаузета кућним пословима. Огњиште је тако постало симбол саме куће (својине), а вечна ватра залог трајности породичне заједнице.² Веровање да душе предака, заштитници породичне среће и благостања, настанују огњиште, забележено је код многих народа, па тако и код Словена. Култ ватре у старој словенској вери преобразио се углавном у култ домаћег огњишта и тако спојио са култом предака. „Ако би се неке дала ватра са огњишта, скупа са ватром могле би бити однесене и душе присутне на огњишту, те би породица остала без њихове непроцењиве помоћи.”³

Кроз култ огњишта садржана је и идеја о својини, пошто је породица имала своје огњиште и своје претке које је обожавала, а породично божанство штитило је само односну породицу. Огњиште, као жртвеник, постављено је на изабраном земљишту и „породично божанство више не жели да то место мења”. „Када се поставља огњиште, оно се поставља са мишљу и надом да ће остати увек на том истом месту. Бог се ту настанује, не за један дан, чак не ни за један човечји живот, већ за све време док ова породица устрадаје и док буде кога да одржава његов пламен жртвовањем. И тако огњиште узима у притежање земљиште: овај део земље оно гради својим, он је његова својина”. Код Срба су се грешници исповедали огњишту. Поред огњишта се давало и узимало на зајам, чак и без сведока. У Црној Гори и Херцеговини су се најстрашније клетве изговарале управо уз огњиште.⁴

¹ Исто, 639.

² Žika Bujuklić, *Forum Romanum: rimska država, pravo, religija i mitovi*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 759-760.

³ Веселин Чајкановић, Мит и религија у Срба: изабране студије, поглавље Три божићна обичаја, Српска књижевна задруга, Београд, 1973, 116.

⁴ Према: Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски Митолошки речник*, Етнографски институт САНУ, Београд 1988.

Обавеза да се на огњишту даноноћно одржава ватра била је за домаћина света. И онда и у новијем времену у руралним подручјима, „свако су вече покривали жар пепелом, те да га очувају да не изгори сасвим. При устајању прва је брига била да се разгрне ова ватра и да се распали помоћу сувих гранчица. Ватра је само онда престајала да гори на жртвенику, кад би породица са свим изумрла. Угашено огњиште и угашена породица били су синонимни изрази код старих народа, а очували су се у српском народу и до дана данашњег. Иако се данас у српским домовима само по изузетку среће огњиште, породична кућа у којој се свакодневно ложи огањ (у шпорету на дрва или угаљ), једнако као и стан „на електрични или гасни погон”, се у схватању обичног света изједначаје с огњиштем. При томе, не може се мимоићи запажање да димњак, та вербална замена за огњиште (везано за земљу), макар колико се чинио најнестабилнијим делом на кући, у највећем броју случајева опстаје, усправан, и кад кућа буде разрушена и остане без крова, зидова и плафона. Као што је огњиште везано за земљу, и димњак, тај видљиви продужетак домаћег ложишта у шпорету, надживљава губитак породичне куће. Веза између огњишта и димњака очито је тумачена као еквивалент односу између људи и богова.¹ И можда се нигде не огледа прожимајући однос који спаја огњиште и својину, од лирског исказа Слободана Ракића који каже: „У овој кући нема ни огњишта више, нема стола, ормана. Шкрипе празне столице. Ова кућа има наличје, али нема лице. Ова је кућа пуна, ал' нико у њој не дише.”²

Култ огњишта (својине) обележен је и значајем границе, оне линије која даје својинску карактеристику домаћину, да му каже докле је његово, а одакле је туђе. Из овог култа се црпе приче о границама између два домаћина, два племена, две државе, два владара.. Овај култ дакле недвосмислено указује на постојање границе, а границе су место сусрета, али и место сукоба. Зато су се због „огњишта” водили ратови, а сведоци смо да је и новија историја балканских конфликта често бивала означена као борба за „вековна огњишта”.

Култи дрвета један је од ретких старих култова са којим се црква, нарочито наша православна, брзо и безусловно измирила, тако да он данас у њој има нарочито своје место и своју симболику. Обично се обожава или цела специја, на пример: липа, храст, леска, или поједини истакнути примерци: бор краља Милутина у Неродимљу, крушка код Ђевђелије, брест у Петровграду, о коме је недавно било говора и у нашој штампи, орах код Моловина у Срему, липа код извора Џорника у Славонији („најстарија југословенска липа” – Шулек) и толики други. Светих шума и гајева, којих је у

¹ Vesna Kakaševski, „Simargl”, *Staroslovenska religija, verovanja i istorija*, <https://www.starisloveni.com/Simargl.html> 12/11/2020.

² Слободан Ракић, *Песме – Кућа*, Српска књижевна задруга, Београд, 2002. 23.

доба бујања паганизма било врло много, данас има само по ретком изузетку, али да су раније постојали у већем броју, можемо закључити из имена манастира као што су Грабовац, Крушедол, Ораховица, и слично. Манастири су, по свој прилици, само заменили старинска претхришћанска светилишта, чији су центри били у одговарајућим „Светим гајевима”.

Ако бисмо хтели да говоримо о сваком дрвету понаособ, прво што би требало да учинимо то је да их поделимо на две категорије: на *добра* и *зла* дрвећа¹, или – како су их делили још стари народи, Грци и Римљани, – на дрвета срећна и несрећна. Једно од најважнијих дрвета из прве категорије била би, свакако, леска. Код нашег народа постоји читава религија овог дрвета. Лескина шибљика има изванредну магичну снагу; таква магична шибљика може испунити сваку нашу жељу; и њоме се може убити ђаво, човек претворити у животињу, и понекад чак и мртвац оживети. У леску не удара гром, и због тога се чобани, кад загрми, ките њеним лишћем, или га међу под појас, или беже под њу. Леска је и дрво знања. Ко би метнуо у уста месо од змије која под леском живи, разумео би говор животиња; а ко би појео срце те змије, томе би свака травка рекла од чега је лек.

Липа је свето дрво свих Словена. Липови гајеви и поједини примерци били су некада центар култа: око старих цркава и џамија налазе се и данас липе, или их је, према локалној традицији, било раније; цркве су, можда, у појединим случајевима замениле свете липе. Од липовог дрвета правили су се старински идоли; „крст липови” у познатој турској псовци упућиваној Србима у ствари је алузија на старински идол од Липовина; око липе вршена су некада венчања. Међу Света дрвета могу се још убрајати храст и тисовина.

Код Словена је *храсѝ* био свето дрво бога грома Перуна. У његову част у светилишту је и дању и ноћу горела ватраложена храстовим дрветом.² Код српског народа храстови су сматрани демонским дрвећем а уједно и заштитом од демона. „Такво дрвеће није се смело сећи, нити се са њих опало суво грање смело сакупљати и користити за огрев.”³ Данас се храстове гране и облице користи за бадњаке. Често се поред цркава и манастира могу наћи стара храстова стабла, преостала још из паганских времена. Некада су се под храстовим стаблом вршила суђења, одржавали зборови и други скупови важни за локалну заједницу. Под храстовим дрветом, чувеним Таковским

¹ Веровало се да, за разлику од бреста, јасена, јеле, бора (који припадају вилама), зова и орах припадају злим демонима.

² James George Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, Oxford University Press, 1998, 198-202.

³ Веселин Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, Београд: СКЗ. 1994. 170.

грмом, подигнут је и Други српски устанак.¹ И данас су сачуване приче које овом дрвету дају магијске и предсказатељске моћи, те да је сушење појединих његових грана најавило смрти појединих Обреновића. На трагове култа овог дрвета можемо наићи и данас. Када је зарад радова на траси аутопута Е-763 у месту Савинац, требало посећи стабло хрasta, за које се процењује да је старије од три века, локално становништво и шира јавност су бурно реаговали.²

Тисовина је „вилинско дрво” и расте само на чистом месту. Ниједно дрво, осим можда глоговине, није тако моћно оружје против злих демона. Некаква Циганка, за опкладу, од педесет плугова који су на њиви орали, зауставила је својим басмама четрдесет и девет, а педесети није могла, јер је у роговима волова било помало тисовине: „Такав плуг” – рекла је Циганка – „не би могли зауставити ни сви сихирбаизи што их има на свету”³. Тисов крст се носио као заштита, од мале деце против урока, до војника да им срећу војничку пружи да се живи и здрави из ратова врате својим најмилијима. Списак божанских и демонских дрвета, ако бисмо хтели да споменемо сва дрвећа која долазе у обзир, испао би врло велики. „У томе каталогу једно од угледних места припадало би и *јавору*, који има везе са мртвачким култом, и култом предака, и није случајно што су се мртваци некада често сахрањивали у издубеним јаворовим деблима; што се мртвачки ковчег често прави од јаворових дасака („Сине мили, је л’ ти земља тешка, ил’ су тешке даске јаворове „); и што су гусле, које су инструменат епске поезије, а епска поезија је у вези са култом предака (јунака) и један део тога култа, од јаворовине.”⁴ Од биљака које су имале значај у старој српској религији, важно је поменути *босиљак*, за који је Панчић рекао да Србина прати кроз сав његов живот, у

¹ У то време, у таковском пољу расла је бујна хрastова шума, а међу горостасним дрвећем по величини и стасу издвајао се Таковски грм, који је у то време био и сеоски запис око којег су се одржавали и сеоски сабори. Под тим грмом, који је тада био стар између 300 и 400 година, Милош је у највећој тајности одржао саветовање са највиђенијим људима тог времена када је и донета одлука да се сутрадан, на Цвети, обнародује почетак Другог српског устанка.

² „Свето дрво смакнуто је на крајње непримерен начин. Ми, мештани Савинца и околине, сматрамо: кад је Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре већ решило да га руши, не обазирјући се на традицију и противан став народа, требало је то бар учинити на достојанствен начин, уз читање свештеничке молитве и давање могућности мештанима да га виде последњи пут, опросте се од записа... Јер, он сам и његово станиште били су за овдашњи народ светилиште, шта год да су супротно о томе медијима изјављивали неки етнолози, теолози и други. Нису га посеekli ни Турци ни комунисти, паде на дан Светих 45 мученика из Никопоља, изјавио је том приликом председник МЗ Савинац Милиша Николић.” Према: Милорад Бошњак, „Хрast пао у зору”, *Новосиби*, 23. јул 2015.

³ Веселин Чајкановић, Култ дрвета и биљака код старих Срба”, у: <https://www.tabanovic.com/1.bogovi.htm> 11/11/2020.

⁴ Исто.

радости и жалости, од колевке па до гроба. Он је божји цвет. Најпре у башти треба посадити босиљак, па онда остало цвеће.¹

Култи гроба има двојаку култнос: делом као обавеза према култу предака, а делом као церемонијална радња на месту на коме преци почивају. Породица је имала један заједнички гроб, за кога је важило исто правило као и за огњиште. Није било допуштено саставити две породице у једну исту гробницу, као што није било допуштено саставити два домаћа огњишта у једној истој кући. Подједнака је била безбожност сахранити једног мртваца изван гроба његове породице и у тај гроб положити тело једног „туђинца”. Умрли су, по праву своје божанске природе, сматрани светим бићима па се сматрало и да имају и својину над земљиштем у коме су сахрањени. „Они живе под тим малим брежуљком, и нико, ако није из породице, не сме ни помислити да се помеша с њима, а један гроб... не може бити никад раскопан ни премештен... Ето дакле једног дела земљишта, који у име култа, постаје предметом вечите својине за сваку породицу”². Из таквог својинског права проистекао је и обичај да се умрла особа закопава у њиви своје породице. „Земљиште, у коме почивају умрли, јесте неотуђиво, и не може га нико други присвојити. Гробница је установила неразрушиву везу породице са земљом, ону својинску”³. Чак и у случају кад једна породица одлучи да прода њиву на којој се налази појединачна или породична гробница, постојало је неотуђиво право те породице „да остане сопственик бар ове гробнице и да очува вечито право, да прелази преко њиве, да иде да врши церемоније свога култа”⁴.

Снажна веза између култа огњишта (својине) и култа гроба читује се и на, по многима бизарном, обичају да се покојници сахрањују у двориштима кућа. Етнологзи кажу да такве примере можемо да видимо и у праисторији. Александар Репецић, етнолог, објашњава: „Они су пре свега представе где су душа и тело везани за кућу и огњиште. Вуку корене из најранијих представа и балканских веровања која су касније християнизована.”⁵ Код наших предака је обичај сахрањивања у дворишту имао прагматичну вокацију: да спречи потомке да продају кућу и имање, и да се потом одселе. Тако су потомци заувек били везани и укореењени у тло места са ког потичу и на којем су генерације њихових предака живеле, а након тога и почивале. Дакле,

¹ Према: Јосиф Панчић, *Јесѐасѐвеница – Бојаника*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.

² Веселин Чајкановић, *Мити и религија у Срба: изабране сѐудије*, Српска књижевна задруга, Београд, 1973, 69.

³ Исто.

⁴ Исто, 70-71.

⁵ Jelena Krečković Bujdić, Aleksandar Redžepić, *Legende, mitovi i narodni običaji Đerdapa*, Narodni muzej Majdanpek, 2019.

није се смело дозволити напуштање породичног дома и његовог најсветијег места – огњишта.

Све то имајући у виду, Де Куланж (*Numa Denis Fustel de Coulanges*) констатује да религија налаже да се огњиште утврди на земљиште, да гробница не буде ни раскопана ни премештена. „Укините својину, огњиште ће лутати, породица ће се смешати, умрли ће бити напуштени и без култа... Човек умире, култ остаје. Огњиште не треба да се угаси, нити треба гроб да буде напуштен”¹.

И даље, кад се такво појединачно право уздигне на ниво националног, за српски народ у целини, уистину се оправдава став српских националиста да простор на коме се налазе српски гробови припада Српској Земљи. Овакви наративи су се више него обично могли чути деведесетих са почетком ратних сукоба који су подсећали на гробове предака, али и на хиљаде нових хумки које су само појачавале новији значај овог култа.

Култи небеске Србије, својом снагом и утицајем, представљен је у једном сублимишућем контексту: сви култови о којима је овде говорено, садржани су у створеној представи српског народа о Царству небеском и, посредно, о Србима као небеском народу. Таква се представа може објашњавати искључиво везаношћу српског народа за сопствено предање, за своју традицију и своје култове и митове и, са тим у вези, за непрестану борбу за сопствени опстанак. И даље, макар колико се Србин који држи до Српства везао за свој дом и своје рођено огњиште („свуда гдје је српска душа која, тамо је мени отаџбина моја, мој дом и моје рођено огњиште”²), за гробове својих најближих упамћених и непосредних предака, он стално има на уму да су сви они коначно настањени у Небеској Србији, с осталим њиховим српским саплеменицима из других крајева Српске Земље. Стално имајући на уму да је смртно биће и ишчекујући тренутак кад ће се придружити својим прецима, али и свим осталим саплеменицима, он нема другог вишег и стварног интереса од обавезе да брани култну основу својих предака и своју „Свету Српску Земљу”, земљу за коју су везана српска огњишта и српски гробови, земљу у којој треба да се нађе и његово вечно земаљско станиште.³

У српском народу постоји и култ из кога је проистекло именовање бројних предачких колена: од оца, деде и прадеде, преко чукундеде, наврндеде и аскурђела, до кунђела, курлебала и сукурдола. За онога који броји своје

¹ Fustel De Coulanges, *Antička država*, Beograd: Plato, 1998, 311, 312.

² Стих песме Алексе Шантића „Моја отаџбина” у: Алекса Шантић, *Песме*, Београд: Рад 1988.

³ О значају „Небеске Србије”, који превазилази размере култа и у последњој декади прошлог и почетком новог века задобија наглашено супремационе митске елементе, више у поглављу „Мит и традиција – (зло)употреба мита у савременој култури и политици”.

претке, тих је колена укупно девет. Исти тај број среће се и у библијској поруци да ће грехови отаца пасти до деветог колена, што је Србе, забринуте за своје потомство, увек упућивало и на културне обзире према сопственим прецима. Раширено је веровање да ће кривца клетва сигурно пре или касније стићи, њега или некога из његовог потомства. За клетву се каже да важи до деветог колена, а греси се испаштају због преступа старијих генерација.¹ Друкчије речено, све што један Србин уради за свога земаљског живота, тиче се не само њега и његових потомака, већ и његових предака настањених у „Царству небеском”, односно у „Небеској Србији”, коју чине сви Срби од почетка. „Небеска Србија” је стога културно место у коме ће се, једнога дана, поред оних који се сада тамо налазе, наћи и савремени Срби и бројна колена њихових будућих потомака.

* * *

За српски народ, нарочито динарског и шумадијског типа², карактеристично је да су се у својим акцијама обично инспирисали побудама моралне и духовне врсте, док су материјални интереси имали само улогу другог реда. Вертикала духовности која се, као што смо видели из наведеног није огледала толико у канонски религиозним упражњавањима, већ и усађеним култовима. Сублимација ових култова се виде и објединујућем култу отаџбине који се нарочито снажно испољио у Првом светском рату, што је и најинтересантније за анализу у контексту стратешке културе Срба. За српске добровољце, без обзира на то у ком су времену и са које стране пристизали на српска или црногорска, херцеговачка или прекодунавска ратишта или, 1916-1918, на Солунски фронт, избор је био врло једноставан: они су ратовали за своју отаџбину. Нико од њих није размишљао о томе хоће ли остати на неком од ратишта или ће преживети, њихова једина мисао, заветна, културна и усађена у сваког од њих, била је да допринесе очувању српских огњишта и српских гробова и свих култова везаних за српску отаџбину и породицу. Ово сведочи о родољубљу и патриотизму као категорији која није настајала смишљено, која потиче из области разумског, или рационалног, која се стиче школом, вежбањем, убеђивањем или било каквом другом обуком у одговарајућем тренутку, по потреби. Родољубље је утемељено у подсвести, у његовом инстинкту или у његовој интуицији. Ма колико се интуиција по својој усмерености и вокацијској мистичности сматра антинаучном, увек ваља имати на уму да оно што не можемо рационално објаснити не значи да не

¹ Више о значају клетви у српском народу у: Миливоје Р. Јовановић, *Српске народне клетве*, Центар за туризам, културу и спорт Сврљиг, Библиотека Бдење, Сврљиг 2013.

² Према: Јован Цвијић, *Психичке особине Јужних Словена*, PortaLibris, Београд, 2020.

постоји. Други, опет, назвали би то инстинкт, али је вербални, или терминолошки проблем у томе што научници ту појаву везују за животињске врсте и обележавају као радњу засновану на органском устројству наслеђиваном током еволуције. Најбоље било рећи да у људској врсти инстинкт стоји поред разума, или бар да је некад стајао поред њега. Што се човек више обраћа разуму, инстинкти су му све даљи, а самим тим и култови све бесмисленији.

Они који прихватају да се људски инстинкти, под утицајем школе и разних интелектуалних, естетских и етичких доживљаја и активности, повлаче пред људском интелигенцијом, верују да се у њима могу пронаћи корени многих афективних и интелектуалних доживљаја човекових, док они који себе сматрају припадницима критичке филозофске школе, у инстинктима гледају „елементарно важне али рационалном функцијом превладане чиниоце индивидуалног и друштвеног живота”¹.

Мит и традиција – (зло)употреба мита у савременој култури и политици

Вековима су митови предмет проучавања филозофије и готово свих друштвених наука, но прецизне дефиниције нема и тешко да ће је и бити, јер се митска структура мишљења опире логичко-дискурзивним ограничавањима, не познаје критички став, не признаје време, док је простор исказан нејасном „иконографијом” која се не може прецизно географски верификовати.

Из оних најобимнијих (антрополошких) истраживања познато је да је у архајским и тотемистичким заједницама митска свест била обавезујућа снага која се никада није доводила у питање. Мит је, уосталом, одговарао на питање „како” се нешто догодило, а не и „зашто” је до нечега дошло. Одсуство чврсте каузалне везе између митских елемената управо делује лимитирајуће савременом истраживачу да примени стриктне логичке методе у истраживању митске структуре мишљења. „Смисао мита није да ствари и појаве своди на њихове узрочне везе, већ да делује на људске ставове узорима чија вредност није објективно-научна, већ морално-антрополошка, односно специфично људска”².

¹ „Инстинкт је, напротив, израђен према примарном облику живота. Док интелигенција све третира механички, инстинкт поступа, такорећи, органски. Он само даље извршава посао којим живот организује материју – тако да не можемо рећи, као што је често било приказивано, где се организација завршава, а инстинкт почиње.” (Stephen Andrew Linstead, John O'Maolagaird, *Time, Creativity and Culture: Introducing Bergson*, *Culture and Organization* 9(1), 3-13, March 2003.)

² Milan Matić, *Mit i politika: rasprava o osnovama političke kulture*, Institut za političke studije, Beograd 2005, 31-32.

Отуда је у миту основна тежња да се хаос претвори у ред, разорне и претеће силе природе прикажу као ђудљиви сарадници човекове судбине, а драматични историјски догађаји као успутна искушења за неко будуће златно доба. Стога митови у основи имају јаку виталистичку црту, па у њиховом динамичком принципу, конфликтне снаге нису разграничене на категорије добра и зла, већ живота и „не-живота”, бића и „не-бића”, при чему се и живот и биће везују за колективно памћење, а смрт и „не-биће” за заборав.

За Аристотела је *mimesis*¹ подражавање (откривање) стварности, али не као истине већ као могућности својствених човеку, те је главни елемент трагедије управо мит. Према првобитном значењу, мит је и реч и догађај (Илијада), кроз изговорену реч нешто се збива, при чему је сам говор био дело. Платон, међутим, мит схвата нестварним, недовољно потврђеним, бајковитим,² али тек много година касније мит задобија примарно негативне ознаке неистините приче.

Иако се у митовима често користе елементи мистике, оностраног, религиозног, они су по правилу у служби националног. Национални митови (такође националистички митови) јесу митови које стварају и заговарају национални интелектуалци као средство политичке мобилизације на етничкој основи, што их чини подврстом политичких митова.³ Основну диференцијацију националног и националистичког у контексту мита правимо кроз чињеницу да за разлику од националног мита, као важног националног симбола који афирмише скуп националних вредности, националистички митови понекад имају тенденцију да стимулишу сукобе између нација,⁴ да пренагласе карактеристична обележја нације и да преувеличавају претњу

¹ Појам „мимезис” већ дуго времена веома стабилно влада западном филозофијом, а западна естетика је тај појам увела у тумачење процеса имитације или неке врсте опонашања. Имитација је представљала нешто што је увек мање вредно и важно у односу на сâм предмет опонашања или оригинал. Још од Старих Грка па до данашњих дана, цела традиција је у том појму видела нешто негативно. С једне стране, концепт мимезиса се узимао у обзир када је суђено о уметничким делима, а с друге када се судило самој метафизици. (Sylviane Agacinski; Jacques Derrida; Sarah Kofman, *Mimesis des articulations*, Publisher: Aubier-Flammariion, Paris 1975.)

² Платон, је говорио да је у митовима садржано имитирање стварности, те да је онај који имитира најгори од своје врсте јер: „он је у процесу опонашања нико, чиста маска или чисти лицемер и као такав врло неодредив (*inassignable*), сакривен, и немогуће га је сместити у одређену врсту или фиксирати га за једну функцију која би била његова властита...” Према: Philippe Lacoue-Labarthe, „Stagings of mimesis an interview”, *Angelaki* 8:2, 55-72, 2003.

³ Safty, Adel, *Leadership and Conflict Resolution*, USA: Universal publishers, 2002. 273.

⁴ Edward Brown, Michael (1997). *Nationalism and ethnic conflict*. Cambridge, Mass.: MIT Press. 67

нацији од стране других група, ратоборно пропагирајући остварење својих циљева.¹

Национални мит може бити легенда или измишљени наратив, уздигнут до озбиљних митолошких, симболичких и вредносних нивоа, тако да буде што убедљивија истина за нацију. Може само драматизовати прави догађај, изоставити важне историјске детаље, или додати детаље за које нема доказа. То просто може бити измишљена прича коју нико не узима дословно за истиниту, али садржи симболичко значење за нацију и њену културу.²

Мит је присутан у свим културама и свака историјска промена ствара своју митологију која је само индиректно повезана са историјским чињеницама.³ Иако се то, нарочито на примеру злоупотребе мита у циљу освајања и задржавања власти у тиранијама и диктатурама, на први поглед не би могло рећи, мит нема суштински антидемократски карактер. Грчки митови су нпр. објашњавали настанак демократије у Атини, а ова митска предања је заокружила грчка трагедија која је и сама обиловала митским садржајима.⁴ Хабермас (*Jürgen Habermas*) наводи да је суштина мита јединство човека, природе и друштва. У монотеистичким религијама у фокусу је лични спас, етичка питања, однос човек-Бог, и човек-човек, одн. човек-друштво.⁵ Ови постулати се у коначном суштински не разликују од секуларних јер природа не ступа у интеракцију са Богом као што то чини човек. У савременој друштвеној теорији природа такође нема никаквог значења док не дође у однос са слободном вољом човека, који лишен и испражњен од свих приписаних статуса и традиционалних наноса и својстава прави нови друштвени уговор.

¹ Schnabel, Albrecht (2004). David Carment, ur. *Conflict prevention from rhetoric to reality: Organizations and institutions*. Lanham, Md: Lexington Books. 45, 46

² Abizadeh, Arash (2004). „Historical Truth, National Myths, and Liberal Democracy” *Journal of Political Philosophy*. 12 (3): 291–313

³ Bronislav Malinowski, *Mit, nauka i religija*, Prosveta, Beograd, 1971.

⁴ У грчким митовима богови су били укључени у друштвена збивања. Зевс је људима дао правду и стид да их технички напредак не био уништио. У свести старих Грка је постојала тесна повезаност између незаконитости и безбожности. Један од принципа напредовања из хаоса ка уређености политичког космоса је да злочин не сме остати некажњен. Од када Агамемнон убија своју ћерку ради успешног похода на Троју, започиње ланац злочина и освете. Да би то спречио, Зевс шаље Атену да оформи суд од атинских грађана на Акропољу и да се успостави принцип јавне правде наместо личне освете. (Dragoljub Mićunović, *Socijalna filozofija: ogledi*, Filip Višnjić, Beograd, 1997. Mićunović, 21-23).

⁵ Blaženka Despot, *New Age i moderna*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1995. 51.

Тумачења и приписивање мита у савремености

Британски антрополог пољског порекла Бронислав Малиновски (*Bronislaw Malinowski*) сматра да је митска прича истовремено и морални кодекс и политичко-правна повеља и зато уопштавања нису апстрактног карактера, већ се персонификују у ликове јунака и богова, заштитника људи и природе.¹ Мирча Елијаде (*Mircea Eliade*) одређује мит као причу о светом догађају, свету причу о настанку неке стварности – универзума или неког његовог дела.² Барт (*Roland Barthes*) мит види као бруталну мистификацију, прикривање истине и покушај да се изврне стварност³, док је за Сорела (*Georges Eugène Sorel*) „нека врста *motto movensa*, моћан подстрекачки механизам”⁴.

Професор социјалне антропологије Клод Леви Строс (*Claude Lévi-Strauss*), на мит гледа као на згодан логистички механизам који представља „покушај интелекта да хармонизује бинарне опозиције и супротности”.⁵ У психолошкој теорији, код Фројда (*Sigmund Freud*) и његових следбеника и настављача, истиче се ониричка⁶ суштина митова, те да они у колективној динамици играју ону улогу коју на индивидуалном плану имају снови. Митску стварност је Карл Јунг (*Carl Gustav Jung*) пак одредио као колективну нагонску (несвесну) снагу, која обухвата исконске тежње и искуства људског рода, као њихов одређујући слој. Такви архетипови су традицијом створени, а културом потиснути обрасци колективних слика и симбола.⁷

Најчешћу полемичност код расправе о митовима привлачи дискрепанца између „стarih” и „нових митова”, тј. да ли су мит и митска свест нешто потпуно изграђено или се њихове форме и изрази мењају са променом друштвених односа и нове културне реалности. Може ли се неомитологија двадесетог века уврстити у ризницу имагинарних структура свести или ћемо је, управо због злоупотребе традиционалних симбола и вредности, одредити

¹ Према: Ivan Strenski, *Malinowski and the Work of Myth*, Princeton Legacy Library, 2014.

² Oludamini Ogunnaike, „Myth and the Secret of Destiny: Mircea Eliade’s Creative Hermeneutics and the Yorùbá Concept of Orí”, *Journal of Comparative Theology*, Vol 3, Issue 1, April 2012.

³ Marco Roth, „Roland Barthes: Myths We Don’t Outgrow”, *The New Yorker*, April 18, 2012.

⁴ S. P. Rouanet, „Irrationalism and Myth in Georges Sorel”, *The Review of Politics*, Published By: Cambridge University Press, No 1, 1964, 45-69, 52.

⁵ Према: Kłod Levi Stros, *Totemizam danas*, BIGZ, Beograd 1979.

⁶ Ониризам (од грчке речи όνειρο – сан) је појава будног сненања и доживљаја различитих визија у будном стању. Представља психички поремећај код којег доминира измењено стање свести у којем будна особа има визије и врло упечатљиве, живе призоре објективно непостојећих ствари, бића и појава.

⁷ Robert Ellwood, *The Politics of Myth, A Study of C. G. Jung, Mircea Eliade, and Joseph Campbell*, State University of New York, 1999. 32-35.

као квазимит? Древни митови, као „архаични”, припадају „митском” времену и, по пољском филозофу Лешеку Колаковском (*Leszek Kolakowski*), „неко би могао да брине о исправности митова којима се управљамо, јер не постоји никакав објективни разлог да ће се нада у испуњење митских жеља икада испунити. Просто, митска реалност није наша садашња реалност”.¹

Како је могуће да савремени квазимит буде тако застрашујуће делотворан у мобилизацији читавих нација у реализацији потиснутих митских жеља? Очигледно да не треба сметнути с ума да је митска структура мишљења, наталожена и традицијом одређена, чврсто укореењена у подсвесно. Када се из изворних митова преузму одређени симболи и обрасци и прилагоде савременој реалности, настају савремени митови који, управо зато што оживљавају најосетљивије стереотипе и погађају најболније тачке заједничког колективног памћења, могу постати моћна политичка оружја. На егзистирање митског и симболичког у савременом друштву, као и његовом потенцијалу помоћу кога вешти манипулатори преобликују ставове и стварају нова, друштвено пожељна понашања, указује и Ђуро Шушњић у свом делу „Рибари људских душа”.²

Очигледно је да се злоупотребом изворних имагинарних структура свеисти постиже друкчије поимање стварности (времена, простора, поука, па чак и људи). Савремени политички мит у стању је да покрене масе поклоника који ће заиста поверовати да је поново заживело примордијално време, те ће и своје понашање прилагођавати поступцима митског јунака у митском простору, свој говор архаичним реченицама, а људе око себе класификовати на „вернике” и невернике”, по добро опробаној и ефикасној популистичкој матрици: МИ – верујући, ОНИ – неверујући. Популизам се обично и представља као израз „органске целине” народа, мада тако нешто реално не постоји, осим управо као митска слика. У новијој литератури популизам се

¹ Lešek Kolakowski, *Prisutnost mita*, Rad, Beograd, 1989. 19.

² „На сваки подражај који долази из природне и друштвене средине, људско биће одговара променама у физиолошком функционисању (промене у дисању, крвном притиску, пулсу, мишићним тензијама, итд.), осећајном регистру (бол, угода, радост, страх, жалост, итд.), когнитивном тумачењу (појмови, хипотезе, теорије, филозофије), и вредносном оцењивању (добро, морално, неморално, лепо, ружно, итд.). Нема разлога да и на симболе (идеје), као на специфичне подстицаје који долазе из његове културне средине, људско биће не реагује на сличан начин... Ако се промена ставова може очекивати искључиво као последица промена у спољашњим околностима, не видим разлога зашто се не би неко ново организовање (преструктурација) симбола (или идеја) сматрало вањском променом, која ће, по логици ствари, имати снажан утицај на старе ставове... Према томе, вештим руковањем симболима – идејама (митовима, прим. аут.) постиже се промена (у осећањима, ставовима и понашању) равна оној која се постиже мењањем природних и друштвених околности.” (Ђуро Шушњић, *Ribari ljudskih duša*, Ћигоја, Beograd 2009.)

најчешће посматра као „спој масе и вође и као преплитање рационалних и ирационалних чинилаца, што му даје јасне митске прерогативе”¹.

Како ауторитарни менталитет одликује јака колективна идентификација са нацијом која треба да надомести личну неоствареност, политичка злоупотреба мита најделотворнија је у кризним временима када долази и до сужавања сазнајног простора дате политичке заједнице која постаје подложна како теоријама завере, тако и „истинама наученим у прошлости”. С друге стране, потреба политичке елите да у временима економске и сваке друге кризе оправда често погубне одлуке најчешће се, у друштвима без снажних институција и цивилне контроле, завршава злоупотребом потиснутих митских образаца свести и реактивирањем стереотипа и укорених предрасуда, те манихејске представе о свету и људима (црно-бела вредновања типа ми-они, наше-туђе, пријатељско-непријатељско).

Спој митског и савремено-политичког кроз пример нације уводи британски историчар Бенедикт Андерсон (*Benedict Richard O'Gorman Anderson*). Он се сматра зачетником теорије према којој је свака политичка заједница има то митско – имагинарно, јер „чак и најмање нације никада неће упознати већину других припадника своје нације, па чак ни чути о њима, но ипак у мислима сваког од њих живи слика њиховог заједништва”.² Он ипак наглашава извесну лимитираност те имагинарне слике заједништва када каже да „ниједна нација (заједница, прим. аут.) не замишља да се поклапа са људским родом, а ни најмесијанскији националисти не сањају о дану када ће се сви припадници људске расе прикључити њиховој нацији”.³ Ако бисмо изворни мит схватили као кохезиону имагинарну силу заједнице, онда бисмо манипулацију колективним памћењем пре одредили као демаркациону линију у односу на друге заједнице – нације. Даље, ако би се и држава схватила као нека врста имагинарне заједнице, онда је појам „имагинаријума” још лакше довести у област политике, односно политичког вођства као жеље за надмоћи, с једне стране, и вољне „субординације масе”, с друге стране. То, наравно, не значи да се свака политика нужно ослања на мит, али, како то показује Жирардеова (*Raoul Girardet*) студија „Политички митови и митологије”, имагинарно у политици се по правилу јавља у кризним временима када заједница пролази кроз инвазивне кризе идентитета. Тада се регресирањем у мит тражи могућност изласка из туробне свакодневице,

¹ Милован Суботић, Иван Димитријевић, „Популизам као генератор десног екстремизма на примеру мигрантске кризе”, *Култура јолиса* бр. 38. 2019. 295-310, 298.

² Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, 1991. 31.

³ Исто.

бекство из реалности у безвремену удобност најранијег, чистог „детињства националне историје”.¹

Политички мит као савремена творевина подједнако је актуелан у тоталитарним покретима, као и у онима који претендују на демократичност, али последице нису исте. Зато се с правом поставља питање, има ли политике без манипулације имагинарним праобрасцима свести, и не садржи ли скоро свака савремена политичка кампања митолошку структуру „у малом”, јер се не обраћа увек разумном и логичном, већ управо емотивном, оном укореењеном, подсвесном.²

Као најподеснији за овакву врсту злоупотребе легитимишу се религијски митови, пре свега због тога што је теолошки дискурс дао своје моделе идеализовању нације и сакрализацији Државе, моделе који омогућавају да се међу појединцима успостави веза жртвовања и да се правним регулама подари привид истине и закона. Мистерије нације, налик су на религијске мистерије као што су историчари често примећивали у својим описима структуралних сличности између национализама и религија. Ернест Ренан (*Joseph Ernest Renan*), пишући непосредно након што је у француско-пруском рату Француска изгубила Алзас и Лорену коју су присвојили Немци, био је међу првима који је нагласио да све нације зависе од митова о пореклу и да се ти митови развијају зато што је рана историја нација или непозната или је заборављена.³ „Свака национална заједница морала је у неком тренутку, пре или касније, да буде представљена као изабрани народ.”⁴

На овај начин схваћена, јака интегришућа снага мита и његова мобилишућа природа, даје одговор на питање зашто су првобитни религиозни митови у савременим ауторитарним друштвима преструктурирани у националне митове. Важно је истаћи и да се у овом контексту увек истицала јака есхатолошка нота: у први план се поставља жртвовање у име „виших националних интереса” који ће се остварити у неком другом „златном добу”. С обзиром да национални интерес спада у оне дискурзивне појмове које је тешко детерминисати (па и дефинисати), јасно је да спој митског и савремено националног представља неограничен простор имагинарног, који пружа исто тако неограничене могућности злоупотребе.

¹ Према: Raul Žirarde, *Politički mitovi i mitologije*, XX vek, Beograd 2010.

² Злоупотребу „здравог разума” у политичке сврхе проблематизује Хана Арендт (Hannah Arendt) у свом делу „Истина и лаж у политици”. Видети: Hana Arendt, *Istina i laž u politici*, Kosta Čavoški, Danilo N. Basta (prevod), Filip Višnjić, Beograd 1994.

³ Ernest Renan, „What is a Nation?”, text of a conference delivered at the Sorbonne on March 11th, 1882, in: Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?*, Paris, Presses-Pocket, 1992. (translated by Ethan Rundell).

⁴ Исто.

Злоупотребом мита обично се подстиче и национална нарцисоидност (нарочито плодотворна у кризним временима јер потхрањује ону врсту „понаса” који не изискује материјалну надокнаду). Пут према „изабраном народу” иде од „изабраног појединца”.¹ Сваком појединцу се сугерише како је управо он изабран да одлучује о суштинским питањима свенародног препорода, те ће се на тај начин и сам уписати у историју. Реторика којом се шаљу овакве поруке појединцу пребојена је симболима и манифестативним елементима, па стога и није намењена разуму већ осећањима. Због природе ове трансмисије, манипулацији митом се тешко супроставити рационалним средствима, нарочито у оним тешким временима када је злоупотреба већ овладала великим процентом популације.

Структурни елементи мита:

српски митови у митрици митолошке структуралности

За разумевање компликованог односа између савременог политичког мита и оног изворног на који се селективно наслања, важно је имати у виду неке од најзначајнијих структурних елемената мита *ин ђенерал*, као што су: **митско време**, **митски локалитет** и **митска ђредмејност**, **митски јунак** и **митски језик**. Ови најважнији елементи творе митску „стварност”, али служе и као конекција „новомитова” према својим изворима инспирације, те вреди у најкраћем елаборирати сваки од њих понаособ и на сваком од њих дати поткрепљење у савременој и „оновременој” традицији код Срба. У разумевању традиције као значајног чиниоца стратешке културе, овако разложени митски елементи су значајни нарочито због наглашене везе са садашњошћу која исходује конфликтним потенцијалима „новомитова” у компликованом алгоритму савремене (не)безбедности.

Митско време

Античке теорије јасно разграничавају *mythos*² од *logos*³. Првобитно јединство човека и природе све више узмиче пред потребом да се свет објасни на нови начин, супростављањем конкретног оном апстрактном, субјективног оном објективном. Стари су Грци имали су два назива за време: хронос и каирос (χρόνος i καίρός), при чему се први односи на хронолошко време, а други на период кад се нешто посебно (нарочито) догоди. Могло

¹ На тему „изабраног народа” видети: Darko Gavrilović, „Mit o izabranom narodu”, CHDR, Novi Sad, 2014.

² Неистинита прича (лаж, плод уобразиље).

³ Конкретно, објективно, рационално.

би се рећи да је хронос квантитативне, за разлику од каироса који је квалитативне природе. Еманципацијом и просвећењем човека, „каирос (митско време погодног тренутка) замењено је историјским временом хроносом (у којем се идентификују тачке спајања и раздвајања прошлости, садашњости и будућности).”¹

Па ипак, митско време није тек тако архивирано и препуштено митској прошлости. Клод Леви-Строс га је упоредио са „ванвременским” слушањем музичког дела. Он тако истиче да „музика личи на мит који и сам мора да савлада антиномију минулог историјског времена и савремене постојане структуре”.² Мит, дакле не постоји без временске димензије и она је бесповратна, али, као и музика, и мит за онога који га слуша и који му се диви, чини да за тренутак време стане. И баш као што су митови различити, попут музичких партитура у различитим стилским правцима и епохама, проблем митског времена варирао је са историјским раздобљима.

Време се у античком периоду схватало на цикличан начин, као смењивање и понављање одређених образаца, догађаја, па и радњи, управо због тога јер је свако дешавање само понављање пра-примера. Мит о Сизифу је најочигледнији модел цикличног, „поновљеног” схватања времена. Двадесети век је понудио ново тумачење мита о Сизифу, са становишта егзистенцијалистичке филозофије и књижевности апсурда. Узвишеност Сизифове жртве налази се не толико у апсурдности саме казне, колико у достојанству митског јунака који је с истом ревношћу понавља.³ Аналитичније читање овог мита у савремености је указало на још један проблем: Сизиф никада неће сазнати шта се налази „иза брда”, ма колико пута да догура свој камен до врха. Исти је, нерешиви проблем пред савременим човеком (кога треба бити нарочито свестан у обликовању савремене стратешке реалности), јер ма колико наука да напредује, тешко је да ће икад решити мистерију оне „друге стране”, мистерију која се огледа у питању – шта се налази на крају живота?

Сличну перцепцију времена срећемо и у свим великим старовековним цивилизацијама. Чувена кинеска збирка древних филозофских текстова и техника предсказања „Књига промена (Ји Ђинг)” време такође схвата као

¹ Milan Matić, *Mit i politika: rasprava o osnovama političke kulture*, Institut za političke studije, op. cit. 39.

² David Osmond-Smith, „From Myth to Music: Lévi-Strauss's Mythologiques and Berio's Sinfonia”, *The Musical Quarterly*, Vol. 67, No. 2, 230-260, 239. Published By: Oxford University Press, 1981.

³ За Камија је Сизиф идеалан пример апсурда – човек који је успротивио боговима, и сад издржава своју казну. Међутим, у опису Сизифа који заостаје да би погледао како се камен још једном котрља низ падину, Ками описује освешћење и самосвест главног јунака, човека који спознаје своју судбину и у њој проналази снагу. Према: Alber Kami, *Mit o Sizifu*, Kontrast izdavaštvo, Beograd, 2020.

кружно, циклично понављање. Принципи *Yang* (креативно, динамично, светло) и *Yin* (пасивно, статично, тамно) се циклично смењују утичући на човеков живот, с тим да нити једна, нити друга сила немају по себи својства добра и зла.¹ Изразито циклично схватање историје присутно је и у старо-заветној, Соломоновој „Књизи проповедниковој”.²

Новозаветно, хришћанско схватање времена доноси отклон од, до тада утабане цикличности. Оно је линеарно, праволинијско. Потпуно је супротно хришћанско схватање времена које је линеарно, праволинијско. Од Књиге постања до Откровења (Апокалипсе) као бурног краја историје и њеног прелаза у метаисторију, цикличност (повнављање) не постоји, већ се догађаји смењују на праволинијској зацртаној путањи. Да постоји циклично понављање, не би било могуће спасење које доноси Христово васкрсење. На ово указује руски филозоф и културолог Аверницев (*Sergej Sergeevich Averincev*), када каже: „По кругу човека води демон. Бог ствара свету историју која иде правом линијом. Она иде тако, јер има циљ.”³

Овако схваћена, измењена перцепција времена била је све осим разумљива примордијалној народној религиозности. Цикличност у односу према времену и даље је остала примарна човеку, па и оном ко је примио хришћанство. Људи су, искуствено знали да се дан и ноћ смењују у приближно једнаким временским интервалима, а да се чак и велики религиозни празници циклично понављају са сменом година. Дискрепанцу између искуственог и новорелигиозног – мистичног, проблематизује Келер (*Józef Keller*) када каже да „маса верника нису у стању да схвате и прихвате религиозност пророка, мистика и теолога, и зато траже своју властиту религиозност – религиозност другог степена”.⁴ Стога су савремени монотеизми били принуђени да у своје доктрине уграде и племенске, митске обрасце, одбацујући највулгарније форме, али задржавајући (касније и негујући) оне прихватљиве. На тај начин је митско мишљење, па и митско схватање времена, инкорпорирано у хришћански (праволинијски) дискурс времена. Створени су нови верски митови. Митско – циклично и хришћанско – линеарно, схватање времена спојени су у неку врсту спиралног кретања, у којем и даље постоји један циљ, али дозвољава постојање више начина да се он постигне. Тако смо сведоци да скоро сви велики национални митови Европе обилују овом двострукошћу светог и световног, што се очитује у двострукости централног јунака.

¹ Видети: Grupa autora, *Jiding: Knjiga promena*, Čigoja, Beograd 2016.

² „Šta je bilo, to će opet biti, šta se činilo, to će se opet činiti, i nema ništa novo pod suncem”. (Knjiga propovednikova, glava 1.)

³ Сергеј Сергејевич Аверницев, Поетика рановизантијске књижевности, Српска књижевна задруга, Београд 1982. 211.

⁴ Према: Juzef Keler, *Religiozni obredi, običaji i simboli*, Radnička štampa, Beograd 1980.

Постоји сакрални (свети), али и патријархални (световни) јунак, који, сваки на свој начин, носе обележја митског или хришћанског времена. Српска митологија са „новомитолошким” елементима, о којој ће бити речи нешто касније, није дакле никакав изузетак сам по себи.

Вероватно најпознатији европски мит, који има недвосмислено изражен дуализам између светог и световног, је онај о келтском краљу Артуру. Сам Артур персонификује светост, док је Ланселот оличење световности – ратнички пандан Артурове „светости”, са типично људским грешкама и особинама. У сукобу између светог и световног, прву победу односи световно, којег персонификује Ланселот, док свето у персонификацији Артура из битке излази као победник тек када (зло)употреди „Ексакалибур”. И на овом примеру се читује супремација митског: снага митског оружја јача је од човекове снаге, ма каква она била. Како мит о Артуру припада оним комплексним митовима, заплет се наставља спознајом да ни митско оружје не може поразити трансцендентално зло, па је Артур принуђен да своје витезове пошаље у потрагу за светим гралом. Овај мит је један од колосалнијих за уочавање утицаја из различитих епоха¹, а на овом примеру су уочљива већ поментута – два приступа временском току. Борбе око територије и сви „световни” догађаји циклично се понављају, док трагање за хришћанском реликвијом прати линеаран временски ток. Посматран у целини, мит о краљу Артуру је постављен у неку врсту спиралног временског кретања, са наглашеним традиционалним елементима, иако историјско утемељење овог мита не постоји.²

Управо овакво, спирално схватање времена користе и савремени политички митови, јер они, како то примећује већ помињани Жирарде, подсећају на традиционалне верске митове.³ Чежња за прохујалим златним добом отуд најчешће прераста у пророчко предсказање и очекивање његовог васкрснућа. Злоупотреба мита у политичке сврхе не задовољава се подражавањем устаљених образаца, он има крајње утилитарну сврху, али за центре политичке моћи, а не за друштвену заједницу у целини. Како је најбољи начин политичке пропаганде да се маси не намећу нови ставови, већ да се прихватају они укореењени ставови и предрасуде и пласирају као „нове доктрине”, владар-демагог ће се радо упоредити с исконским временима у којима ће

¹ Keltска i anglosaksonска mitologija isprepletana je sa hrišćanskim verovanjima.

² Традиција о њему била је изузетно јака. Велшки рукописи препуни су прича о краљу Артуру, и та келтска традиција условила је и да појединци траже у том окружењу историјског Артура, иако никаквих доказа за то нема. Епске поеме раног средњег века настале на тлу данашње Британије су заправо оставиле одлучујући траг на формирање традиције о краљу Артуру и његовим витезовима. Видети више у: Борис Стојковски, *Краљ Артур, витезови Округлог стола и свети грал – насљанак лејенде*, Културни центар Новог Сада, 2. септембар 2019.

³ Raul Žirarde, *Politički mitovi i mitologije*, XX vek, op. cit., 191.

наћи идеалан узор.¹ Савремени митотворци стога указују на неки велики историјски догађај, судбински датум у националној историји, актуализују га и изазивају подражавање митских образаца понашања. Подстичући митску националну регресију (понављање, циклизам), политички центри моћи потискују свест о актуелној кризи, а привидом линеарног времена (циљ који постоји у будућности), текућа регресија се представља као прогрес.

Митско време се код Срба, готово по правилу, смешта у другу половину четрнаестог века, иако је сам мит, као такав, много новији и настаје у деветнаестом веку на основу црквене књижевности и српске народне епике која опевава битку између Срба и Турака на Косову пољу из 1389. године, познату као Косовска битка. Ова битка се догађа „на размеђи епоха, између српске слободе и турског ропства”, она је „догађај који ће постати симбол и знамење српске историје”.² Реафирмација овог мита била је важан чинилац националних осећања и имала је значајну улогу у процесу културне и политичке хомогенизације Срба, нарочито у време ослободилачких ратова од Османске империје. Свој врхунац овај централни српски мит достиже у време Балканских ратова (1912-1913), када је ослобођење Косова и Метохије, као и других српских крајева, тумачено као испуњење завета предака и освета Турцима за пораз из 1389. године. У време Првог светског рата је инструментализован у функцији уједињења Срба, Хрвата и Словенаца и третиран као заједничко културно наслеђе које уједињује ове народе, да би крајем двадесетог века био реактивиран, у време заоштравања кризе на Косову и Метохији и обележавања 600-те годишњице Косовске битке, 1989. године. Најновији, веома интензиван, живот овог мита везан је за 1999. годину и НАТО агресију на СР Југославију, као и за дводеценијски период након тога, обележен појачаном динамиком везаном за статус јужне српске покрајине.

Митски локалитет и митска предметност

Као основна културна и предметна категорија, простор је уписан у саму матрицу културе, у онај унутрашњи регулативни систем којим култура организује себе саму. У том својству, појам простора мора бити уграђен у све темељне културне вредности и у све појединачне моделативне системе. Испитивање културе савремених примитивних народа, сведочи о виталности и значају првобитне артикулације простора за човека који је сматрао да

¹ Koristeći, pri tom, još jedan paralogizam: najveće su istine one koje se najduže opiru vremenu.

² Димитрије Богдановић, *Књија о Косову*, Београд, Српска књижевна задруга, Београд, 2006. 91.

живи у „митском космосу”¹. На исти начин је само сакрални простор припадао вечности која му гарантује трајност, чак и неуништивост, као што вечно кружење митског времена сваки пут изнова потврђује трајност и сакралност космоса. Према Лотману и Успенском², митски схваћен простор има три дистинктивна обележја. Пре свега, „он се не замишља у облику континуума него као скуп појединих објеката” између којих се простор привидно прекида „будући да нема, дакле, непрекидност као обележје које је с наше тачке гледишта иманентно”.³ Отуда митски простор има „колажни” карактер. Друга карактеристика митског простора јесте његова способност „да моделује друге, непросторне (семантичке, вредносне и друге) односе”.⁴ Најзад, трећа важна особина оваквог простора јесте његова ограниченост. Састављен из коначног броја елемената, митски простор је „увек мален и затворен, мада се при томе у самој миту може да ради о космичким размерама”.⁵

Митови о стварању се могу разврстати и према географском критеријуму. Тако да постоје: митови са Блиског Истока, митови класичног хеленистичког света, индијски митови, митови са Далеког Истока (Кина, Јапан и др.), северно и јужноамерички митови о стварању, афричке митове и митови Аустралије и Океаније, и тако у недоглед. Проблем је у томе што овом класификацијом тешко да се може ишта сазнати о садржају и нарави самих митова, осим неких елемената у митовима који су географски условљени. Тако, рецимо, неки митови о стварању одражавају географске прилике одређене културе. У Месопотамији смештеној између река Еуфрата и Тигриса, зависност од система наводњавања и стална претња од поплава имали су јак утицај на свакодневни живот, па су, у складу с тим, деловање воде и власт над водама играли велику улогу у сумерској митологији.⁶ Митски простор Клод Леви-Строс одређује као бескрајан. „Пошто митској мисли није стало да на јасан начин однекуд крене или некуда стигне, митска мисао се никад не креће дуж целе своје путање: увек јој преостаје још нешто да испуни. Као и обреди, митови су бескрајни”.⁷

Ернст Касирер (*Cassirer*) сматра да је слика основно обележје мита, али то није слика реалности. Он митску стварност пореди са чуеном сценом

¹ Мирјана Детелић, *Митски простор и етика*, Српска академија наука и уметности – Ауторска издавачка задруга Досије, Београд 1992, 22.

² Jurij M. Lotman i Boris A. Uspenski, *Mit – ime – kultura*, III program RB, 1979, III, 42, 361-382.

³ Исто, 367.

⁴ Исто, 368.

⁵ Исто.

⁶ Према: Bruce Vawter, *Some Lessons From Genesis*, Catholic Information Service, 2019. 43.

⁷ Maurice Bloch, „Claude Lévi-Strauss obituary”, *The Guardian*, 3 November 2009.

из Гетеовог (*Johann Wolfgang von Goethe*) „Фауста” у којој главни јунак у вештичијој лабораторији чека да му се направи питање који ће му повратити младост. Након што му се у зачараном огледалу приказује лик жене, несвакидашње лепоте, Фауст постаје омађијан призором, док Мефисто стоји поред њега, подругљиво га посматрајући. Он зна да Фауст није видео лик стварне жене – у огледалу је привид, идеализована слика, плод његовог сопственог духа.¹ Управо веровање у реалност такве слике Касирер наводи као основно обележје митске свести, јер „митском свешћу владају емоционалне, а не рационалне снаге, а простор и приказани свет предмета и ликова у миту привид су стварности”.²

У структурирању простора и појавних елемената у миту, који се од општег (појединачног) крећу ка универзалном (колективном), леже огромне могућности за којекавке завере и политичке злоупотребе. Као пример једна од најзлокобнијих митских политичких структура најчешће се узима *мит о јеврејској завери* који ће врхунац достићи у фалсификованом документу под називом „Протоколи сионских мудраца” и у даљем трагичном низу изазвати антијеврејску хистерију и холокауст двадесетог века. Подстицај је дошао од просечног романа „Бијариц” Хермана Гедшеа (*Hermann Goedsche*) који је објављен у Берлину 1868. године.³ Романсирана прича описала је представнике дванаест изабраних Израелових племена који се сваких сто година тајно састају како би се договорили о начинима за успостављање надмоћи изабраног народа над целим светом.⁴

И на овом примеру се јасно види како је свака сага о завери провокативна и пријемчива. Користећи се наративом према којем су Јевреји у средњем веку (као иноверни) често били оптуживани за сарадњу са нечастивим силама, прича из Бијарица је ускоро прихваћена као веродостојан извор и тако је настао један од најснажнијих политичких митова са разарајућим последицама.⁵ Уметничка „стварност” приказана у Бијарицу представљала је плод пишчеве маште, али је у друштвеном огледалу добила ознаку неупитне истине. Ова тривијална прича прерасла је у мит о завери, да би из мита политичком злоупотребом представљена као стварност. Није, дакле, важна веродостојност извора. Неважно је, чак, ни да ли сви Јевреји свесно желе да овладају светом, важно је да рођењем несвесно преузимају образац

¹ Peter Savodnik, „Ernst Cassirer's theory of myth”, *Critical Review, A Journal of Politics and Society*, Volume 15, 2003, Issue 3-4, 447-458.

² Исто.

³ Значајан је и утицај „Дијалога у паклу између Макјавелија и Монтескјеа”, Мориса Жолја.

⁴ Видети: Norman Kon, *Mit o svetskoj zaveri Jevreja i Protokoli sionskih mudraca*, Matica Srpska, Novi Sad, 1996.

⁵ Исто.

мишљења, те да се зато морају сматрати опасним. Ово чак и није типична злоупотреба мита, ово је већ мит у миту, и као такав је морао имати одјека.

Обрнути је поступак примењен у оним савременим националним и политичким имагинарним структурама у којима је митологизована историја, посебно неки историјски догађај за који се везује одређени топоним. У таквом политичком миту географски простор престаје да буде реална појава (,,овоземаљски” локалитет), већ постаје судбинско свето место, епицентар и кохезиона сила колективног националног духа. Овакви политички митови обично настају уз масовна окупљања која добијају ознаке ритуалног обредног посвећења изабраног места.¹ Колективна окупљања доводе до излива масовних емоција у којима се бришу тачке разграничења прошлости, садашњости и будућности. Политички вођа се „стапа” са светом земљом (митским топонимом), „реинкарнира” у старог митског јунака који се поново „рађа” на истом митском месту, на истом простору, како би повео нацију у велико праведно сутра. Са актуелизацијом и наглашавањем ознака простора и времена неког згодног националног мита, нове вође себе промовишу у „изабране” и тако иницијални национални мит задобија елементе мита о спаситељу.

Даљом мултипликацијом митских образаца свести, оваква заједница, предвођена новим месијом, бива самоидентификована као „изабрани народ” (а такав је спреман на ирационалне поступке и огромне жртве). Оваква констелација даје огромне могућности политичким центрима моћи за даљу манипулацију. Изузимајући митове о постанку (стварању) света који, због тематског и идејног исходишта, имају сасвим неодређену предметну појавност (тама, светло, вода, земља, ретко кад отелотворена митска животиња...), сви остали митови оперишу са конкретном предметношћу. Истина ова предметност је најчешће измештена у имагинарни простор који никада није до краја одређен и никада прецизно описан. Уколико митски наратив и садржи одређене топониме, они нису географски лоцирани, а ако и јесу, просторне релације су више него „релативне”. У народној варијанти косовског мита вечера уочи боја сасвим је прецизно локализована у Крушевцу. Иако је конкретно просторно одређење нелогично, јер тешко да је Лазар са окупљенима око трпезе могао у току једне ноћи да превали пут од Крушевца

¹ Један од најмасовнијих скупова на овим просторима икада, јесте скуп на Газиместану 1989. године. На Газиместану се окупила огромна маса људи, према проценама Реутер-са било их је око 600.000, према домаћим изворима око два милиона. Након десетина масовних митинга широм Србије на којима је уз помоћ „спонтано” окупљеног народа учвршћивао своју власт, Милошевић се указао на митском месту националне свести, на полазној тачки ентитета онтолошког статуса онога што се назива српским идентитетом. Милошевић се показао достојним улоге коју је сам себи наменио. Одржао је ватрен, запаљив говор, шаљући поруке коју су његови поклоници добро разумели.

до Косова поља, за мит је потпуно прихватљиво. Очито да на овом примеру топоним има симболично, а не објективно значење. Симболика је појачана сликом да војска и мора да крене из центра (срца, светлости) националног простора да би се сукобила са непријатељском силом која надире са руба (из мрака). Управо то „место између одређености и неодређености” чини мит социоцентричним, колективним, јер се митски простор преклапа са имагинарним одредницама сваког појединца у заједници.

Митски јунак

Већ смо истакли да се, према Стросу, мит схвата као покушај интелекта да у однос повезаности доведе супротне елементе и да на тај начин објасни необјашњиво, релативизује апсолутно. На овај начин, митска свест код човека умањује страх од непознатог, рушилачког, разграђујућег. Међутим, митска свест нам не пада с неба. Њој треба трансмисиони фактор који ће хармонизовати ту спрегу супротности – митски јунак.

У готово свим великим старовековним еповима природа митског јунака је двојна: једна половина је људска, а друга божанска. Зато су сви најпознатији јунаци у грчкој и римској митологији пропорционално „људи и богови” (Херакле, Ахил, Енеја...), док је у сумерско-вавилонској традицији Гилгамеш, краљ Урука, две трећине бог, а трећином човек. Онај земаљски део митског јунака представља мост ка неким новим следбеницима мита, јер митски јунаци упознају страх од смрти и трагичност живота тек када се с њом посредно суоче: губитком вољеног пријатеља¹ који је нека врста земаљског алтер ега, пандан божанској бесмртности. Ако је таквом хероју суђено да пати, да се с искушењима суочи храбро не би ли их победио, онда је то једини пут који остаје обичном, смртном, човеку. Дуализам митског јунака, оличен у две природе (људској и божанској), постаје сјајна порука обичном човеку да ће подвизима налик митском јунаку завредити превазилажење ограниченог трајања људског живота. Митски херој је постајао узор, његова необична дела су се уграђивала у колективно памћење. Он је отварао врата вечном животу, и тиме окончавао страх од смрти. Оно што нарочито треба имати у виду када говоримо о стратешкој култури одређеног народа у контексту митског јунака, јесте да образац херојског подвига (на бојном пољу, наравно, где су живот и смрт директно супротстављени) постаје узорни образац митске свести, а смрт на мегдану од непријатељског мача прижељкивана смрт сваког јунака.

¹ Када његов једини пријатељ Енкиду умре, Гилгамеш је емоционално сломљен. Тражећи тајну вечног живота он путује на путовању прототипског хероја, а на крају враћа се у Урук много мудрији човек него када је отишао, помиливши се са својом смртношћу.

Оваква имортализација (бесмртност) опште је место старих усмених европских епоса. Један од највећих хероја грчке митологије – Агамемнон, на пример, у Илијади бодри своје борце речима: „Другови, буд’ те јунаци и смелим прегните срцем... где се бежи, ни славе ни одбране нема”.¹ Чувени француски истраживач Жорж Димезил (*Georges Dumézil*) наводи обичај имортализације код Скандинаваца: „они мачем рањавају јунака коме је злехуда судбина одредила да умре у постељи од старости како би му осигурали вечни живот, срећу и част”.² Морбидну егзалтацију смрћу и потцењивање живота код неких трачанских племена помиње Мирча Елијаде када каже како су „чланови племена Трауза оплакивали рођење детета, али су зато своје мртве укопавали радосни и весели”.³ Многи антички аутори изузетну храброст Трачана у борби, објашњавају управо њиховим есхатолошким убеђењима.

Бројност и разгранатост различитих варијанти есхатолошких митова и њихово стапање са митовима о националном јунаку убедљиво указује на једну од доминантних одлика митске свести: превазилажење страха од смрти херојским страдањем на бојном пољу.⁴ Јака противречност хришћанске и племенске норме је, у нововековним митским творевинама, често решавана увођењем јунака двојних карактеристика (свете и световне). Како је народна традиција углавном била јача од црквене⁵, те је и „свети ратник” узимао мач и учествовао у бојевима. Народни митски јунак са световном супремацијом, ипак је био подређен светом ратнику, јер је на потоњем лежао избор и одлука.⁶

Мит о јунаку, који херојском смрћу побеђује земаљску ограниченост и коначност, један је од најраширенијих митова и инкорпориран је у „имагинарно несвесно” сваке националне заједнице као „национални симбол”. А симболи се бирају тако, како примећује Ђ. Шушњић, „да дирају и разум и срце. У првом случају од симбола се очекује неко значење, у другом моћ. Важно је да симбол нешто објасни, али је важније да некога освоји”.⁷

¹ Према: Alesandro Bariko, *Homer, Ilijada*, Paideia, Beograd 2005.

² Према: Dean A. Miller, „Georges Dumézil: Theories, Critiques and Theoretical Extensions”, *Religion* 30(1):27-40, January 2000.

³ Mircea Eliade, *Death, Afterlife, and Eschatology: A Thematic Source Book of the History of Religions*, New York, Harper & Row, 1974. 41-42.

⁴ Ово опште место небројено пута је морбидно је злоупотребљено и крајем XX и почетком XXI века на примеру исламистичких екстремиста који су „улазницу” за рај „куповали” управо на овај начин.

⁵ Што је неретко случај и данас.

⁶ Можемо повући недвосмислену паралелу између Мита о кralju Arturu и Kosovskog mita, тј. њихових главних светих и световних protagonista (Artur – Lancelot, Lazar – Miloš Obilić).

⁷ Đuro Šušnjić, *Simboli – zaboravljena znacenja*, Čigoja štampa, Beograd, 1997.

Управо овде лежи извор огромне моћи у злоупотреби мита у политичке сврхе, нарочито у експанзивним тоталитарним покретима чији је циљ, како то примећује Х. Арент „организовање маса у правцу укидања индивидуалитета до границе када свако *ја* постаје *ми* (мој курзив)”.¹ Мит о јунаку у новом времену регресира до нивоа култа – овај пут култа личности, са јасно израженом „висинском” дискрепанцом: вођа је горе а плебс (колектив) доле. Снага тоталитарних покрета лежи у пројектованом колективном духу „одо-зго”, а њега је најлакше покренути манипулацијом оних подсвесних модела понашања који су укоревљени традицијом.

Релација између „пасивне жртве” и „херојске смрти”, с друге стране, пружа могућност вођи да мобилише огроман број потенцијалних „светих ратника” и да их пошаље у херојску смрт, а за себе задржи улогу „жртве активне одлуке колектива”. Манипулатор, етаблиран као спаситељ нације, тако може и даље, нетакнуте харизме и из удобности свог заклона, да суверено манипулише масама, спремним на ирационалне подвиге.

Митски јунак код Срба је „распољућен” између персонификације светости и световности. И баш као у миту о келтском краљу Артуру (који оличава светост) и Ланселота (који је отелотворење световности), код Срба се таква аналогија персонификује дуализмом између божанске природе Светог цара Лазара и земаљске природе Милоша Обилића. Па ипак, супремационо место митског јунака, кроз казивања епских песама, резервисано је за јунака који је у овим остварењима познат као Краљевић Марко, иако се иза његовог епског и измаштаног имена крије стварна историјска личност под именом Марко Мрњавчевић, касније историјски убележен као краљ Марко. Битком на Ровинама, 1395. године, окончан је овоземаљски живот „Краљевића Марка”, историјски не нарочито значајног обласног владара који је временом постао османски вазал, и почиње својеврсно епско-митолошко битисање ове историјске личности у „вечности”, тј. народној песми, традицији и нашем заједничком памћењу. Све оно што није био за овоземаљског живота, краљ Марко је постао у сфери колективног сећања, епике, народне традиције, легенди и митологије, поставши симбол јунаштва, родољубља и отпора османском завојевачу. Тако је постепено настајао један посве јединствен феномен у историји културе Срба који је, захваљујући упорној надоградњи богате народне маште, једног обласног владара сумњивог легитимитета временом преобразио у најзначајнијег јунака и непоколебљивог „Краљевића”. Без обзира да ли, након уплива историографског светла у овај след ствари, на Марка гледамо као на краља или као на краљевића, не можемо се отети снажном утиску изазваном деловањем народне свести која је себи измаштала архетип јунака митских карактеристика, који ће током вишевековног ропства

¹ Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, Disput, Zagreb, 2015. 29-31.

под суровом османском влашћу чувати ону преко потребну искру отпора, солидарности и родољубља међу Србима.¹

Иако митска приповест о јунаку представља онај стожер за преко потребну саборност народа у најтежим временима, она бива коначно „закуцана” тек са појавом и адекватном жигосаношћу његове супротности – антијунака, који (нарочито у наративима митова са ових простора) задобија и „звање” издајника. „Част” да довека носи ореол издајника и антијунака код Срба је додељена Вуку Бранковићу – симболу највеће невере и издаје. Упркос непобитној историјској чињеници да током битке на Косову пољу није дошло ни до какве издаје кнеза Лазара, благодарећи упорности епског казивања Вук Бранковић је задобио све прерогативе митског антијунака – издајника.

У контексту већ елаборираног митског простора, може се рећи да је на Косову пољу било елемената издаје, али се времена, као и непосредни актери не подударају. Издаја, ако би се у пуном капацитету то и могло рећи, се десила у другој бици, која се везује за исти локалитет. У питању је битка која се одиграла 1448. године, а која је познатија као Други косовски бој, где су за разлику од 1389. године, актери били Мађари и Турци², а која се завршила тријумфом Османлија. Мађарске трупе је предводио угарски палатин Јанош Хуњади, који је у епским песмама опеван као Сибињанин Јанко, док је на челу османске војске био султан Мурат II. Због процене деспота Ђурађа Бранковића, сина Вуковог, да су османске снаге исувише снажне, он није пружио подршку угарским снагама у бици са Османлијама, и остао упамћен као неко ко је издао општехришћанску ствар у Другом косовском боју.³ Очигледно да је „издајство” Ђурађа Бранковића, потпуно незаслужено пренесено на његовог оца који је био учесник Косовског боја 1389. године. Снага народне традиције митског антијунака Вука Бранковића је, иако су истраживања научне историографије дошла до непобитних сазнања која би требало да га у потпуности ослободе овог бремена, у ширем поимању српске историје о(п)стала је као еталон за издајника. И заиста, „када за неког не постоји ништа конкретно оптужујуће, ништа материјално доказиво, а дотичног ваља оцрнити, најједноставнија оптужба и осуда (без суда) је – издајник”⁴. У

¹ Према: Дејан Ристић, *Митови српске историје*, Вукотић медија, 3. издање, Нови Сад 2020, 65-67.

² Истина, и ова битка је имала конотацију сукоба хришћана и Османлија, али овај пут главну реч нису водили Срби и Турци, већ Мађари и Турци.

³ О издајству Ђурађа Бранковића оличеном непружањем помоћи хришћанском савезнику у борби на сопственом тлу, као и у утамничењу Сибињанин Јанка говори песма: „Орао се вијаше над градом Смедеревом”.

⁴ Душан Ковачевић, *20 српских ђогела: Срба на Србе*, Новости, Београд 2008, 44.

политичком дискурсу савремене Србије Вук Бранковић се користи као синоним за дисквалификацију политичких неистомисљеника.

Ореол митског јунака/антијунака присутан је и у нашој новијој историји, а карактеристичан пример је дихотомна природа, према тумачењима од стране различитих извора, Драгутина Димитријевића Аписа. На примеру овог (анти)јунака колега Благојевић анализира однос различитих стратешких подкултура према овој контроверзној личности, те поентира: „Док се национално-ослободилачка поткултура¹ према Апису односи са великим пијететом и уважавањем његовог жртвовања и, углавном, занемарује његово ванинституционално деловање, у национално-либералној поткултури се сматра да он представља негативан пример неодговорног мешања професионалних војника у политику, што је резултирало великим жртвама и страдањем српског народа.”²

Митски језик и његове поруке

Познати италијански филозоф Граси (*Ernesto Grassi*) на мит гледа као на „реч која је као непосредно сведочанство онога што јесте и што ће бити истинито, као самооткривање бића, у традиционалном смислу који није правио разлику између речи и бића”.³ У митској структури свести границе су оивичене простором у којем говор, мишљење и делање још нису раздвојени, зато су његове поруке („истине”) прихватљиве свим члановима заједнице. Код примитивног човека је свест о простору била поједностављена и односила се на црно-белу матрицу: *моје* и *ишће*.⁴ Митски језик садржавао оне појмове са којима су се људи сусретали у стварности, па су и фантастичне представе поједностављиване свакодневним појавним одредницама. Оваквим „уподобљавањем”, они феномени, који засигурно нису могли бити део човековог искуства, су језиком мита прихватани као апсолутне истине. Иако је мит настао у културама у којима још није било постигнуто логичко размишљање, он и данас опстаје као „најприкладнији облик за изражавање

¹ Колега Игрутиновић истиче да је, за разлику од национално-либералне, „национално-ослободилачка поткултура у већој мери дефинисала иначе амбивалентну стратешку културу Србије”. Према: Милан Игрутиновић, „Блумфилдов модел подкултура и могућа примена у разумевању стратешке културе Србије”, *Војно дело* бр. 8. 2019. 273-293, 273.

² Вељко Благојевић, „Драгутин Димитријевић апис као симбол српске стратешке културе”, *Војно дело* бр. 4. 2020. 68-83, 81.

³ Ernesto Grassi, *Rhetoric as Philosophy: The Humanist Tradition*, Pennsylvania State University Press, 1980, 122.

⁴ На туђе се гледало као на непознату територију, као на „крај света”.

оне стварности коју називамо трансцедентном, стварности која надилази научно разматрање и филозофску анализу”.¹

Иако је и језик мита обичан (умногоме и поједностављен), он симболичност изражава на сликовит начин (речи су слике, а слике симболи), те лако остаје у човековом памћењу. Попут „истина” из верских књига, и митске истине не подлежу оштрици рационалне критике јер су толико пута поновљене да су „постајале истините”. Управо зато се реченице из мита цитирају као аргументи „искуства вишег реда”. И заиста, полемисати са митовима бесмислено је колико и искуствено оспоравати постојање бога, дочим је друго питање како митски језик тако лако доспева у језик политичког говора и на који начин се трансформише у неку врсту „новоговора”.²

Колико су промене у језику наговештавале значајне промене у друштву, сведочи чињеница да су се оживљавајем старих националних митова у временима друштвене кризе, у савремени језик инфилтрирале архаичне одреднице, да би се, временом, шириле и на оне културне групе које су, до тада, одолевале традиционалним утицајима. Даља експанзија митова спаситеља, изабраног народа и националног хероја продубљује екстремно залагање и чињење оличено у екстремном национализму, који, по правилу, уточиште налази у језику. Бугарски стога истиче да је „национализам, нарочито онај етничког типа, сав у симболима: од мајчице домовине и слика омиљеног вође, преко химне, заставе и грба, до језика. А када је реч о језику, национализам између свих његових многобројних и важних функција издваја, негује, па и хипостазира управо симболичку или манифестативну функцију”.³

Наравно да језик сам по себи, као средство споразумевања, а не раздвајања, не укључује априори фундаменталистичку ноту. Стога није довољно само посегнути за језичким симболима мита и представити их као општу – истину научену у прошлости, већ је потребно вешто селекувати одређене

¹ Adalbert Rebić, *Središnje teme Staroga zavjeta*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1996, 15.

² Новоговор (енглески: *Newspeak*) у свом ужем смислу представља измишљени језик који је Орвел (George Orwell) створио за потребе свог романа *1984*, где је описан као службени језик фиктивне државе Океаније. Новоговор је у својој суштини поједностављени енглески језик, са битно смањеним вокабуларом и поједностављеном граматицом. Новоговор се разликовао од већине осталих језика управо по томе што му се речник сваке године сужавао уместо да се шири. Свако сужавање је представљало добитак, јер што је избор мањи, мање је и искушење да се размишља. (Према: Džordž Orvel, *1984*, Kontrast izdavaštvo, Beograd 2018.)

³ „Ако би неко рекао да је нормалан поредак један етницитет – један језик – једна нација – једна држава, док су све друго несредним околностима изазване аберације, на то би се морало узвратити да такав идеализовани и сематизовани образац мало где постоји у неком иоле чистом виду. Изузев, наравно, у главама несвесних баштиника једне анахроне идеолошке конструкције.” (Ranko Bugarski, *Jezik od mira do rata*, Sabrana dela, knjiga 11, Čigoja, XX vek, Beograd, 1997. 84.)

(погодне) језичке јединице и повезати их у неку нову семантику. И овде можемо разликовати језик изворног мита и „новомитски” језик. Изворни језик мита, иако врви од борбене реторике, он, по правилу, није нетрпељив према противницима. Језик „новог” мита најчешће само у најбаналнијим обрисима језичког испољавања подражава старе обрасце, али слој јединица значења постаје потпуно друкчији, најблаже речено – злоупотребљен.

Када говори управо о злоупотреби српског националног мита у „ново-времену”, Бугарски истиче да то свакако „говори о колективној духовној ретардацији, о примитивном стању свести како произвођача тако и потрошача овог новог и лажног митског језика, који компромитује и изворне вредности десетерачко-гусларске традиције коју управо покушава да обнови”.¹ Како је у основи сваке манипулације² изражена тежња да се елиминишу алтернативе и уклоне сумње³, није довољно да се садржај мита само злоупотребом стави у нови контекст, већ се језик додатно мистификује, неке речи се потискују из употребе и замењују новим, „подобнијим”.

За настанак Косовског мита најважније су српске епске песме Косовског циклуса у којима се описују догађаји пре, за време и после битке. У ликовима кнеза Лазара и Милоша Обилића пројектовани су етички идеали и духовна стремљења српског народа, а Вук Бранковић је означен као негативан јунак и издајник. Ова виђења и тумачења косовске трагедије имају велике сродности са црквеним текстовима посвећеним кнезу Лазару и другим косовским јунацима, које су писали савременици косовског доја (патријарх Данило III, Деспот Стефан Високи и монаси манастира Раваница), па се зато сматра да су „зачетници наших народних песама били калуђери и духовници”⁴.

Чувени нови мит о Србима као небеском народу настао је, пак, једноставном заменом појмова. Граматички би се то могло назвати заменом места првог лица једнине са првим лицем множине. У изворном миту Лазар, као свети ратник, мора да се одлучи између супротности оличених у „царству земаљском” и „царству небеском”. Он је, дакле, хармонизујућа сила митских супротности. Али сам избор (избор небеског царства, прим. аут.) није једноставан јер ваља испунити и неке, за обичног смртника, немогуће захтеве: сазидати цркву на Косову чији темељи неће бити од мермера, „већ од чисте

¹ Ranko Bugarski, *Jezik od mira do rata*, Sabrana dela, knjiga 11, Čigoja, XX vek, Beograd, 1997. 88.

² Више о појму и техникама манипулације видети: Bojan Mihajlović, *Manipulacija: Veštine uticaja – veštine pregovaranja – čitanje govora tela*, Institut za ekonomiku i finansije, Beograd 2017., као и: Zorica Tomić. 2014. *Razumevanje i nesporazumi*, Čigoja štampa, Beograd 2014.

³ За разлику од изворног мита где је приметна да се алтернативе хармонизују (прим. аут.)

⁴ Атанасије Јевтић: *Ог Косова до Јаговна*, Манастир Тврдош, Требиње, 2007., 380.

свиле и скерлета”¹, где ће „причестити и наредити војску”². Илустративан пример симболичне сликовности митског језика овде је оличен управо у синтагми „чиста свила и скерлет”. Појмовима из свакодневног живота овде је опредељена метафизичка одредница захтева: причестити војску и жртвовати себе, што представља остварив задатак само за изабраног јунака. Манипулативност новомитске „реалности” је на овом примеру наглашена путем једноставне језичке замене, помоћу које се разлика између једног, светог, митског јунака и целог народа легитимише као једноставна за превазилажење. „Он” – изабрани јунак је, новомитом, постао „Ми” – изабрани народ.

Флуидност и злоупотреба највећих српских митова

Митови су свакако део традиције и историје различитих цивилизација, нација, народа и етничких група. Као такви су без сумње имали значајно место у агенди „алата” за опстајање у тешким временима, надахнуће за обичног човека који је кадар јунаком постати, мудрог да мудрији буде и, уопште, део су вертикале која је, заједно са религијом, одиграла улогу у о(п)станку народа на својим вековним просторима. У двадесетом веку, који је многим заличио на коначну победу реалног, научног, проверљивог и утемељног, митови су, као уосталом и религијски наративи, губили свој вишевековни рудиментарни значај. Сложене околности са краја двадесетог века, које су са глобалног нивоа, у нарочито пребојеној рефлексiji захватиле балканске просторе, оживеле су многе партикуле потиснуте традиције и допринеле крвавом распаду бивше Југославије. Не може се рећи да су прве деценије новог века и миленијума допринеле да се митови, у руху прилагођеном новом времену, врате у онај „фолклорни”, украсни део баштине овдашњих народа. Напротив, чини се да злоупотребама митске стварности краја заправо и нема.

Злоупотреба мита у циљу стицања надмоћи појединца или групе над заједницом супротна је темељним исходиштима митске свести, његовој дубокој виталистичкој и хуманистичкој функцији. Како јача злоупотреба мита у политичке сврхе и манипулација јавним мњењем, тако се јавља и отпор злоупотреби изворног мита. Тешкоћа која се јавља приликом покушаја да се изворни мит сачува и заштити, те да не буде банализован и искоришћен за злоупотребе у „нововремену” огледа се управо у различитим карактерима изворног мита и оног злоупотребљеног на његовим развалинама, као и у „публици” којој се обраћа. Ова битка се некако унапред легитимише као узалудна, често и потпуно контрапродуктивна благодарећи чињеници да

¹ Народна епска песма „Пропаст царства српскога”.

² Исто.

изворни мит „погађа” оне потиснуте традиционалне нивое свести (архетипове), док онај злоупотребљени – политички мит таргетира оне још пријемчивије „текуће”, „дневне”, најниже нагоне, који лако задобијају „публику”. Покушај да се такав мит разгради, раскринка, истим средствима (некритички, гневно), по правилу се претвара се у контраманипулацију.

Вероватно први покушај критичког приступа проблему митизације историје Косовског боја начинио је један од зачетника критичког правца у српској историографији, Иларион Руварац, у свом делу „О кнезу Лазару, написаном 1887. године. Стил ове расправе врло је необичан са становишта савремене историографије и доноси јасну намеру приповедача да на одсечан, а често и наглашено емотиван, начин демистификује романсирану митолошку димензију најзначајнијег мита у Срба:

„Нека дакле слепи гуслари певају уз гусле и прости казивачи нека причају без гусала о вечери кнежевој и нека у причама и песмама помињу и Југа и Југовиће и Милоша и Ивана. Но будући српски историк којег је задатак сасвим други него што је гуслара, певача, песника и опевача и нарикача, нека се устегне и не да срцу на вољу, и пишући повест о боју на Косову нека не слуша ни те песме ни приче ни на оне по тим песмама и причама удешене приповести, већ нека пита и испита шта се у првим најстаријим те најбољим изворима и повесним споменицама о том каже и како се то међу собом слаже. Србине брата и српски сине, не дижи одвише високо главе своје, јер није то тако. Народна песма, народно предање и многи твоји историјски извори – басне су. Истину и ја теби кажем, Србине брата и српски сине, да ћемо обојица пропасти, ако се не поправимо, не исправимо и не излечимо, ти од твоје, а ја од моје болести и раздражљивости, оставивши расправљање што цепа и раздваја”.¹ Оно што се може узети као извесна мањкавост, која је само мотивисала оне који ће злоупотребити овај мит, јесте да је Руварац пренебрегнуо кључна питања о томе када је и због чега настао мит о Косову, већ је одабрао најтежи могући пут: пут демистификације на линији ироничног реплицирања „митотворцу”.²

Много година касније, током турбулентних деведесетих, српски етнолог-антрополог Иван Чоловић је у студији „Политика симбола” покушао да укратко обухвати неколико најважнијих елемената етнонационалистичке митологије³:

¹ Иларион Руварац, *О кнезу Лазару*, Талија издаваштво, Београд 2017., 59. Видети и: Бошко Сувајџић, Иларион Руварац и народна књижевност, Институт за књижевност и уметност, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2007.

² „Шта ћеш сад, Србине брата, са кнежевом вечером кад на њој не можеш да посадиш Југ-Богдана, Милоша, Косанчића и Топлицу, јер њих није могло бити тамо?” (Иларион Руварац, *О кнезу Лазару*, Талија издаваштво, Београд 2017. 62.)

³ Ivan Čolović, *Politika simbola: ogledi o političkoj antropologiji*, В 92, Beograd 1997. 98.

- Српски народ је најстарији народ на свету, од њега су постали сви други народи, као што су од српског језика потекли сви други језици. Али он је истовремено и најмлађи и најстарији народ, он нуди клицу општечовечанског или бар европског препорода. То је могуће зато што тај народ стоји по страни од историјског времена, од неповратног трошења историје. Он живи у времену вечне садашњости, истовремено стар и млад, у вечном сабору мртвих, живих и још нерођених.

- У опстанку Срба, то јест њихове духовне вертикале, онога што су, и то упркос свему и против свих, треба видети прст судбине, вољу божију, српски крст... То опредељење за одбрану националног идентитета у непоштедној борби против силника света Срби су најјасније потврдили у Косовском боју, зато се оно назива косовским заветом... Они се у тој борби не боје смрти, јер без смрти нема националног васкрсења...

- Данас је Србија кост у грлу лихварско-атеистичке и сатанске интернационале, која утерује народе у Нови светски поредак, само зато што су Срби народ који хоће да изгради државу на здравим и природним основама, државу у којој ће сви бити заједно, на српској земљи, сви бити један народ, једна држава и имати једног вођу, где ће сви упражњавати једну српску веру, говорити једним српским језиком, писати једним српским писмом, и мислити једну српску мисао.¹

Изабрани одломци показују да се изворни мит који је злоупотребом већ доведен до тачке апсурда ипак и даље може хиперболизовати, те да се митолошка машина не може зауставити у немирним временима, штавише она је једно од важних „хранива“ потоњег.

У коначном, позивање на митове има ту двојаку усмереност којом се постижу различити ефекти. Тако је и на примеру косовског мита. У неким случајевима, позивање на Косово и на косовску битку, пре свега позивање на кнеза Лазара и његово чувено опредељење за „царство небеско“, коришћено је да би се тражило стрпљење и окретање духовним вредностима. У другим случајевима и у другим ситуацијама, позивање на Косово, на косовско јунаштво, на „српског Ланселота“, Милоша Обилића, коришћено је да би се мобилисала нација, српска и јужнословенска на реванш, на освету, односно на задобијање изгубљеног некадашњег „земаљског царства“. У легитимацијском смислу употреба косовског мита је на примеру југословенске државе умногостружено означио и њен почетак и њен крај. Тако је косовски мит коришћен да би се легитимисала конструкција заједничке јужнословенске државе, док је деведесетих година прошлог века, имао једну од растачућих улога у разбијању заједничке државе јужних Словена, или како то сликовито примећује Иван Чоловић: „у деветнаестом веку су се на косовски мит позивали и либерали и

¹ Исто, 99.

конзервативци, и карађорђевици и обреновићевци, а у двадесетом веку, у име Косова, тражили су нешто да учине и левичари и ројалисти и комунисти и недићевци и партизани”.¹ Исти наратив, исто наслеђе а различите намене које повезује једна реч, страна традицији, – дисконтинуитет.

Читава наша прошлост представља историју дисконтинуитета са тешким последицама по народно биће, његов идентитет, културу, уопште опстанак. Шта то значи лепо илуструје једно често навођено место из „Предговора за Народне српске пјесме”, књига II из 1824. године, где Вук Караџић образложи зашто у тој књизи нема песама које говоре о јунаштвима пре Косова 1389. године: „Ја мислим, да су Србљи и прије Косова имали и јуначки пјесама од старине, но будући да је она промјена тако силно ударила у народ, да су све заборавили, што је било донде, па смо оданде почели поново приповједати и пјевати”.² Добро би било да се са том променом, на коју упућује Вук, све завршило, и да смо од свих вредности ствараних током укупне историје, заборавили само преткосовске јуначке песме. Наравно, антологичар народних песама, Вук указује само како се један значајан историјски догађај рефлектовао на памћење народне поезије. Уз посебан истраживачки напор могло би се показати како су историјски дисконтинуитети, које смо доживели и преживели, утицали на трансформације, непоштовање и злоупотребе укупне српске традиције, односно како је са дисконтинуитетима долазило до преумљивања, промене наратива, па самим тим и (пре)намене, изворних митова.³

Изворни мит је очито у тој мери „флуидан” да се, под одређеним условима, може применити у свакој историјској епохи. Управо у начинима примене леже корени могуће злоупотребе. Митови и јесу утилитарни, ако се под овим појмом разуме њихова вредност на вишем, антрополошком нивоу. Онога тренутка када мит постане користан само за одређену друштвену групу, губи се његов општедруштвени, а нарочито универзални смисао.

¹ Branka Mihajlović, „Kosovski mit se preselio u Andrićgrad”, Intervju sa Ivanom Čolovićem, *Radio Slobodna Evropa*, 9. jul 2016.

² Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме I*, Просвета-Нолит, Београд, 1985. 539.

³ Према: Љубинко Милосављевић, „Традиција и историјски дисконтинуитети”, *Култура ђолиса* бр. 17. 2012. 203-214.

Стратешка култура Србије као мера између традиције и модерности

Најважнији задатак који стоји пред српским народом данас, а и у будућности, јесте паметно и срећно проналажење мере између *Сициле* и *Харбиде*.¹ *Сицила* у нашој данашњици представља оличење лошег конзервативизма: лош национализам, окамењена православна традиција, манихејски постављена између Бога и сотоне. Она заузима негативан став према екуменизму махом услед непознавања, како других вероисповести хришћанске религије, тако непознавања других религија (пре свега ислама) и то као последицу ксенофобије људи који не индивидуирају, нити се, како то каже Јеротић, обојују. *Харбиде* би у овој констелацији означавала губитак свог верског и националног идентитета, упловљавање у светско море без крме, једра и ознака свога брода, уз реалну опасност (појачану slabим наталитетом) за ишчезавање народа са историјске сцене.

У свеопштој кризи транзиције – прелазног периода у двадесетпрвом веку, расправа о традицији и промени је не само савремена и актуелна, већ и веома неопходна. Појам традиције је вокацијски оличен у предању, преношењу с колена на колено, усменом ширењу прича, поука, веровања, обичаја и вести. Јеротић апострофира разлику између два одомаћена значења традиције. Први (и чешћи) подразумева традицију која се даље не може или је не ваља мењати, већ ју је из садашњости нужно преносити непромењену у будућност. Други (позитивистички и ређи) чин преношења традиције односи се на ону предају „веровања, обичаја и правила понашања, која су од њених носилаца, увек и изнова, на нов и стваралачки начин оживљавана искуством самих преносилаца традиције. Тако је, како бележи Јеротић, Српска православна традиција преносила из века у век оне позитивне одлике православне вере и њених обичаја, попут слављења крсне породичне славе, одлажења у цркву неколико пута годишње (најчешће на велике презнике Божић и Ускрс), поштовања прописаних недеља поста и причешћа у цркви. Ипак, Јеротић наглашава и разлоге недовољности оваквог преношења традиције у савременим условима. „Убрзане и корените промене у свим областима живљења које су се одиграле у хришћанским друштвима западне Европе у току целог двадесетог века, ставиле су на одлучну пробу (Тојнби би рекао на одлучујући изазов, а хришћани на пресудно искушење), како човека јединку, тако и читаве народе, до скоро хришћанске западноевропске цивилизације и културе.“² Такође, Јеротић указује да је „стављено у питање постојање

¹ Бити између *Сициле* и *Харибде* је израз који потиче из грчке митологије и илуструје безизлазност ситуације, то јест да се између два зла мора изабрати једно.

² Владета Јеротић, *Приближавање Боју, Просвета*, Ниш, 2002, 134.

патријархалног типа породице и свега што је у личном и друштвеном животу произишало из патријархалног облика хришћанског живота.”¹ Помодна и идеологизована традиција, често у спрези са анахроним „обичајним” конзервативизмом, која карактерише верски живот у Србији, највећа је препрека повратку традицији као виталној снази која делује у egzистенцијалној и друштвеној равни.

Иако се на странама овог рада не помиње као издвојена и посебно разматрана, *српска војничка (рајничка) традиција* је незаобилазан део традиције овог страдалног народа.² Разлог зашто није посебно анализирана лежи у чињеници да се вертикала српског војника црпи из духовности и традиционалности ширег народног контекста, које су добрим делом анализиране кроз наведене традиционалне партикуле (вера, мит, култ). Контекст вере православне и српског војника је несумњив, митска представа о Косовском боју је уткана у српску ратничку традицију још од раног деветнаестог века и о(п)стала до дан данас. Култови (попут култа огњишта, култа дрвета – храста испод којег су подизани устанци, и слично) такође представљају јасну везу са српском војничком традицијом. Српска војничка традиција богата је великим биткама и још већим победама, али и чињеницом да су многе победе прескупо плаћене. Милиони знаних и незнаних, изгинулих, уморених, од беде и болести помрлих, нису дочекали да њихови потомци, и потомци њихових потомака, у слободи уживају. Један пострадао човек, у било ком периоду погубне историје, са собом је остављао пустош генерација. Неко је у форми афоризма, турбулентних деведесетих, рекао: очекују нас нове победе, а још се и од ових пре нисмо опоравили. Стратешка култура данашње Србије ове историјске реалитете мора да уважи.

Оно што је нарочито важно за савремену стратешку културу, у контексту традиције, јесте и чињеница да традиције различитих народа могу имати заједничке елементе захваљујући околности да неретко деле врло слична (некада и идентична) културна, језичка, религијска обележја. Уважавање ове реалности могло би (и морало би, прим. аут.) да одигра значајнију улогу у стварању нове агенде односа у постконфликтном миљеу бившег југословенског простора, што би отворило врата финој мери између традиционалности, тако карактеристичне за овдашње просторе, и модерности (која се легитимише као један од услова опстанка у свету обележеном примарно хиперреалистичким – реалполитичким наративом. Приликом стварања оквира стратешке културе нашег народа, оптерећене геополитички лутањем

¹ Исто, 135.

² Наш најпознатији драмски писац Душан Ковачевић, не без разлога, истиче како Срби имају пет годишњих доба: пролеће, лето, јесен, зиму и рат. Према: Душан Ковачевић, *20 српских ђогела: Срба на Србе*, Новости, Београд 2008. 59.

и дисконтинуитетима сваке врсте, која би представљала оне линије које не би требало прећи у процесу операционализације оличене у стратешким документима који се односе на одбрану и безбедност, обе ове реалности морају бити узете у обзир и даље хармонизоване. Уколико се окренемо традицији као супремационом моделу, изгубићемо корак са прагматичним светом, за шта постоји небројено примера у нашој (па и у најновијој) историји. Уколико се пак одрекнемо традиције и определимо за неселективно преузимање свега што није иманентно нашем традиционалном ткиву, постаћемо „кап у мору” оних који владају његовим немирним просторствима. Мера се намеће као једини могући модел, модел помирења нас самих са собом и модел помирења са осталима. Изучаваоци феномена стратешке културе, а нарочито они који ове идеје политички операционализују, ово морају имати на уму као једини одрживи реалитет – реалитет који нам шансе за о(п)станак чини достижнима.

ГЕОПОЛИТИЧКИ ОКВИР СРПСКЕ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ

Концепт стратешке културе већ деценијама представља широко прихваћен аналитички приступ за свеобухватно проучавање како безбедносне тако и укупне политике држава у савременим међународним односима. У својој суштини, концепт стратешке културе представља покушај да се у општестратешка понашања интегришу и њихови културно-колективни предуслови, акумулирано историјско понашање и темперамент које политички одлучиоци деле са својим културним окружењем. Стратешка култура је, према томе, део али и извор опште стратегије која утиче на одабир и спровођење уже војне стратегије. Ако у ужем смислу „стратегија представља далекосежан план војне акције ради постизања победе или неког дугорочног циља... општа (велика, национална) стратегија представља делатност државног вођства у одређивању и реализацији главних циљева у важним државним областима (политичким, привредним, дипломатским, војним, технолошким, културним и др.), а у контексту националне безбедности.”¹

Стратешка култура, дакле, представља „део политичке и укупне културе испољава снажан утицај на перцепцију и карактер односа једног друштва са својим стратешким окружењем, као и на садржај и смер стратешких избора и одбрамбене оријентације једног друштва. Чињеница да државе и друге политичке заједнице имају сопствени начин перцепције, интерпретирања и реаговања на догађаје у окружењу који је под мањим или већим утицајем локалне културе у значајној мери условљавају одређене специфичности у промишљању о безбедности и моделима примене силе. Такво становиште подразумева уверење да националне интересе и начине њихове заштите увек дефинишу актери који су нужно под утицајем разних садржаја стратешке културе.”² У том смислу и војно и општестратешко понашање нису само

¹ Степић Миломир, „Геополитички темељи српске стратешке културе”, Војно дело, бр- 8/2019 ГОДИНА LXXI, Министарство одбране- Институт за научне информације. Београд, 2019, 167.

² Станислав Стојановић, „Посебност односа стратешке културе и стратегије”, Војно дело, бр- 8/2019 ГОДИНА LXXI, Министарство одбране- Институт за научне информације. Београд, 2019, 33.

омеђени ресурсним, материјалним ограничењима и географским датостима у које је смештена свака државе, већ су, у мањој или већој мери, условљени и кутуролошким, вредносно-идентитетским садржајима. „Исто тако, предвиђање стратешког понашања на матрици о универзалној рационалности актера нису примерени модели у тумачењу стратешких исхода. Такав став потврђује чињеница да постоје бројне стратешке опције за државе, али се оне скоро конзистентно опредељују за одређени тип политике.”¹

Озбиљније проучавање стратешке културе (у ужем, војно-стратешком смислу) почиње знато пре него што ју је, проучавајући различите приступе хладноратовског америчко-совјетског нуклеарног сучељавања, Џек Снајдер дефинисао као „укупни збир идеја, условних емотивних одговора и образаца уобичајеног понашања које су припадници једне националне стратешке заједнице усвојили учењем или опонашањем и који су им заједнички (у погледу нуклеарне стратегије)”², а затим и Колин Греј описао као „истрајне друштвено преносиве идеје, ставове, традиције, навике ума и префериране методе мање или више специфичне за одређену географски засновану безбедносну заједницу која има јединствено историјско искуство.”³ Уобличавање и проучавање концепта стратешке културе се лако може уочити у проучавању националних „начина ратовања” које је још тридесетих година прошлог столећа проучавао Лидел Харт⁴, а затим и амерички војни историчар Расел Вигли и Виктор Дејвид Хенсон.⁵ Наравно, претече проучавања концепта стратешке културе могу се пронаћи још у класичним, предмодерним војним и историјским списима (попут онима Сун Цуа и Тукидида) који су истицали значај културе и њену повезаност са стратегијом. „Користећи сличан приступ рату и стратегији, Кен Бут је 1979. поново увео концепт етноцентризма, што сугерише да „друштва гледају на свет са из перспективе сопствене групе као централне, друга друштва доживљавају и тумаче у својим референтним оквирима”, те их они увек оцењују инфериорним.”⁶

¹ Исто.

² Snyder Jack, *Soviet Strategic Culture: Implications for Nuclear Option*, RAND Cooperation, Santa Monica, 1977, 8.

³ Gray Colin, *Modern Strategy*, Oxford University Press, Oxford, 1999, 131.

⁴ Sir Basil Henry Liddell Hart, *The British Way in Warfare*, Faber & Faber limited, London, 1932

⁵ Russell Weigley, *The American Way of War: A History of United States Military Strategy and Policy*, Macmillan Publishers Ltd, New York, 1973; Victor Davis Hanson, *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece*. Alfred A. Knopf, 1989. 2nd. ed. 2000

⁶ Smith Stephen, „The Geographic Origins of Strategic Culture”, *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences* 14 (4), Baku, 2012, 42.

Последње деценије двадесетог века представљале су период у коме су се нагло развијале стратешке студије, а у оквиру њих и концепт стратешке културе. Још 1973. године Расел Вигли је, проучавајући амерички приступ рату из перспективе њихове политичке културе и историје, поставио стандарде за бављење стратешком културом. Истих година Бернард Броди је промишљао статешко деловање уз помоћ антропологије и социологије. Осамдесетих година прошлог века уследила су класична дела Едварда Бојлана „Кинески културални стил ратовања”, Колин Грејева „Нуклеарна стратегија и национални стил” и „Западни начин ратовања” Виктора Хенсона, која су уочавала и описивала различите углове гледања на проблематику стратешке културе већ у зависности од дисциплинарних преференци и особина њихових аутора.

Крајем 20. века концепт стратешке културе се знатно продубљује. Колин Греј је више сагледава као контекст у коме државе креирају и спроводе своју политику безбедности у директно вези са спољнополитичким понашањем,¹ док је нпр. Асле Тоје види као збир доминантних ставова и понашања који се проучава трансдисциплинарно – на раскршћу историје, могућности, геополитике и вредности.² „Бројне приступе, који су постојали на прелазу 20. у 21. век, могуће је свести на две доминантне групе: једну, коју персонификује Колин Греј (Colin S. Gray), која „на стратешку културу гледа као на контекст у којем државе креирају и спроводе политику безбедности”, па је „у директној (детерминистичкој) вези са спољнополитичким понашањем, те она обликује контекст за понашање, али је и конституент тог понашања држава” и другу, на челу са Алистером Џонстоном (Alastair I. Johnston), која се супротставља тој непосредној вези и „сматра да се стратешка култура може посматрати као независна или интервенишућа варијабла, а понашање као зависна, тврдећи да је то једини могући начин да се емпиријски потврди тачност хипотеза које се заснивају на овом концепту”.³

Проширивање концепта стратешке културе као аналитичког приступа проучавања спољнополитичког понашања држава прошло је кроз три фазе: прву, везано за дефинисање самог концепта у вези проучавања утицаја шире политичке културе на безбедносну (пре свега нуклеарну) стратегију; другу, које се тичала самог продубљивања сазнања о културолошким и социолошким садржајима проучаваних политичких култура који утичу на

¹ Colin Gray, „Strategic Culture as Context: The First Generation Strikes Back,” Review of International Studies, vol. 25, no. 1, January 1999, 5

² Asle Toje, „Strateška kultura kao analitički alat – istorija, mogućnosti, geopolitika i vrednosti: primer EU”, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, Centar za civilno-vojne odnose, god. 4, br. 14, jul-septembar 2009, Beograd, 2009, 4.

³ Степић Миломир, „Геополитички темељи српске стратешке културе”, *Војно дело*, бр-8/2019 ГОДИНА LXXI, Министарство одбране- Институт за научне информације. Београд, 2019, 168.

доносиоце статешких одлука и трећу, које се бавила аналитичким домаћинима концепта стратешке културе унутар најшире схваћених међународних односа, односно утицаја културних вредности и образаца на најшире схваћено стратешко деловање.

Теоретичари стратешке културе имају различите приступе при посматрању извора, тј. онога што утиче на формирање стратешке културе. Колико је свака стратешка култура условљена географским положајем, колико нагомиланим историјским искуствима и опредељењима, а колико верско-културним садржајима и изложености спољним утицајима најширег културно-политичког спектра – о томе нема јасне сагласности. Најчешће, за изворе (факторе) стратешке културе узимају се физички фактори (географски положај и границе, климатски услови, територијална дубина и поседовање природних ресурса), политички фактори (историјско искуство, политички систем и веровање елита) и социо-културни фактори (митови, симболи, норме и писани извори као основе за даље интерпретативно деловање).

„Географија као извор стратегијске културе није нова идеја. У основи те идеје географски контекст јесте мајка историје, па према томе и позорница за културни развој политичких заједница. Током своје целокупне историје људи развијају различите стилове сопственог организовања, како би својим потребама примерили локално окружење. Насељавајући одређене просторе са различитим географским карактеристикама, људи изграђују различите обрасце обитавања на тој територији како би осигурали сопствени опстанак. Ови обрасци се преносе са генерације на генерацију – што их води ка развијању посебног становишта о индивидуалном и друштвеном животу – и тако постају део њиховог културног идентитета.”¹ У питању су, дакако, културални обраци, који су догортајни, мада променљиви кроз низ малих, једва приметних модификација.

Разлози еволуције културалних образаца људи настањених и огранизованих у политичке заједнице на једном ширем географском простору могу бити разни: од унутрашњих политичких прилика, измењене социјалне динамике, преко интеракције са суседима, до оних изазваних географским (поплаве, суше, земљотреси итд) и климатским променама. Хипократ са острва Кос, „отац античке медицине”, сматрао климу за пресудан фактор који утиче не само на људско здравље већ и карактер, па и на државно уређење. Насељени део света (екумену) је поделио на три климатска појаса: северни, хладни (Скитија); умерени, са средњом температуром (Грчка) и јужни-суви (Азија). На основу ове типологије Хипократ је тврдио да је клима

¹ Станислав Стојановић, „Посебност односа стратешке културе и стратегије”, *Војно дело*, бр- 8/2019 ГОДИНА LXXI, Министарство одбране- Институт за научне информације. Београд, 2019, 36.

„предодредила” Грке да буду храбри, предузимљиви и политички оријентисани, док је народе југа клима учинила лењим, спорим, неодлучним и недовољно храбрим. Из ових разлога Грци треба да владају над другим народима. Херодот, утемељивач античке историје, такође је заступао геодетерминизам, али у нешто блажем облику од Хипократа. Он је карактер народа доводио у везу са карактеристикама рељефа на коме они живе. Народи који живе у неплодним, брдовитим крајевима (нпр. Персијанци) су ратоборни, храбри и теже освајању туђег тла. Народи из низија, плодних долина река (нпр. Египат) су мирољубиви, покорни, непредузимљиви и могуће жртве оних првих. Херодот је на основу тога закључио како ни једна земља не може да у исти мах даје обиље плодова и храбре ратнике. Сличне ставове кроз историју су касније заступали бројни мислиоци међу којима и Монтескије, Имануел Кант и Фридрих Рацел, творац политичке географије, антропогеографије и геополитике.

Други знаменити грчки историчар, Тукидид, у свом делу „Историја пелопонеског рата” дао је прво историјско сведочанство о драматичном сукобу водеће поморско-трговачке силе (Атине) и копнене силе (Спарта) у хеленском свету. Он је истицао предности Атине над Спартом „неодољивим притиском природне нужности”, и образлагао атинску експанзију на друге грчке полисе која је, на послетку, и довела до рата и њеног пораза од стране Спарте. Дихотомија копна и мора (тј. копнених и поморских сила) коју је први описао Тукидид касније ће постати главни концептуални оквир за разумевање геополитичких односа између великих сила у модерној епохи коју ће развити класични геополитичари попут Махана, Макиндера, Спајкмана, Хаусхофера и Шмита.

Све у свему, физички (пре свега – географски) фактори представљали су неке од кључних елементата стратешког промишљања кроз целу историју људских друштава. Због тога многи и данас сматрају географске датости кључним за разумевање због чега поједине државе прибегавају појединим стратегијама, а не неким другим. На пример, географска близина великих сила је значајна за разумевање одабира стратегија малих држава које са њима долазе у додир. Доступост (или изостанак) виталних ресурса такође је важан фактор који утиче на стратешке позиције држава. Такође, дужина граница које поједине државе имају са суседима ствара бројније безбедносне дилеме које утичу на њихово укупно стратешко опредељење. „Друштва окружена неприступачним тереном или одвојена великим удаљеностима од других народа склонија су да имају мање интеракције са страним народима од нација којима географија пружа лако доступне путеве (морске или копнене) повољне за међународну трговину. Тако су, примерице, стари Египћани и Кинези развили су снажан осећај разликовања „нас и њих”. Ада Боземан сугерише да је такав став у ствари одраз њихових географија. Египат је био пустињом

и морем одвојен од Месопотамије и имао је мало додира са странцима све до другог миленијума пре нове ере. Слично томе, Кина је дуговала своју изолацију пустињама и планинама на северу и западу, а океану на истоку.”¹

Насупрот истицању географског утицаја окружења на менталитет и конституисање културе политичких заједница, постоје приступи који примат при конституисању стратешке културе виде у историјским утицајима и сећањима на кључне историјско-политичке догађаје, и то на тај начин да географске датости пружају подлогу, а историја даје садржину стратешке културе сваког политичког субјекта. Трећи, напротив, овај кључни утицај виде у социо-културним факторима, то јест у нормативним и митским одликама доминантних културних наратива којим се свака културна творевина (само) одређује. Сва три фактора, наравно – просторни, политички и идентитетски, у многоме се подударају са оним што проучава геополитика као синтетичка научна дисциплина: са просторним аспектима вођења политике, односно са везама између социо-политичких (укључујући ту и идентитетске) процеса и природно-географског окружења.

Ако се, дакле, као полазиште проучавања особености неке стратешке културе прихвати најшири стратешки оквир за спољно-политичко деловање државе, и при томе узме у обзир да је свака спољно-политичко деловање и позиционирање условљено геополитичким детерминантама, поставља се питање: каква су везе између геополитичког оквира тј. геополитичког условљавања и одређења државе и њене стратешке културе?

Геополитички положај Србије на Балкану

Балканско полуострво је географско подручје на југоистоку Европе, површине око 520.000 квадратних километара или око 6% површине европског копна. Преко овог простора воде путеви из централне и западне Европе према богатим извориштима енергетских ресурса на Блиском истоку, према Африци, Индији, Далеком истоку и осталим деловима света. „На Балкану се налази мрежа путева који долазе са севера Европе, а затим се рачвају на три главна правца: према Трсту, Солуну и Истанбулу. Кроз Балкан тече Дунав, највећа европска река (после Волге) која спаја Средњу Европу са Црним морем пловним путем дугим преко 2350 километара (...) Јужни и западни део Балканског полуострва заплускују воде Средоземног мора, па је Балкан и део Средоземља (...) Поред главних лонгитудалних комуникационих праваца на Балкану, ту су и традиционални трансферзални путни правци од којих је

¹ Smith Stephen, „The Geographic Origins of Strategic Culture”, *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences* 14 (4), Baku, 2012, 46.

најзнаменитији онај који везује Драч – Солун – Константинопољ (историјски чувена „Via Egnatia”). Ту спада и пловни ток Дунава, дужине 2350 километара, који повезује Средњу Европу и Црно Море и који представља значајан стратешки правац за наступање ка Црноморском басену и даље, ка Кавказу и Азији.”¹ Поред тога, ваља поменути и важне везе између Панонске равнице, уздужним комуникацијама дуж две речне долине, које је повезују је са медитеранском обалом. То су Моравско-вардарска и Моравско-маричка долина, која чине географску целину у централном делу Балканског полуострва.

Балканско полуострво је, дакле, физичко-географски појам, док Балкан има пре свега геополитичко, политичко-географско и геостратегијско одређење. Северна граница Балкана поклапа се са северном границом Румуније и некадашње „друге” Југославије. Балкан чине Румунија, Бугарска, Грчка, Албанија, европски део Турске и државе настале распадом социјалистичке Југославије: Србија, Црна Гора, Македонија, Босна и Херцеговина, Хрватска и Словенија. Термин Балкан као политичко-географски и геополитички појам користи се и за друге области у свету које су му сличне по етно-политичкој уситњености, међусобној сукобљености и важности географског положаја за интересе великих сила које се надмећу тако што заузимају своје позиције и стају иза неке од конфронтираних страна.

Назив Балкан је новијег датума. На турском реч „балкан” значи „планина” и њу је за именовање овог полуострва у научним радовима први употребио немачки географ Август Цојне 1808. године. До преузимања ове турске речи за географско одређење је дошло услед погрешног схватања полуострвског рељефа као јединственог ланца планина, „Централног Била”, што се пружа од Црног Мора до Алпа. Турско становништво источног дела полуострва називало је Балканом источни, најнижи део старог Хемуса. Врло је вероватно да су западни географи и истраживачи чули назив „балкан” од својих локалних водича који су овим именом називали и централне и западне делове Хемуса, јер су Турци тако називају сваку планину којој нису знали име. Пре 19. века, с обзиром да су се научници у вези са овим простором понајвише интересовали за историју старина, преовладавао је назив Хеленско или Грчко полуострво, или, будући на тадашње политичке прилике и претежну власт турских Османлија на њему, картографи су га именovali Европским Османским Царством или Европском Турском (овај појам је преовладавао све до Берлинског Конгреса 1878. године).

Управо на централном делу Балкана, на готово свим кључним комуникацијама и стратешким тачкама, населили су се Срби и на њему стварали

¹ Славољуб Шушић, *Балкански геополитички кошмар*, Војно-издавачки завод, Београд, 2004, 28-29.

своје државне творевине, бранили их и надрживљавали њихову пропаст под ударима спољних освајача.

Простор Србије у физичко-географском смислу представља средишњи балкански простор. У политичко-географском смислу он заузима централно подручје Балкана. Користећи сликовити геополитички речник може се рећи да Србија и земље које насељавају Срби представљају својеврсни „мали Хартланд“, срце Балканског полуострва, средњи део његовог копненог масива који је, у мањој или већој мери, наслоњен на ивичне, ободне зоне медитеранског басена.¹

Из перспективе класичне геополитике, Балканско полуострво представља сегмент јужне „медитеранске кључаонице“ (Бжежински) између западног и средишњег дела Римланда, обода евроазијског континента који одељује његово језгро („Хартланд“) од приступа светским морима.² Балкан је део традиционалног простора потреса (shatterbelt) услед контакта различитих културно-историјских типова и њихових цивилизацијских предводника. „На Макиндровој мапи троделне и хијерархијске структуре, српска отаџбина заузима „најтешњи“ простор Римланда, дакле рубног појаса што окружује Хартланд, „срце земље“, односно језгро евроазијског континента. Овде одређење „најтешњи“ указује на чињеницу да кроз српску отаџбину већ вековима, па и миленијима, пролазе главне и скоро обавезне, те најкраће стварне и потенцијалне саобраћајнице што повезују Северно и Црно море, те Каспијско море, северну и централну Европу са европским југоистоком и надасве Блиским истоком.“³ Он је, истовремено, мост између цивилизација, али и арена њиховог међусобног надметања. „У новијој констелацији, када Балкан није више само евроазијски „мост“ традиционалног правца северозапад-југоисток, него све више важна *intermarium*-ска карика између јадранског и црноморског басена, расте важност његових попречних речних долина као потенцијалних природно предиспонираних саобраћајних коридора.“⁴ „Како сведочи евроазијска мапа историје, од времена индоевропских

¹ Детаљније у: Степић Миломир, *У вртлогу балканизације*, Службени лист СРЈ и Институт за геополитичке студије, Београд, 2001, 102-108.

² О основним геополитичким теоријама о значају „Римланда“ и „Хартланда“ видети Халфорд Макиндер, *Демократски идеали и стварност*, Метафизика, Београд, 2009; Nicholas Spykman, *The Geography of Peace*, Harcourt, Brace&Co, New York, 1944; Nicholas Spykman, *America's Strategy in World Politics: The US and the Balance of Power*, Harcourt, Brace&Co, New York, 1942; Александар Дугин, *Основи геополитике*, КЊИГА 1, Екопрес, Зрењанин, 2004. и у зборнику радова *Тајна Балкана*, СКЦ, Београд, 1995.

³ Калајић Драгош, „Велике силе против српског народа“, *Геополитичка стварност Срба*, Институт за геополитичке студије, Београд, 1997, 62.

⁴ Степић Миломир, „Савремени економско-географски и геополитички положај Србије“, *Српско питање – геополитичко питање*, Јантар група, Београд, 2004, 316.

сеоба, у питању је простор где се укрштају два магистрална пута динамике тензија и сукоба, миграција и освајачких похода, хегемонистичких тежњи и ратова, дакле дуж меридијана (север-југ те југ-север) и дуж паралела (исток-запад те запад-исток). Динамика тензија и сукоба дуж праваца север-југ, односно југ-север, оживљена је током претходна два столећа у оквиру стратегије непријатељства Запада против Русије.¹ „Позицију између чекића и наковња српске земље стекле су захваљујући периферности и географској удаљености у односу на жаришта светске моћи... Такав контактни геополитички положај „у процепу светова”² отежавао је формирање и функционисање независних српских политичко-територијалних структура, прекидао њихов континуитет и реметио просторну компактност.”³

Поглед на политичку историју Балкана неумитно нас води ка спознаји да се на њему сустичу три културно-цивилизацијска типа у међусобном надметању: Западни, који је из Средње Европе наступа ка Медитерану и даље, ка Оријенту; Оријентални, који је са југоистока ширио свој утицај на северозапад, ка Подунављу; и Континенталног, који је из Хартленда наступао на југ, кроз Подунавље, ка Медитерану и даље, ка оријенталним просторима Римланда. У позадини, кроз манипулисање њиховим међусобним сукобљавањем током протеклих безмало 250 година, у овим просторима је присутна и главна таласократска сила – атлантизам, „господар светских мора”. Атлантизам тежи да контролише и преусмери постојеће сукобе између својих геополитичких такмаца како би успешно заштитио своје интересе на ободном простору – Римланду, односно Средоземљу као „заливу светског мора” са својим „увалама” (Јадранским, Јонским и Егејским морем). „Преко српских земаља и њихових држава као „фронтијера” осцилирале су трансгресионо-регресионе територијалне фазе великих балканских и ванбалканских империја, чија су унутрашња својства и пројектовани циљеви били искључиво инкопатибилни.”⁴ Чак и у срећнијим временима и при повољнијим околностима, српске су државе кроз целу своју историју зависиле од баланисирања према утицајима великих сила, укалапања у њихове шире стратешке замисли и пројекције или проналажења „слободног простора” између ових утицаја.

Стално надметање између представника четири „велика простора” на Балкану који наизменично бива преграда/препрека и мост за остваривање

¹ Драгош Калајић, „Велике силе против српског народа”, *Геополитичка стварност Срба*, Институт за геополитичке студије, Београд, 1997, 62.

² Андреја Милетић, „Искушења геополитичкој земљопреса”, *Зборник радова Тајна Балкана* (ур. Б. Матић), СКЦ, Београд, 1995, 85.

³ Миломир Степић, *У вртлогу балканизације*, Службени лист СРЈ, Београд, 2001, 98-99.

⁴ Исто.

њихових интереса видљив је кроз многе епохе: „Подела Римског царства на источни и западни део; сукоби византијских и римско-немачких влада-ра кроз средњи век; раскол хришћанства на православну и католичку цркву; сукоб ислама и хришћанства у периоду успона Османског царства; све оне борбе и компликовани сплетови односа великих сила поводом њихових претензија на територије Османског царства у фази њиховог неповратног слабљења...”¹

Шири геополитички процеси на овом простору по правилу су доводили до тога да балканске државне творевине (с обзиром на своју величину и ресурсне капацитете) представљају или пукe експоненте великих сила или међународне субјекте ограничене самосталности који своје интересе покушавају да остваре у пресеку интереса више великих сила. Само је српска држава (у појединим фазама свог развоја) на Балкану показивала пуну самосталност при вођењу сопствене спољне политике. Због тога је она представљала трн у оку и свом окружењу и политикама „великих сила.”

Као изразито нестабилно и недовољно компактно подручје које је стално изложено спољним утицајима Балкан је, дакле, представљао простор за стратешко позиционирање и надигравање „великих играча”. Услед специфичних културно-историјских околности, овај простор био за то посебно погодан још од времена када је на њему почео да драстично слаби утицај негдашњег регионалног хегемона, онога са Оријента – Османског царства. Тих неколико векова утицај других великих сила на Балкану се читовао у „стотину планова о подели Османског царства између великих сила, а произлазио је из три важне саставнице балканске историје које представљају три битне карактеристике: више корених преокрета у току миленијумског и снажног историјског живљења овог подручја, различитости проистекле из миленијум и по дуге поделе на Исток и Запад евро-средоземне историје, и историјског обликовања више малих народа, етнички различитог порекла и подељених трима различитим религијама.”²

Током највећег дела 20. века, у периоду од почетка Првог светског рата до краја Хладног рата, геополитичко груписање прво три, а потом два супротстављена геополитичка блока остављало је слику како је на Балкану завршена ера „Источног питања”, као и да је изчезао било какав значајнији уплив из Оријента на просторе „балканске геополитичке кључаонице”. Потпуним сломом Трећег Рајха на крају Другог светског рата изгледало је и да је „средњоевропска” геополитичка оријентација такође нестала са западног дела Римланда чији су простор, ширећи се са истока и запада, на готово

¹ Момир Стојковић, „Геополитички чиниоци балканизације”, Зборник (ур. Бранислав Матић) *Тајна Балкана*, СКЦ, Београд, 1995, 160.

² Исто, 160.

једнаке половине поделиле две суперсиле – англоамеричка, таласократска, и совјетско-руска, телурократска. Исти случај је био и са Балканом: подела је ишла тако да су таласократе на своју страну привукле Турску и Грчку (након грађанског рата) и тако затвориле совјетским континенталистима приступ Средоземљу, док су телурократе овладале источним делом полуострва – Румунијом и Бугарском. Југославија и Албанија, испрва део совјетске орбите, убрзо ће се истргнути из ње. Титова „друга Југославија” током целог хладноратовског периода играће међублоковску улогу алтернативне и несврстане верзије социјализма у односу на ону совјетску. То је погодовало атлантским таласократама, тим пре што је Југославија представљала квази-неутрални простор међублоковског посредовања који је, истовремено, преузео и улогу предвођења Покрета несврстаних на колонијалним просторима Трећег света у правцу који их је водио што даље од совјетског загрљаја.

Падом Берлинског зида и нестанком блоковске поделе света, међутим, потреба за оваквом улогом Југославије престаје. Југославија бива демотрирана у серији сецесионистичких и грађанских ратова. У вођењу „кризног менаџмента” у овим ратовима руку под руку, заједно, свако из свог интереса, савезнички наступају геополитички атлантисти и поборници концепта Средње Европе, додуше као део војног савеза унутар Запада као јединствене цивилизацијског типа. Поступно, цео пост-југословенски простор и готово цео Балкан постају (уз Средњу и део Источне Европе) главни пост-хладноратовски добитак „атлантиста”. Од тог момента атлантисти Балкан почињу да користе као простор за своје даље стратешко наступање на исток – зарад окруживања Црноморског басена и даљег утицаја на просторе Каспијског подручја. Циљ овог овладавања је потпуна контрола коридора између Средње Европе и Блиског истока који бивају по потреби условљавани буђењем и примиривањем постојећих тензија на балканском мосту/прегради.

Утицај геополитичких процеса на идентитетско конституисање Срба

Историјски гледано – и настанак и развој, и нестаци и васкрснућа те обнове српске државе, везани су за крупне геополитичке процесе и промене у утицајима великих сила на балканском простору. Словенска племена преплавила су Балканско полуострву као део таласа из евроазијског континенталног језгра, са североистока, на просторе где су у позно-античким кризним периодима у потпуности затајили утицаји са Запада (западног дела Римског царства), а драматично ослабили они са Југоистока (Источно римско царство) обухваћени унутрашњим растројством и бројним спољним ратовима (побуна „Ника”, ратови на персијској граници, Јустинијанова „пирова”

реконкиста Северне Африке, делова Шпаније и Италије). Срби по доласку на Балкан насељавају простор од Јадрана на југу до Саве и Подунавља на северу, од реке Цетине, Имотске жупе и реке Врбас на западу до долине Ибра, Груже и западне Мораве на истоку.

Прве средњовековне српске државне творевине, изникле из бројних „склавинија”, коницидирају са поновним притисцима на Балкан обновљених снага тадашњих геополитичких снага на Западу (Франачко краљевство) и Југоистоку (обновљена Византија на врхунцу своје моћи), као и задњим трзајима Аварске евроазијске прото-државе у Панонији од које се потпуно еманципују Словени на Балкану. Са крахом каролиншког империјалног пројекта, утицај Запада слаби, али са североистока стижу нови степски удари номадских континенталистичких сила које стварају Бугарску (касније славицирану и покрштену) и Мађарску (касније покрштену, али неславицирану) средњовековну државу. Српске раносредњовековне државе (Србија, Хум, Травунија, касније – Рашка, Дукља и Босна) расту и опстају у новом миљеу, на простору где се одиграва сукоб Византије са овим силама. Када крајем 10. и почетком 11. века југоисточни, византијски утицај однесе потпуну победу над свим ривалима на Балканским просторима (владавина Василија II), српске земље – до тада у вазалству ка Бугарима и Мађарима – постају поданици Источног римског царства.

Са новим јачањем сила на Западу (Угарска, Венеција и Нормани на Сицилији), српске земље поново покушавају да се ослободе „ромејског јарма” и остваре пуну самосталност. То им полази за руком тек у време Немањиха у 12. веку. У сложену окружењу а услед слабљења Византије под последњим Комененима, стално мењајући спољне савезнике, од Рашке настаје у пуном смислу самостална српска средњовековна држава са јасним културним особеностима и верским опредељењем. Ово ће постати све израженије након што силе Запада у Четвртој крсташкој рату заузму Цариград и на његовим развалинама створе Латинско царство. Иако је после пола века Византија повратила своју историјску престоницу и мањи део територија на Балкану, српска држава јача и шири се у простору на коме је нагло ослабио утицај свих великих сила, поготово након што су Татари-Џингисканиди из евроазијских степа државе у свом походу на Запад сатрили пред собом практично све источноевропске и средњоевропске феудалне државе..

Током четрнаестог века, српска самостална држава чак израста у балканског хегемона, али накратко: нова, османска сила на Југоистоку, откидајући део по део византијских поседа, постаје њен геополитички наследник. Турска тежња ка потпуном потчињавању целог полуострва је неутажива. Све до свог исчезнућа, средњовековна српска држава мора зарад опстанка да „балансира” између сила са Југоистока и Северозапада, мењајући при томе своју ограничену самосталност за пуну вазалност. Узалуд. Падом Смедерева

1459. године нестаје српска држава као геополитички субјект. Српске земље бивају прогутане и раздељене између две велике силе, Угарске (касније – Хабзбуршког царства) и Османлија, а Срби претворени у погранични народ кога обе силе у надметању користе као значајан погранични фактор за међуимперијали обрачун. Сви покушаји да се Срби ослободе и васкрсну своју државност за више векова осуђени су за неуспех: померање „фронт-јера” у најбољем случају значи да један вид поробљености мењају другим, често суровијим и непријатељскијим, без обзира колики су Срби допринос у ратним напорима дали („велики Турски рат” (1683-1699), ратови 1716-1718, 1737-1739, 1788-1781 („Кочина крајина”).

Тек на почетку 19. века, у условима слабљења обе империје које се надмећу за превласт на Балкану (понајвише услед последица Наполеонових ратова који су захватили целу Европу и Блиски исток) у Првом српском устанку Срби се ослобађају и васкрсавају своју државност. Користећи повољан теренутак, Турци успевају да угуше устанак и тренутно врате ствари корак у назад (1813), Ипак, услед промене односа између „великих сила” након Наполеоновог дефинитивног пораза (1815) и јачања Руског царства у европској и блискоисточној политици, Други српски устанак (1815) поново покреће процес коначног српског државног ослобађања. Оно се одвија етапно, у складу са међусобним односима европских Великих сила (континенталних и таласократских) везаних за кризу Османског царства и решавање „Источног питања”. Руске победе над Турцима 1878. године доводе до пуне државне самосталности Србије и Црне Горе, две модерне српске државе, али и до њихово потоњег фактичког потпадања под утицај Аустроугарске.

У целом овом периоду геополитички положај осамостаљене Србије (прво кнежевине, потом краљевине) био је крајње незахвалан. Раније је, као вазална кнежевина Османског царства, Србија имала слободан приступ целом источном Средоземљу и јасну наду за територијалним ширењем на друге српске просторе под турском влашћу. Окупацијом Босне и Херцеговине (1878), формално независна Србија са три стране постала окружена Аустроугарском и стављена у односу на њу у потпуно подвлашћени положај положај (што је и формализовано „Тајном конвенцијом” 1881. године).¹ Србија је на тај начин била претворена у вазалну „тампон зону” Подунавске Монархије. Она може да се шири само у једном правцу – на југ, на рачун „болесника са Босфора”,

¹ Одредбама овог уговора, уз повлашћен привредни положај Беча установљено је да Србија неће моћи закључивати било какве уговоре са другим земљама без претходног одобрења, као и то да ће морати да одржава пријатељску политику према Монархији.. 1887 године „Тајна конвенција” је продужена и проширена ставом да ће Аустроугарска штитити интересе Обреновића, што је Аустроугарској обезбедило већу везаност и зависност Србије, а Србији, тј. краљу Милану ефикасно средство за обрачунавање са противницима.

али само онда и онолико колико то Аустроугарска дозвољава. Геополитички изолована и привредно подјармљена, Србија је неколико деценија углавном таворила у скоро сваком смислу: „Период 1878-1903. спада међу најтеже и најмрачније у новијој историји Србије. За тих 25 година, после ликвидације турских ратова и свега што је било са њима у вези, земља није доживела ни једног значајнијег успеха, а претрпела је, међутим, један осетан војнички пораз и неколико тешких унутрашњих криза... Обруч који се стезао око нас био је све јачи и опаснији.”¹ – писао је Владимир Ћоровић.

Преврат 1903. године и династичка смена која је довела на власт кућу Карађорђевића наместо Обреновића подударила се са временима дефинитивног урушавања „европског концерта”, то јест континенталне равнотеже снага. Један наспрам другог, Европа се у наредим година сврстала у два војна блока. То је Србију довело у ризикантан положај: блоковско сучељавање давало је наду о могућим променама кроз сарадњу са моћним савезницима, али и појачавало опасност инвазије од силе која је, колико до јуче, доминирала Србијом.

На почетку 20. века, дакле, са стварањем два антагонизована табора између европских сила и ликвидирањем Османског царства („болесника на Босфору”), ситуација се из корена мења. Уместо дотадашње „класичне” позиције, где таласократска Британија (са или без Француске) подржава опстанак Османске империје на целом Оријенту (а пре свих на Балкану, штитећи тако Мореузе и приступ Средоземљу) док се средњоевропске силе (Хабзбурзи, тек касније и Немачка) и континенталисти у Хартланду (царска Русија) наизменично надмећу, улазе у савезништва, мире и сукобљавају око и поводом Балканског полуострва, сада су све силе, сасвим различитих геополитичких оријентација, биле смештене у два велика табора: као чланице Централних сила и Антанте. Централне силе чиниле су средњевеовропске државе Немачка и Аустро-Угарска, а Антанту француско-руски савез коме се, накнадно, придружила њихов вековни противник – таласократска Велика Британија.

У таквом односу снага „балканска кључаоница” била је гледана од стране Централних сила као мост ка Блиском истоку којим се мора овладати, односно, од стране британских таласократа, као препрека која се мора искористити да се заустави продор Германа по трансверзали коју је наговештавала пруга Хамбург-Багдад. Руси су, пак, у савезништву са веловним главним геополитичким такмацем Британијом видели изненадну прилику да остваре своје вековне интересе за ширење интересне сфере ка источном Средоземљу, због чега су помагали ослободилачке тежње хришћанских народа на овим просторима. Балкански народи посматрали су све то из своје

¹ Ћоровић Владимир, *Историја Српског народа III*, Гласи српски и Арс Либри, Београд 1997, 324.

интересне перспективе, свесни повољног историјског тренутка: расула у којем се налазило Османско царство након изгубљеног рата са Италијом и низа унутрашњих побуна (пре свих – албанског устанка 1911), као и реакцијом на неуспешне покушаје Младотурака да реформишу државу. Преовлађујући закључак у главама владајућих кругова балканских хришћанских држава био је да је коначно наступило време које омогућава да се покуша протеривање својих вековних окупатора.

Неуспех самосталног наступања Грчке у рату са Турцима (1897) услед бројчане и материјалне премоћи ових других, упућивао је на стварање савезништва против посусталог, али још увек моћног „болесника на Босфору”. Упркос герилском деловању на терену са оне стране турске границе (комитске чете), међусобним спорењима у црквено-просветним односима у Македонији и сличноме, јављају се прве иницијативе о савезу између хришћанских држава на Балкану (иницијатива Бугарске за склапање политичког савеза са Србијом почетком 1904. године коју је подржавала Италија и која је ка савезништву усмеравала и Црну Гору). То је и довело до уговора закљученог у Београду између Србије и Бугарске од 30. марта 1904. године, а затим и до уговора о српско-бугарском царинском савезу са краја 1905. године (он је Бечу представљао повод за царински рат). Међутим, тек 1912. године унутрашња балканска решеност и спољашњи међународни услови постају зрели да се приступи вишестраном уговорном повезивању балканских држава у војни савез против Турске. „Већ 29. фебруара 1912. године склопили су Милован Миловановић и Иван Гешов српско-бугарски савез; иза тога је дошао бугарско-грчки савез 16. маја, а 19. јуна је била потписана српско-бугарска конвенција. Савез између Србије и Црне Горе углављен је 14. септембра.”¹ На повод за рат са Турском није се требало дуго чекати; он је наступио са доласком јесени.

Исход рата балканских држава добро је знан: током два два месеца, Турска је поражена од стране Србије у Вардарској Македонији код Куманова и Битоља, од стране Грчке у Тесалији и поморским биткама код острва Ели и Лемнос, од стране Бугара код Лозенграда и Лил Бургаса (након чега је уследио продор ка Чаталци), док је Црна Гора успешно војно оперисала у новопазарском санџаку и према Скадру. Премда су бугарске трупе примиле најтежи део задатка а Грци одиграли важну стратешку улогу у поморском сузбијању преласка турских азијских трупа на европски део ратишта, српске су победе биле најбрже и најспектакуларније. Турска је изгубила скоро све своје европске поседе које су међусобно поделиле балканске земље.

Незадовољство Бугарске расподелом турских поседа у Европи, међутим, довело је 1913. године до Другог балканског рата између дојучерашњих

¹ Ђоровић Владимир, *Историја српског народа*, том 3, Глас Српски, Бањалука, 1997, 366

савезника. У овом сукобу Бугарска је претпрела пораз од Србије и Грчке те била принуђена не само да призна *status quo*, већ и да преда извесне територије Грчкој и Румунији (која се, такође, укључила у рат против Бугарске).

Геополитички односи након проширења Србије у Балканским ратовима, међутим, нису јој отварали готово никакав нови маневарски простор. Са једне стране је стајала непријатељска Аустроугарска намерена да је пацификује казненом експедицијом. Њу је подржавала Немачка са својом визијом „продора на исток”. Насупрот томе, уз Србију су стајале силе Антанте које је спајао заједнички страх од немачке експанзије. Међу њима је само Русија имала заиста искрен, пријатељски однос према Србији. После Сарајевског атентата и бечког ултиматума Србији „прећен је Рубикон” те није се могло назад: систем војних савезништва и планови о мобилизацији, попут какве темпиране „паклене машине”, својим механизмом увукли су оба антагонизирана блока у општи рат. У њему се Србија борила за голи опстанак. Након четворогодишње епопеје – храброг сузбијања инвазије, огромних жртава, слома и евакуације, опоравка, пробоја Солунског фронта и ослобођења своје територије – Србија се по први пут у својој историји била у могућности да на ратним развалинама реализује скоро све своје интересе и вековне тежње.

Међутим, уместо да буде створена јединствена, увећана српска етничка држава, српске политичке елите и западне силе фаворизује стварање заједничке државе јужних Словена (Краљевина СХС, Југославија), напрасно пожељне у условима нестанка руског континенталног утицаја након Октобарске револуције. Прва јужнословенска држава тако постаје део „санитарног кордона” од Балтика до Средоземља, којом се препречавају утицаји Немачке и Совјета према Медитерану.¹

Након другог полуверемена светског сукоба, у измењеним геополитичким околностима у биполарном, хладноратовском свету, Југославија опстаје као квази-неутрални, међублоковски ентитет чија је судбина орочена док се не промене геополитичке околности. Када се – у задњој деценији 20. века са падом комунизма и распадом Источног блока – то деси, земља ће се распасти у крвавом грађанском рату а процеси на Балкану ће се вратити у стање које у многоме подсећа на оно са краја 19. века. Гледано у историјској перспективи, оно је и било преовлађујуће кроз многе епохе: ради се о стању расцепканости и потчињености локалних субјеката утицајима међусобно надметајућих „великих сила” које оличавају четири доминанта културно-цивилизацијска и геополитичка утицаја на овим просторима.

¹ О томе смо детаљније писали у: Александар Гајић „Србија и геостратешки интереси великих сила 1914. и 2014. године”, Зборник „Србија и политичка великих сила 1914-2014” (ур. Ђурић Ж. и Кнежевић М.), Институт за политичке студије, Београд, 2014

Идентитетски темељи српске стратешке културе

Услови у којима су настајале, развијале и нестајале српске државе на контактном простору цивилизацијских утицаја и њихових геополитичких тежњи (на додиру прво западне и источно-хришћанске цивилизације, а касније и исламске, оријенталне цивилизације), створили су током времена од Срба један „гранични народ” отворен за различите културне утицаје. То је видљиво још од времена уобличавања српског народа која се конституисао мешањем словенских племенских заједница и раније романизованог балканског становништва. У овом процесу, који је по свему судећи трајао неколико векова (VI–XI век), млад српски етнос је био веома отворен за различите утицаје, стварајући од различитих етничких група – словенских племена и балканских староседелаца на различитом цивилизацијском нивоу – јединствени народ.

Српски народ, међутим, иако „гранични” – није народ „између истока и запада”, ни овде ни онде – већ јасно идентитетски одређен као најзападнији народ источног хришћанства. Његова култура, још од времена српске етногенезе у раном средњем веку, припада источноправославном културно-историјском типу, тј. простору цивилизације ткз. „византијског комонвелта” (Д.Оболенски).¹ И поред тога, а пре свега захваљујући геополитичким утицајима са свих страна, српски културни идентитет се од свог настанка па кроз цео свој развојни пут понашао еластично-отворено и у знатној је мери био пријемчив за различите утицаје.

У српском идентитетском језгру хришћанска духовно-вредносна вертикала и њен етос представљају извориште којим је селективно превредновано предхришћанско културно наслеђе староседелаца и словенских досељеника од којих је формиран нови, на размеђи истока и запада, „гранични” етнос. Основа српског идентитета лежи у светосављу кога је са добијањем аутокоефалне Цркве и крунисањем српске народне династије те уобличењем српске средњовековне државе, утемељио први српски архиепископ Свети Сава Немањић (око 1175 – 14. јануар 1236), засигурно највећа и најзначајнија духовно-историјска личност међу Србима.

Сава и његово дело су, ван сваке сумње, пресудно утицали и усмерили српски народ, његово црквено устројство и државу те догорочно уредили међусобне односе државе и цркве. Принц Растко, намлађи син великог жупана Стефана Немање, не само да се 1193. године бекством на Свету Гору определио за монашки уместо за световни, владарски живот, већ му се, након неколико година, у монаштву придружио и његов отац Немања (замонашен под именом Симеон 25. марта 1196). Заједно са Симеоном Сава подиже

¹ Димитрије Оболенски, *Византијски комонвелт*, Просвета, Београд, 1996

манастир Хиландар (1198–99), једини српски манастир на Атосу. „1202. године, само неколико година након упокојења Светог Симеона, дошло је до борбе око престола између његових синова Стефана и Вукана. Свети Сава се враћа у Србију и успева да помири завађену браћу (1204). Затим се, као игуман Студенице, бави духовно-просветитељским и дипломатским радом, уносећи мир међу балканске владаре и народе и градећи добросуседске одnose. Због тога је био дубоко поштован и вољен од свих балканских савременика. Године 1217. Сава се вратио на Свету Гору, да би 1219. године убедио тадашњег Васељенског патријарха Манојла I и Никејског цара Теодора Ласкариса да подаре српској цркви аутокефалност са статусом архиепископије.”¹ На месту првог српског архиепископа Сава остаје до 1231. године, након чега га одмеђује његов ученик Арсеније Сремац. „Оно што је било необично у личности Светог Саве, „било је саткано од великог подвига и жртве Светитељеве, који је умео да вечно сједини са практичним и да своје сународнике уводи у тајне вере” (Слијепчевић, 1991: 121) подижући их, и духовно, и културно, и политички и економски. Он је први просветитељ и књижевник, догматичар, каноничар, литургичар и хагиограф. Свети Сава је и први који је показао колико је свестан географског положаја Србије између Истока и Запада. Он је уградио у њену државност византијско начело о симфонији цркве и државе, али је настојао и да одржава културне и економске везе са Западом.”²

Наравно, сам термин „светосавље” је знано новијег датума у односу на искуство православног живљења које се међу Србима постепено развијало од времена Светог Саве до данашњих дана. Појам је искован тек у кризним временима, током тридесетих година 20. века, у турбулентним политичким и културним приликама који су владали у Краљевини Југославији. „Прво ће настати сложени придев светосавски, да би, тек десетак година пре Другог светског рата, настала кованица светосавље, „која је грађена по узору на именицу православље” (Енциклопедија православља, 2002: 1712). Светосавље као појам и духовно усмерење настаје у међуратној Краљевини, у оквиру христоцентричне културе коју је актуализовала српска богословска и световна интелигенција, као алтернативу нововековној материјалистичкој цивилизацији, али и свим другим претхришћанским и постхришћанским атеистичким усмерењима. Светосавље као покрет је трагао за живим историјским предањем српског народа и његовом применом у свим сферама модерног

¹ Гајић Александар, „Светосавље некад и сад”, *Култура Полиса* посебно издање 1/2019 „Свети Сава и осам векова аутокефалности СПЦ”(ур. Деспотовић Љ. и Иванчевић Г.), Култура полиса и Институт за европске студије, Нови Сад, 32.

² Грбић Јелена, „Светосавље – омен за нумен православља”, *Саборност* бр. 7/2013, Епархија пожаревачко-браничевска, Пожаревац, 2013, 146.

живота, али и „за његовим универзалним значењем, кроз поистовећивање са Црквом као богочовечанском саборном реалношћу” (Енциклопедија православља, 2002: 1712). У успостављању светосавља истакли су се, између осталих: др Иринеј Ђорђевић, др Димитрије Најдановић, др Ђоко Слијепчевић, др Милутин Деврња, свети владика Николај (Велимировић) и архимандрит др Јустин Поповић (свети Јустин Нови) (...) Управо, настојање заговорника светосавља је било да унапреде богословску и религиозно-филозофску мисао и да, у једној свеопштој духовној кризи, прокрче пут до трајних православних основа српског народног бића. Насупрот идеји о револуционарном преображају друштва, заступници светосавља су у светачкој личности Светог Саве, као темељу српске историје и културе, и у српском православљу, нашли поуздан основ духовног препорода тадашњег српског друштва.”¹

Тежећи да открије све историјске специфичности у православљу српског стила и његовог историјског наслеђа са циљем да оно поново поврати улогу духовно-моралног стожера за преород тадашњег друштва, светосавље је добило не само име, већ и своју мисаону заокруженост. „Светосавље није нова религија, него филозофија духовног живота у српским условима: историјским, психолошким, културним (...) где се не бришу те особине, него, препорођене и осмишљене, чувају се као знак препознавања и вид идентитета...” (Енциклопедија православља, 2002: 1712) Отуда, светосавље представља само аутентични српски национални доживљај православља, без икаквих одступања од његовог догматског учења (Велимировић, 2009: 120). Оно је „православно хришћанство српског стила и искуства” (Поповић, 1961: 11). Дакле, између српског православља и православља као целине, односно православља других православних народа, не постоје ни догматске нити обредне разлике, јер су и догматско учење и стара православна црквена традиција исти код свих православних народа. Особеност српског православља почива на националном доживљају православља и на синтези између народног духа и учења Цркве.”²

Владика Николај Велимировић (Св. Николај Жички) описује светосавље као срж идентитета Срба. Он га представља као вид охристовења и оправавољења српског народа са свим његовим специфичностима у датим историјским околностима. У питању је најстарији вид предмодерног, духовног и широкогрудог родољубља чија је основа народна православна Црква.”³

¹ Грбић Јелена, „Светосавље – омен за нумен православља”, Саборност бр. 7/2013, Епархија пожаревачко-браничевска, Пожаревац, 2013, 148.

² Исто. 151.

³ Детаљније код: Николај Велимировић, *Национализам Светиој Саве*, Предавање на КНУ, 1935, <https://www.scribd.com/doc/30345462/Vladika-Nikolaj-Velimirovic-Nacionalizam-Svetog-Save>

Шта означава народна црква? Означава једну самосталну црквену организацију, са својом централном влашћу из народа и у народу; са народним свештенством, народним језиком и народним обичајним изразом своје вере. Насупрот таквој народној цркви стоји ненародна или интернационална црква, са централом изван народа, са свештенством одасвуда, са језиком туђим и са уједначеним, униформисаним, изразом своје вере. Шта је природније и корисније? Несумњиво народна црква. Она има своје оправдање у Јеванђељу. Сам Спаситељ је заповедио апостолима Својим: идите и научите све народе. Тим речима Он је признао народе као природне јединице Своје васељенске цркве. И кад је послао Духа Свог Светог на апостоле, апостоли су почели говорити разним језицима; не, дакле, само јеврејским, или латинским, или грчким, него језицима свију народа: Парћана и Миђана и Египћана и Римљана и Арапа и свих осталих. И кад су апостоли постављали старешине црквене у једном народу они су се трудили да их узимају из тог самог народа.... Народна црква изискује народну династију у држави. Кад су људи из самог народа духовне вође, онда и државне вође треба да су људи из самог народа. Паралела је овде и логична и у пракси неизбежна. Ујединивши народну цркву Свети Сава је почео уређивати народну државу. Најважнији његов акт у уређењу државе јесте утврђење народне династије. Он је крунисао Стевана за краља не за то што му је Стеван био брат него за то што је био православни Србин и уз то законити носилац државне власти.”¹ Светосавље никако није освајачко, империјално, ускогрудно, себично националистичко нити подстиче било какву мржњи према другим народима и расама: „Народна држава за Светога Саву значила је отаџбину, земљу отаца наших, у којој живи један и исти народ. Не иде народна држава докле мач може ићи, него мач сме ићи само до граница једне народне државе, то јест отаџбине. Ако се дозволи да се држава простре докле мач може досегнути, онда држава престаје бити народна, престаје бити отаџбином и постаје империјом. У том случају држава добија територијално али губи морално; добија у материјалним димензијама али губи у интезивности духовне и моралне снаге; јер постаје мешавином крви, језика и расположења, а таква мешавина производи страх, немир, себичност, грабеж, иосећање сталне несигурности. Од Светога Саве до Душана српски народ је имао народну државу. Душан се удаљио од Светосавског идеала, створио је империју, и тиме припремио пропаст отаџбине, то јест народној држави. Империја је и код нас упропастила отаџбину, народну државу, као што је био често случај у историји. Покорити или покорен бити подједнако је катастрофално за националну државу... Ви који сте ратовали у последњем Светском Рату ви можете дати лично сведочанство једног ретког призора, како су се наши војници понашали према војницима из Африке и

¹ Исто.

Азије, према људима црне и жуте расе, које су Европљани довели на бојиште из својих колонија. Док су се сами Европљани туђили тих својих поданика, црнаца и жутокожаца, не хотећи с њима ни јести ни пити ни под истим шаторима боравити, дотле су наши војници с њима друговали, јели, пили, у болести обилазили их, у невољи помагали, на својим славама честили и гостили, разговарајући са њима прстима и рукама. Срби су на црнце гледали као на људе и понашали се према њима као према људима. Не може, дакле бити никаква оправдана приговора Светосавском национализму, да је он узак и искључив.”¹ Савина љубав према отачеству је, дакле, јевађеоска и трезвена; она поштује све посебности и спречава их да се изроде у било какву крајњост, у претеривање. „По схватању Светог Саве живот је народни једна недељива целина како физички тако и духовно и морално. Отуда су и све гране народног живота и установе недељиве, спојене не механички једна уз другу него срасле једна с другом тако даживотни сокови струје из једне у другу.”² У истом духу Свети Сава је утемељио и српску просвету и културу: „Отац наше народне просвете Свети Сава је схватао просвету као знање и вежбање. Пре свега као знање врлина и вежбање у врлинама. Отуда је народна просвета у органској и нераскидљивој вези са народном црквом. Јер Црква је најбогатија ризница знања о врлинама и метода вежбања у врлинама. Школа није за то да да многа знања него да одучи омладину од злоупотребе знања. Јер није тако тешко стећи знање као не злоупотребити га. Знање се може стећи и ван школе. Но школа је вежбаоница у врлинама јаког карактера, вежбаоница у употреби стеченог знања, на добро своје и свога народа... Култура је спољашњи уметнички израз народног ума и осећања. Свети Сава је неуморан био у стројењу и стварању. И све што је он постројио и створио представља савршен уметнички израз: било да је то грађевина, као што су Хилендар и Жича, или народни обичај као прослављање крсне славе, или одабраност језика којим је он говорио и писао. По његовом примеру и надахнућу народ је српски успео да сазда своју савршену националну културу, то јест да да савршен својствен израз свога ума и срца у зидарији, у везу и тканини, у песми и причи, у резби и боји, у неисцрпној мудрости, у красоти обичаја и у отмености понашања.”³ Јустин Поповић (Свети Јустин Ћелијски) је одредио светосавску филозофију живота противстављајући је невеселим перспективама модерне секуларне цивилизације: „Свети Сава је први од Срба обрадио и разрадио у себи свето, еванђелско осећање света. У том осећању света, у тој философији света Бог Логос је не само центар свих бића и твари него је и стваралачка и животворна и кохезивна и синтетичка и

¹ Исто,

² Исто.

³ Исто.

промислитељска сила у свима бићима и у свима тварима. Све зрачи Логосом, јер је све логосно и логично... А каква је култура светосавског Богочовека? На чему почива она? Она сва почива на личности Богочовека Христа. Бог је постао човек да би човека уздигао до Бога. То је почетак и завршетак, између којих се креће православна, светосавска култура. Њена је девиза: Богочовек да буде у свему први, да буде све у свему. Не само Бог, нити само човек, већ Богочовек. Ту је оличено и остварено најприсније јединство Бога са човеком: ту нити се Бог потцењује на рачун човека, нити човек на рачун Бога...Почиње се од Богочовека, а завршава идеалним, интегралним, обогочовеченим човеком. У центру светова стоји Богочовек Христос; Он је особина око које се крећу сви светови, горњи и доњи. Он је тајанствени центар душа, ка коме гравитирају све душе, гладне вечне Истине и Живота. Он је и програм и извор свих стваралачких сила светосавске културе. Ту Бог ради, човек сарађује; Бог ствара човеком, човек ствара Богом; ту се наставља божанско стваралаштво, и то наставља човеком. Ради тога човек износи из себе све што је божанско, ставља га у акцију, у стваралаштво, у живот.”¹ Исто то сматра и Жарко Видовић, истакнути православни филозоф наших дана: „Тајна српске историје, живота народне заједнице у Цркви, јесте тајна Христа, Светог Саве, Светосавског Завета датог на Жичком сабору а потврђеног и Заветом Косовским. Ако су Срби народ заветни, онда то могу бити само зато што Србе као историјску заједницу није стварала и у историји одржавала држава, него Црква.”²

СПЦ као српски идентитетски стожер у геополитичким процесима

„Величину значаја ауткефалне Цркве за српски народ тешко је превидети, али и у потпуним размерама разумети: без ње српски народ никада не би постао такав какав је, нити би имао улогу и значај кога је имао и кога има у историји. Једно је сигурно: народна црквеност, до краја извојевана делом Светог Саве, створила је од Срба нацију која није настала као већина других модерних европских нација, утицајем државе и владалачке воље за моћи, већ као резултат духовног живљења у Цркви која је неговала његове особености.”³

¹ Поповић Јустин, *Светосавље као филозофија живота*, Манастир Ћелије, Ваљево, 1993, <https://www.scribd.com/doc/8973699/SVETOSAVLJE-Kao-Filozofija-Zivota-Avva-Justin-Popovic>

² Видовић Жарко, *Историја и вера*, Светигора, Цетиње, 2008, 43.

³ Гајић Александар, „Светосавље некад и сад”, *Култура Полиса* посебно издање 1/2019 „Свети Сава и осам векова аутокефалности СПЦ”(ур. Деспотовић Љ. и Иванчевић Г.), *Култура полиса и Институт за европске студије*, Нови Сад, 41.

Како црква као духовни организам има и своју територијалну организацију, то јест просторни аспект, она је кроз историјске токове такође била подложна разним геополитичким утицајима који су се на њу одражавали и остављали мање или веће последице. Занимљиво је уочити како је црква под овим утицајима не само следила судбине српских држава, већ, у неким ситуацијама истрајавала у улози везе српског народа широм земаља које су настањивали и када су српске државе слабиле, нестајале или се поново рађале.

У раном средњем веку, по доласку словенских племенских заједница на Балкан, не може се видети никаква корелација између релативно ретких покршених Срба и црквене организације из простог разлога што је тада полуурушена црквена организација била устројена на основу историјског наслеђа Римског царства на Балкану. Како су се, са поделом империје на два дела, источни и западни, и црквене јурисдикције над балканским просторима поделиле између две патријаршије, „мајке цркве” – оне у Цариграду и Риму, тако су и земље које су настанила српска племена у свом конститутивном, преддржавном стадијуму, делом потпадале под један, а делом под други утицај. У пракси, највећи део простора које су претворене у словенске жупе у којима су живели Срби, био је ван стварног домаћаја великих црквених центара, у најбољем случају изложен мањем утицају затечене, локалне црквене организације, парохија које су надживеле пустошење простора на којима је пропала власт Римског царства.

Већ у раним почецима хришћанизације (Константин Порфирогенит га ставља у 7. век за време владавине цара Ираклија), међу српским племенима била је видљива тежња која се потпуно уобличила у време Светог Саве: да из покрштавања израсте самостална народна црква која негује посебност и самосталност српског народа, а не да Срби постану другогразредни „обраћеници” покорни туђинима и њиховим империјалним центрима. Из ових разлога ће и рецепција кирило-методијевско мисионарење на народном језику, које ће међу Србе стићи из Паноније и Македоније, бити толико успешна. Истоветни став приметан је и код Бугара, који крајем раног средњег века стварају моћну државу („Прво Бугарско царство”) у чији састав су, као вазали, била укључена како српски племенски савези тако и прве српске државе. Словени у овом периоду почињу да разликују хришћанство од Ромејског царства (Византије), не гледајући више на њега као на „веру непријатеља” који жели да их војно порази и подјарми, већ као вид сведржавног и народног општег просперитета. Међутим, према византијској теократској идеологији која је у нераскидиво јединство повезала Цркву и Царство, крштавање је значило управо укључивање у Царство, улазак у византијски свет, претило је, другим речима, да у њему „раствори” младу бугарску државност. Зато се основна линија целокупне црквене политике Бориса и његових наследника сводила на следеће: по сваку цену добити своју независну и аутокефалну

цркву, која би у Бугарској могла да представља исту „религиозну санкцију”, исти извор светости и чак, апсолутизације државе, каква је у Византији била Цариградска Црква.”¹ Управо ово идеологизовање вере, тој јест њено цезаропапистичко застрањење, избегао је Свети Сава стварајући српску аутокефалну цркву почетком 13. века.

У вековима док Ромејско царство још увек било јако и имало важну културно-историјску улогу, Срби су почели своје израстање у хришћански народ. Геополитичке прилике и утицаји су их сместили између два центра духовне и световне моћи – Цариграда и Рима, сплетом судбинских прилика оба тада већ отуђена од изворног хришћанства у правцу његовог цезаропапистичког (Византија) и папоцезаристичког вида (Ватикан). Српска племена на западу и приморју су због тога више прихватала латинску верзију хришћанства (из Сплитске и Барске надбискупије), док су остали крајеви били знатније изложени грчкој верзији православља.

„Већ у време кнеза Мутимира (851-891) ничу прве православне епархије међу Србима, док се у исто време шири ћилиловски-методијевско мисионарство на словенском језику. Великом византијском реконквистом Балканског полуострва коју је завршио Василије II уништењем Самуиловог царства и делимичним или потпуним потчињавањем већине српских раносредњовековних држава (Рашке, Зете), дефинитивно хришћанизовани Срби дивају потчињени било грчким било латинским црквеним властима. Све до Светог Саве и стицања аутокефалије Срби исповедају своје хришћанство под више туђинских црквених средиште: Сирмијумске митрополије, Салонске архиепископије, Јустинијане Приме, Аквилејске патријаштије и, по Србе најважније, Охридске архиепископије која је имала три епархије (Рашку, Липљанску и Призренску) којима су управљале грчке владике.”²

Остварење сна о народној и црквеној самосталности Срби ће досећи под Немањићима тек након епохалних промена почетком 13. века када почиње да пролази време средњовековних империја а православље улази у раздобље настанка и развоја помесних националних црква које траје до данашњим дана. Непосредан узрок промена биле су новонастале геополитичке прилике: 1204. године Четврти крсташки рат се изметнуо у пљачку Цариграда и рушење Ромејског царства, након чега су крсташи запосели дојучерашње византијске поседе на Балкану и поделили га између себе, стварајући ткз. Латинско царство. Рашка, најмоћнија српска држава тог времена (која је,

¹ Шмеман Александар, *Историјски љуић православља*, Митрополија Цетињска, Цетиње, 1994, 300.

² Гајић Александар, „Светосавље некад и сад”, *Култура Полиса* посебно издање 1/2019 „Свети Сава и осам векова аутокефалности СПЦ”(ур. Деспотовић Љ. и Иванчевић Г.), Култура полиса и Институт за европске студије, Нови Сад, 42.

претходно, апсорбовала Зету и проширила се на исток и југ), чија је више-деценијска политичка самосталност представљала животно дело Стефана Немање, као и васкрсло Друго Бугарско царство – нису се више налазили ни под каквим видом туторства Цариграда. Заокруживање државности немањихке Србије (кроз кокетирање са Римом и папом Ииокентијем III) завршио је Стефан Првовечани. „Оријентација се затим мења, очигледно под утицајем млађег брата Стефановог атонског монаха Саве (...) Ускоро Сава одлази у Никеју, куда је, после разарања Цариграда, била пренета престоница Византијске Империје. У то време Византијци траже себи савезнике против латинских завојевача и за њих је веома важно да не допусте прелазак Словена на латинску страну. Зато они пристају и на аутокефалност Српске цркве и на постаљање Саве за првог Архиепископа. Пошто се вратио у Србију, Сава организује у манастиру Жича центар Цркве. Он дели земљу на епархије, посећује за епископе (рукополаже) своје ученике. Затим свечано проглашава „обнову” хришћанства у Србији. У Жичи се тим поводом сазива црквено-народни сабор, служи посебна служба, после које архиепископ, у име целог народа, свечано исповеда веру, проклињући све јереси. И на крај, последњи чин, логички завршетак свега претходног: 1221. године Сава поново крунише свог брата Стефана Првовенчаног.”¹

Територијално заокруживање самосталне српске православне црве под Светим Савом има јасне геополитичке размере: прве се оснивају нове епископије око важнијих манастира широм немањихке државе ((Хвосно, Полимље, простор Западне Мораве, Топлица, Стон, Превлака), чему се оштро али безуспешно полушава супроставити грчко свештенство предовђено Димитријем Хомјатином, тадашњим охридским архиепископом. „Свети Сава је, у складу са канонима, националну Српску цркву поделио по географским целинама. Особита пажња при томе је обрађена на крајеве који су били верски заостали или су били под утицајем римокатоличке пропаганде. Осим тога, он је обратио пажњу и на национални карактер наше Цркве. У Призрену је пре његовог доласка био епископ Грк кога је поставио Охридски архиепископ, па га је Свети Сава приморао да поднесе оставку и на његово место је поставио епископа Србина. Поред старих епископија у Расу, Призрену и Липљану, основане су још две на Приморју – Хумска са седиштем у манастиру Пресвете Богородице на Стону и Зетска са седиштем у манастиру Светог Архангела Михаила на Превлаци код Котора, као и шест епископија у унутрашњости Србије (Жичка, Хвостанска, Будимљанска, Дабарска, Моравичка и Топличка). За епископе нових епархија Свети Сава је поставио своје ученике монахе – аскете Хиландарце и предао им аутентичан

¹ Шмеман Александар, *Историјски љути љавославља*, Митрополија Цетињска, Цетиње, 1994, 307-308.

препис свих црквених књига, одредивши да се преписи по епархијама могу вршити само из тих аутентичних примерака. Епархије су биле подељене на протопопијате, чија је дужност била непосредно просвећивање народа, крштавање и венчавање. На тај начин се, преко јачања Цркве и сакрализовања породице, јачала и сакрализовала сама држава (...) То је и време одржавања црквеног сабора у Жичи на коме је Свети Сава још једном утврдио основе праве вере, проклевши све јереси. Сва епископска седишта постављена су у манастирима, местима молитве и поста и духовним тврђавама, која су тако и просторно, дакле геополитички, одређивала српску нацију.¹

Наредних два и по века српска црква и српска средњовековна држава расту и јачају паралелно, руку под руку, што је представљало синергијски резултат освојене политичке и државне самосталности. Црква благосиља државу Немањића, а ови јој нештедице узвраћају подизањем манастира и њиховим ктиторством, као и укупном јачању црквене организације на целом простору којим владају. Држава и црква тако постају испреплетени у симфоничан однос (незабележен у историји европског средњег века), никада сливени и никада раздвојени – са практично истоветним геополитичким, територијалним опсегом. „Период Архиепископије Српске цркве траје од 1219. до 1346. године. На трону Светог Саве променило се дванаест архиепископа у време најпознатијих наших краљева из династије Немањића. Седиште Цркве је најпре било у манастиру Жичи, а убрзо је, 1253. године, због опасности од Татара и Кумана пренето у метоу манастира Жиче, у Пећ, на улазу у Руговску клисуру, на безбедније и сигурније место. Сви архиепископи на челу наше Цркве били су искусни духовници и монаси, који су пре тога боравили као игумани у манастиру Хиландару или Студеници.”² Дакле, премештање црквеног средишта било је последица геополитичких прилика и погодовало је даљем територијалном ширењу српске државе на југ и југоисток које се одиграло у првој половини 14. века.

Половином 14. века, са пандемијом куге („црна смрт”), низом устанака и ратова који ће изменити лице тадашњег света, почиње разобље велике кризе средњег века које улази у своју позну фазу. Уочи и током тог периода, немањићка Србија почиње да оступа од свог идеала – народне државе и почиње да се претвара у Српско Царство које смера да одмени никада у пуном виду опорављено РOMEјско царство (Византију) на Балкану. Уз пропратно дизање српске цркве у рана патријаршије, српски империјални покушај доводи до раздора са Цариградском патријаршијом. Ова баца анатему на цара Душана,

¹ Познановић Жељко, *Српска идеја*, Београд, Слободна књига, 1999, 102-103.

² Поповић Радомир, *Крајњак ђреплед српске Цркве кроз исијорију*, http://www.spc.rs/sr/kratak_pregled_srpske_crkve_kroz_istoriju_protojerej_dr_radomir_popovic приступљено 01.11.2020.

српског патријарха и цели народ. Тек након што Турци овладају великим простором на Балкану, поготово након српског пораза на Марици (1371) и погибије браће Мрњавчевића, раскол између српске цркве и Цариградске партијаршије бива превазиђен а анатема повучена. Доцкан, јер Турци прете да овладају целим Балканом, стављајући, уз остале православне народе на њему, у тешки положај и српску цркву и остатке српског царства подељеног међу несложним великашима.

Геополитички удар са југоистока дроби све пред собом. Српске области падају прво у вазални однос, да би касније биле прогутане од стране Османлија. Епархије српске цркве такође потпадају под власт муслиманских завојевача. У овим приликама тежиште онога што је остало од самосталне државе и цркве помера се на север, ка Поморављу и Подунављу. На исти начин се померају и назначајнији манастири као духовна средишта српског народа. „Са постепеним уништењем српске средњовековне државе и њеним покоравањем од стране Османлија, тешке штете трпи и црквена организација чије се целокупно подручје до краја 15. века (тачније 1496) нашло под турском влашћу. У условима ропства Црква дели судбину целокупног народа, према коме Османлије имају однос као према (како то прописује Куран) зимијама (народима књиге), својеврсним поданицима другог реда. Конкретну политику према хришћанима и њиховим црквеним јерерхијама Османлије формирају на основу опротунистичких процена и интересних пројекција.”¹ Османски султани остављају самоуправу хришћансим црквама, сматрајући њихове поглаваре народним вођама, „етнарсима” који за рачун султанаа треба да скупљају харач и представљају интересе сопственог народа пред Портом. Ово користи Цариградска патријаршија као најмоћнија (и средишту Османлија најближа, такорећи „уз њене скуте”) православна јерархија тог доба да прошири своју власт на до јуче самосталним православним црквама и народима на Балкану. „Одмах после пада деспотовине којом је владала династија Бранковића, већ крајем 15. века, грчка Охридска архиепископија, уз помоћ турске власти, ради на одузимању аутокефалности Српске Цркве. Српски митрополит смедеревски Павле се, двадесетих година 16. века, са епископима Србима супротставља овом разарању националне Цркве, због чега га охридски архиепископ Прохор на помесном сабору своје архиепископије, 1532, изопштава као „непослушног”. Митрополит Павле поткупи Турке да ухапсе Прохора и привремено обнови српску аутокефалију, да би јула 1541 Охридски архиепископ, удружен са цариградским патријархом, успео да од султана издејствује укидање наше црквене независности и припајање свих српских епархија Охриду. На митрополита

¹ Гајић Александар, „Светосавље некад и сад”, *Култура Полиса* посебно издање 1/2019 „Свети Сава и осам векова аутокефалности СПЦ”(ур. Деспотовић Љ. и Иванчевић Г.), Култура полиса и Институт за европске студије, Нови Сад, 44.

Павла је бачена анатема, тако да он мора да бежи у Русију и Влашку, чији га војвода Јован Радул назива „човеком исправним и верним”, дајући му правода скупља милостињу за српске манастире.”¹

Међутим, у 16. веку долази до великог обрта у коме Срби користе повољне политичке прилике да обнове своју пуну црквену самосталност (Пећка патријаршија) уз помоћ врха Османлијске власти, када су већ државу изгубили. Тако српска црква одмењује српску државу у дугим годинама турског ропства, одржавајући духовни и културни идентитет Срба на свим просторима које су настањивали, а који су, осим мањих изузетака (део далматинског приморја) пали под турску власт. „Кључну улогу у том послу одиграо је велики везир Мехмед (Мухамед) Соколовић, потурчени Србин из села Соколовића код Вишеграда, васпитаник манастира Милешеве који је у познатом "данку у крви" као дете одведен у Турску и тамо примио ислам. Напредовао је у служби као потурчењак и постао велики везир (први министар). Његовом помоћи Патријаршија је обновљена 1557. године, а први патријарх тада обновљене патријаршије постао је његов брат Макарије Соколовић (1557-1571). За Србе и њихову Цркву то је велик догађај. Пећка патријаршија је сада духовно објединила све српске етничке просторе, па чак и шире (делови Бугарске и Угарске). Обновљене су и основане нове епархије којима су обухваћени и расељени Срби: Требињска у манастиру Тврдошу, Пожешка у Славонији, Марчанска, Јенопољска, Вршачка, Будимска, пре тога Сремска... Било је укупно око 40 епархија на широком простору од Будима до реке Дрима у Албанији и од западне Бугарске до Јадранског мора. Положај хришћанске цркве сада је био лакши. Дозвољена је обнова и изградња нових цркава и манастира. Подигнута је из темеља пећка припрата и потом живописана. Живописана је грачаничка припрата, изграђени су овчарско-кабларски манастири. Положај српског патријарха био је сличан положају цариградског патријарха у Фанару. Он је постао "милетбаша" (вођа народа, етнарх) са великим и световним овлашћењима према хришћанским поданицима. Предлагао је на Порти избор митрополита и епископа, пресуђивао је спорове међу свештеницима, убирао порез од народа за годишњи данак султану, решавао брачне спорове у хришћанским породицама, имао право наслеђа код оних који умру без законитих наследника (право кадуцитета).”²

Стање у коме „црква одмењује државу у већој, страниој држави” потрајаће више од два века, до половине 18. века, а промениће се тек са потпуном

¹ Димитријевић Владимир, *Између Вашињихона и Вајихкана – Свјетосавска Црква на расцеђу историје*, Лио, Горњи Милановац, 2012, 12.

² Поповић Радомир, *Крајак њекег српске Цркве кроз историју*, http://www.spc.rs/sr/kratak_pregled_srpske_crkve_kroz_istoriju_protorej_dr_radomir_porovic приступљено 01.11.2020.

изменом геополитичких околности у овом делу Европе. Наиме, крајем 17. века Османско царство, до тада доминантно на највећем делу Балканског полуострва, почиње да губи дотадашњу надмоћ и доживљава прве велике поразе. Срби користе новонастале прилике да покушају да се ослободе, дижући низ неуспелих устанака против Турака или придружујући се њиховом главном империјалном противнику – Хабзбуршком царству (крај 17. и почетак 18. века). Након неуспеха Хабзбурга да у „Великом турском рату” (1683-1699) поразе Турке и потисну их са Балкана, српски патријарх и део народа прелазе преко Саве и Дунава на север, на просторе које тада почиње да контролише Беч („велика сеоба Срба”). Фанариоте то користе да од султана испослују укидање Пећке патријаршије и овладавање њеном црквеном јерархијом. Ово ће им поћи за руком тек дугорочно, након више етапа. Номинално последњи пећки патријарх био је Грк, Калиник II (који је са престола отерао преходног патријарха, Србина Василија Братића) који је званично затражио њено укидање, у чему су га свесрдно подржале грчке фанариоте. „Патријарх Василије нашао је прибежиште у Црној Гори, код владике Саве Петровића, који у једном извештају из 1776. године пише са којих епархија су отерани Срби архијереји (Самоковска, Штипска, Скопска, Новопазарска, Нишка, Ужичка, Београдска, Босанска и Херцеговачка). Деветорица епископа су покушавала да ову пропаст спрече, али Турци и фанариоти су испунили оно што су наумили. Ипак, светосавски завет чувала је српска Црна Гора, којом управљају митрополити из рода Петровића; они не признају власт Цариграда, као ни Патријаршија у Сремским Карловцима.”¹

Крајем 18. века, несрећним сплетом историјских околности (узрокованим махом геополитичким разлозима) српска црква је са нестанком Пећке патријаршије поделила судбину српског народа подељеног међу страним царствима. У постојећим приликама, постојало је седам мање или више самосталних или туђинским црквама подложних црквених области у којима су живели Срби. Прва је, северно од Саве и Дунава, била Карловачка митрополија (са седам епархија) која је уживала верско-културну аутономију под Хабзбурзима. Друга је била Црногорска митрополија (сачињена од три епархије). Митрополија је била фактички самостална, имајући помоћ Русије (тачније, Московске патријаршије) и она ће представљати заметак будуће црногорске државе. Трећа је била српска црква у Далмацији и Боки Которској (са две епархије) која је, након периода самосталности, прво 1828. године дошла под јурисдикцију Карловачке митрополије, а од 1867. године (након Аустро-Угарске нагодбе) и под јурисдикцију румунско-русинске Буковине. Четврта је била црква у Босни и Херцеговини, под управом Цариградске

¹ Димитријевић Владимир, *Између Вашингтона и Вајњикана – Светосавска Црква на расцењу историје*, Лео, Горњи Милановац, 2012, 16.

патријаршије. Пета је Београдска архиепископија (са пет епархија) која се одвојила од Цариграда 1831 у време када је Србија постала прво вазална кнежевина, а потом и независна држава. Шеста је Стара Србија и Македонија (са шест епархија) која је била под јурисдикцијом Цариградске патријаршије, а седма српска Црква у САД која је настала крајем 19. века са изградњом првих храмова од стране српских емиграната на америчком тлу.

Поновно уједињење српске цркве одиграло се тек након сукоба два војна блока (Антанте и Централних сила) у Првом светском рату и геополитичког прекомпоновања Балкана које је уследило са настанком Краљевине СХС (касније Југославије). Новонастале геополитичке прилике и политичка моћ Карађорђевића у тадашњим међународним односима приморале су Цариградску патријаршију да својим „томосом” одобри обнову и обједињавање светосавске аутокефалне српске цркве. Ово је потврђено одлуком Архијерејског сабора у Сремским Карловцима (30. августа/12. септембра 1920) када је Српска православна црква подигнута на степен патријаршије и која, у неизмењеном канонском поретку, траје до данашњих дана.

Међуратни период био је време обнове и снажења, али и неспоразума између српске цркве и прве југословенске државе. Управо у кризним околностима, када је дошло до верског опадања у једном делу народа услед захукталих процеса модернизације, одигравава се реконцептуализација светосавља уз њетово јасно термилошко и садржинско одређење. „У време патријарха Варнаве (Росића) (1930-1937) донет је Црквени устав (1932). Основане су Загребачка и Мукачевско-прјашевска епархија. Између 1931 и 1947 српска црква је имала 27 епархија и викаријат у Скадру. Црквени живот је покренут у свим областима. Подигнута је данашња зграда Патријаршије у Београду, као и манастир Ваведење у Београду и многи храмови. Започет је и храм Светог Саве у Београду (1935). Патријарх Варнава се одлучно успротивио великим привилегијама Римокатоличке цркве у Југославији (конкордатска криза), које су ишле на штету православних и осталих вероисповести. Преминуо је изненада ноћу 23-24, јуна 1937, године у време изгласавања Конкордата у Народној скупштини. Свети архијерејски синод је такође био против владиног предлога. Касније је влада повукла Конкордат. Патријарх Гаврило (Дожих) [1938-1950] саградио је Патријаршијску библиотеку у Сремским Карловцима и зграду интерната за студенте теологије на Карабурми у Београду. Убрзо је избио Други светски рат. Патријарх и Синод су били против приступања Тројном пакту. У току овога рата (1941-1945) убијени су: митрополит дабробосански Петар, епископ бањалучки Платон, епископ горњокарловачки Сава, чешкоморавски Горазд. Убијено је 515 свештеника, монаха и вероучитеља. Године 1942. мошти св. кнеза Лазара и других светитеља пренете су из фрушкогорских манастира у Београд. Патријарх Гаврило је био заробљен, најпре у манастиру Раковици, Војловици, а затим

у логору Дахау у Немачкој. За све време рата, до повратка, замењивао га је Свети Синод са скопским митрополитом Јосифом (Џвијовићем) на челу.”¹

После Другог светског рата, СПЦ је била изложена жестоком прогону од стране нових власти ношених атеистичким ресентманом. И поред гурања на маргину друштва, српска црква је успела да се одржи као целина. Међутим, вероодступништво је у новим приликама у народу је попримило масовне размере. Извршено је строго одвајање државе и цркве, а црква не само да није обештећена за страдања које је претпела током рата од стране окупатора и усташких власти, већ јој је национализован највећи део имовине. Поред тога, комунистички властодршци су (преко својих обавештајних служби) систематски радили на подривању цркве, њеном потчињавању или изазивању раскола (раскол епархија на југу земље и стварање ткз. „Македонске православне цркве” и раскол у Америци (кога је изазвао епископ Дионисије)). Већина расколничких покрета подржаних од стране секуларних власти имали су јасне геополитичке циљеве у виду потпуног раздробљавања и одвајања делова народа од своје цркве и њиховог каснијег конвертовања у нове национално-верске идентитета. Временом је, међутим, притисак власти почео да слаби, тако да је, нарочито за време патријарха Германа, СПЦ почела постепено да се опоравља и јача. У том периоду је успешно обновљен рад богословија, основане су нове епархије и црквени листови итд.

Пропаст комунистичког система и СФРЈ као државне творевине показао је да је СПЦ основа народног јединства и главни носилац његовог отрежњења и освешћења: у годинама уочи и током распада Југославија, током „догађања народа”, одиграва се и масовни повратак народних маса вери и цркви, додуше често површно и помодно, али у једном делу и дубински искрено. „Под мудрог пастирском палицом патријарха Павла (Стојчевића), српска Црва је остала верна светосавским идеалима у тешким временим распада земље и серије грађанских ратова који су уследили. Упркос разарањима многих епархија и изгона становништва, српска Црква је остала једини интегративни фактор целокупног српског народа како на просторима бивше Југославије тако и дијаспоре. У најтежим околностима превазиђен је унутарцрквени раскол у Америци (1992), основан је читав низ нових епархија (Британско-скандинавске, Средњоевропске, Милешевске, Бихаћко-петровачке, Осјечко-пољске и Западноевропске), веронаука је

¹ Поповић Радомир, *Крајњак љреплед српске Цркве кроз исијорију*, http://www.spc.rs/sr/kratak_pregled_srpske_crkve_kroz_istoriju_protorej_dr_radomir_popovic приступљено 01.11.2020.

као факултативни предмет почетком 21. века враћена у српске школе а Богословски факултет враћен у окриље Београдског универзитета.”¹

Након распада Југославије, СПЦ је остала једина организација која је очувала своје уређење (29 епархија) на свим просторима где живе Срби. Између осталог и због тога, она се налази пред сталним ударима и искушењима: у многим епархијама ван територија Републике Србије паства СПЦ је опустела и налази се под константим (мање или више прикривеним) политичким притиском режима у другим постјугословенским државама. Ове власти, по правилу уз прећутну подршку великих сила, теже да кроз слабљење српске цркве, изазивање раскола те одрицања од вере и верске конверзије створе климу погодну за етнонационални инжињеринг у којој дојучерашњи православни Срби постају материјал за стварање ткз. нових, „синтетичких нација”.

Најтеже је, свакако, Србима на простору Косова и Метохије. Тамо су (изузев на северу ове покрајине) Срби сатерани у гета, док је њихово културно-историјско наслеђе похарано, често и порушено (око 80 манастира и црква), или је постало предмет покушаја узурпације власти у Приштини које намеравају да га погласе културним наслеђем ткз. Косова. У Северној Македонији ситуација у вези са црквеним расколом са краја шесдесетих година прошлог века још није промењена. Сличан сценарио започет је и у Црној Гори. „Тамошњи режим, градећи свој синтетички национални идентитет на негирању српског и светосавског наслеђа Црне Горе, спроводио је систематску дискриминацију Срба и директно потпомагао пројект стварања квази-црквене организације под именом Црногорска православна црква (коју чине неколико рашчињених свештеника и мањи број неправославних, тј. неверујућих становника Црне Горе) која смера да узурпира тамошње црквене поседе. Режим у Подгорици је ревносно шиканирао тамошњу митрополију Црногорско-приморску, мислећи да ће репресивним мерама и историјским фалсификатима довршити етно-политички инжињеринг и трајно одвојити Црну Гору и њене житеље од (претходно оклеветаног) светосавског српства.”² Доношењем „Закона о слободи вероисповести (децембар 2019) којим је била предвиђена фактичка заплена већег дела имовине митрополије Црногорско-приморске кроз њено „подржављење”, погажени су сви обзири и цивилизацијске норме. Уследио је низ масовних црквено-народних протеста (литација), које су биле пресудне да се готово цео православни народ у Црној Гори

¹ Гајић Александар, „Светосавље некад и сад”, *Култура Полиса* посебно издање 1/2019 „Свети Сава и осам векова аутокефалности СПЦ”(ур. Деспотовић Љ. и Иванчевић Г.), Култура полиса и Институт за европске студије, Нови Сад, 48.

² Видети Раковић Александар, *Срби и религијски интeрвенционизам 1991-2015*, Хришћански културни центар др Радован Биговић, Београд, 2015, стр. 47-109.

окрене против једног режима који је изгубио сваки компас. Ово је директно довело до тога да режим који је имао непрекидан континуитет власти од 1944 до 2020, изгуби парламентарне изборе 30. августа 2020. године. Формирање нове власти свакако ће у знатној мери отклонити притисак и релаксирати односе са митрополијом Црногорско-приморском, односно са СПЦ.

Слични пројект стварања ткз. „Хрватске православне цркве” као инструмента верско-националне конверзије преосталих Срба на простору данашње Хрватске такође је на делу. Осим тога, јављају се и немиле ситуације у којима поједине суседне аутокефалне православне Цркве почињу да претендују на вернике СПЦ те да покушавају да на њен рачун шире своју јурисдикцију. Оне оснивају своје парохије на простору СПЦ супротно канонима (деловање Румунске православне цркве у североисточној Србији према влашком становништву, деловање расколничке струје Бугарске православне цркве у југоисточној Србији и шопско-торлачком простору) итд.¹ Сви ови удари имају јасне геополитичке конотације потпомогнуте како од стране суседних држава и њихових политичких елита тако и њихових покровитеља међу великим силама. Посебно велику опасност по СПЦ и њен територијални опсег представља делатност савремених фанариота Цариградске патријаршије. Мотивисана борбом за голи опстанак у окружењу посткемалистичке, неоосманске Турске и обећаних бенефита у православном свету (јурисдикције над свим православним у земљама Запада, пре свега у САД), Цариградска патријаршија се у потпуности претворила у извршитеља геополитичких планова атлантиста. „Она се неканонски меша у постојеће црквене расколе (пре свих на простору Украјине, али и на другим просторима) представљајући се као врховни арбитар, при томе не поштујући раније успостаљен канонски проредок и стечену аутокефалност.”² Једном речју, Цариградска патријаршија се понаша, све више и све отвореније, у папоцезаристичком кључу.”³

¹ Исто, 153-318.

² Видети интервју владике Бачког др Иринеја Буловића, „Несаломив је дух српског народа”, Печат бр. 551, 28.12.2018, <http://www.pecat.co.rs/2018/12/episkop-backi-irinej-bulovic-nesalomiv-je-duh-srpskog-naroda/> приступљено 02.03.2019.

³ Гајић Александар, „Светосавље некад и сад”, Култура Полиса посебно издање 1/2019 „Свети Сава и осам векова аутокефалности СПЦ”(ур. Деспотовић Љ. и Иванчевић Г.), Култура полиса и Институт за европске студије, Нови Сад, 49.

Основе одлике српског идентитета и његове стратешке културе

Већ дуги временски период у вези са српским културним идентитетом и његовим стратешким опредељењем у јавности постоји конфузија изазвана његовим различитим вредновањима, предрасудама, незнањем, па и злонамерним тумачењима. Неретко, српски културни идентитет се јавно дисквалификује као неподобан за успостављање плодотворних односа, неизграђен и незрео услед својих инхерентних особина, а често и као заостао у односу на савремене културне токове. Мањи али још увек донекле утицајан део српске јавности га негативно приказује као носиоца митске свести и архаичног поимања друштвених односа. Њен гласноговорник историчарка Латинке Перовић тврди: „Вредности западноевропске цивилизације: индивидуализам, владавина закона и правна држава – инкопатибилни су са циљевима српског национализма. Ослођен на Русију, као центар православља и словенске цивилизације, српски национализам је увек био привржен једнакости, саборности, народној држави која је иста што и друштво. Заосталост је, заправо, идентитет (...) Епохалне промене у свету постале су за српску националистичку елиту питање живота и смрти. Никакав технолошки напредак, модерне идеологије и обавештеност не могу да значе прогрес ако се митска свест одржава као пожељно стање „националног бића”.¹ Други, међутим, проблем српског идентитета не виде у митској свести него у светосављу, кога сматрају главним упориштем антикомунизма, антијугословенства и негативног става према глобализацији.² Томе се придају и оптужбе за етнофилетизам, преузете из црквеног вокабулара.³ „Српска православна црква, сматрајући саму себе за највећу жртву комунистичког поретка, ставља у заграде универзалне поруке еванђеља, настојећи да заузме што важније место међу предводницима националне борбе, клизећи у филетизам који су сами црквени оци прогласили за – јерес. Национална борба охрабривана је и демонстрацијама растуће снаге СПЦ, рецимо, процесијом моштију кнеза Лазара, средишње фигуре косовског мита, управо оним крајевима у

¹ Latinka Perović, реч на промоцији књиге Olivera Milosavljević “U tradiciji nacionalizma”, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji), Beograd, 2002. www.helsinki.org.yu

² Види: „Српска православна црква и нови српски идентитет”, Хелсиншки одбор за људска права, Београд, 2006.

³ Појмом „етнофилетизам” се означава се модерно застрањење у православним црквама која се испољава као религијски национализам, који је осуђен на Сабору у Цариграду 10. 09. 1872. Етнофилетизам је осуђен као јерес јер поставља националистичке идеје изнад јединства вере и одступа од територијалног принципа организовања помесних цркава који је, од одлука првих Васељенских сабора, канонска основа аутокефалије.

којима ће се разбуктати најжешћи ратни сукоби,”¹ Из ових разлога светосавље се оптужује да код Срба представља основу ретроградних ставова који теже ретрадиционализацији целокупног друштва виђеног као погрешно историјско-цивилизацијско и геополитичком усмерење које стоји на супрот „свему ономе чему тежи сав нормалан свет”. „Светосавље се описује као вјерско-политичка идеологија, зачета у Српској Православној Цркви (СПЦ), којој је циљ стварање етнички и вјерски хомогене Велике Србије на великом дијелу Балкана, укључујући и највећи дио данашње Хрватске. Сматра се да је светосавље првенствено уперено против Хрвата, Бошњака, Албанаца и других несрба и неправославаца, с циљем њихове србизације и православизације, или исељења. У темељу светосавља стоји идеја о обнови српског Царства цара Душана, те идеја о Србима као изабраном небеском народу. Одбацивање свега што није српско и православно, западне културе и цивилизације, те антисемитизам, главне су карактеристике светосавља. СПЦ је у идеологији светосавља национална Црква, подређена интересима српског народа и државе Србије.”²

Насупрот оваквим виђењима, српски културни идентитет посматран у свом историјском развојном току има знатно другачије карактеристике. Од времена Немањића опредељена за византијско-православни културно-цивилизацијски круг, српска светосавска култура је била стално изложена знатним спољним утицајима. Према свима њима она се односила отворено али и флексибилно, увек са дозом резервисаности, критички их проверавајући кроз своја основна уверења и искуство. На то нам указују и најшири видови стваралаштва у Немањићком периоду. „Све што је издржавало ову проверу, било да је реч о технолошким (рударство које су донели Саси, венецијанска банкарска достигнућа) или, пак, интелектуално-културним утицајима, без већих проблема је прихватано и практиковано. О томе најбоље сведочи средњовековно српско стваралаштво у своја три најизраженија облика – живопису (сликарству), књижевности и архитектури. Тако нам, рецимо, развој архитектуре говори о наизменичним утицајима који су доприносили сменама грађевинских стилова у Србији. Рашки стил нпр. има приметне утицаје романичног Запад које уклапа у византијски план једнобродних цркава и литургијску намену простора, док следећи, српско-византијски стил даје особене домаће печате утицајима ткз. "византијске ренесансе" Палеолога. Трећа архитектонска фаза – моравски стил даје посебан домаћи печат архитектури, прихватајући и китњасте, оријенталне утицаје које је доносио ислам, са ренесансном уметношћу, која је у то доба била на Западу на врхунцу. Слични

¹ Popov Nebojša „Srpska dramedija”, Republika br. 155-156, Beograd, 1997

² „Što je to svetosavlje?”, Upoznaj pravoslavlje, 6. Srpanj. 2017, <http://orthodoxhr.blogspot.com/2017/07/sto-je-to-svetosavlje.html> приступљено 01.03.2019.

се утицаји могу приметити и у другим уметностима.”¹ Оно, међутим, што је се у односу на хришћанску срж српске културе показивало проблематичним или је превредновано, и, тако измењено, делимично усвајано, или је, ако би се то показало неуспешним, одбацивано.

Описана одлика српског културног идентитета је јасно уочљива у свим фазама и свим околностима у којима се српски народ налазио, геополитички „притиснут” различитим видовима експанзија и суочен са различитим видовима утицаја. Тако су, током и након вишевековног турског ропства Срби, мада су живели на простору подељеном између сукобљених царстава, показивали непромењиву културну тенденцију – тврдокорно, грчевито држање за народну, светосавску верзију православља али и јасну пријемчивост за пристижуће културне утицаје са свих страна, између којих је градила баланс, контратежу. На тај начин је млада српска грађанска класа у Хабсбуршком царству, све ради очувања сопственог идентитета, без бојазни прихватала утицаје католичког барока (у сликарству, архитектури, па и књижевности) увек при томе користећи као противтежу утицаје са руског, тј. украјинског поднебља. Војвођански зоографи (Калиник, Арсеније, Григорије Стојановић, Теодор Крачун) прворазредни су доказ плодотворности ове синтезе. Милорад Павић ову, привидно парадоксалну позицију по питању барокне књижевности (која нам истовремено даје парадигматичне путоказе за најшире карактерисање тадашње српске културне отворености), објашњава на следећи начин: ”Када је српска књижевност хтела да се осамостали од црквеног руско-словенског утицаја и упрегне све своје снаге да афирмише народни српски језик у усменом песништву, она се окретала западу, и била”отворена према западним утицајима”. Али када је, у циљу опстанка читаве културе и православне духовности и идентитета, требало бранити национални супстрат целокупног народа, а против све веће и пратеће опасности од смишљене политике католичке цркве да најпре поунијати Србе, а онда их сасвим преведе у католичанство, тада су се српска књижевност и национални гениј окретали Русији и Украјини, користећи православље као ”одбрамбени механизам против агресивности званичне религије Запада”.²

Пријемчивост за савремене утицаје и њихово селективно усвајање, уз превредновање у складу са својим потребама и зарад својих циљева, једна је од главних одлика српске културе почетком модерне епохе. Тако је романтичарски покрет, настао на западу Европе а усмерен на проучавање народне прошлости и њеног наслеђа, био оберучке прихваћен међу Србима како би се уз његову помоћ очувало народно наслеђе, али и помогло у величању

¹ Александар Гајић, „Проблем српског културног идентитета”, *Културна историја у Србији*, НСПМ – посебно издање, Београд, 2008, 138.

² Petrović Sreten, *Kulturologija*, Ћигаја, Београд, 2005, 224.

слободарског духа зарад националног ослобођења од страних, вишевековних завојевача. На сличан начин је у Србији крајем 19. века био усвојен и реализам као уметнички правац у коме су, обојено националним стремљењима и светосавским духом, почела да настају врхунска дела.

Истоветне тенденције могу се пратити у свим фазама настанка и развоја модерне српске државе изнедрене из великих устанака против Османског царства. Градећи свој институционални оквир, српска држава лако је усвајала најновије тековине тадашњег европског парламентаризма, посебно по оним питањима који су одговарали слободарским тежњама за једнакошћу међу дојучерашњом рајом. „Устави попут Сретењског или Намесничког, са својим институционалним решењима преузетим од француског и белгијског модела, предјаче над конзервативним устројствима велике већине тадашњих европских држава. Србија као балкански Пијемонт постаје простор сталне имиграције Срба пречана и многих других балканских етноса (Грци, Цинцари, Власи) који, бежећи од безвлашћа „болесника са Босфора“ али и хабсбуршког бирократског царског апсолутизма, у њој налазе уточиште, добро се уклапајући у нову средину и поступно се добровољно асимилијујући са домаћим становништвом. Српска отвореност ка савременим утицајима и њено слободарство као израз својеврсног споја конзервативног либерализма и егалитаризма, нерадо је виђана и критикована и на истоку и на западу. Константин Леонтијев, мислилац окренут идеализацији руског самодржавља, са негодовањем гледа на ове особине Срба и, ношен искључивошћу, износи тврдње да они „...уопште узев, врло лако прелазе, када је реч о животу и најопштијим стварима, из епске једноставности у крајњу простоту савремене либералне грађанштине. Сви они, уосталом, живе слепо се клањајући демократској либералној конституцији.“¹”²

Из светосавске народне традиције – народне државе и народне цркве, а у специфичним историјским и геополитичким приликама, изнедрен је и специфичан концепт народне одбране и њене стратешке културе. За прецизније одређивање њених геополитичких димензија потребно је разумети основне представе које оваква културно-стратешка позиција садржи. Миломир Степић, истакнути савремени српски геополитичар, геополитичко одређивање српске стратешко-културне матрице види као низ одговора на постављена питања: „Прво питање јесте каква је српска геополитичка самоспознаја? Постоји ли јасна колективна национална свест о егзистенцијалној важности геополитичких знања и деловања? Уважава ли српски народ вредност простора „по себи“, те значај управљања, контроле, одбране и уређења

¹ Леонтијев Константин. *Византизам и словенство*, Логос Ортодокс, Београд, 1994, 59.

² Гајић Александар, „Проблем српског културног идентитета“, *Културна историја у Србији*, НСПМ – посебно издање, Београд, 2008, 139.

припадајућег простора? Имају ли Срби изграђен геополитички идентитет и доживљавају ли себе као телурократски, таласократски или интегрално „кодиран” народ? Како је у национални дух уграђена Србија у садашњим границама, како актуелни српски етнички простор, а како српске земље као историјски континуум, те како се прихвата несагласје њихових граница? (...) Друго питање јесте како Срби геополитички идентификују друге? У првом реду, то се односи на постјугословенске републике и суседне етничке колективитете, те остале балканске народе и државе. Ништа мање важан је и српски геополитички опажај регионалних и великих сила, религијско-цивизацијских целина и политичко-економско-војних интеграција чији се интереси и сфере утицаја укрштају на Балкану (...) Треће питање важно за националну стратешку културу јесте како други геополитички перцепирају српског чиниоца?”¹

Српску стратешку културу одликује изузетан осећај самосвести, слободарства и спремности за жртву за идеале слободе при супростављању неправди и голој сили туђина и свих оних који му служе. Самобитност, пре свега, подразумева пуну културну и политичку слободу, никако потчињеност спољним центрима моћи, укључујући и оне духовне, ма колико нам изгледали или били културно-цивизацијски, односно вредносно блиски. Ово је кључна одлика српског идентитета и српске стратешке културе: за разлику од већине околних народа који са својим културно-цивизацијским опредељењима мање или више отворено заузимају став спремности и на политичке и духовно-културне видове добровољног потчињавања својим „матикама”, духовним и империјалним средиштима, код Срба ово никада није био случај. Док Хрвати (па и Словенци у знатној мери) свој центар виде у Ватикану а своје цивилизацијску позицију доживљавају као периферну, смештену на пограничје средњеевропске геополитичке зоне, или док балкански муслимани листом свој културни и политички центар проналазе у Истанбулу – Срби себе никако не доживљавају као нечију испоставу нити периферију. Као што Срби своје православно опредељење у средњем веку никада нису хтели да виде као инструмент политичке потчињености Константинопољу (Византији, тј. Ромејском царству) већ су се, упркос јасном духовном и цивилизацијском опредељењу, увек борили за своју самосталности против свих оних којима је оно било само средство у циљу подвлашћивања, тако ни данас Срби не могу да себе и своју улогу виде као ничију периферију, губернију или испоставу, ма колико са неким били културно и историјски блиски, попут Русије.

¹ Степић Миломир, „Геополитички темељи српске стратешке културе”, *Војно дело*, бр-8/2019 ГОДИНА LXXI, Министарство одбране- Институт за научне информације. Београд, 2019, 170-171.

Самобитност и слобода у српској стратешкој култури се врхунски вреднују, али у оквирима хришћанског морала који духовне, „небеске” вредности претпоставља земаљским, пролазним и материјалним добрима. Политичка и војна савезништва, државни интереси и могући добици (као и супротне појаве – супростављање надмоћном непријатељу и потенцијални губици) никада се не посматрају изоловано и профано, мимо морално-духовних димензија. Целокупна стварност, напротив, самерава се интегрално, целовито: хришћанским, „небеским аршинима”, будући да преовладава убеђење у коначни тријумф правде засноване на жртви, а привремености сваког овоземаљског успеха који није морално подупрт („Земаљско је за малена царство, а Небеско увек и до века”). Када се реал-политички интереси подударе са моралним осећањем и праведношћу мотива, борбени дух српског ратоводства је ванредно висок и поприма жртвено-херојске размере, без обзира на однос снага и шансе за успех ослободилачких и слободарских циљева датих стратегија. О томе сведоче епопеје из два српска устанка, Првог светског рата и одбране Косова и Метохије 1999. Када се, међутим, реал-политички разлози разилазе са моралним осећањима, Србима недостаје ентузијазам да следе политике које своју пробитачност граде на мањку морала (нпр. пораз у српско-бугарском рату 1885, народно окретање леђа Пакту са силама Осовине 27. марта 1941 коју су ангосаксонски таласократи вешто искористили за државни преврат итд). Чак и када „духовни” идеали правде и слободарства доживе своју секуларизацију и послуже другачијим, профаним идеолошким циљевима – они још неко време бивају снажно „погонско средство” изразите борбености (нпр. у случају партизанског покрета у Другом светском рату).

Савезништва из нужде или интереса из перспективе традиционалне српске стратешке културе су оправдана само ако не иду на уштрб праведности и сржи слободарства, тј. опстанка базичних моралних вредности или раније извојеваног степена слободе/аутононости; она се увек сагледавају контекстуално у односу и на овоземаљске прилике и морално осећање (праведност). У том смислу, погледи српске традиционалне стратешке културе са одобравањем гледају на вазална савезништва Срба страним завојевачима као на „нужно зло” којом се чува самобитност, народни обичаји и морал (нпр. наизменично служење деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића Турцима и Угрима, служење „граничара” са обе стране турске границе сукобљеним царевима како би се очувале црквено-народне привилегије и аутономија). И поред тога, Срби су несклони дуготрајним, формалним савезништвима и опредељивањима која воде у сврставања у таборе а који пренебрегавају посебност и моралне оквире деловања зарад постизања стварних или наводних политичких циљева.

Упркос јасно израженој националној самосвести, међу Србима су геополитичка знања и деловања недовољно освешћена. Она функционишу више на

нивоу инстинктивних осећања и афекта везаног за просторе који се осећају „својим”, него што представљају израз рационалног промишљања вредности простора, његовог уређења, контроле и планирања одбране. Разлог томе је недовољна изграђеност оних институција које би требале да се овим баве и, последично, преосвећују шире народне слојеве у овом правцу, али и квалитет самим управљачких слојева српског друштва који је последица дугодеценијске негативне селекције и рацепа унутар елита (о чему ће нешто касније бити више речи). Елите, по правилу, занемарују геополитичка знања и резоновања у политичким делатностима, будући да се у њима најчеће руководе много ужим, прозаичнијим (најчешће – личним материјалним) интересима.

У погледу геополитичке самоидентификације и идентификације других, пријатеља и непријатеља, традиционална српска стратешка култура такође има изражено али и недовољно јасно испрофилисано осећање на основу кога врши ова одређивања: Срби себе доживљавају као историјским и географским приликама изразито континенталан/телурократски одређен народ који се пореклом, језиком и духовно идентификује са просторима словенске прапостојбине, тј. са руским/евроазијским Североистоком. Са њим, српска стратешка култура неумитно предосећа, она има исте пријатеље и непријатеље, исте тежње ка очувању језгра својих територија и тежњу приступа морима, има исту судбину и развојне цивилизацијске фазе.

Читав низ сличности између Србије и Русије (тј. Срба и Руса), и геополитичких и културно-историјских, иако наслућен – још увек није освешћен до нивоа јасних увида: „Русија заузима централно, доминантно место у срцу („Хартланд”) евроазијске континенталне масе, са запада досежући европски, потконтинентални римокатоличко-протестантски свет а на југу и југоистоку оријентални свет средњеазијског ислама те далекоистичних цивилизација и њихових традиција. Србија, смештена у централном језгру Балканског полуострва („Србија као балкански Хартланд”)¹ што повезује Средњу Европу и евроазијске степе са Средоземљем и Блиским истоком – у истом односу, али умањеном размеру, стоји према свету Запада (у својој средњоевропској варијанти) и свету ислама на свом доњем боку. Смештени у веома сличан однос према културно-цивилизацијски истим актерима, оба народа и државе баштине традицију телурократског типа централизоване државе и власти од своје цивилизацијске „родитељке” – Источног Римског Царства, Византије, као и исту духовну оријентацију о којој се старају сестринске, помесне православне Цркве.”²

¹ Видети Степић Миломир, *У вртлогу балканизације*, Службени лист СРЈ, Београд, 2001, 102-108.

² Гајић Александар, „Перспективе српско-руских односа у контексту савремене светске кризе”, *Национални интерес*, бр. 14, (2), Институт за политичке студије, Београд,

Оба народа и њихове државне творевине имале су шест веома сличних фаза историјског развитка: „Кијевски период био је први период руске државе када је она настала из својих раносредњовековних, родовско-племенских државоликих творевина и учврстила се у православљу као основи сопственог духовног идентитета. Уследио је период опадања које се претворило у период „татарског ропства”. Трећи период, онај који се тиче ослобађања од завојевачког јарма и почетка сабирања руских земаља, назива се „московским периодом” када је центар државе померен на север. Наредни период, раздобље „петровске Русије” представљао је епоху јачања царства, са покушајима парирања и досезања снаге империјалних сила Запада, али и превазилажења сопствених, наслеђених структуралних недостатака. Пети је био „совјетски период” (Совјетска Русија), започет, након револуционарног преврата, на социјалистичким идеолошким основама. Након урушавања комунистичке идеологије и распада савезне државе, уследио је шести, актуелни период „постовјетске Русије”. Први период српске историје је доба „немањих Србије”. У њему се, на темељу претходних, раносредњовековних држава, идентитетски (источно православље) и политички ујединила већина српских земаља на Балкану. Након дновековног узлета, са феудалном дезинтеграцијом и косовском погидијом, почиње други „посткосовски период”, који поступно прелази у раздобље „турског ропства”. „Карађорђевићевско-петровићки и обреновићевски период” представља четврто раздобље српске историје. У модерној епохи, Срби, ослобађајући се вековног османлијског јарма, премештају седиште своје државе на север. Они теже да створе друштво европског типа те превазиђу наслеђену заосталост и институционалну разореност као последицу турске власти на Балкану. Овај период се завршава са „империјалном” Југославијом, која, након револуције (која се није, као у руском случају, одиграла током Првог, већ током Другог светског рата), постаје социјалистичка земља. Шести, актуелни период представља епоху након пропасти Југославије као савезне државе и социјалистичке идеологије („постјугословенска”, „постсоцијалистичка” Србија).¹

Српска стратешка култура – нешто јасније него што се геополитички самоодређује – види границе свог опсега, тј простор кога вековима настањују Срби и сматрају га својом постојбином, односно српским земљама. Овај постобински ареал – упркос његовом просторном смањивању и сажимању те фрагментацији у последњих стотину година – није пао у заборав. Он одговара, нимало случајно, оним просторима, историјским покрајинама и регионима које набраја „Химна Светом Сави”, без обзира на чињеницу да су неки од ових простора окупирани, преузети, етнички очишћени и

2012, 66.

¹ Исто, 67.

етно-инжињерингом расрбљени те се код једног дела Срба сматрају изгубљеним. Несагласје које постоји између фактичког стања „на терену” и историјске свести о територијама које заузимају српске земље, међутим, често доводи до конфузије, нејасноћа у перцепцији „шта је чије”, па и до појава малодушности и губитка самопоуздања. Томе често кумују и од споља увезене параисторијске просторне пројекције са јасним геополитичким намерама да се фактичко стање „унормали” и претвори у трајно. Јасно је и српско сагледавање своје постојбине у ширим геополитичким размерама (Балкан), а потом и са простором православне цивилизације смештене на евроазијском континенту. Миломир Степић тачно уочава како се „Срби још увек прво поистовећују са (пост)југословенским простором, иако се заједничка државна творевина угасила пре готово три деценије (...) Некада веома заступљено осећање укључености у Европу све мање се испољава, јер се она поистовећује са ЕУ, која се, пак, негативно односи према српским интересима и испоставља уцењивачке захтеве за прикључење. Поимање српства у оквиру словенства тек се обнавља, али је свест о српском православљу (светосављу) као саставном делу православног света, веома изражена и све снажнија. У повоју је нова, алтернативна „понуда” у виду припадности „суперконтиненту” Евроазији и евроазијству као интегративној парадигми. С друге стране, у српском народу задржала се обласна и регионална самоидентификација, која често поприма размере деструктивне етнопросторне полицентричности, партикуларизма и центрифугалности (Пречани, Војвођани, Херцеговци, Крајишници, Црногорци...).”¹

На сличан начин како се самоодређују, Срби емотивно идентификују и субјекте у свом непосредном окружењу, као и њихова геополитичко-цивилизацијска одређења: нимало случајно Хрвате/јужнословенске католике сматрају Латинима/Западњацима, словенске муслимане/Бошњаке поистовећују са Турцима, док немачке континенталисте и англосаксонске таласократе види као међусобно конфронтиране али једнако непријатељске завојеваче који подупиру све српске историјске непријатеље зарад својих циљева а на непосредну геополитичку штету Срба и српских земаља. Ова интуитивна идентификација на први поглед често делује као одвећ проста симплификација; али, када се мало дубље осмотри – она се показује (уз мања одступања и изузетке) као прилично адекватна.

Посебно је занимљиво да и други крупни геополитички фактори на идентичан начин (само са другим вредносним предзнаком) идентификују Србе као телурократе, „мале Русе” на Балкану итд. „„Велики” имају представу о

¹ Степић Миломир, „Геополитички темељи српске стратешке културе”, *Војно дело*, бр-8/2019 ГОДИНА LXXI, Министарство одбране- Институт за научне информације. Београд, 2019, 173-174.

Србима и српским земљама коју, поједностављено и стереотипно али ипак у основи тачно, сублимира руски историчар Константин Никифоров: „Срби су мали народ са менталитетом великог народа”. Стога „велики” настоје да их „сведу на праву меру”, тј. да их учине безопасним. Кроз призму глобалних и регионалних „играча” тај третман српског чиниоца ипак не досеже више од нивоа геополитичког објекта, који зависи од њихових глобалних концепцијских поставки и тренутних балканских интереса. Тако, римокатолички свет учитава српски простор као *terra missionis*, велике западне атлантистичке силе – као део тампон-зоне од Балтика до Средоземља и експонента Русије на Балкану, Русија – као интегрални део словенско-православне заједнице и исходиште (нео)евроазијског вектора, германски фактор – као сметњу за комплетирање *mitteleurop*-ске доминације и „продор на Југоисток”, турско-исламски блок – као прекид у трансбалканској „Зеленој трансверзали” и бараж неоосманистичком ширењу, надлазећа Кина – као важног посредника на „Појасу и путу”, тј. карику која повезује европске секторе (копненог) „Економског појаса Пута свиле” и „Поморског Пута свиле за 21. век.”¹

*Проблем српске идентитетске расјолоућености, наслеђа
јујославенства и њихових последица на сјрашешку културу*

Да би комплексна природа српске геополитичког положаја и српског идентитета у модерном добу била још замршенија, класични идентитет и, следствено, стратешка култура код Срба током претходна два века доживели су значајну промену, тј. делимичан отклон од својих традиционалних, изворних идентитетских позиција. У питању су пре свега последице крупних историјских ломова услед геополитичког судара крупних играча преко српских леђа који су довели не само до великих жртава и идентитетских конверзија делова српског народа у идентитете подобне инструментализацији ових културно-цивилизацијских и геополитичких стремљења, већ и до делимичне измене идентитета преосталих Срба услед низа насталих слабости и мањкавости.

Наима, још крајем средњег века, падом у Османско ропство, светосавска култура са својим главним особинама била је ометена да израсте и развије се у свом пуном изразу, већ је пресечена баш у периоду када је почела да стасавала. Након тога је, услед тешких околности, отпочео обрнути процес културног назадовања на ниже ступњеве. „Партикуларизација, локализми, разна паганска наслеђа и етно-психолошке регионалне разлике нису дочекале свој

¹ Миломир Степић, „Геополитички темељи српске стратешке културе”, *Војно дело*, бр-8/2019 ГОДИНА LXXI, Министарство одбране- Институт за научне информације. Београд, 2019, 171.

пун, квалитетни преображај јер је он, доласком страних завојевача пресе-чен, да би се у вишевековном интересном исламске доминације на Балкану догодио обрнути процес. Повратак у племенске заједнице, проширена по-рода – задруга, претварање литургијске религиозности у обичајност и повлачење писане и усмене традиције у корист митских, нејасних представа – све то су манифестације општедруштвене регресије узроковане реакци-јама на потчињавање балканског становништва и њихове културе, то јест наметањем власти и образаца културе исламских освајача.”¹ Државне инсти-туције, градски центри, правни поредак, економске везе, друштвене елите и грађански сталежи – све то је исчезло током дугих векова ропства, док су духовност/религиозност, писменост и општа култура значајно опали услед изнуђеног просторног повлачења православне цркве као носиоца темељне духовне вертикале српског образаца културе. Ово је представљало велику потешкоћу за спровођење приступа „резервисане отворености” и стварања контратеже проблематичним утицајима како би се сачувала идентитетска самобитност, посебно у временима када је у глобалним размерама почела да доминира западна цивилизација са својим империјализмом и цивилизатор-ском хегемонијом која је систематски спровођена над свим њој доступним незападним друштвима.

Основни српски проблем био је онај везан за недостатак друштвених и културних предводника/ елита, поготово од времена када је јужно од Саве и Дунава поново створена српска држава. „Покушаји да се она створи били су ометани разним узроцима као што су стални ратови и масовне погубије најбољих слојева друштва (тек формираних да преузму улогу пуне друштве-не изградње) сиромаштво и заосталост, али и услед вишевековне окупаци-је наслеђен отпор сваком облику власти зарад локалних, фамилијарних и личних интереса.”² У овом периоду у узлету су спољни модернизацијски утицаји. Они су поступно разарали строгу патријархалну обичајност која је, такође захваћена кризом, слабила и попримала све формалније, често и лицемерне обресе. То је незрелу српску грађанску класу, која је желела да се отисне из окриља сиромаштва и заосталости, довело до другог екстрема: до опонашања и некритичког усвајања спољних утицаја, чији су се обрасци ефикасности и тежње ка личном успеху спојили са оним најгорим што се представљало као менталитетски „наше”: са личним комплексима, оптере-ћеношћу сујетом и користољубљем које је попримало фарсичне димензије (феномен „покондирене тикве” описан од стране Јована Стерије Поповића).

¹ Александар Гајић, „Проблем српског културног идентитета”, *Културна историја у Србији*, НСПМ – посебно издање, Београд, 2008, 140.

² Исто, 141.

Стремљења ка изградњи модерне српске националне државе и њене културе, услед свега уоченог, у великој мери се претворило у пуко опонашање западних образаца који нису били ни дубински проживљени ни адаптирани, већ незрело имитирани. Без јасне свести о унутрашњој антиномичности целе западне модерности, њеног смера и динамике, а нарочито њеног суштинског одвајања од предмодерних традиција и метафизичких усмерења зарад центрирања на поједине издвојене сфере „овостраног” битисања – српска је држава хитала да под овим преовлађујућим упливима изгради, поред и око државног, и своје културно здање.

У реактивно-конзервативним фазама модернизацијских процеса, односно раздобљима када пројекат модерности на Западу није попримао своје радикалне идеолошке изразе нетрпељивости ка традиционалним културним вредностима, институционални домаћаји некритичког усвајања ових у Србији имали су делимичног успеха. У тим периодима по увезеним моделима грађена национална држава је умерено напредовала. Међутим, и у позадини ових успешнијих плодотворних фаза нарастале су негативне појаве: отуђења припадника виших слојева од народних маса, културни расцепи и презир према сопственом културном идентитету, бујање бирократије, помодарство... Са друге стране, у супротним, радикално-прогресивистичким фазама процеса модернизације, нарасле противуречности доводиле су – комбинацијом унутрашњих и спољних, међународних уписа – до шизофреног стања српског идентитета и културе. Оно је у више наврата ескалирало у идеолошке експерименте делимичног или пуног реконституисања идентитета државно-политичким мерама, а све кроз креирање и наметање новог идентитетског модела који је отворено или прикривено ништио претходно наслеђе и образац културе, интерпретирајући га у новом политичко-идеолошком кључу.¹ Ово је било најупадљивије у случају међуратног, вештачког и у сваком смислу промашеног „југословенског” идентитетског експеримента, који је, полазећи од западних модела „nation building”-а на углавном јединственом говорном подручју, од припадника различитих културно-цивилизацијских творевина покушавао да створи „троимену”, „троплемену” нацију, жртвујући тој идеји већину дотадашњих српских достигнућа и његов идентитет.

Њему је следио наредни, а на њега наслонен, југословенски комунистички образац на кога се, након слома југословенског државног пројекта, наклемало новокомпоновано пост-југословенско западњаштво. Одлике титоистичког југословенства биле су лако уочљиве: „Југословенство је постепено

¹ Детаљније у Александар Гајић, „Глобализација културе и идентитет – о једног локалној заблуди”, Српска политичка мисао, год 16, vol 23, No 1/2009, Институт за политичке студије, Београд, 2009, 117-130

претворено у идентитетско подручје у оквиру кога су се вршили разноврсни видови губљења српског националног идентитета – наводно због ширег општег интереса, а у ствари због личних интереса и натураних комплекса. Наиме, привилегован положај у једнопартијској Титовој Југославији заслуживао се најчешће послушњаштвом – стајањем на линији са партијским одукама у којима се стално преплитало социјално-револуционарно (касније – самоуправљачко) и национално питање. Како је социјалистичка Југославија играла значајну међублоковску улогу у тадашњој светској политици, а главни српски град Београд био је и престоница Југославије, опортунистичко придруживање оваквој политици отварао је врата за успешне каријере и у земљи и у свету (...) Југословенским самоодређењем могло се не само представити притхvatљивијим у очима других јужнословенски националности, већ и отиснути у „велики свет”. Бројним опортунистима је на тај начин југословенство представљало добру шансу и личило им на „виши” колективно-идентитетски степен уз помоћ кога се напушта Балкан (као простор ка коме су били усмерени сви комплексни ниже вредности) и постаје део културно вишег, напреднијег света (наравно, искључиво оног западног). Како је и сама Југославија, са напуштањем државног јединства и са губитком полета који је красио радничко и акцијашко ударништво из времена послератне обнове и развоја, све више почела да привредно стагнира и тавори у конформизму, развлачењу јавних добара, корупцији и живљењу на кредит, тако се и југословенство претворило у својеврсну идентификацију са оваквим видом живљења: са потрошачким менталитетом и јагмом за стицањем материјалних добара без већег труда, са ситним личним ћарима, неодговорношћу, буразерским начином стицања привилегија итд.”¹

У суштини, у свим историјским манифестацијама ових појава – од српског модернистичког западњаштва, преко свих верзија југословенства, до постјугословенског западњачког грађанизма – ради се о тежњи ка антиидентитетском, противнародном усмерењу набеђених грађанских елита. Оне постојећи српски културни идентитет и његов образац виде као превазиђен, крајње негативан и неподобан за живљење у савременом добу. За ове идеолошке модернизаторе суочене са неефикасним „калемљењем” опонашаних а идеализованих туђих образаца и фарсичношћу њихових резултата, извор „непожељност” се проналази у наслеђеној културној подлози и њеним отпорима која никако да прихвати њихова „племенита стремљења”, па је зато сматрају изразом заосталости, провинцијализма и ирационалног примитивизма. Што више бива суочена са неуспехом и неразумевањем, делатност ових друштвених група се брже претвара у ватрену, аутошовинистичку

¹ Гајић Александар, „Српско искуство југоносталгије”, *Историја једне уједноције* – други том, Катена Мунди, Београд, 2018, 583.

мржњу ка овдашњем кулурном идентитету и његовом наслеђу. Насупрот томе, „нереформисани” народ и они припадници његове „креативне мањине” (Тојнби) који не следе модернизаторске пориве увезеног типа, ову културну делатност доживљавају као насилно наметање, као „непожељни” притисак са циљем да се поступно али попуно „преломи”, измени свест и наметне један културни образац који се не осећа својим, већ напабирченим и осиромашујућим. Како овим тежњама ка наметању културних модела „одозго” – од отуђених мањина ка народу – не стоји (силом насеђених историјских прилика) ништа организовано насупрот, а и то што се осећа изворно својим се доживљава као урушено, неартикулисано и потиснуто на маргину, код народне већине често почиње преовладава малодушно схватање о потпуном одсуству сопственог културног образаца и идентитетској дефицитарности.

Отуђене мањине, с обзиром да немају личног морала и храбрости за ванредно тежак геополитички положај у коме се (поново) налази народ коме нерадо припадају, верују да ће отклоном од њега те темељном идентитетском променом народа („променом свести” кроз претходно оцрњивања и одбацивање свега оног што овај идентитет у суштини оличава) одобробољити најутицајније стране силе да их „поштеде” и оставе им њихове личне привилегије да живе „као сав нормалан свет”, наравно под условом да беспоговорно служе туђим геополитичким циљевима и клањају се њиховом нормативном поретку. Све ово се приказује као рационални избор или нужда, или пак обоје. Из ове матрице потичу алтернативни видови српске стратешке културе који, кроз пропагирање нормализације и беспоговорног придруживања великим западним наднационалним политичким и војним интеграцијама, почетком 21. века почињу да доминирају у политичком и јавном дискурсу, без обзира што је њихов одјек у народу маргиналан и, углавном, презрен.¹ Српска стратешка култура се тако нашла у једној крајње несвакидашњој, па и парадоксалној ситуацији: њом, барем у јавној (политичкој, културно-медијској и научној сфери) доминирају алтернативни приступи проглашени и рекламирани за једније реално прихватљиве, то јест прагматичне и оствариве, иако ти приступи у вредносно-емотивном смислу немају готово никакве везе са оним што велика већина народа мисли и осећа а што извире из културно-идентитетског наслеђа на коме треба да почива свака озбиљна стратешка култура.

Ако су југословенска идеја/југословенство као идентитетски експеримент несумњиво израсли (мада су настали у оквиру кроатоцентричног

¹ О алтернативном моделу српске стратешке културе видети: Игрутиновић Милан, „Блумфилдов модел поткултура и могућа примена у разумевању стратешке културе Србије”, *Војно дело*, бр- 8/2019 ГОДИНА LXXI, Министарство одбране- Институт за научне информације. Београд, 2019, 274.

„илирства” у 19. веку) из окриља унутрашњег раскола у српском идентитету, како се, гледајући из перспективе савремене српске стратешке културе, треба односити према таквој Југославији, а како према њеном наслеђу? Треба ли га занемаривати и потпуно одбацити? Да ли га је пожељно некритички држати у свом окриљу као део (макар и по учинцима неповољан) српског државно-историјског наслеђа? Или из њега треба селективно и критички прихватати само оне ствари које су компатибилне и корисне за садашње српске интересе и стратешко-културне пројекције?

Ван сваке сумње је то да је Југославија (и прва и друга) као државна творевина у коју су Срби унели своје ратне победе и државност уз незапамћене жртве више погодовали другим јужнословенским народима него српском. Они су смерали да у Југославији битишу све док се нису стекли услови да се осамостале, идентитетски конституишу и заокруже територије на које су имали претензије. За то време је српски народ у свим издањима ове државној творевине слабио, био више предмет подела него активни субјект, тако да се Југославија, као држава коју је доживљавао „својом”, све више претварала у својеврсни „златни кавез” за спутавање Срба.

Наводна „племенитост” југословенске идеје која је тежила наднационалном уједињавању, увек се мора мерити конкретним, фактичким последицама, пре свих оним геополитичким. „Шта је то „племенито” у вештачком споју историјских, географских, етничких, економских, политичких и других различитости које су произвеле дубоке унутрашње расколе током постојања, а море крви, масовне патње и огромна разарања током „разди-распада”? Зар је „племенито” да интегралистичкој идеологији и заједничкој држави једни (Срби) приложе скупно плаћену ратну победу и своју државотворну традицију, а да је други (Словенци и Хрвати) искористе као спас од последица пораза и „транзитну творевину”?¹ Што је ова држава дуже трајала и мењала своје унутрашње уређење, то је било очигледније да је убеђење да је она, самом чињеницом да обухвата српске етничке просторе, „српска” – све илузорнија. „Територијална подела државе је била несумњиво анτισрпска и огледала се у уважавању „затеченог стања и права потлачених нација” (...) Границе република и покрајина биле су несумњиво неадекватне, махом вештачке и на многим секторима сасвим апсурдне (...) Титоистичко југословенство је, очигледно, веома пазило да се на српски простор стриктно примени антиетнички прицип и да не само републичке/покрајинске, већ и општинске границе пресеку српска компактна подручја, физичкогеографске области, функцијско-гравитацијске целине, економске регионе, ресурсне бесене, саобраћајне коридоре (...) Знатни делови граница трасирани су тако

¹ Степић Миломир, „Геополитички смисао југословенства и југословенске државе,” *Историја једне ушйоије* – други том, Катена Мунди, Београд, 2018, стр. 297.

да српске земље, а нарочито Србија, буду у подређеној геополитичкој и геостратегијској позицији. Врхунац нескривених антисрпских намера бие су две аутономне покрајине које су као „тегови” окачене на северу и југу Србије. Осталим републикама покрајине нису биле додељене, иако је за то постојало много више објективних разлога, Управо унутрашња територијална подела и границе најубедљивије потврђују да се на парадоксалан начин „индукованом српском немоћи „хранила” југословенска моћ, о чему сведочи неформална титоистичка крилатица-водиља: Слаба Србија – Јака Југославија.”¹

Поставља се питање: ако је све речено у вези са Југославијом и југословенством тачно – а јесте, како треба посматрати и вредновати југословенско наслеђе које је преживело нестанак заједничке државе и постало заједничко културно наслеђе јужнословенских народа тако да, заједно са језиком, менталитетом, предмодерним етно-традицијама и начином живота, чини просторе пост-југословенских држава мање или више једним културним простором?²

Пред онима који промишљају српску стратешку културу је избор између две опције: игнорисање и одбацивање југословенског наслеђа или његово прихватање, бављење њиме и покушавање његовог преусмеравања у по себе жељеном правцу. Први избор значи оставање југословенског наслеђа и југоносталгичног сентимента да буде препуштен кооптирању са стране (пре свега, од стране глобалних центара моћи) и претворен у различите видове каналистања социјалног и економског незадовољства широм пост-југословенских простора (ткз. „региона”). „Други избор – избор кооптирања југоносталгије у корист српске идеје је много мудрији и отвара бројне могућности, додуше са крајње неизвесним исходом. Овај приступ подразумева одбијање одрицања од дела сопственог историјског наслеђа које је било уграђено у бившу државу и које је тамо дало разноврсне резултате. Он значи одбрану овог дела своје историје (без обзира колико она заблуда садржавала и до каквих трагичних исхода је довела) од ревизионистичког прекрајања које ће сутра поново бити усмерено против српских интереса. Такође, овај приступ отвара и могућност да се кроз оставштину Југославије утиче на околне јужнословенске народе. У културном наслеђу Југославије Срби су, појединачно гледајући, утиснули највећи печат. Зар га се – због злоупотреба југословенства и његових некадашњих заблуда – треба у потпуности одрећи и препустити

¹ Исто, 311-312.

² Видети: Gajin Igor, "Living Strategies of Dead Identities: Ideological and Psychological Motivation Behind the Expression and Transformation of Identity in the So-Called (Yugo) nostalgic Genre", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, MCSER Publishing, Vol.5 No.22, Rome, September 2014, 441-449.

да га други, поготово они који немају готово никакво сопствено културно наслеђе, присвоје и употребе за своје циљеве?”¹

Озбиљни историјски народи, попут руског или француског, не одричу се проблематичних епоха своје историје (нпр. бонапартизма или совјетске епохе). Увиђајући своје заблуде и застрахења и мењајући их, ови народи користе и спорне делове свог наслеђа да их уклопе у колико је могуће компактан историјско-идентитетски предложак који је складу са њиховом изворним историјском традицијама. Наравно, у случају југословенског наслеђа потребно је, као прво, извршити темељну компаративну анализу српског традиционалног идентитетског образаца и оног југословенског, па увидети која су неприхватљива југословенска одступања од морално-духовних вредности и традиција српског народа, а где је југословенство пригрлило херојско-епски моменант, слободарство и тежње ка народној самосталности из претежно српске историјског предања и, секуларизујући га, инструментализовало га зарад унутрашње и спољнополитичке употребе („туђе нећемо – своје не дамо”, позиција несврстаности итд.). Из овог наслеђа свакако треба преузети само оно што савременој Србији и њеној стратешкој култури може да користи, пошто је на основу њега могуће лако градити свој утицај на постјугословенском простору, али не на основу илузија и промашених идеала, већ руковођен сопственим стратешким рачуницама.

„Срби у целој својој историји нису имали државу која је обједињавала скоро све њене припаднике мимо прве две Југославије. Ни једна српска држава у модерној епохи није била већа и снажнија; ни једна није била у стању да са својим културним достигнућима стоји раме уз раме са најразвијенијим народима света. И други народи су у обе Југославије значајно просперирани крај Срба, некада на српску штету (што се не сме занемарити, али ни превише истицати зарад успостављања будућег утицаја на њих), а некада и на обострану добробит (...) За разлику од руског односа према Совјетском Савезу, Срби имају и потпуно неискоришћено наслеђе прве, монархистичке и, у извесној мери, „српске” Југославије. Она је једнако подобна за реафирмацију и кроз популарну и кроз високу културу и науку. Титова Југославија, у којој је експлодирала масовна култура у хиљаду облика, може да буде коришћена као основа будуће беноволентно настројене регионалне културне хегемоније. Разни културни садржаји из југословенске прошлости, реафирмисани и реинтерпретирани у складу са будућим стратешким пројекцијама, могу послужити не само за неутрализацију антисрпског екстремизма код околних народа, већ и за бројне видове будуће кооперације у којима српска

¹ Гајић Александар, „Српско искуство југоносталгије”, *Историја једне уједињене* – други том, Катена Мунди, Београд, 2018, 586.

идеја може ненаметљиво да буде уткана као један од наистакнутијих израза балканског наслеђа и менталитета.”¹

Савремени балкански геополитички токови и простор за стратешко деловање

Савремени геополитички положај Србије и српских земаља директна је последица великог геостратешког прекомпоновања региона крајем двадесетог века. Оно се, пре свега читовао у „разбираспаду”² Југославије који се одиграо одвајањем и осамостаљењем њених федералних јединица. Све оне су, убрзо потом, стављене под контролу стратешким ширењем атлантистичке алијансе на подручје готово целог Балканског полуострва. „Једним делом неутрална, међублоковска зона, бивши југословенски простор постао је тако полигон постмодерне, неоколонијалне доминације – главни геополитички добитак атлантиста стечен као последица њиховог значајног спољно-политичког и војно-безбедносног ангажмана у постхладноратвском периоду. Степен и видови контроле коју САД и њен млађи партнер ЕУ врше на Балкану су разноврсни – од директног војног присуства, преко вертикалног уплива на постојеће војне, безбедносне, финансијске, медијске и нво структуре, све до употребе класичног, вестфалског дипломатско-политичког утицаја на домаће представнике власти.”³

У периоду током и након распада Југославије Срби су били етнички очишћени са готово трећине свог вишевековног етничког простора. „Потискивање Срба из српских земаља најинтензивније је на југу, југозападу и западу; тај процес је континуиран, а зависно од раних или мирнодопских услова добија различите видове реализације (...) Редуковање и фрегментација српских земаља врши се ради преузимања геополитички кључних зона у којима су изворно партиципирали Срби и спречавања да они уђу у састав јединствене српске државе, која би у својим историјски и национално адекватним границама била најзначајнији фактор на Балкану.”⁴ Потискивањем од

¹ Исто, 587-588.

² Кованица српског геополитичара Милоша Кнежевића коју често користи у својим књигама, попут: *Како помоћи Европи* (1993), *Србија и Европа* (1996), *Балканска ђометина* (1996), *Крстарећа демократија* (1999), *Европа иза лимеса* (2001), *Моћ Зайада* (2005) и другим, као и у бројним стручним радовима.

³ Гајић Александар „У геополитичком процепу: Србија између ЕУ и Евроазијског савеза”, Зборник радова *Србија и евроазијски геополитички простор* (ур. Миломир Степић), Институт за политичке студије, Београд, 2013, 428.

⁴ Миломир Степић, „Срби и етно-демографско окружење – међузависност популационих и геополитичких процеса на Балкану”, *Српско ишћање – геополитичко ишћање*,

запада и југозапада, српске етничке масе се одвајају од приступа Јадранском мору и сабијају у правцу језгра настанка њихове модерне државе – између Дрине, Саве, Дунава, Тимока и Копаоника. По истој логици одиграло се и одвајање Црне Горе из заједничке државе са Србијом, као и насилна сецесија Косова и Метохије из састава Србије. Исход је јасно видљив: Србија и Срби су на прелазу из 20. у 21. век, постали „сабијени” и стављени у својеврсни „геополитички гето”, у „контролисано окружење”. Наиме, од задње деценије 20 века, цело простор Балкана се поново претворио у оно што је био вековима, до периода светских ратова – у простор геополитичких „прекомпозиција и надметања између блискоисточних сила, Средње Европе као стратешког дела Запада и источног утицаја који је у том тренутку био у константном повлачењу”¹. У новом издању поново се делом оживљавају многе димензије некадашњег „Источног питања”: сви „класични” геополитички актери, велике силе различитог културно-цивилизацијског предзнака су ту, као и правци њиховог деловања; на исти политички и културно-цивилизацијски начин су им подложни домицилни народи и њихове државе који се инструментализују кроз међусобну антагонизацију. Утицај англоамеричких атлантиста на Балкану данас је и даље преовлађујући, мада је приметан пораст утицаја и свих осталих геополитичких играча: „средњоевропљана”, евоазијских континенталиста и Оријента (неоосманизма). Све до се рефлектује на државе и народе Балкана, од којих су неки интегрисани у ЕУ и НАТО, док су остали у процесу придруживања.

Атлантисти показују јасне намере да кроз „кризни менаџмент” задрже своју доминанту позицију на Балкану, да осујете и умање утицаје других геополитичких опција. „У војном погледу, циљ Англо-американаца је да потпуно вежу све државне структуре на овом простору за НАТО, прво на највишем нивоу које могу да имају нечланице, а потом и да их уведу у пуноправно чланство.”² Нерешени конфликти и нестабилне прилике служе као извстан алиби за „гутање” земаља Западног Балкана у чланство НАТО алијансе. Да ствар буде сложенија, током претходне деценије у атланстичком табору десила се крупна подела, дубоки раскол унутар тамошњих елита у вези са читавим низом питања: од пожељних вредносних оквира језгра њихових друштава, преко различитих приступа вођења унутрашње (пре свега социо-економске) политике до дијаметрало различитих спољно-политичких

Јантар група, Београд, 2004, 253.

¹ Александар Гајић, *САД и распад Југославије – поглед из двадесетогодишње перспективе*, Национални интерес 2/2011, VII, vol. 11, 65.

² Гајић Александар, „Србија и геостратешки интереси великих сила 1914. и 2014. године”, Зборник „Србија и политика великих сила 1914-2014” (ур. Ђурић Ж. и Кнежевић М.), Институт за политичке студије, Београд, 2014, 121.

концепција. Успоном Доналда Трампа на место председника САД, ова дубока подела (и елита и друштва на самом Западу) на суверенисте/ и глобалисте /”дубоку државу” на Балкан је донела додатне геополитичке последице.”Оне се тичу могућег мањег ревидирања америчког става према балканским актерима, а све у склопу ширег покушаја америчке администрације да донекле поправи односе са Русијом и Ердогановом Турском. Назирући могућност оваквог развоја догађаја, атланстичко-глобалистичкој „дубокој држави” се као одговор намеће даља дестабилизација свих простора уз помоћ потпиривања постојећих спорова и помагања преливања утицаја спољних криза на ове просторе (...) Операционализација овог плана значи поступно појачавање регионалних међудржавних политичких и међуетничких тензија, поново отварање постојећих антагонизама из којих се могу изродити нови конфликти, углавном они ниског и средњег интензитета.”¹ Даља одвијање унутарзападнoг сукоба (и елита и маса) и његова интезификација просторима Балкана само привремено пружа предах, али га дугорочно ставља пред једну од две перспективе: коришћења потенцијала дестабилизације (у случају да су на челу САД популисти) од стране њихових противника зарад заустављања сваког озбиљнијег покушаја ревидирања затеченог стања ствари или (у случају да на челу САД буду глобалисти) обнављања и интезивирања од раније наметнутих (гео)политичких процеса како би се статус кво дугорочно „зацементирао”.

Три остала крупна геополитичка актера за сада покушавају да повећају своје „учешће” у приликама на Балканском полуострву и пројектују на њега своје различите стратешке интересе. Континенталисти – да кроз овај простор повећају своје културно, политичко и економско присуство и изградe енергетске коридоре како би релаксирали односе на простору западног дела „Римланда” са регионалним центрима моћи, повезали се и приближили са њима, заузимајући, тако, дугорочно позицију „централног балансера” у настајућем мултицентричном међународном систему. „Русија простор „братског” Балкана посматра у функцији развијања стратешких геоекономских односа са ЕУ (тачније Немачком), са циљем релативизације утицаја атлантиста и развијања таквих економских веза које ће довести до еманципације ЕУ од атланстичке геополитичке опције. Руско стратешко усмерење базира се на томе да „релативизује позицију „атлантисоване Европе, тј. ЕУ, успостављањем обострано корисних веза; у другој фази, постојала је жеља да се помаже еманципација Европе/ЕУ од САД и њено прерастање у посебни пол моћи у мултиполарном свету; у трећој фази, тежило би се „везивању Европе/

¹ Гајић Александар, „Евроатланске интеграције, Србија и Балкан после „Брегзита: геополитичке околности”, Политика националне безбедности год. IX vol. 14 № 1/2018, Институт за политичке студије, Београд, 2018, 136.

ЕУ („Европског великог простора“) за Русију на партнерским економским и геополитичким основама, четврта фаза би била: Европа/ЕУ у руској интегресној сфери и потенцијално формирање Еврорусије као геоекономско-геополитичког–геостратегијског савеза.”¹ Међутим, атлантистичким инспираторима преврата и сукоба у Украјини реализација ове стратегија до даљег је осујећена. Западни, европски део Старог континента је привучен назад, у прекоатлански „чврст стисак“, док су везе са Русијом углавном покидане или ослабљене.”²

„Средњоевропљани” теже да повећају свој економско-политички утицај на „неинтегрисаном” југоистоку Европе, обезбеде проходност главних комуникационих праваца (копнени путни правци, речни ток Дунава) према Оријенту и црноморском басену, као и да, што је више могуће, пацификују или бар спрече преливање дестабилишућих таласа на ободу сопствене економске „пан-области”, средишњег дела ЕУ која је у, у целини гледано, у судбоносном превирању и трансформацији. „Немачку данас на Балкану интересује пре свега коришћење саобраћајне инфраструктуре, приступ ресурсима и постојање тржишта на кога може да пласира своју робу, као и да се спречи да се могуће кризне ескалације прелију са Балкана на околне просторе.”³

Насупрот томе, малоазијска/”неоосманска” геополитичка опција смера да кроз повећани економски и политички уплив оствари бар почетне циљеве „дубинске” стратегије свог повратка на Балкан (у којој је кључно овладавање простором Македоније). „Културна, економска а на крају и политичка „реконкиста”” неоосманске” Турске у плановима се идеално пројектује до границе токова Саве и Дунава. Она је поступно почела да се реализује кроз финансирање осиромашених и ослабљених државица – „балканида” од стране Турске (као и других блискоисточних, арапских алтанских савезника). Све то је чињено са циљем стицања каснијег значајнијег утицаја на стабилност и проходност на овим просторима који би били условљавани пуноправим чланством Турске у ЕУ. Тиме би се, неповратно и из темеља, променила природа саме Уније. Неуспех Турске на Кавказу и Блиском истоку (а посебно по Турску катастрофални исходи сиријског грађанског рата и целог”арапског пролећа”), могли су да доведу до интезивирања Турске стратешке експанзије на по њу једином преосталом регионалном правцу – оном балканском. Удаљавање, међутим, режима у Анкари од атлантиста које је

¹ Степић Миломир, „Геополитичност ширења ЕУ и положај Србије”, Српска политичка мисао, 1/2010, година 17, свеска 27, Институт за политичке студије, Београд, 2010, 39.

² Гајић Александар, „Актуелна геополитичка позиција Србије: између атлантизма, евроазијства и кинеског утицаја”, Политика националне безбедности 2/2018, Година IX, vol. 15, Институт за политичке студије, Београд, 2018, 18.

³ Исто. 19.

само интезивирано због западне подршке Курдима на простору Леванта, а посебно након пуча од 15. јула 2016. године кога су извршиле присталице Гуленовог „Хизмета”, довеле су до кварења њихових односа и на балканском правцу, као и до генералног побољшања односа са Русијом.”¹

Новост у балканским геополитичким приликама је и по први пут значајније присуство петог великог играча, оног са далеког Истока – Кине, која је у својој глобалној економско-политичкој експанзији доспео и до овог важног дела Римланда. „Балкан за Пекинг представља важан део пројекта јачања политичких, инфраструктурних, економских и монетарних веза између Кине, Централне Азије и Европе. Кина жели да кроз инвестиције у инфраструктуру убрза стварање мреже лука, логистичких центара, путева и железница како би се створили повољни услови за диверзификацију кинеског теретног и енергетског транспорта, проширило тржиште, дистрибуирали производи и унапредила трговина на релацији Исток-Запад.”²

Међу инфраструктурним пројектима, за српску стратешку оријентацију од кључне важности су два: „Турски ток” и „Нови пут свиле” (Један појас-Један пут). „Турски ток” је нови руски геоенергетски покушај да преко југоистока Европе допре до средишњег дела ЕУ у виду гасовода који креће од од компресора смештеност крај Анапе у руској Краснодарској регији и води, дужином од 910 километара, подоморјем до обале турске Тракије, тачније до дистрикта Визе у провинцији Киркларели. Одатле би један посебан крак гасовода ишао од турске територије преко Бугарске и Србије до Мађарске и овим земљама омогућавао енергетску стабилност. Кинески „Нови пут свиле” представља континентални саобраћајни коридор који би се протезао преко јужног дела централне Азије, Ирана и Турске до обала Средоземља. Он би имао и своју морску компоненту која би кретала из луке у Шангају, ишла преко Индијског океана, пролазила кроз Суецки канал до Медитерана са коначним лучким одредиштем у грчкој престоници Атини (лука Пиреј). Од Пиреја била би разграната пуна мрежа (железничка и аутомобилска) која би се протезала кључном балканском путном комуникацијом, вардарско-моравском долином кроз коју би се роба, простигла морским путем, даље транспортовала ка средишту ЕУ.

Описане нове околности „отварају знатно повољније перспективе по српске стратешке интересе од оних досадашњих: узроци српске стратешке дефанзиве, територијалног узмицања и „сабијања” лежали су пре свега у

¹ Гајић Александар, „Утицај регионалних криза на савремене прилике на Балкану: геостратешке импликације мигрантске и украјинске кризе”, *Култура Полиса* год. XIV (2017), посебно издање бр. 2, Нови Сад, 2017, 23

² Арежина Сања, „Кинески „Нови пут свиле” и Балкан”, *Култура Полиса*, година 12, Посебно издање, Нови Сад, 2015, 177.

одсуству стратешке помоћи њој наклоњених сила а подударности стратегија чак три од четири доминантне „велике силе” које су своје циљеве на овом простору остваривали пре свега на српску штету. Реализација геоекономских стратешких пројекта помаже да се од раније успостављени геополитички односи једним делом преокрену: улазак Кине као петог стратешког играча, уз повратак Србима традиционално наклоњене Русије не значи само пристуво два савезника наклоњенија српским интересима, већ, последично, и делимични преокрет ставова још два значајна регионална играча – средњо-европског (Немачка) и оријенталног (Турска). У коначном исходу, то значи да би, временом, досадашњи неспорни регионални хегемон (атлантисти, тј. САД) могао да остане усамљен у покушајима одржавања своје геостратешке премоћи која ће неспорно слабити.”¹ Дугорочне тенденције, правци и јачине деловање свих геополитичких „великих играча”, унутрашње прилике не самом простору „неинтегрисаног Балкана”, а највише процеси унутар саме ЕУ (пре свега – системска криза ЕУ), дакле, говоре нам у прилог даљег успоравања евроатланских интерационих процеса, уз повећан степен нестабилности читавог региона.

Досадашњи токови овог комплексног геополитичког надигравања изискују енергичан одговор Србије и уобличавање стратешког понашања сходног ванредно тешким околностима које стоје пред Балканом у наредним деценијама. Српски традиционални идентитет и њему следствени културни образац те класична стратешка култура – показује се сваком могућом приликом – несумњиво представљају темељ опстанка Срба на територијама на којима живе, пошто су неки њихови делови остали ван граница Србије, у околним често према Србима и њиховом опстанку ненаклоњеним државама. Без „укотвљавања” у класичне идентитетске оквири и сличног стратешко-интегративног понашања, Срби на постјугословенском простору (прво ван Србије, а после и у матичној земљи) осуђени су на дуготрајно, поступно слабљење и изчезнуће, које никакве наднационалне интеграције нити приступање великим војним савезима неће зауставити, напротив. Ослоњени на свој традиционални идентитет, Срби добијају чврсто, историјском исковано упориште не само да издрже и опстану већ и да, поступно, разложно реализују своје опште-стратешке интересе, пре свега на простору где имају већину или где живе у срединама у којима преовладава већински православни живаљ (Црна Гора, Република Српска, Македонија). На дужи рок отвара се могућност и да, када се стекну повољније околности услед промене баланса снага, остваре и историјско приближавање са муслиманима словенског

¹ Александар Гајић „Актуелна геополитичка позиција Србије: између атлантизма, евроазијства и кинеског утицаја”, *Политика националне безбедности* 2/2018, Година IX, vol. 15, Институт за политичке студије, Београд, 2018, 25-26.

порекла (пре свега – Бошњацима) на основама традиционалних, предмодерних вредности и њихових животних параметара које припадници обе цивилизације деле.

Савремене прилике сваком протеклом годином постају све погодније за поступни прелазак из дефанзивног приступа у отворени, полуофанзивни, кроз свесрдно коришћење новоствореног маневарског простора за балансирање између различитих геополитичких опција и њихових често делимично супростављених интереса, што је и главна одлика традиционално српског резервисано-отвореног приступа и стратешке културе кроз векове. Највећи проблем преусмеравању на ове традиционалне идентитетске и стратешко-културне координате представљају унутрашњи проблеми Србије, пре свега они идентитетске природе („подељено друштво”). Они се јасно одражавају и на социо-економске прилике, на безбедност у поиману у класичном смислу, као и на ношење са бројним изазовима који већ дуже времена постоје на просторима које настанују Срби.

Српска стратешка култура пред савременим изазовима

Савремени изазови упућени Србији и српским земама те идентитетским садржајима које баштини становништво на њима могу се поделити на спољашње и унутрашње. Сви они су, наравно, у снажној унутрашњој вези, будући да представљају изразе и/или последице геополитичких пројекција на овај простор у виду јасно усмерених политика са прецизно одређеним стратешким циљевима.

Неке међу унутрашњим изазовима већ смо поменули. Они се пре свега огледају у изразито негативним последицама које су туђе геополитичке стратегије оставиле на српске земље. Међу њима су најочљивији: феномен „отете државе” – односно ментално и физички запоседнуте институционалне структуре савремених српских држава (Србије и Републике Српске); деловање одрођених/отуђених домаћих антиелита са негативним ставом и према српским (гео)политичким интересима и њиховим вредносним, културно-идентитетским основама; продубљене социјалне поделе које се увећавају унутар српског грађанства, као и регионализам као историјско наслеђено нејединство видљиво у јаким утицајима локалних, културно дефицитарних партикуларизма који прете даљем идентитетском дробљењу српског народа и територијалном распарчавању његових земаља. У спољне изазове српској стратешкој култури спадају културно-политички инжињеринг којим руководе политичке елите у државама у окружењу Србије а које свесрдно подржавају страни геополитички покровитељи, као и савремени

глобални нихилистички утицаји који пристижу из окриља позних, постмодерних културних прилика унутар западне цивилизације,

Први проблем везан за феномене „отете државе” је најочљивији и најургентнији, посебно након петооктобарских промена, након којих је Србија од осиромашене и изурене (али ипак самосталне) државе постала све мање независна и суверена а све више „отета држава”: држава чијим кључним политичким полугама индиректно управља страни фактор. Од почетка 21. века наовамо, сваки овдашњи режим је у мањој или већој мери подложен снажним страним утицајима који, од покровитељског, често добијају и димензије колонизаторског јер упливишу на готово све сфере конципирања и вођења државне политике. Дуготрајност ових утицаја оставља негативне трагове на овдашње политичке кадрове, највидљивије у погледу стварања послушничког менталитета са свим одликама ткз. „менталне окупације”, то јест спремности овдашњих намештеника да се додворавју страним налагаоцима, па и идентификују са њиховим интересима. Неретки су случајеви да, у циљу подилажења спољном фактору кроз „читање” њихових будућих а још увек неизречених намера, овдашње удворице самоиницијативно прибегавају различитим видовима цензуре и аутоцензуре. Уз све то, најутицајнији страни играчи су на тлу Србије и српских земаља временом изградиле комплексну мрежу невладиних организација које служе за систематско промовисање и реализацију њихових интереса, и која неретко ради у координацији са послушничким структурама у државном апарату. Како је страном фактору у потпуности јасан велики значај културно-идентитетске везе са стратешким понашањем државног здања, „у челичном загрљају” се држи све оно што може да изврши било какав идентитетски утицај, а поготово стратешко вођење српске политике усмеравање њеном традиционалном стратешком културом.

Важну полугу и реализацију планова страног фактора представљају домаће антиелите, са свим одликама компрадорства. Оне су подједанко расстрањене и у невладином и у државном сектору. Ради се о интересним групама које карактеришу особине умишљене самоизабраности, а које се откривају у нескривеном дивљењу страним узорима и презиру према свему што има овдашње, домаће културне одлике. У практичним делатностима, деловање ових интересних група се огледа у узурпацији државних институционалних капацитета (чије се регуларне делатности успоравају и паралишу) и њиховом претварању у средство за постизање личне користи. Све ове несумњиво погубне активности директно и индиректно подржава и поспешује страни фактор, рачунајући да је са распиривањем негативности лакше контролисати и државне институције и друштвене групе те процесе него када су у њима доминанти квалитетни и вредни људи који не гаје комплексе према странцима.

Наредни значајан унутрашњи изазов јединственом доживљају идентитета важног за концепирање стратешке културе и њену операционализацију представља драматично социјално раслојавање које је интензивирано у условима економске и друштвене транзиције. Главни носиоци негативно-сти у овом процесу су управо они који се незаслужено издижу над другим слојевима као привилеговани: „добитници транзиције”, кругови новопечених богаташа (по правилу на сумњив, коруптивни начин) који, отуђени, стоје наспрам свих осталих – губитника транзиције и остатака некадашње средње класе. Користећи своју блискост са врховима политичке номенклатуре, новокомпоновани „добитници транзиције” се у друштвеном смислу пре свега препознају по две карактеристике: по томе што су суштински непродуктивни (јер, по правилу, не стварају нову вредност већ или расподају наслеђено или монополишу позиције које служе за препродају увезених или прересподелу постојећих добара) и по томе што се отуђују, затварају и спречавају социјалну пропусност одоздо на горе. Описани социјални раскол доводи не само до даље дезинтеграције друштвене структуре Србије (не дозвољавајући да она израсте у једну релативно повезану и функционалну целину), већ представља и генератор будућих друштвених сукоба између класа, етничких и религијских група, различито развијених регија, руралних и градских средина – између свих оних који се дожављавају ускраћеним и оних које криве за такав исход. Све ово има изразито негативан утицај на осећај заједништва као суштине идентитета широм српских земаља.

Последњи међу унутрашњим наслеђеним негативитетима који представљају изазов за српску стратешку културу је и регионализам. „Српски регионализам има своје историјске разлоге, али сличне примере налазимо и код других европских народа, с тим што су многи од тих народа успели да превладају историјски условљене регионалне и политичке разлике. Срби су од губитка својих независних држава, од друге половине 15. века, вековима живели без своје државе, у туђим империјама – углавном у Османском царству, Хабсбуршкој монархији и Млетачкој републици. Они су оставши без своје државе, друштвене и културне елите, без низа моћних интегративних средстава која стоје на располагању једној организованој држави, природно трпели многе утицаје држава у којима су живели. Ти утицаји су били и политички, и културни, и ментални, али и утицаји у обичајима, свакодневном животу, језику, одевању, исхрани и многим другим областима. Не може се спорити да су ти утицаји били и врло плодносни, као на пример код Срба у Јужној Угарској. Али, са мноштвом утицаја, они су упијали чак и представе средина у којима су живели о Србима који су живели изван тих средина, са свим клишеима и стереотипима. Појава нових средишта државног и политичког окупљања, од 18. века на простору данашње Србије и Црне Горе није много изменила прилично дубоке разлике у разним областима између

појединих делова српског народа (...) Срби су, за разлику од Немаца или Италијана, на пример, који су уз помоћ јаке државе и економским и културним средствима успели да потисну регионалне разлике, до данас остали народ склон регионализму и регионалној свести. Они би вероватно, да су успели да створе јединствену националну државу, нешто дужем временском трајању успели да превазиђу поменуте разлике на основама јединствених садржаја, пре свега културне и образовне политике. Пошто се то није десило, регионализам је у рукама непријатеља српског јединства постао моћно оружје различитих облика дезинтеграције српског етичког, културног и духовног простора. Још је Бењамин Калај, проучавајући историју Срба, дошао до закључка да су Срби народ склон партикуларизму и регионализму, и да су то управо то елементи који се могу изванредно искористити за аустро-угарску политику према Србима.”¹

Ситуација је у својој суштини непромењена до данашњих дана. Регионални партикуларизми, под утицајем геополитичких пројекција великих сила представљају погодно средство за инструментализацију, поготово на пољу етно-инжињетинга где представљају погодни материјал за креирање „синтетичких нација”.² Све ово је већ много пута виђено у социјалистичкој Југославији током друге половине 20. века по питању конституисања нових нација од појединих етно-религијских и регионалних групација, по правилу на израженом антисрпском становишту као главним поривом за „national building”.

Спољашњи изазови директно су повезани са оним унутрашњим. У сопственим привидно сувереним а у ствари вазалним државама, политичке врхушке тамошњих „синтетичких нација” систематски спроводе дискриминаторску и асимилаторску политику према Србима који су остали да живе у под њиховом управом. Како су властодршци тамошњих режима јасно уочили да је светосавље срж српског традиционалног идентитета чији је носилац кроз историју СПЦ, тако су сви њихови напори усмерени против српске цркве и светосавске верзије православља. У позадини свих ових политика и њихових претезнија, у распону од идентитетских до територијалних, стоји страни фактор као њихов инспиратор и покровитељ. О геополитичким мотивацијама и циљевима страног фактора на простору српских земаља већ смо детаљно говорили.

¹ Терзић Славенко, „О српском политичком и културном регионализму: могућности превазилажења”, Зборник радова Српски духовни простор, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука – Српско Сарајево, 1999 <http://postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/files/203/srpski-regionalizam.pdf> приступљено 27.04.2019.

² Деспотовић Љубиша, *Глобализација и етнотријетика идентитета*, Каирос, Сремски Карловци, 2017.

На послетку, ту је и утицај савремених видова ниҳилистизма који се, понајпре, од позне, постмодерне културе Запада шири по свету и поприма глобалне размере. Његов утицај је разоран по заједништво унутар постојећих друштава, посебно за све његове вредносно-идентитетске темеље које потичу из предмодерних епоха. Ови се утицаји огледају у једном крајње манипулативном односу према наслеђу прошлих епоха, али и увиђању неуспеха свих ранијих модерних идеолошки подухвата – великих рационалних система и парадигми којима се покушавао разумети и преобразити читав свет. У свом постмодерном издању, ниҳилизам релативизује и одбацује готово све вредности и идеале зарад заузимања позиција које угађају провизорности, неформалним и релативним перцепцијама те манипулативним акцијама. На тај начин се инагурише позиција оправдавања уских интереса и хирова у свакој поједначној ситуацији. У својој суштини противан свакој вертикалној, духовној оријентацији која се дрзне да се пројављује на друштвеној хоризонтални, савремени ниҳилизам има и читав низ инструменталних, изведених намена, пре свега оних геополитички употребљивих. Због тога је на периферијама светског система он неретко коришћен за завођење њему подложних слојева становништва и стварање таквих политичких прилика које омогућавају стратешко контролисање нестабилних а полуосвојених простора на којима се „укопавају” њихови геополитички презентери.

Насупрот описаним бројним изазовима, основане наде за оптимизам постоје. Већ смо видели које нове могућности отварају поодмакли актуелни регионални геополитички процеси. Период најјачих удара на српске земље и историјски идентитет Срба одавно је део прошлости; није изгледно да ће се ови удари поново појачати до степена неиздрживости и уродити значајнијим последицама од досадашњих. Разлог због чега је то тако, налази се пре свега у неминовном слабљењу западних геополитичких опција у глобалним оквирима, па тако и на простору Балкана. „Силе ниҳилизма које су изнедрене у зрелом и позном, постмодерном периоду произвеле су дубоке и трагичне последице у самом здању западних друштава: унутрашње ломове и конфронтације, екстремно социјално раслојавање и дубоке кризне расцепе у свим сферама – од културе и политике до економије (...) „Суочено са претњама културног слома, глобално здање тражи излаз, а не ћорсокак, изгубљену веру а не иронију, борбеност, а не игру. За западно друштво једини валидни правац развоја јесте да оживи изгубљене и напуштене вредности, наравно само оне које одговарају једном таквом пост-постмодерном свету, и да га оснаже свим расположивим техничким и уметничким оруђима која му стоје на располагању. Култура после постмодернизма имаће стога потребу да буде реконститутивна.”¹ Но, да би се ово одиграло, нужно је да претходно

¹ Гајић Александар, „Шта после постмодерне?”, Стање ствари бр. 11, Нови Сад, 2005, 56.

дође до сукоба и између подељених елита и становништва на Западу која ће резултовати сменом парадигми којима се руководи ово друштво.”¹ Другим речима, западно цивилизацијско здање се поступно али неминовно креће ка кулминационој тачки свог унутрашњег сукоба између потпуно супротстављених концепција живљења и деловања који ће одредити његову будућу судбину.

Све ово се итекако одражава на „вазалне структуре” на полупериферијама светског система до којих је, колико до јуче, као непорецива допирала моћ Запада. Ове структуре због тога слабе и расипају се, а њихови кадрови постају конфузни услед противуречних утицаја које им пристижу из њиховог идејно-политичког центра, а у односу на кога нису у стању да направе критички отклон. Њихова употребна вредност је на измаку, а историјски токови очигледно се крећу у другим смеровима, тако да је потребно само бити стрпљив у исчекивању погодног тренутка да се делимично убрзају ови процеси, а експоненти промашених политика ескпедују на сметлиште историје.

Основна промена која је потребно да се одигра је да се државно здање Србије, „отете државе” у пуној мери врати у руке њеног народа и поново усмери на свој изворни пут, вођен од стране свих оних који заиста носе према свом народу осрећања коју призива и гаји светосавска култура: стваралачку силу која умањује себе како би помогла ближњем. Из ове перспективе, исте из које извире и традиционална српска стратешка култура, у историјској хоризонталној сигурно неће бити лако одбранити своје виталне интересе и остварити примарне циљеве везане за опстанак и развој народа и његове државе. Но, треба бити начисто у вези са тим: без ње неће се, гледано дугорочно, моћи ни остварити ни сачувати ништа.

¹ Гајић Александар, „Српски културни простор пред изазовима будућности”, Зборник радова Српски културни простор: устројство, проблеми, предмети, Матица Српска, Нови Сад, 2020, 190.

ПОЛИТИЧКИ УСЛОВИ РАЗВОЈА САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ

У покушају да целовитије и детаљније разумемо развој делатне српске стратешке културе у последње три деценије, морамо поставити ствари тако да препознајемо размишљања, ставове и акције носилаца политичке моћи и друштвених актера у датом контексту. У фокусу овог поглавља су политички чиниоци (ре)дефинисања стратешке културе, а под њима обично подразумевамо историјско искуство, политички систем, уверења елита и војну организацију.¹ За основну поделу у нашој анализи узети временске одреднице најважнијих промена владајућих политичких структура, које углавном кореспондирају са важним моментима у дефинисању безбедносних и спољнополитичких приоритета земље. Четири таква периода нам се чине релевантним: први, од 1987/1991. који обележава распад Југославије и почетке функционалне самосталне српске стратешке културе у савременом добу; други, од 2000. и октобарских промена, уз промену унутрашње и спољне политике; трећи, од 2007/2008. када се формализује питање косовске независности уз обриси нове спољне политике, и четврти, од промене владајуће коалиције 2012. године која је спољној политици дала свој печат, мада су промене у односу на претходни период више стилске него суштинске.

Да би термин „култура” у стратешкој култури имао адекватан значај, нећемо се задржавати само на дефинисањима спољне и политике безбедности датих са позиција политичке моћи него ћемо се трудити да обухватимо шири преплет ставова и уверења, (контра)аргументе и алтернативе које су динамизовале јавни простор. Тиме ћемо избећи замку да као стратешку културу тумачимо само оно што власт мисли и ради, као просту причу која тече одозго надоле, и боље ћемо разумети неколико важних промена које су обележиле спољну и безбедносну политику у назначеном периоду.

Стварање Југославије 1918. године се реализовало као ратни циљ Краљевине Србије након шестогодишњег периода ратовања, уз искуство избегле владе и дела војске на територији суседних Албаније и Грчке. Тај

¹ Милош Р. Миленковић, „Прилог одређењу политичких чинилаца стратешке културе”, *Војно дело*, 8/2019, 52.

циљ се преклопио са тренутним интересима победничких сила при крају Првог светског рата и делова хрватских и словеначких елита ангажованих на стварању државе Јужних Словена и новог уређења простора Југоисточне Европе у контексту слома Аустроугарске и руске револуције.

Током лета и јесени 1914. године, уз прве ратне кризе и успехе (Церска, битка на Дрини, Колубарска битка), српска влада је формулисала основне елементе свог ратног циља, тако да се „од Србије створи једна јака југозападна словенска држава у чији би састав ушли и сви Срби и сви Хрвати и сви Словенци”, како би била „увек поуздана основа за мир на Балкану” и „равнотежу на Јадранском мору, па донекле и у Средоземном”.¹ Влада није замишљала нову државу као пуко проширење Србије, сматрала је да се „националне особине сваког племена” требају чувати, одбацујући тако и изградњу нове – југословенске – нације, а одбацујући и федералистичке принципе унутрашње организације будуће државе сматрајући да би он нарушавао државно јединство. Након формализације ратног циља који је изражен у Нишкој декларацији а који је задржао двојни карактер – одбрана и преживљавање Краљевине Србије и амбиција борбе „за ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца”, српска влада је наредних година покушавала да у дипломатској пракси, у садејству, некад и тескобном, са представницима политичких и културних елита са југословенског простора и осталим ратним савезницима оствари тај свој ратни циљ.²

Крајем рата, међународне и локалне околности су се показале као продуктивне за стварање Југославије. Главни западни савезници су стали на становиште да је очување Аустроугарске више непотребно; Октобарска револуција у Русији је за њих наговештавала нови проблем у будућности; хаотично стање на југословенском тлу – непосредне ратне последице у Србији и Црној Гори, распад административног поретка иза Аустроугарске, амбиције Италије, реваншистичке политике и општа социјална неизвесност – све је то кумулативно помогло стварању нове државе. Државност Србије унета је у нову земљу, док се правно-политичка одредница Србија обнавља тек 1945. у битно другачијим околностима, као једна од шест република федералне Југославије под потпуном политичком доминацијом Комунистичке партије Југославије.

У оквирима Југославије, прича о српској стратешкој култури захтева разумевање тврдох историјских ограничења. У периоду 1918-1945. Србија није била држава нити управна јединица у било ком смислу те речи. Идеје

¹ Наведено према Мира Радојевић и Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918: крајња историја*, Српска књижевна задруга и Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2014, 144.

² Радојевић и Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918*, 146-148.

о „српској земљи” као оквиру о ком се дебатовало у појединим интелектуалним и политичким круговима након реформе Краљевине Југославије августа 1939. и успостављања Бановине Хрватске, а који би значео окупљање осталих бановина (осим Дравске) у једну политичку – српску – целину, остале су мртво слово на папиру и, ако су и биле озбиљне, пресечене су нападом сила осовине априла 1941. У ери Краљевине Југославије можемо говорити о доминантном положају српске политичке елите, али опет тешко да можемо говорити о српској стратешкој култури у смислу класичних дефиниција. Оне би подразумевале снажан безбедносни и спољнополитички аспект који јасно недостаје у овом историјском периоду. Наравно да су српске елите – у периоду 1918-1941. у великој мери, а после 1945. делимично биле укључене у државни апарат, пројекте, амбиције и политике. У којој мери се може говорити о српским а не југословенским политикама? Да ли су политике насељавања становништва на подручја која су до 1913. године била у саставу Османског царства, и на рубу етничких граница Срба, биле српске, или југословенске, или обе истовремено? Или насељавање у Војводину након 1945, у комунистичкој ери? У оваквим случајевима би требало говорити о симбиози, преплетености у сложености та два садржаја.

Питање односа српског и југословенског политичког садржаја, које не смемо поистовећивати ако су се у понеким периодима 20. века и преклапале, важно је за разумевање како трагова српске стратешке културе унутар Југославије, тако и за разумевање шире историје па и самог краја Југославије. За наш фокус на актуелној српској стратешкој култури треба да имамо успостављену извесну историјску вертикалу са периодом Југославије. Тиме ћемо дати јаснији аналитички одговор на период профилисања српске стратешке културе током распада Југославије који је кључно одредио безбедносни оквир и перцепције ризика и претњи за Србију и Србе а који је делом и данас актуелан.

* * *

Политички поредак у Југославији од 1945. је одређивала Комунистичка партија Југославије, као главна снага победничког покрета на крају Другог светског рата. Предратне партије и државни апарат су били углавном збрисани немачким нападом и наметнутим окупационим режимом од 1941. Преживеле интелектуалне елите су се делиле у више праваца а оне комунистичке – вероватно већинске – су или биле издељене, неорганизоване и пасивизиране током окупације, или ушле у разне форме отворене или скривене, својевољне или изнуђене сарадње са окупационим апаратима под углавном немачким кишобраном. Оне су у највећој мери остраковане из јавне сфере након 1945. што је углавном био случај и са оним деловима елита

које су могле да као засебне политичке формације за кратко учествују у политичком животу 1945-46. године.

У грубим цртама, нова власт је имала узора у совјетском моделу и пост-револуционарном искуству Сверуске комунистичке партије (бољшевика). То је делом и наслеђе партијске мреже успостављене раних 1920-их, када су растурене комунистичке партије у Европи биле повезане у систем Коминтерне, који је у једној сложеној динамици био оквир рада за комунисте у Европи и једно од оруђа совјетске спољне политике пошто је та земља била једина државна комунистичка платформа. Тај узор је подразумевао подржављење разних форми приватне имовине – велике поседе у склопу пољопривредне реформе, финансијске установе, у више таласа и разне производне погоне. Идеални исход замаха револуције у првим годинама власти, заправо до сукоба са Совјетским Савезом, значио је да се велика већина економске активности, практично све осим ситног приватног поседа, кућа и окућница те мањих занатских радњи, стави под директну државну управу која би се потом руководила вишегодишњим плановима развоја. Културна трансформација друштва је нужно пратила економску. Осим уставног давања општег права гласа женама, држава је извела секуларизацију потискујући све три велике конфесије у земљи, које су ионако традиционално биле схваћене као важан политички противник. У фокусу државне пажње су посебно били млади као гориво револуције. Њима је требало дати нову перспективу и каналисати њихову енергију путем омладинских радних акција прво на самој обнови ратне штете а потом на изградњи саобраћајних објеката (углавном путеви и пруге).

Комунистичка партија је дала свој одговор и на национално питање као подскуп државног устројства. Најкасније од Другог заседања АВНОЈ-а новембра 1943. године било је јасно да ће унутрашња реформа Југославије ићи путем федералних веза у ходу успостављених република, чије је разграничење извршено 1945. а уставни оквир Федеративне Народне Републике Југославије је дат јануара 1946. У складу са ранијим Лењиновим па Стаљиновим концепцијама национализма (политика „коренизације” у СССР-у) а повезано са главним идеолошким курсом КПЈ у међуратном периоду¹, успостављене су тзв. народне републике центриране око већинских народа (Словенија, Хрватска, Србија, Црна Гора, Македонија), уз Босну и Херцеговину у којој локално муслиманско становништво није било препознато као засебан народ, и уз низ мањина углавном као делова народа суседних држава. У склопу

¹ Terry Martin, *The Affirmative Action Empire Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2001; Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање (1919-1935)*, Београд, Рад, 1983; Душан Бојковић, „Један непознат документ Комунистичке партије Југославије о националном питању у Македонији, Црној Гори и на Косову”, *Историја 20. века*, 1/2016, 179-197.

Народне Републике Србије постојале су и Аутономна покрајина Војводина и Аутономна Косовско-Метохијска област (АКМО, као скуп од 14 округа са већинским албанским становништвом). У Србији, Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (АСНОС, 9-12. новембар 1944.) је акламацијом поздравила и усвојила одредбе АВНОЈ-а о структури (нове) Југославије као републиканској федерацији равноправних и братских народа, укључујући, у односу на предратни период, Црногорце и Македонце (босански Муслимани су навођени али у југословенском уставу су препознати тек након две деценије). Такође, народи су декларативно добили и право на самоопредељење укључујући и отцепљење. Полу-издвојени статус Санџака је убрзо поништен, јер је интерно врх КПЈ стајао на становишту да се локално муслиманско становништво није у знатнијој мери прикључило партизанском покрету и фактички је углавном враћена граница између краљевина Србије и Црне Горе из 1913. године, изузимајући Пећ и мања места и тиме је опција санџачког политичког субјективитета пресечена. У априлу 1945. је прво на једној од конференција Покрајинског комитета КПЈ за Војводину изгласан став да ће се Војводина као покрајина прикључити Србији (став који уз одређену амбиваленцију врха КПЈ током рата и уз повремено исказивање амбиција врха КП Хрватске за подручјем источног Срема, није у суштини довођен у питање). Недуго затим је покрајински Народни одбор већинским ставом потврдио да подручје Барање припадне Хрватској, док је прецизније разграничење у Срему препуштено посебној државној комисији која је током лета 1945. окончала свој посао. Скупштина НР Србије је током априлског заседања потврдила да ће АКМО бити део Србије. Септембра 1945. донети су закони о управној подели територије НР Србије, у границама према суседним државама и другим републикама Југославије које су остале до краја те државе.

Власти НР Србије забраниле су повратак међуратних косовских колониста (великом већином Срба) на подручје АКМО, а пажња савезне државе је била усмерена ка насељавању војвођанских и славонских крајева из којих се крајем рата локално немачко становништво (и мањим делом мађарско) делом повукло са немачком војском а делом било истерано одлукама нових власти. Бивша подручја Далмације и Истре под италијанским суверенитетом (град Задар, нешто острва на северу Јадрана, Истра, и словеначко залеђе Трста) су претрпела сличну демографску промену, у корист јужнословенског (овде углавном хрватског становништва).

Током 1945. године ретки су били гласови који су се јавно противили целини ових политичких решења. Они су углавном долазили од малобројних некомунистичких политичара који су још имали места у привременим органима управе (нпр. Јаша Продановић испред Републиканске странке, Милан Грол испред Демократске странке), а коју су сматрали да није требало

у Црној Гори и Македонији правити засебне републике и кроз њих од Срба одвојене народе. Уз критику недемократских метода владања, они су ионако убрзо, после новембарских избора 1945. година изгубили јавне позиције и утицај. Понајвећи део предратне политичке сцене је нестао у таласима на-сиља: прво Априлским ратом 1941, потом отвореном репресијом окупатор-ских режима, међусобним, грађанским ратом, неки осрамоћени сарадњом са окупационим режимима, бекством из земље, или на крају рата чистком од победничке стране. Било какве амбиције предратне политичке већине ко-ја је подразумевала да су подручја Македоније и Црне Горе и дела или целе Босне и Херцеговине неизоставни део српског националног корпуса – до-душе, правно и политички недефинисаног – од 1945. (заправо већ од 1941.) биле су темељно сузбијене у новим околностима. Мада је српски народ (го-тово) у целини живео у једној земљи, Југославији, он је био веома далеко од политичке интеграције. И у мери у којој Савез комуниста идеолошки није ни хтео ни допуштао креирање југословенске политичке нације, већ наци-оналну равн задржавао на нивоу република и доктрине народа и народно-сти, српски народ је у таквој поставци остао дезинтегрисан.

Нећемо се превише задржавати на укупном револуционарном преобра-жају друштва од 1945, већ ћемо се осврнути на спољну и безбедносну поли-тику земље и оне главне црте које су остале важне и актуелне практично до распада. Предратна и ратна повезаност КПЈ са Москвом осигурала је чвршће повезивање државе са СССР-ом и у првим послератним годинама. Поред уређивања дејстава Совјетске армије у Југославији у завршним ратним опе-рацијама у септембру 1944. током посете Совјетском савезу, Јосип Броз Тито је СССР посетио поново априла 1945, а наредне иностране визите су му биле марта 1946. у Чехословачку и Пољску. Са све три земље су склопљени спо-разуми о сарадњи а односи са суседима су били базирани на идеолошкој блискости, пре свега. Тако су односи са Бугарском, Румунијом и Мађарском брзо побољшавани упркос ратном искуству, док су односи са Албанијом полако долазили у фазу да је Југославија била посве доминантна, да су се у наредном периоду почели водити и разговори о форми уједињења. Грчка и Италија су као капиталистичке земље у британској и америчкој орбити по-стале главни такмаци, док су према Аустрији постављани захтеви за корек-цију границе и отварање питања статуса (аустријске) Корушке. За разлику од Југославије, с повлачењем немачких трупа из Грчке власт је стабилизована од стране британске војске и владе која је била у избеглиштву. Комунистички покрет отпора није успео да преузме контролу над знатнијим деловима зе-мље и да попуни вакуум остао иза Немаца, те је до пролећа 1945. потиснут углавном у рурална и планинска подручја на северу земље. Комунистичка партија Грчке (ККЕ) је почетком 1946. одлучила да изађе из „мировања“ и након бојкота скупштинских избора у марту започела је оружане акције.

Новостворена комунистичка Демократска армија Грчке (ДСЕ) под командом генерала Маркоса Вафијадиса се у знатној мери ослањала на позадинске базе у Југославији и Албанији, те ће југословенска подршка грчким побуњеницима постати једна од најважнијих тема њеног међународног ангажмана наредних година, и један од корена сукоба са Москвом 1948. године.

Првог маја 1945. јединице Југословенске армије су ушле у Трст паралелно са британским трупима, чиме је на терену створен предуслов за озбиљнију ревизију границе са Италијом. То питање је постављено у септембру 1945. на конференцији министара спољних послова ратних савезника у Лондону, тражећи федерални статус за Трст унутар Југославије и нудећи интернационализацију управе над тршћанском луком, док је Италија у контра-предлогу тражила интернационализацију питања Трста и аутономни статус Ријеке унутар Италије. Трст је у контексту политика В. Британије и САД добио на значају марта 1946. када је Винстон Черчил током свог обиласка Америке (од лета 1945. није био премијер) у једном говору употребио до данас познату синтагму о „гвозденој завеси”: „Од Шћећина на Балтику до Трста на Јадрану, гвоздена завеса се спустила на континент. Иза те линије леже престонице старих држава Централне и Источне Европе. Варшава, Берлин, Праг, Беч, Будимпешта, Београд, Букурешт и Софија, сви ти познати градови и оближњи становници обитавају у ономе што морам назвати совјетском сфером, и подложни су на један или други начин не само совјетском утицају већ у великој и све већој мери контроли из Москве.”¹ Тако је Трст и симболички послужио анимирању америчке јавности за борбенији ангажман против комунизма у Европи.

Убрзо је у јавним говорима сам Тито нападао западне савезнике због тихе подршке италијанској страни у спору, „да угрожавају мир у том подручју, да не воде нимало рачуна о расположењу народа и о правима наше земље, да дозвољавају најбруталније испаде и терор италијанских фашиста, који су се посљедњих дана и помоћу власти инфилтрирали на ово подручје”². Док је са САД и В. Британијом тражио и очекивао само нормализацију односа, односи са СССР су у његовом тумачењу били „ванредно срдачни и потпуно одговарају тежњама наших народа да њихова судбина буде чврсто повезана са судбином народа Совјетског савеза. Постоји пуна економска, културна и политичка сарадња између наших двију земаља. Нарочито морам подвући

¹ Winston Churchill, "The Sinews of Peace ("Iron Curtain" Speech)", Westminster College, Fulton, Missouri, 5 March 1946, International Churchill Society, <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/the-sinews-of-peace/>

² „Експозе Маршала Тита о спољној политици Југославије одржан на заједничкој седници Савезне скупштине и Скупштине народа 1. априла 1946”, у *Свољна политичка Србије: сјрајтешке и документи* (ур. Наташа Драгојловић и др.), Европски покрет у Србији, Београд, 2010, 173.

огромну помоћ, особито политичку помоћ коју нам пружа совјетска влада у свим питањима, која тангирају интересе наше земље.”¹

Заправо, Москва није подржавала велике амбиције Југославије у случајевима Трста, стављајући ту на тас и позиције Комунистичке партије Италије која се борила да на изборима дође на власт па су јој југословенски захтеви битно отежавали тај посао, нити у Грчкој где је Москва сматрала да ККЕ такође треба да се фокусира на изборе а не на оружану борбу. Ниједна од те две земље није спадала у совјетску интересну сферу како их је сама Москва дефинисала крајем рата.² Даље, амбиције врха КПЈ да у складу са историјским идејама прављена савеза балканских социјалистичких република ради на формама зближавања и уједињавања са Албанијом (у коју је било планирано и слање трупа, без консултација са Москвом и мимо њених интереса) и Бугарском, изазивале су подозрење Москве да се тако у Београду формира превише опортуну и јаки центар који није у потпуном сагласју са московским погледима на политику комунистичког блока.³ Москва је зазирала од директне војне интервенције САД у Грчкој 1947/48. а није желела да се на том простору отварају нове безбедносне кризе, и стога сутерисала Југославији да прекине са војном и позадинском помоћи грчким комунистима у обновљеном рату од 1946. године. Иритација Београдом је у Москви само појачана након дугих преговора о економској подршци коју је југословенска делегација тражила од Совјета за свој први петогодишњи план, у зиму 1947/48. године. У тим раскорацима се рађао сукоб из лета 1948. који ће одредити политичку позицију Југославије за наредне четири деценије.

Стаљинов „удар” на Тита уследио је на нивоу заједнице комунистичких партија Европе, Коминформу, формираном у јесен 1947. године као својеврстан наследник Коминтерне у новим околностима. У одлуци Коминформа са заседања у Букурешту 28. јуна 1948.⁴ КПЈ је искључена из чланства у Коминформу, с њом су прекинуте партијске везе. Писана у тону комунистичког интернационализма и срачуната на „јачање дисциплине” код европских комуниста под патронатом СССР, резолуција је оптуживала врх КПЈ за унутрашњу недемократичност, попуштање притисцима Запада и капиталистичких земаља чиме су водили земљу у „обичну буржоаску републику” и

¹ Исто.

² Norman Naimark, "The Sovietization of Eastern Europe 1944-1953", у *The Cambridge History of Cold War*, Vol. I, (ed. Melvin P. Leffler and Odd Arne Westad), Cambridge University Press, 2010, 175-176.

³ Jeronim Perovic, "The Tito-Stalin Split. A Reassessment in Light of New Evidence", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 9, No. 2, Spring 2007, 32-63.

⁴ Није доказано да има икакве посебне везе са Видовданом нити са некаквом српском, косовском везом како се понегде у публицистици могло прочитати.

„колонију империјалистичких земаља”, док је отворено изнето очекивање од „здравих снага” у партији да преузму власт у странци тј. да свргну Тита и постојеће руководство.¹

У унутрашњој политици комунистичког поретка, партија и држава су били потпуно преплетени. Тако је из угла врха КПЈ овај притисак био како удар на врх партије тако и на суверенитет земље у целини. Са тако снажном партијском мотивацијом је успостављен режим контроле, хапшења и затварања људи сумњивих да су макар и само изразили склоност ка другој страни. У даљим корацима, интерна чистка партије била је праћена тражењем нове идеолошке основе своје власти с обзиром да позивање на Стаљина, на блискост са СССР-ом и на већ познате комунистичке моделе више није пружало довољну легитимацијску основу. Друштву се како-тако морао објаснити сукоб са дојучерашњим најближим савезником и узором али опет у затвореном марксистичко-лењинистичком кључу. Тако је партија од 1950. промовисала концепт радничког самоуправљања као специфичну разлику између себе и осталих европских комуниста, као *credo* који ће временом еволуирати и дефинисати све крупне одлуке у политичкој економији земље до њеног краја.

Друго, убрзо након раскола са Москвом, пропале везе са блиским комунистичким земљама од којих се много очекивало у економском домену некако су морале да се надоместе, а на размеђу 1940-их и 1950-их није било друге опције до приближавања капиталистичкој страни. Тај раскол са Москвом одиграо се у периоду када су САД увелико промишљале своју европску политику, уложивши прво изван новца у обнову себи блиских земаља (План европске обнове, тзв. Маршалов план, од лета 1947), а потом су стварањем НАТО савеза априла 1949. по први пут преузеле уговорну обавезу заједничке одбране са групом земаља Западне Европе. Тако су брзо искористиле прилику да финансијски и војно помогну Београд како би осигурали преживљавање КПЈ на власти, водећи се логиком да је за њих у том тренутку сасвим добар исход да једна европска комунистичка земља остане ван комунистичких интеграција центрираних у Москви. Суздржани покушаји укључивања Југославије у шири безбедносни поредак Запада нису далеко одмакли. Балкански пакт између Југославије, Грчке и Турске, разрађиван у периоду 1953/54. укључивао је клаузулу заједничке одбране, али јасно раздвојену од обавеза које су те две земље имале својим чланством у НАТО-у. Тај пакт је у бити постао мртво слово на папиру са отопљавањем односа Београда и Москве од пролећа 1955. и посебно са погромима грчког/хришћанског становништва у Турској крајем 1950-их. Југославија је одбијала

¹ ”Rezolucija Informacionog biroa komunističkih partija o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije, 28. juna 1948.”, *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata* (ur. Branko Petranović i Momčilo Zečević), Rad, Beograd, 1988, 926-930.

да са САД прави заједничке планове одбране и да преузима тврде обавезе у погледу распореда трупа ЈНА тако да приоритетно брани северозапад земље као могући транзитни правац за совјетски пробој ка северној Италији.

Приближавање Западу током 1950-их је остало у сенци новог главног тока југословенске спољне политике, несврставања. Оно је за подлогу имало развој догађаја далеко од Европе: деколонизација на простору Азије и Африке, Бандуншка конференција земаља Африке и Азије 1955. године (на којој је из Европе био присутан кипарски архиепископ Макарије) која је у први план ставила питање деколонизације, мирног економског развоја уз уважавање међусобних разлика, и отпор према блоковским политикама које су се развиле у Европи. Титово дуго путовање у југоисточну Азију крајем 1954. и почетком 1955. показивало је с једне стране смањену перцепцију совјетске опасности а са друге стране жељу да се нађе нови међународни форум у којем би Југославија могла активније да суделује. Искључена из совјетског блока и без жеље да се у њега врати, и у очигледном идеолошком раскораку са западним блоком (комунизам наспрам демократије), Југославија је била приморана на дефанзиву и стратешко „просјачење”. На конкретније политичко повезивање са низом земаља Африке и Азије чекаће се још неколико година, али средином 1950-их је платформа несврставања добила своје обресе. Са те платформе наоко је било лакше водити спољне послове и према Совјетима и према Американцима и према европским земљама. То је у међународним оквирима постало име Југославије у њеној „личној карти”. Када је 1976. са Европском економском заједницом дефинисана заједничка политичка изјава која је трасирала односе Југославије са овим блоком, Југославија се самодефинисала као „несврстана, европска држава и меди-теранска земља у развоју”.¹

Практично је немогуће издвојити посебан српски фактор у овом развоју спољне и безбедносне политике Југославије. Он ће се профилисати на унутрашњим политичким питањима, уставној структури Југославије и Србије, доминантно у окриљу Савеза комуниста Србије али уз растући утицај различитих друштвених група како је савезна држава све више западала у кризу. Немамо намеру да детаљно анализирамо генезу незадовољства поретком у Југославији која је почела да долази од (дела) СК Србије и идеолошким сукобима око концептуализације идеал-типског социјалистичког југословенства али неколико важних момената морамо да истакнемо.

Не могу се занемарити уставна решења из 1974. године која су идеје самоуправног социјализма поставиле у темељ Југославије, чинећи од ње договорни савез република и покрајина. Истина, две покрајине СР Србије (САП

¹ „Задња верзија Заједничке изјаве”, у Милан Игрутиновић, *Југославија и Европска заједница (1957-1992): зборник докумената*, Архив Југославије, Београд, 2020, 360.

Косово, у периоду 1963-68. АП Косово и Метохија, и САП Војводина) нису имале све атрибуте републичке државности, али су имале директну институционалну везу са савезном државом и покрајински политичари великом већином нису више имали намере да такав аранжман ограничавају узусима републичког устава Србије и захтевима и очекивањима Београда. Незадовољство дела врха СК Србије уставним аранжманима (савезним и републичким) из 1974, иако су у њиховом доношењу учествовали и у скупштини гласали за њих, показало се већ у децембру исте године. Питање односа републике и покрајина покренуто је Драгослав Дража Марковић, тада председник Председништва СР Србије, на седници централног партијског комитета. Председништво Србије је почетком 1975. формирало радну групу за „питања уставног конституисања Републике са посебним освртом на остваривање функција од интереса за Републику као целину”, обавештавајући о томе и покрајинске политичаре, заправо отпочињући дебату о тим питањима с њима.¹ Челни људи СР Србије – Марковић, Тихомир Влашкић (председник ЦК СКС) и Петар Стамболић (представник СР Србије у Председништву СФРЈ) у овом захвату нису имали друге савезнике у Југославији, а поврх тога, ни снажан ослонац у самој Србији. До позиција су дошли захваљујући најпре личној лојалности Титу кроз партијске промене и чистке претходних десетак година, од смене Александра Ранковића (1966), републичког врха (1972) у контексту ширег Титовог елиминисања оних који се нису уклапали у главни ток СКЈ како га је он видео (као нпр. и СК Хрватске, са посебним разлозима). На позицијама моћи задржали су се доста дуго захваљујући партијском кадрирању и односима личних лојалности, без посебне популарности и угледа у становништву.² У марту 1977. поменута радна група објавила је извештај „Социјалистичка Република Србија и аутономне покрајине у њеном саставу – уставни положај и пракса”, назван „Плава књига” по боји корица. Извештај је углавном представљао каталог жалби републичког врха на немогућност доношења закона (посебно закона о одбрани, о друштвеном развоју), на спорост механизма договарања са покрајинским функционерима и различита тумачења (показало се непрецизних) одредби републичког устава, које су сами усагласили и изгласали 1974. године. Неформално тело, тзв. Координациони комитет Председништва ЦК СКС, расправљао је о извештају почетком јуна а заговорници реафирмације републичког јединства (Драгослав Марковић, Душан Чкребић) су остали у мањини. Крајем јула је

¹ Слободан Бјелица, „„Плава књига” и њена рецепција 1977. године”, *Токови историје*, 2/2016, 39.

² Петар Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974-1989*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2018, 180-181.

Тито обавио разговор са тројицом шефова централних комитета (Србије, Војводине и Косова) и, држећи се закључка поменутог координационог тела да „Плава књига” „није у складу са уставним решењима и идејно-политичким опредељењима”, затворио расправу на ту тему, оставивши простор да се формира нека нова радна група по овом питању.¹ Водећи се Титовим мишљењем, наредне године су донета три посебна закона о народној одбрани, за (ужу) Србију, Војводину и Косово, а систем територијалне одбране покрајина остао је ван субординације према републици.

Марта 1981. су на Косову, прво на Универзитету у Приштини, почели протести албанских студената, са којима су социјални и национални проблеми изашли на видело, а који су широј српској политичкој сцени наметнули тему која умногоме ни дан данас није затворена, свакако не на за Србију пожељне начине. Прве мартовске демонстрације у Приштини (11. и 26. марта) су се ослањале на студентско незадовољство исхраном, но у склоп бројних жалби убрзо су укључене и друге друштвене теме (незапосленост, корупција, албанске националне теме са пописа 1981. итд). Потоње истраге и судски процеси су утврдиле да су иницијални протести, који и нису били посебно насилни, дошли од група студената који су били повезани са више локалних албанских левих, националних и илегалних организација, које су у коначници баштиниле тезе о експлоатисаности и потлачености Албанаца у Југославији и тежњи за уједињењем са Албанијом. На другим, већим, протестима 26. марта током проласка „штафете младости” кроз Приштину, језгро демонстраната је већ упадљивије истицало националне захтеве („Косово република”, „Албанци смо, не Југословени”, „Јединство” итд), уз реакцију полиције и хапшења.² У наредних неколико дана демонстрације са сличним предзнаком су се прошириле на низ других градова на Косову. Савезно председништво је 1. априла прогласило кризно стање у Приштини а следећег дана су се демонстрације радикализовале и прошириле. Кризно стање је убрзо проглашено на територији целе покрајине и потрајало је пуне две године. Отворени сукоби демонстраната и полиције су донели прве жртве (по првим подацима, осам демонстраната и један полицајац), национални карактер сукоба се све више истицао а демонстрације су у суштини прерастале у покушај националне побуне. Савезни врх је реаговао слањем јединица савезне и других републичких јединица полиције и ојачавањем јединица ЈНА у покрајини, касније и реформисањем Територијалне одбране Косова тј. њеним минимизовањем услед сумњи на лојалност локалног албанског становништва у целини, те стављањем покрајинске Службе државне безбедности под директан надзор уз реформу рада од стране савезне СДБ. За званични

¹ Бјелица, „„Плава књига” и њена рецепција 1977. године”, 57.

² Ристановић, *Српска интелектуална елија и косовско питање 1974-1989*, 195-205.

Београд се, тако, поново отворила тема односа републике и покрајина, али је у жижу јавности дошла и релативно нова тема – исељавање Срба са Косова. Већ је на седници ЦК СКС почетком маја, која је преношена уживо, поред поруке да се мора поново отворити питање уставних односа, било речи о „масовном” исељавању, мада интерни партијски документи показују да се конкретне бројке нису знале, углавном због непостојања прецизне евиденције на терену.¹ До краја 1981. на низу седница партијских и републичких форума ова питања су постављана јавно, посебно на вишедневној седници ЦК СКС крајем децембра. На извештај начин, та питања су од тада остала у фокусу до краја деценије, и до краја постојања СФР Југославије.

Искорак из социјалистичке Југославије (1987-1992)

Партијски лидери СК Србије који су се затекли на позицијама моћи почетком 1980-их (Драгослав Марковић, Петар и Иван Стамболић, Душан Чкребић итд) покушаваће да на савезним форумима стекну савезнике за жељене измене односа са покрајинама. У тој намери они су стекли ауру „уставореформатора”, повезујући специфична уставна питања Србије са повременом критиком владајућег економског модела са којим је цела земља ушла у економску кризу почетком 1980-их. Но, они неће наћи савезнике за системске промене, штавише, постајаће временом све више усамљени у сложеним савезним партијским односима.² Неуспех у тражењу системских промена на нивоу координације са партијским врховима из других република, у комбинацији са спорашћу савезних институција (опет, везаних немогућношћу међу-републичких договора) у правовременом и адекватном одговору на економску кризу, у српској комунистичкој партији ће појачавати очекивања за енергичнијим, жустријим политичарима.³ На крају ће уставну реформу републике остварити Слободан Милошевић, у битно другачијим околностима, а све то на таласу деценијске економске кризе која ће посебно делегитимисати поредак самоуправног социјализма и отворити јавни простор разноврсним алтернативама.

Поред тога, савезни врх је од почетка 1980-их уочавао да на спољнополитичком плану јачају трендови неповољни за уходау политику несврставања. Мандат америчког председника Регана (1981-1989) је протекао у снажној анти-комунистичкој реторици, са активнијом улогом на подривању

¹ Исто, 272-273.

² Dejan Jović, „Osmi sjednica: uzroci, značaj, interpretacije”, *Osmi sjednica CK SKS: uzroci, tok i posledice*, ISI, University of Stirling, Beograd-Stirling, 2008, 37.

³ Исто, 41.

друштвених основа комунистичког поретка у Источној Европи. Подизање важности теме људских права из пакета Хелсиншке повеље и делатности Комисије за европску безбедност и сарадњу од почетка 1980-их значило је и учесталу критику влада у комунистичким земљама због стања људских права, као вид поткопавања комунистичке власти пре свега на питању слободе говора, и то је активност која је у односу Западних земаља ка Југославији такође добијала на значају.¹ На пример, америчком Конгресу је јула 1986. поднета резолуција којом се осуђује југословенска влада због „репресије над етничким Албанцима који износе своје ставове”, позива се да та влада ревидира случајеве албанских политичких осуђеника и ослободи оне који су осуђени због ненасилног деловања, да влада осигура поштовање људских права у складу са Хелсиншком повељом и Мадридским закључним документом, те да подигне статус Косова у „статус пуне републике”.² Мада резолуција није усвајана на пленарном заседању, она је била један од првих успешних покушаја у Конгресу да се на споју теме људских права, антикомунизма и америчких националних интереса подигне профил косовских Албанаца.

И док је званични Београд оцењивао односе са СССР-ом као стабилне (јер Москва није видела интереса да квари односе), савезна дипломатија је сматрала да обе суперсиле „припремају терен и за друге алтернативе, нарочито у случају измењених унутрашњих и вањских услова када би, поред осталог и знатно више него сада, могле користити разне облике специјалног рата као што су економски, идеолошки и други притисци, коришћење суседа и њихових територијалних претензија, дисидената, непријатељске емиграције и сл.”³ Совјетски Савез је наставио своју, на крају крајева неуспешну војну кампању у Авганистану а на европском подручју је у суштини остао у политичкој и идеолошкој дефанзиви према Западу.

Но, питања спољне политике остала су готово потпуно у домену савезне администрације. На формалном нивоу, од уставних промена у првој половини 70-их републике су давале сагласност на неке међународне уговоре

¹ Christian P. Peterson, "Seeing the Value of the Helsinki Accords: Human Rights, Peace and Transnational Debates about Détente, 1981–1988", in: Nicolas Badalassi and Sarah B. Snyder (eds.), *The CSCE and the End of the Cold War: Diplomacy, Societies and Human Rights, 1972–1990*, Berghahn, New York, 2019, 151–182.

² H.Con.Res.358 – A concurrent resolution condemning the repression of ethnic Albanians by the Government of the Socialist Federated Republic of Yugoslavia – <https://www.congress.gov/bills/99th/congress/house-concurrent-resolution/358/all-info>. Резолуцију је поднео конгресмен Џозеф Диогарди (Joseph J. DiGuardi), један од оснивача организованог албанског лоби покрета у САД и оснивач Албанско-америчке грађанске лиге.

³ „Бр. 76, Положај Југославије у међународним односима”, у Милан Игрутиновић, *Југославија и Европска заједница (1957–1992): зборник докумената*, Архив Југославије, Београд, 2020, 448.

Југославије и преко делегата Савезне скупштине могле делимично да делују на том пољу али историографија није забележила посебно важне иступе тог типа.

У одмаку 1980-их главна преокупација политичких елита у Србији остала је на уставном питању положаја покрајина, који се почео пресецати са у јавности све снажнијом перцепцијом исељавања Срба са Косова. У пролеће 1983. у Косову Пољу формиран је „Српски покрет отпора” од неколицине локалних Срба, посвећен истицању проблема српске заједнице на терену и директном информисању шире српске јавности, обично заобилазећи покрајинске државне и медијске структуре.¹ Њихови први групни доласци у Београд су повремено изазивали пажњу медија, на изванредан начин дизајни притисак на званични Београд да се и партија и држава коначно морају поставити према проблемима Срба на Косову. Десетак година жалби о уставном положају без резултата, немогућност републичке власти да себи обезбеди шире ингеренције на Косову (у покрајинама уопште), све то у комбинацији са економском кризом (устаљена висока инфлација, рецесија, раст незапослености итд) стварали су фрустрацију поретком у ширем смислу.

У тим околностима вртешка партијске кадровске политике довела је маја 1986. године Слободана Милошевића на чело Савеза комуниста Србије, као протажеа дотадашњег шефа партије Ивана Стамболића који је прешао на позицију председника Председништва Србије. У време припреме ове транзиције, Иван Стамболић је почетком априла 1986. лично отишао у Косово Поље код лидера неформалног Српског покрета отпора, закључивши да су локални проблеми већи него што су их институције у Београду свесне, али и да су жалбе локалних Срба узеле маха у опозиционој јавности и да је потребно да Савез комуниста чврсто „зграби” ту тему.² Са своје стране, Милошевић је у ретким партијским наступима по овим питањима остајао конзервативни скептик, на линији уходане партијске критике српског национализма као прве дужности српског комунисте. Када је крајем 1986. разбуктана расправа око нацрта меморандума САНУ о кризи југословенског друштва и положаја Србије и српског народа, он је остао тих, не посебно гласан у нападима СК Србије на академију али није још увек почео да гради профил на тим темама. Милошевићева каријерна историја – директор предузећа Техногас па Београдске банке, рани заговорник економске модернизације и са искуством фискалне консолидације у привреди, са одређеним пословним контактима на Западу, могла је изгледати сасвим подесно и уклопљено у очекивања знатног дела партијског кадра. Он је успео да задржи представу да је десна рука

¹ Коста Николић, „Нико не сме да вас дије”. Слободан Милошевић у Косову Пољу 24-25. април 1987, Институт за савремену историју, Београд, 45-46.

² Николић, „Нико не сме да вас дије”, 62.

Ивана Стамболића и тиме се примакне његовим сарадницима, да релативном модерношћу буде прихvatљив млађем и образованијем делу партије а да превише не узбуди духове старијег партијског апарата. Рано је показивао снажну жељу да себи блиске сараднике промовише у партијској хијерархији. Драматично је проширио праксу да себи лојалне сараднике позива да учествују на седницама највиших партијских органа (председништво, централни комитет, одбори) иако нису били чланови тих тела, како би члановима тих тела доказивао да има широку подршку а сарадницима да некада могу да рачунају на каријерни напредак и пењање на више спратове партијског система. Такође, његови сарадници у београдском градском комитету су били на челним позицијама у главним медијима (РТБ, Политика, Политика Експрес, Вечерње новости) и послужили су као актери потпуне медијске доминације за готово читав период власти (до 2000). Док су, традиционално у комунизму, медији могли да послуже да губитнике у партијским чисткама додатно облате и умање им углед и значај, од јесени 1987. у консолидацији Милошевићеве надмоћи у партији ти медији су унапред циљали појединце у партијском сукобу са Милошевићем и припремали њихов партијски пад.¹

Период 1986-87. означава унутрашњу борбу у Савезу комуниста Србије за позиционирање партије тако да одговори на нарастајућа незадовољства у широком спектру тема, од економске кризе, националних тема (питање исељавања и живота српског становништва на Косову, питање управе у покрајини, институционално нерешени захтеви за уставним реформама односа република – покрајина и шире узев, положаја Србије и Срба у Југославији), људских права (слобода изражавања, слобода удруживања) која су постајала и све већа међународна тема. Делимична демократизација самог Савеза комуниста Југославије (могућност да бира између више слободно истакнутих кандидата и да избори обухвате цело партијско чланство) омогућила је смене у свим републичким партијским врховима за 13. конгрес СКЈ јуна 1986. године. За Слободана Милошевића као новог шефа српске комунистичке партије маја 1986. гласала је натполовична већина партијског чланства, и, упркос појединим отпорима у самом Централном комитету, он је и у том телу потврђен као нови страначки шеф. И сам тај избор се може разумети као израз незадовољства партијског чланства, не само стањем него и спорошћу институционалних (републичких и савезних) одговора на кризу.²

Тај талас незадовољства ће до краја 1987. довести до учвршћивања доминације Слободана Милошевића у самој партији, након његовог медијског успона од пролећа 1987. и директних сусрета са организацијама косовских

¹ Nebojša Vladislavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2008, 69-72.

² Jović, „Osma sjednica: uzroci, značaj, interpretacije”, 44-46.

Срба, чије је незадовољство почео да усваја и каналише у главни ток партијске политике унутар Србије и у међурејубличким односима. Милошевићева привлачност највећем делу партијског кадра па и шире јавности (у мери у којој се о њој у затвореном комунистичком друштву може говорити) долазила је из његове имплицитне понуде да је спреман да се и ванинституционалним средствима бори да институције делују јединствено на превазилажењу криза и да комунисти зајашу талас незадовољстава како их тај талас не би збрисао са власти. Па и током крешенда унутар-партијске консолидације свог првенства, на 8. седници ЦК СКС септембра 1987. године, Милошевић не наступа са позиције националног заноса нити дефинише национални програм. У првим годинама своје позиције на челу српских комуниста Милошевић ће наставити да вреднује Титово наслеђе у позитивном смислу као део обнове партијске револуционарности у другачијим околностима те „правоверности” у пост-титовском периоду југословенског комунизма. После тога он је покушао да реинтерпретира Титово наслеђе, заговарајући рецентрализацију Савеза комуниста Југославије насупрот постојећем оквиру од почетка 1960-их који је партију (и државу) водио ка све лабавијем савезу све моћнијих рејублика и рејубличких партијских организација. На том питању се савезна партија и распала током 14. конгреса јануара 1990. године. Етос фактичке конфедерализације Југославије, чији је устав из 1974. био њен најпознатији симбол, остаће важна ставка јавног говора до дан данас.

У истом периоду, од промена у партијским врховима по рејубликама у пролеће 1986. раздуктава се и сукоб српске и словеначке комунистичке партије. Словеначки комунисти су кренули у сусрет растућем значају тема које је наметала опозициона сцена. Економска криза темељно је уздрмала оно што је било преостало од вере у самоуправни социјализам а националне и културне теме попут употребе словеначког језика у савезним институцијама (најчешће у ЈНА) су пуниле медијске ступце. Отварање нових политичких перспектива – демисионирање улоге комунистичке партије и политичка плурализација друштва, суверенизација рејублике и економска привлачност повезивања са западним, капиталистичким суседством, поставили су нови оквир за деловање словеначких комуниста. Главни раскорак између српских и словеначких комуниста огледао се у другачијем схватању Југославије у њеном савременом облику. За словеначке комунисте, и онаква каква је била је била оптерећење за перципиране словеначке потенцијале, док су српски комунисти веровали да могу да преокрену уходано партијско схватање и да је Југославији потребна ревитализација за коју је ојачана Србија (у односу према својим покрајинама и у односу на савезни партијски форум) била нужни предуслов.

Незадовољство српских комуниста уставним аранжманом са покрајинама је у извесној мери било разумљиво осталим комунистима, и полако (тема

је била на столу тада већ десетак година) су добијали гласну или прећутну подршку за решење и мимо консензуалне форме измене односа. Нови Сад и Приштина су генерално одбијали формалне реформе и тврдили да проблеми настају само због праксе а не из саме нормативне структуре. Смена врха војвођанског Савеза комуниста почетком октобра 1988. на таласу масовних протеста грађана и били подржани од врха републичке партије и велике већине српских медија, је тако прошла у знаку „подношљиве” консолидације српске партије. (партијски замишљена „антибирокаратска револуција”). Но, она је дошла на таласу вишемесечних социјалних протеста након новог таласа рестриктивних мера савезне владе маја 1988. године (посебно замрзавање плата), а који су одржавани мање-више широм Југославије. Укупан садржај тог процеса је, стога, сложен. У њему је било и незадовољство козовских Срба, и укупно социјално незадовољство, и неуспешни покушаји партије на власти извуче земљу из захуктале стагфлације, и Милошевићево каналисање незадовољства према партијским опонентима, у том тренутку онима у Новом Саду и мало касније и у Титограду/Подгорици, у склопу учвршћивања сопствене власти.¹ На крају тих промена стајала је промена устава Србије (из 1974) амандманима који су потчинили неке аспекте покрајинске аутономије републичким телима (скупштини и влади), крајем марта 1989. године, што је убрзо верификовано и у Савезној скупштини.

Но, када су у Црној Гори почели протести грађана против СК Црне Горе, делимично и уз подршку српске комунистичке партије и јавности, за многе комунисте ван Србије то је представљало кршење партијског обичаја да се републичке партије не укључују једна другој у унутрашње сукобе. Председништво ЦК СК Словеније је почетком октобра 1988. упутило писмо СК Србије у којем „...дајемо одлучну подршку комунистима Црне Горе у њиховој борби против притисака који с позиција српског национализма негирају национални идентитет црногорског народа и угрожавају суверенитет СР Црне Горе као државе црногорског народа и припадника других народа и народности Југославије који живе у њој.”² У отвореном сукобу на савезном нивоу, на 17. седници ЦК СКЈ крајем октобра, Душан Чкребић, један од чланова Председништва СКЈ из Србије и један од старијих чланова СКС који су подржавали Милошевића, на ванредном тајном гласању

¹ Небојша Владисављевић је убедљиво показао да су изрази незадовољства и повезивање организација козовских Срба и мноштва незадовољних радника, синдикалних представника, који су чинили покретачку снагу протеста од лета 1988. године у суштини независни и самоникли фактор а не производ манипулације Милошевићеве партијске структуре – Vladislavjević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, 109-110.

² Наведено према Коста Николић, *Југославија, последњи дани 1989-1992, књига прва*, Београд, Службени гласник, 2018, 98.

није добио поверење за наставак мандата, и то је схваћено као одбацивање Милошевића од стране комуниста из осталих република. Кроз сукоб два комунистичка руководства у наредних годину дана, Милошевић је у јавности кристализовао свој став на линији одбране социјализма и (ре)централизоване Југославије, на таласу уставних промена у Србији.

У реакцијама на расправе о новом уставу Словеније, и разумевајући да Словенија иде путем даље суверенизације унутар Југославије и потом могућег изласка из земље, ЦК СК Србије је крајем јуна 1989. у саопштењу изнео и да делови српског народа изван Србије имају право на „пуну националну афирмацију, неговање националних вредности, традиције и особености, као и на равноправно испољавање осећања националне припадности”.¹ У јулу је у склопу Председништва ЦК СК Србије формирана радна група за реформу политичког система, која је заговарала преношење партијског принципа демократског централизма са савезних форума СКЈ (један човек један глас, без практичног републичког вета), као и рудиментарне назнаке могућности вишепартијског плурализма, мада се у јавности углавном заговарао једнопартијски плурализам под окриљем савеза комуниста као „оптималан” модел за Србију и Југославију. Са тим платформама СК Србије је суштински ушао у финалну фазу борбе за идејну превласт унутар СКЈ, на 14. ванредном конгресу у јануару 1990.

Важна детерминанта позиције Србије у наступајућој југословенској кризи и уопште у европском оквиру било је одређивање владајуће структуре СК Србије и тиме саме СР Србије према сплету промена које је најављивао и доносио пад берлинског зида новембра 1989. И нешто пре тога, снажан талас делегитимизације комунизма у Европи, нарастајуће тежње за демократизацијом, увођење вишепартијских система, искорак из постојећих комунистичких економских модела, били су већ јасан дух времена. Из мемоара Борисава Јовића, члана Председништва СФРЈ испред Србије, сазнајемо детаље интерних расправа у врху СК Србије око питања институционалне демократизације друштва. Контекст тих расправа с краја 1989. је био пре свега да се одагнају нарастајуће оптужбе од делова критичке јавности у Србији и Југославији те са Запада, и колико-толико изађе у сусрет очекивањима од увођења вишестраначког система. Сам Јовић је сматрао да је СКС у доброј позицији и да ће задржати власт и у новим околностима. С друге стране, Слободан Милошевић је своје противљење вишепартијском систему објашњавао и тиме да би се дозвољавањем постојања више партија могла формирати једна велика партија косовских Албанаца која би брзо могла да формализује захтеве за сецесијом и опструирше државни апарат, и пледирао је за тзв. беспартијски плурализам, где би само Савез комуниста био

¹ Наведено према Николић, *Југославија, последњи дани 1989-1992, књига прва*, 111-112.

партија али би тактички омогућавали и подржавали понеке кандидате који нису комунисти.¹ Поред тога, Милошевић је крајем 1989. године образлагао да ниједном друштву не треба да сметају „различита политичка мишљења”, али ако је у питању политички плурализам који се „употребљава као други назив за укидање Југославије и социјализма – онда смо ми у Србији против”.² Такав став је формално задржан све до краја 1990. године када су расписани први општи вишестраначки избори, као последњи међу свим републикама у Југославији. Врх српске комунистичке партије је очекивао да ће задржавањем формално једнопартијског система бити препознати као снага која чува јединство Југославије, будући да би демократизација политичког живота у ондашњим околностима ојачала центрифугалне снаге у целој земљи. Можда су у том смислу и били у праву али су или потценили значај који је процес демократизације у комунистичкој Европи добијао (и данас је честа јавна оптужба да неко „није схватио пад Берлинског зида”) или су и поред разумевања тих процеса одредили да други циљеви имају приоритет.

На изванредан начин српски комунисти су се суочили са кризом поретка нешто раније у односу на пад Берлинског зида. Иако су тензије на источно-немачким границама расле током 1989, кроз све јачу жељу људи да напусте Источну Немачку, углавном из економских разлога, сам пад зида тј. одлука владе у Источном Берлину да дозволи слободан проток људи била је углавном неочекивана. Док је почетком 1980-их српска опозициона јавна сцена (уметници, научници) била фокусирана на питања слободе говора, од 1985. је стање на Косову и Метохији постало важна тема, прво као симбол неуспеха комунизма да обезбеди не само економску подлогу живота за Србе већ и основну безбедност.³ Тактички заокрет СК Србије под Милошевићем, да са багажом неостварене уставне реформе односа републике са покрајинама крене „у сусрет” нагомилаваном незадовољству и заправо се стави на чело „промена”, да симулира опозицију сопственој власти све са задржавањем комунистичког предзнака, показао је да је незадовољство у Србији (па и шире у Југославији) дошло „прерано” да би одлучно уклонило комунистичку власт, која је успела да споји своје циљеве (политичко преживљавање) са понеким захтевима за променама. Захваљујући тада још увек јакој партијској држави, заробљеној медијској сцени, апарату силе и одсуству формалне опозиције, српски комунисти су успели да изведу „антибирокаратску револуцију” уз давање одушка националном ресентиману у њиховој интерпретацији. Конгрес СК Србије у децембру 1989. фактички је одбацио опцију да савез комуниста

¹ Николић, *Југославија, последњи дани 1989-1992*, књига прва, 136.

² Исто, 240.

³ Nick Miller, *The Nonconformists: Culture, Politics and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944-1991*, CEU Press, Budapest, 2007, 241-277.

одступи од монопола власти и омогући вишепартијски плурализам, који је означен као превазиђен. Сам Милошевић је на 14. конгресу СКЈ месец дана касније био на ставу да „нема никакве основе за стављање знака једнакости између догађаја у Југославији и догађаја у другим социјалистичким земљама. Они руше данас један свет који смо ми срушили још 1948. године.”¹ Иако је српска комунистичка партија углавном остваривала већинску подршку делегата за конгресне декларације и документе, свађа која је кулминирала довела је до одласка словеначке и хрватске партијске делегације, а делегације Македоније и Босне и Херцеговине подржале су Словенију и Хрватску. Тиме је дошло до фактичког краја конгреса, као најаве брзог краја и самог Савеза комуниста Југославије. Проблем за српске комунисте је био тај што нису успели да изолују словеначку партијску делегацију, како је то пред конгрес говорио Јовић („циљ је да Словенци остану сами, да им се не прикључе Хрватска и Македонија, а евентуално и Босна”²).

Неуспех да се преко партијског конгреса очува политичка доминација једне партије у Југославији, да се она изнова легитимише и то на основама које је пропагирао СК Србије, је отворио нову политичку еру. Распад савезног партијског механизма реално је поткопао основе функционалности читавог политичког система земље. Штавише, до самог распада 1991/92. године на савезном нивоу ће остати да делује она Савезна скупштина која је изабрана на једнопартијским изборима 1986. године, и чији ће мандат истећи 1990, без замене кроз нове савезне изборе који нису ни били одржани. Опет, с распадом савезне комунистичке партије „бити главни међу комунистима” више није била значајна позиција; почеле су да ничу бројне нове партије које су почеле да утичу и на ставове јавности и дефинишу оквире и кораке у политици. У сваком случају такав развој је морао довести до промене приступа и политичког врха Србије.

Поред тога, одмах након последњег конгреса СКЈ почеле су нове масовне демонстрације Албанаца у Приштини, затим и студената и косовских Срба у Београду, те у Подгорици. У сукобима на Косову, 1. и 2. фебруара 1990, погинуло је 27 демонстраната и један полицајац, а неколико дана касније дошло је до распада формација савезне полиције на Косову. У Србији се у фебруару формирала Демократска странка, у марту Српски покрет обнове, док су се у Хрватској формирале и Хрватска демократска заједница (која је и победила на изборима у пролеће 1990) и Српска демократска странка, уз све брже политичко слабљење СК Хрватске. На Косову је крајем 1989. формиран Демократски савез Косова под лидерством Ибрахима Ругове. Савез комуниста Србије и Социјалистички савез радног народа Србије су се у јулу

¹ Николић, *Југославија, последњи дани 1989-1992*, књига прва, 142.

² Борисав Јовић, *Последњи дани СФРЈ: изводи из дневника*, Политика, Београд, 1995, 88.

трансформисали у Социјалистичку партију Србије, на челу са Слободаном Милошевићем за кога је гласало око 95% делегата на оснивачком конгресу.

Током фебруара и марта 1990. одржано је неколико састанка челних комунистичких политичара Србије. По њиховом виђењу, одсуство одлучне (ре)акције на Косову би даље дестабилизovalo читаву земљу. Србија се морала спремати да живи без Југославије која ће се распасти као што се распао и Савез комуниста, а конфедерација се није могла прихватити јер би то такође значило распад земље, па би српски народ ван Србије изгубио своја стечена права. Главни политички циљ био је формирање српских граница унутар којих би функционисала већина српског народа, уз прихватање рата као могућности. У скупштинском експозеу за предлог новог устава (друга измена, након оне с почетка 1989), 25. јуна 1990. године, Милошевић је, поред осталог, рекао да је „овај предлог устава Србије припреман уз уважавање и друге могуће опције Србије као самосталне државе, а доношење новог устава, [...] представља тренутак када Србија треба јасно и благовремено да стави до знања да своје досадашње административне границе везује једино уз федеративно уређену Југославију, јер уколико би дошло до промене облика уређења Југославије, односно до њеног конфедерализовања, била би отворена сва уставна питања. [...] У таквом случају, то јест у случају да се неће федеративна Југославија, питање граница Србије је отворено политичко питање”. У писму Председништву СФРЈ 19. августа, Милошевић је навео да Србија сматра обавезом да „свим демократским средствима помаже Србе у Хрватској у интересу заштите њихових људских и грађанских права и њихове егзистенције”, тражећи, како доношење устава нове Југославије „коју треба да сачињавају југословенски народи који желе да живе заједно у миру и слози”, тако и новог закона о отцепљењу, како би се онима који желе да напусте Југославију то омогућило „не повређујући интересе народа који остају у југословенској заједници”.¹ Стратегија паралелизма, која је подразумевала да уколико се неке републике (макар оне у којима у знатнијем броју налазе Срби) желе отцепити од Југославије, и српски народ у тим републикама има колективно право да се отцепи од тих република тј. да остане у старој-новој Југославији, је суштински дефинисана у лето 1990. године. Михаило Марковић, најпознатији филозоф СПС-а и потпредседник извршног одбора странке, је приликом оснивања Друштва Срба из Хрватске у Београду августа 1990. то јавно и назначио: „Уколико Хрватска прогласи отцепљење од Југославије, она не може собом одвући ван Југославије српски народ који живи у Хрватској. Дакле, са истим правом с којим Хрватска проглашава отцепљење од Југославије, српски народ има право да се отцепи од

¹ Милан Игрутиновић, „Блумфилдов модел поткултура и могућа примена у разумевању стратешке културе Србије”, *Војно дело*, 8/2019, 279-280.

Хрватске”.¹ Једна од формалних тема потоњих политичких расправа о судбини Југославије је била сукоб права република и права народа на отцепљење.

У исто време у Србији су текле припреме за формализацију вишестраначког политичког система и нову промену устава. Уставна промена је направљена како би се отворила могућност независне Србије која није заснована на институционалном првенству социјалистичке политичке економије (приватна, друштвена и државна својина су формално изједначене у уставу, реч „социјалистичка” је избачена из назива републике и покрајина, итд). Косову је додато „и Метохија”, у члану 72 је дата клаузула да „Република Србија одржава везе са Србима који живе изван Републике Србије, ради очувања њихове националне и културно-историјске самосвојности”. На трагу словеначког устава из 1989. нови устав Србије је донео клаузулу примата суверености Србије у односу на било какву савезну заједницу (експлицитно федералну, устав није препознавао могућност конфедералне заједнице) ставом (чл. 135) да „Кад се актима органа федерације или актима органа друге републике, [...] нарушава равноправност Републике Србије или се на други начин угрожавају њени интереси, а при томе није обезбеђена компензација, републички органи доносе акте ради заштите интереса Републике Србије.” Председник је добио овлашћења да води спољну политику Србије са „другим државама и међународним организацијама” и „руководи оружаним снагама у миру и рату” (чл. 83), концентришући тако главне елементе државне моћи у својим рукама, мада, подсетимо се, Србија тада није имала своју војску – Територијална одбрана као део Оружаних снага СФРЈ тешко да је то била. Она није имала ни ингеренције у спољној политици као република унутар СФРЈ, тако да су ова овлашћења била стицање нових могућности функције председника, лични режим за нова времена. Скупштина Србије је, формално на Милошевићев предлог, одлучила да распише референдум са предлогом да се прво донесе нови устав па да се тек после тога иде на прве вишестраначке изборе. Могућност да нова, вишестраначка и легитимнија скупштина, као уставотворна, расправља и утврди нови устав, је тиме била уклоњена. Хегемона позиција Слободана Милошевића и Савеза комуниста Србије (који је у том тренутку још постојао) је била посредно потврђена на референдуму од 1-2. јула 1990. (97% за од 78% изашлих бирача, уз масован бојкот косовских Албанаца). Нови устав је усвојен 28. септембра док су избори на свим нивоима заказани за 9. децембар (први круг).

Већи део албанских делегата у косовској скупштини је 2. јула усвојио декларацију о проглашавању Косова за равноправни субјект југословенске федерације/конфедерације, Албанаца за народ (а не народност) те суспендовао ранију (март 1989) сагласност на промене устава Србије. Три дана

¹ Наведено према Николић, *Југославија, последњи дани 1989-1992, књига прва*, 199.

касније Скупштина Србије је донела закон којим је суспендован рад косовске скупштине и владе због неуставног деловања. Крајем августа, група америчких конгресмена предвођених Робертом Долом (Robert Joseph Dole) је посетила Косово, у време демонстрација Албанаца и сукоба са полицијом. Делегација је у саопштењу окривила државу да не поштује људска и мањинска права Албанаца, кратки састанци са неколицином српских политичара (Б. Јовић) били су испуњени тензијом а домаћи медији су критиковали рад делегације и славили тврд став српског врха према њој.¹ Уз посету делегације Европског парламента Београду и Косову у мају 1989. која је протекла у знаку интересовања за Албанце ухапшене током текућих протеста и уопште за правну регулативу аутономије и људска права на Косову, та је посета била рани сигнал идеолошке и политичке конфронтације званичног Београда и неких политичких кругова САД и Западне Европе. Бушова администрација је за један јулски састанак НАТО-вих стручњака за Балкан спремила незванични документ у којем се пледирало да је С. Милошевић главни генератор проблема у Југославији и да би се требало размотрити како да се политички обузда, те да треба ширити контакте са лидерима других република, изместити фокус ван Београда (укључујући и савезне институције). Представници европских земаља нису били посебно заинтересовани за неку посебну активност у том смеру.²

Са оптерећењем ванредног стања на Косову, нестабилном економском ситуацијом, колапсом комунизма у Европи, Србија је у јесен 1990. ушла у предизборну фазу, прву вишестраначку утакмицу после пола века.³ Институционална и медијска предност Социјалистичке партије Србије била је осигурана поменути системским решењима – прво нови/други устав па тек онда вишестраначки избори, пристајање на вишестраначку контролу изборног процеса у последњи час и то након претњи опозиције да ће дојкотовати изборе. То је укључивало и најављено повећање пензија и републичких припадности за шта је новац крајем године обезбеђен ванредним задужењем Народне банке Србије и Народне банке Војводине путем неовлашћеног (од Народне банке Југославије) емитовања око 18 милијарди динара из савезног монетарног система.⁴ Сам Слободан Милошевић је кампању

¹ Николић, *Југославија, последњи дани 1989-1992*, књига прва, 258.

² Rafael Biermann, "Back to the Roots. The European Community and the Dissolution of Yugoslavia – Policies under the Impact of Global Sea-Change", *Journal of European Integration History*, 2004, 10(1), 48.

³ Заправо после 1938. јер се избори новембра 1945. тешко могу сматрати слободним и поштеним. Но, ни избори 1938. нису били тајни због технике гласања а ни жене нису имале право гласа.

⁴ Борисав Јовић је почетком 1991. о томе разговарао са одлазећим председником републике владе Станком Радмиловићем: „Мало га критикујем шта то све раде с емисијом

заснивао на позитивним порукама: да постоје видљива економска побољшања, да треба задржати курс промена које је он промовисао а задржавајући социјалистичку природу економије уз дезавуисање процеса приватизације, против мржње за коју је оптуживао опозиционе странке, уз обећања да неће бити рата али понављајући да се морају редефинисати границе између република ако Југославија не буде могла да опстане. Милошевић лично и СПС су добили јавну подршку врха ЈНА, врхова Српске демократске странке у БиХ (од Радована Караџића) и Јована Рашковића (Српска демократска странка у Хрватској). Снажно наслеђе социјализма било је видљиво у програмском опредељењу доминантне партије кроз задржавање друштвене својине као пожељног облика својине, скептичност према приватизацији и тржишним принципима, доживљавање промена у Европи као пролазних, а и у разумевању збиље код знатног дела јавности која је преферирала „прави социјализам” уместо демократско-капиталистичке транзиције. Истовремено, Борисав Јовић је као председник Председништва СФРЈ присуствовао састанку КЕБС-а у Паризу на којем је 21. новембра усвојена Париска декларација која је, као врста мировне повеље за крај Хладног рата у Европи промовисала демократију као једини политички поредак, засновану на људским правима и основним слободама, економску слободу и одговорност засновану на владавини права, плурализму и тржишној привреди, те пријатељске и мирољубиве односе међу земљама Европе а уз њих и Сједињених Држава и Канаде. Крај Хладног рата у Европи и пораз комунизма су у бити значили да неће бити политичког ослонаца за очување практично никаквих комунистичког поретка.

Такође, рачунајући и са изборним бојкотом Албанаца у Србији, у Србији и Црној Гори (и донекле у БиХ) је ипак на прве вишестраначке изборе изашло осетно мање бирача него у осталим републикама СФРЈ, за око 10 процентних поена, што је говорило о значајној привржености становништва комунизму.¹ Основни резултат децембарских избора у Србији је била победа СПС, са 46,1% гласова и 77,6% посланичких мандата, те Слободана Милошевића за председника Србије у првом кругу, са 3,28 милиона гласова, око 965 хиљада више него што је добила његова странка на парламентарним изборима. Паралелно, у Црној Гори је сличну победу однео Савез комуниста Црне Горе, и Момир Булатовић за председника у другом кругу. Тако су „реформисани” комунисти само у те две од шест југословенских република однели

и са приходима који припадају федерацији. Објашњава да би без тога сигурно изгубили изборе, јер више од пола републике не би примило плате и пензије. – Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 241. Додуше, у року од неколико недеља већина новца је била враћена у савезни монетарни систем, но ова „краткорочна позајмица” је имала свој политички ефекат.

¹ Vladimir Goati, *Izbori u SRJ od 1990. do danas. Volja građana ili izborna manipulacija*, CeSID, Beograd, 2001, 25-29.

победу, а на нивоу комунистичких земаља Европе такве партије су на првим вишестраначким изборима победиле још само у Бугарској. Главне опозиционе партије – Српски покрет обнове (Вук Драшковић), Демократска странка (Драгољуб Мићуновић), Удружење за југословенску демократску иницијативу (Иван Ђурић), узеле су збирно мање од 30% гласова. Непосредно пред изборе формирала се још једна странка, Савез комуниста – покрет за Југославију, блиска Мирјани Марковић, супруги Слободана Милошевића и универзитетској професорки социологије, те додатно ослоњена на партијску базу бившег савеза комуниста у армији.

Тешко је и данас прецизно оценити у којој је мери тадашњи врх армије био самосвојан фактор који је покушавао да плива у политичким водама, а колико се ослањао на тактичку сарадњу са другим центрима моћи, при чему нас највише интересује република Србија. Септембра 1989. генерал Вељко Кадијевић, савезни секретар одбране је одбио захтев члана Председништва СФРЈ Јовића да се војска ангажује у онемогућавање уставотворних седница словеначке скупштине, када је декларативно сувереност републике Словеније на њеној територији постављена изнад суверенитета Југославије. Када је средином маја 1990. године а након избора у Словенији и Хрватској на којима су победиле некомунистичке странке, ЈНА одлучила да ускладиштено наоружање територијалних одбрана (под надлежности република) измести и стави под своју контролу, водећи се јавно формалним разлозима безбедног складиштења, Јовић је оставио запис да је та акција рађена на наговор српског руководства.¹ Но, практична неефективност операције преузимања знатнијег дела наоружања територијалне одбране је у октобру 1990. довела до покретања контраобавештајне операције „Штит”, која је требала да пресече канале тајног увоза наоружања из Мађарске које је успоставила нова хрватска републичка влада, како би наоружавала поузданике нове владајуће странке. С обзиром на крај Хладног рата и смањење војних ефектива и буџета, значајна војна средства у чланицама источног блока су ускладиштена па и оглашена на продају. Борисав Јовић је као председник Председништва био непосредно упознат са акцијом мада је армијски врх инсистирао на томе да ће даљи ток акције разрађивати служба безбедности и војно тужилаштво а не политика. Нови председник Хрватске Фрањо Туђман је пред изборе у Србији превентивно напао армију у писму Председништву СФРЈ, тражећи да се војска деполитизује, да се активним војним лицима забрани чланство у партијама и да се посебно испита да ли се сарадња ЈНА и српских безбедносних институција на Косову одвијала у складу са законом. Паралелно са тим, преко неколико станица полиције у већински српским општинама у Хрватској приручно наоружање се делило поузданим локалним Србима, а

¹ Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 146.

код Книна је дошло и до крађе наоружања из војних вагона. Почетком јануара локални српски полицијски функционери су формирали секретаријат унутрашњих послова Српске аутономне области Крајина, у општинама са српском већином на подручју северне Далмације, Лике, Баније и Кордуна, позивајући се на раније усмено обећање министра унутрашњих послова Хрватске које је хрватска влада и формално негирала.

Са завршетком избора у Србији и Црној Гори створила се политичка претпоставка да вођства република директно разговарају о судбини Југославије. С обзиром да нису били одржани избори на савезном нивоу, Скупштини СФРЈ је истекао четворогодишњи мандат а Савезно извршно веће је било практично дезавуисано. Задржавало је одређени углед према спољном свету, као главни саговорник у међународним односима Југославије и док су инострани политички актери веровали да савезна влада, посебно председник СИВ-а Анте Марковић и новоформирани Савез реформских снага имају одређени утицај и могу да држе земљу на окупу уз реформе у правцу усвајања тржишне привреде и демократског плурализма. С колапсом Савеза комуниста Југославије српски комунисти, а и остали, су изгубили уобичајени механизам деловања и поље рада, а фокус им се пребацио на Председништво СФРЈ којем је Борисав Јовић био председник (15. мај 1990. – 15. мај 1991) уз уверење да је ту могуће направити формалну већину за повољни смер деловања.

То је период за који можемо устврдити да је у њему вођство СПС-а прешло са примарне политике фокусиране на укупне односе у Југославији и положаја Србије унутар ње на напуштање „одбране Југославије”. Оно је видело процесе у Словенији па све више и у Хрватској као њихове јасне кораке ка напуштању Југославије, и хтело да поље деловања измести на раван српског народа, превазилазећи баријере републичких граница. Стога је следило наглашавање права народа на отцепљење наспрам права република, јавне поруке (укључујући Милошевићево писмо Председништву СФРЈ у августу 1990) да у Југославији треба да остану они народи који то желе те да би једностране сецесије повлачиле са собом питање међурепубличких граница у смислу географског распрострања српског народа које се морало узети у обзир.

Такав став омогућио је да на првим директним састанцима главних републичких делегација Србије и Словеније јануара 1991. године заправо дође до разумевања међусобних позиција. Словеначка делегација је задржавајући право Словенаца на самоопредељење укључујући и отцепљење то право признавала и Србима (уз договор са Хрватима), док је српска делегација уважавала интерес Словеније и Словенаца на сопствени пут, а све на принципима да право једног народа иде дотле док не угрожава исто право другог

народа.¹ На изјашњавању грађана Словеније 23-24. децембра 1990. убедљива већина је потврдно гласала на питање „Да ли сте за то да Словенија постане самостална и независна држава?“. Словеначка ситуација је била јасна јер су се народна и републичка „линија“ у суштини преклапале па није постојао сукоб између права народа и права републике, тј. питање ко је носилац права на самоопредељење и отцепљење. То ће питање начелно остати нерешено у преговорима и биће фундаментални узрок рата на подручју Хрватске и Босне и Херцеговине. Политички, Србија је дала сигнал да неће блокирати излазак Словеније из Југославије, па ће том кораку надаље опонирати само делови савезне власти, пре свега врх ЈНА.

У припреми хапшења особа у вези контраобавештајне операције „Штит“ врх ЈНА је упорно извештавао савезне институције да је наоружавање Хрватске паралелним каналима и даље у току, а приватно су челни генерали испитивали политичку подршку за евентуални удар на врх републике Хрватске у целини. Штаб Врховне команде ЈНА је 24. јануара 1991. наредио пуну борбену готовост, преузета је Савезна управа за контролу летења и морска граница. На подручјима 1. и 3. војне области (око две трећине југословенске територије – све осим јадранске обале са залеђем (Војно-поморска област), средишњих делова Хрватске са западном Славонијом, бихаћке регије у БиХ и Словеније (5. војна област)) је проглашена делимична мобилизација резервног састава за војне вежбе. Милошевић и Јовић нису подржали војни врх у захтеву за присилним разоружањем хрватских паравојних снага, већ су отворили канал директних разговора са највишим представницима Хрватске. Генерал Кадијевић је на седници Председништва СФРЈ 25. јануара упознао присутне са прикупљеним контраобавештајним материјалом и намерама о хапшењима непосредних учесника тајног наоружавања, док је увече на Радиотелевизији Београд део снимака обелодањен најширој јавности. Компромис је постигнут у ноћним сатима, договором да се резервни састав полиције Хрватске (који је углавном био наоружаван по партијској и линији националне поузданости), да влада Хрватске суспендује сет закона уперених против савезне власти на територији Хрватске а да ЈНА борбену готовост врати у редовно мирнодопско стање. Сам Милошевић није био посебно задовољан овим расплетом, јер је очекивао да се ЈНА веже за српске крајеве у Хрватској. Како је наводио Борисав Јовић „каже он [Милошевић], кад војска једном „покрије“ српске територије у Хрватској, ми се више не бојимо расплета југословенске кризе. Без тога ништа“, док је Кадијевић још увек инсистирао да војска мора избећи везивање за појединачни народ.²

¹ Николић, Југославија, последњи дани 1989-1992, књига прва, 316-317.

² Јовић, Последњи дани СФРЈ, 262.

На делу је био тактички савез Милошевића и Јовића са Кадијевићем и врхом ЈНА – Милошевић и Јовић су сматрали да ЈНА треба да се опортуно веже за територије на којима живи српски народ, уз Босну и Херцеговину у целини и Македонију као основу будуће југословенске заједнице. План нижег ранга је био да ту структуру чине Србија, Црна Гора и српски народ ван њих, подразумевајући понајвећи део Босне и Херцеговине и делове Хрватске. Притом, они (посебно Милошевић) нису желели да се ЈНА формално трансформише у српску војску, јер су веровали да је из међународних обзира важно да се задржи југословенски концепт као основа на којој је деловао званични Београд. Нису желели да постоји јасна импликација да Србија и Црна Гора војно делују на подручјима ван својих граница него су желели да то ради ЈНА, идеално уз унутрашњу трансформацију у српску војску (да главнину формацијских места преузимају Срби) и уз новац који је у савезном буџету био алоциран за послове одбране. Немамо доступне целовите студије који би указивали на политичка разматрања унутар ЈНА по дубини, иако постоји већ релевантна мемоарска грађа на ту тему.

* * *

Немамо простора да се у овој студији детаљно осврћемо на чиниоце, процесе и оквир распада СФРЈ 1991-92. у ширем смислу, нити да детаљно оцењујемо интересе, жеље и планове разноврсних политичара и група који су тада у већој или мањој мери били присутни у јавности. У периодима крупних промена, кршења старог и стварања новог, историја је пуна „буке и беса“. Овде ћемо скицирати неколико кључних политичких аспеката који су умногоме трасирали пут Србије на прелазу векова.

Првог марта је дошло до сукоба у Пакрацу. Неколико дана раније скупштина те (већински српске) општине је одлучила да се Пакрац прикључи САО Крајини. Резервни састав полиције, углавном Срби, је преузео полицијску станицу 1. марта. Сутрадан је дошла специјална јединица МУП-а Хрватске да преузме станицу полиције, што је после краћег пушкарања и једног рањеног и урадила. Јединица ЈНА из 265. механизоване бригаде 32. корпуса је из Бјеловара упућена на интервенцију, по налогу Борисава Јовића, и она се поставила у центру места, уз краћу размену ватре са специјалном јединицом МУП-а Хрватске. У овом обрачуна, у коме није познато да је било смртно страдалих, постојали су сви елементи потоњих сукоба у троуглу побуњени Срби – Хрватска – ЈНА као тзв. тампон зона, који ће обележити 1991. годину. Месец дана касније слична ситуација се поновила на Плитвичким језерима, а крајем априла на подручју Вуковара почеле су знатно озбиљније борбе и ангажман паравојних и параполицијских формација и од стране Хрватске и владајућег ХДЗ-а.

Убрзо након сукоба у Пакрацу одржани су бројни митинзи у Београду (изведени од СПС и СРС) и Бања Луци (СДС) на таласу политике подршке Србима у Хрватској у интерпретацији владајуће српске партије, која је медијски монопол користила и за обрачун са странкама опозиције, на пример називајући председника СПО-а „ушашом”. Потом је 9. марта у Београду одржан митинг опозиционих присталица са захтевом за смену вођства државне радио-телевизије. У највећем окршају демонстраната и полиције у Београду након Другог светског рата страдало је двоје људи. Немогућност полиције да растури демонстрације чак и уз употребу силе је довела да врх владајуће странке преко Борисава Јовића у Председништву СФРЈ издејствује акцију јединица ЈНА у Београду. Касније слепоподне неки лидери опозиције су ухапшени, демонстрације растурене а Слободан Милошевић је опозицију („снаге хаоса и безумља”) оптужио да угрожавају мир. Владајући СПС је 11. марта организовао свој „контрамитинг” у Београду, а током дана се патријарх Павле обратио опозиционој групи студената са молбом да се разиђу како би се спречили сукоби. Овим догађајима је отворена токсична и насилна конфронтација Милошевићеве власти са опозиционим странкама која ће потрајати све до његовог пада после избора септембра 2000, па и до повремене арбитражне улоге патријарха Павла у политичким сукобима у друштву.

Истог дана, Јовић и Милошевић су тражили од генерала Кадијевића да „ЈНА треба да преузме власт, похапси све кога треба и уведе ред у земљи”, што је Кадијевић одбио тражећи да се састане Врховна команда по налогу председника Председништва (Јовића) и усагласи наређење у том смислу.¹ У Командном центру ЈНА на Топчидеру дан касније је одржана седница Врховне команде са предлогом да се борбена готовост ЈНА подигне на највиши степен, да се уведе ванредно стање у целој земљи и суспендују сви акти у супротности са савезним уставом. Но, за такве одлуке није било потребне већине гласова и тај правац деловања је остао блокиран. У ноћи 13. марта и по договору са Јовићем генерал Кадијевић је отишао у Москву, у инкогнито посету совјетском министру одбране маршалу Дмитрију Јазову. Желео је да провери став совјетске војске у евентуалији завођења војне власти у Југославији, извесно и на линији очувања комунистичких тековина, и да добије јаснију слику о могућим реакцијама НАТО-а. Вратио се са поруком да од Москве не може добити никакву помоћ.² Два дана касније Јовић је поднео оставку на место председника Председништва, два месеца пре редовног истека функције, као демонстративна реакција на неизгласавање ванредног стања а ту институцију је убрзо и Милошевић јавно дезавуисао. Дан касније,

¹ Вељко Кадијевић, *Прошивудар. Моје виђење распада Југославије*, Филип Вишњић, Београд, 2010, 137–138.

² Исто, 141–147.

Југослав Костић (испред Војводине) и Ненад Бућин (испред Црне Горе) су такође поднели оставке на чланство у Председништву. Члан Председништва из Косова и Метохије, Риза Сапунџиу, је смењен на седници Скупштине Србије два дана касније. Питање наследника председника Председништва – по републичкој ротацији то је требало да буде представник Хрватске, Стјепан Месић – постаће нова компликација али и елемент делегитимизације Председништва на међународном плану. У брзим променама тактичког приступа СПС-а значају савезног Председништва, Скупштина Србије је 21. марта одбила Јовићеву оставку и тако га „вратила” у Председништво.

Пресек тадашњих планова државног вођства Србије дао је Милошевић, током импровизованог јутарњег састанка са председницима скупштине општина у Србији из редова СПС, ради утврђивања партијског јединства након сукоба у Београду 9. марта. Он је истакао да Србија не прихвата конфедерацију јер ће три милиона Срба остати изван матице и у новим државама биће сведени на статус националне мањине; Србија не врши притисак на Србе у Хрватској, али да они не желе да остану у положају под политиком ХДЗ-а; да не постоји опасност од стране интервенције али да је уједињењем Немачке нестало европске равнотеже и да је створен моноцентричан систем. Као главно је истакао питање граница а да би Србија могла да наступа са јаке позиције морала је да буде и интерно јака. Као суштину разговора са осталим републичким лидерима навео је да Србија сматра да је легитимно право и интерес српског народа да живи у једној држави: „Ми смо то њима рекли и овде на разговору: „Господо, постоје два пута изласка из југословенске кризе. Један је миран, један је сила. Ми нудимо миран, а немојте нам претити силом, јер – ми смо сила. Поштујте што ми, као најбројнији народ и највећа република, нудимо миран пут. [...] А ако треба да се тучемо, богами ћемо да се тучемо.” Надам се да неће бити толико луди да се са нама туку. Јер ако не умемо добро да радимо и привређујемо, бар ћемо знати добро да се тучемо.”¹ На разговору са представницима студената Универзитета у Београд који су демонстрирали тих дана у центру града, 19. марта у Ректорату, Милошевић је поновио кратки рецепт националне политике: „Не пада ми на памет да Хрватима или било ком другом народу бранимо да изађе из Југославије, али нећемо дозволити да било ко повуче Србе са собом из Југославије, против њихове воље. Као и сви други, и Срби треба референдумом да одлуче хоће ли или неће Југославију. Ако Срби у Хрватској на референдуму одлуче да хоће да живе у отцепљеној Хрватској, нећемо се противити томе.”² Паралелно са овим, Милошевић је у два наврата у јануару

¹ Наведено према Николић, *Југославија, последњи дани 1989-1992*, књига прва, 362.

² Исто, 366.

и фебруару на радним састанцима са амбасадорима земаља Европске заједнице у Београду истицао да му је неприхватљив мањински статус за Србе у новој независној Хрватској.¹

Сукоб на Плитвичким језерима између скупљених локалних српских милиционера и пристигле јединице републичке милиције Хрватске 31. марта, формално око управе над националним парком, довео је до двоје мртвих и неколико десетина рањених на обе стране. Политичка реакција побуњених Срба следећег дана је дошла у неколико облика. Демонстрацијама испред команде 9. корпуса у Книну је тражено да ЈНА изађе на границе САО Крајине за заштиту од хрватских јединица. Скупштина САО Крајине је прогласила присаједињење Србији, и важење устава Србије на територији Крајине, те прогласила мобилизацију резервног састава Територијалне одбране Крајине и прикупљање добровољачких јединица. Дан касније, 2. априла, Скупштина Србије је донела Декларацију о мирном разрешењу југословенске кризе, са начелним позивима на мир и договор. Србима из Хрватске је обећана помоћ и подршка али без икакве прецизније одреднице или одзива на кораке Скупштине САО Крајине дан раније. У овом периоду развија се рад Службе државне безбедности Србије на помоћи локалним српским добровољцима и резервистима преко кампа за обуку у Голубићу код Госпића, чији је укупни домет извесно био само на тактичком нивоу. Истовремено, Српска радикална странка и Српски четнички покрет су почели да анимирају своје чланство да се као добровољци прикључе у српске оружане формације у Хрватској. Даље, Јовић и Милошевић су добили уверавање генерала Кадијевића и генерала Благоја Аџића (начелник Генералштаба) да ЈНА неће дозволити пад Книна у случају евентуалног напада хрватских снага у том тренутку, и да ће опција војне реакције бити спремна и без посебне наредбе Председништва.²

Истовремено почиње и директнији ангажман Европске заједнице у југословенској кризи. Тадашња „европска тројка” – министри иностраних послова Луксембурга (Жак Пос), Холандије (Ханс ван ден Брук) и Италије (Ђани де Микелис) су 8. априла у Београду разговарали са Марковићем, Јовићем и Будимиром Лончаром (савезни секретар за иностране послове) и пренели заједнички став који ће остати на снази неколико наредних месеци – да ЕЗ подржава опстанак Југославије, да раздруживање и стварање низа посебних држава није добро решење, и да су то основе на којима се могао градити будући однос ЕЗ и Југославије, укључујући и даљу финансијску помоћ. Ово је био почетак мисија европске тројке у Југославији, а позиција Европске заједнице према кризи ће фундаментално утицати на њен завршни облик. Стручњаци европских министарстава спољних послова су релативно

¹ Biermann, "Back to the Roots", 44.

² Николић, *Југославија, последњи дани 1989-1992*, књига прва, 391.

рано почели да убеђују више ешалоне политичке моћи у својим земљама да је Југославија у терминалној кризи, да је рат изгледан. У припремним документима за састанке министара спољних послова земаља ЕЗ у овом периоду (пролеће 1991) већ је било јасно да од опстанка Југославије није могло бити ништа с обзиром на одлуке Словеније, да се поставља питање има ли икакве функционалне централне владе, да је питање да ли они који јавно желе очување Југославије истовремено желе и демократију или не, и да се приближавао тренутак када ће те земље морати заузети јаснији став на питање демократија или територијални интегритет Југославије.¹ Немачке дипломате су интерно најављивале ову дилему још од новембра 1990. Амбасадори ЕЗ у Београду су почетком фебруара у Брисел послали препоруке за деловање које нису укључивале недвосмислену подршку територијалном интегритету Југославије, али су до позног лета 1991. усаглашени ставови министара ЕЗ били да треба очувати подршку интегритету земље без уплитања других тема. Но, већ је Џејмс Бејкер, амерички државни секретар, током посете Југославији 21. јуна када је поновио начелну подршку целовитости Југославије, експлицитно рекао да „ако нас Србија тера да бирамо између подршке јединству и подршке демократији, увек ћемо одабрати ово друго”.²

Почетком маја на састанцима републичких председника кристалисала су се два става: хрватско-словеначки о савезу независних и суверених држава, где би се на савезном нивоу водило рачуна о одбрани и безбедности те функционисању тржишта а државе би задржале остало, и почело приближавање Европској заједници, и српско-црногорски који је подразумевао постојање демократске савезне државе са надлежностима у заштити људских и грађанских права, одбрани, спољној политици, и неким економским функцијама. Председник Председништва БиХ Алија Изетбеговић и председник Македоније Киро Глигоров су имали своје идеје али су оне јасно нагињале конфедералном решењу тј. оном које подразумева сувереност република а не постојање заједничке државе. Томе је Глигоров додао и противљење Милошевићевом концепту референдума на нивоу појединог народа у републици, сматрајући да референдумско право припада републикама. Загреб је већ најавио свој републички референдум о суверенитету Хрватске, на трагу оног одржаног у Словенији пет месеци раније. Референдум у Хрватској је одржан 19. маја са два питања – за који од ова два предлога су грађани, са знацима о чијим се предлозима ради. У међувремену, Милошевић и Булатовић су заговарали да се свуда одржи референдум истог дана на нивоу народа, што није прихваћено из Скопља и Сарајева; Загреб је остао при свом

¹ Norbert Both, *From Indifference to Entrapment: Netherlands' Yugoslav Crisis 1990-1995*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2000, 75-77.

² Исто, 89-95.

заказаном референдуму а Љубљана је сматрала да је у Словенији то питање већ разрешено. Увертира у овај референдум је била крвава. У Бршадину је 1. маја убијен локални Србин док је носио српску заставу на првомајском уранку, у Борову селу је 2. маја дошло до до тада највећег окршаја хрватске полиције и побуњених Срба (12 погинулих полицајаца), 6. маја је током демонстрација хрватских грађана пред командом Војно-поморске области убијен један војник ЈНА а у Книну су увече нападане радње у власништву Хрвата, у Задру и Шибенику нападане радње и куће Срба итд. Састанак републичких председника заказан за 8. мај је отказан. Дванаестог маја одржан је референдум на територији САО Крајине (заправо на 11 општина Далмације, Лике, Кордуна и Баније) где је 99,8% од 79% изашлих бирача оптирало да подржи присаједињење Крајине Србији и останак у Југославији. Сам Милошевић је критиковао лидере СДС и крајишких Срба због референдумске опције присаједињења Србији тражећи да се то формулише као останак у Југославији.¹ Деветнаестог маја у Хрватској је одржан референдум који је знатан део Срба бојкотовао а на излазност од 86% велика већина (94%) је гласала за опцију да суверена Хрватска може да уђе у савез држава са осталим републикама, док је 6% гласало да треба да остане у заједничкој држави Југославији.

Међународни аспект кризе је добио на значају 20. маја када је у америчком Конгресу ступио на снагу тзв. Никлсов амандман који је увезао део економске помоћи Југославији са акцијама челних људи Србије према Косову, према питању спровођења демократских и фер избора и опструкцији рада Председништва (због неизгласавања да представник Хрватске дође на место председника Председништва). Извршној власти је остављена могућност селективне примене те одредбе, и тако је и урађено па је забрана текуће економске помоћи важила само за Србију. С једне стране, ово је било прво јасно и практично укључивање Конгреса у политику према Југославији у контексту текуће кризе са циљањем српског руководства као основног проблема по више основа. Са друге стране, то је била и назнака диференцираног приступа Југославији по републикама а не према целини, што ће остати основа америчке политике до тренутка признања независности појединих република.

Реакције из владајуће партије у Србији на тај корак Вашингтона су биле негативне и реторски јакe („притисак без разлога”, „грубо, недемократски и нецивилизовано”, „српски народ неће поклекнути пред европским и глобалним силницима”). Сам Милошевић је оптужио САД за мешање у унутрашње ствари Југославије, за подршку сецесионизма Словеније и Хрватске. У Скупштини Србије је 30. маја рекао да „свако ко на овим питањима тражи одступање од политике коју водимо на Косову и Метохији може за то да се избори само обарањем садашњег руководства Србије”. Такође је поновио

¹ Николић, Југославија, последњи дани 1989-1992, књига прва, 423.

језгро српских циљева како их је он видео: „Неприкосновена је чињеница да се право народа на самоопредељење у вишенационалној држави не може територијално ограничити на постојеће административне границе република. Границе између република унутар Југославије никада нису биле државне. Добро је познато да су оне у прошлости повучене произвољно и без објективних критеријума, не уважавајући ни етнички састав становништва, ни последице геноцида који је претрпео српски народ, као ни норме међународног права. Право на самоопредељење не може, дакле, бити резервисано само за већински народ у национално мешовитој републици. [...] Они, дакле, који желе да конструишу нове државе треба у властитом интересу и што пре да пречисте с чињеницом да у те своје будуће националне државе не могу силом одвући компактне делове оних југословенских народа који су за опстанак Југославије.”¹ На састанку Милошевића, Јовића, Булатовића те Југослава и Бранка Костића 20. јуна усаглашено да се по очекиваном проглашењу независности Словеније и Хрватске притиске ЈНА како би се распоредила на „новим” границама односно на грубо, речено, границама српског етничког простора пре свега у Хрватској, те да се из савезних органа „изгурају Словенци и Хрвати, да не одлучују о нама, ако су се већ издвојили”.²

Но, с проглашењем независности Словеније 25. јуна врх војске и савезног секретаријата унутрашњих послова је решио да делује на линији спречавања тог издвајања. Од око 25000 припадника ЈНА на територији Словеније – део 5. армијске области, подручја 14. и 31. те делимично 13. корпуса – за деблокарање савезних граничних прелаза које су словеначке јединице заузеле с проглашењем независности ангажовано је око 2000 војника, уз око 750 припадника савезне полиције и царине. Словенија је до тада већ ангажовала око 30000 припадника резервног састава полиције, Територијалне одбране и других служби безбедности. Сам врх ЈНА је деловао на своју руку и без формалног мандата Председништва и СИБ-а, док је на nižем нивоу нпр. командант 13. корпуса ангажовао своје јединице и пре формалне наредбе из Генералштаба и 5. војне области.

Представници Европске заједнице су 28. јуна поново дошли у Београд, са конкретним предлогом: прекид ватре, тромесечни мораторијум на одлуке о независности Словеније и Хрватске, успостава Председништва СФРЈ (у бити – да представник Хрватске, С. Месић, преузме председавање по ухорданом редоследу). После два дана шатл-дипломатије на линији Љубљана – Загреб – Београд, они су добили пристанак лидера три републике на овај оквирни план. Тог дана, 30. јуна у поноћ у згради СИБ-а Жак Пос је предао шефовање европском тројком ван ден Бруку (јер је Холандија од 1. јула

¹ Исто, 446-454.

² Исто, 474.

преузимао шестомесечно председавање Саветом Европске заједнице) а почињала је и седница Председништва СФРЈ на којој је Месић изгласан за новог председника.

На састанцима тих дана са Милошевићем и Јовићем, Кадијевићу је постало јасно да нема подршку из Србије за вођење рата. Јовић је 30. јуна на седници Савеза за заштиту уставног поретка рекао да Словенију треба „казнити” искључивањем из Југославије, да треба Скупштина СФРЈ да се састане и призна право словеначком народу на отцепљење и д СИБ припреми нови закон о разграничењу, и посебно то да ЈНА треба да се повуче на нове границе, извесно у Хрватској.¹ Пет дана касније, док је првих дана јула трајало примирје у Словенији а заправо период учесталих сукоба мањег обима, од Кадијевића су тражили да војска одговори Словенцима силом како би се заплашила Хрватска и умирили Срби али да се онда брзо повуче на линију Карловац-Плитвице, Барања-Осијек-Винковци-Сава и на Неретву, да се „покрију територије на којима живе Срби”. Из Јовићевих мемоара је јасно да су очекивали релативно брзо признање независности Словеније и Хрватске од Немачке и Аустрије и могућност војне интервенције са запада, и између осталог и зато су тражили да Кадијевић направи чистку кадрова из те две републике. Кадијевић је с тим тезама на уму телефонски разговарао са совјетским колегом Јазовом, од кога је добио одговор да СССР неће интервенисати у корист Југославије у случају западне интервенције, а евентуалне набавке оружја би се могле вршити само преко савезне владе, а не са стране Србије.²

Европска заједница је са своје стране, у интерним разговорима па и у декларацијама, од почетка јула почела да показује знаке да препознаје ново стање на терену. Језик њиховог јавног говора је све мање говорио о императиву очувања Југославије, макар само и мирним путем (ЕЗ је заговарала да се не сме употребљавати сила). Такође су, 5. јула, суспендовали финансијске протоколе који су важили између ЕЗ и СФРЈ и увели ембарго на извоз оружја. Ово је био први корак санкција ЕЗ према Југославији, ефективно према Србији. Нова тројка је 6. јула стигла на Брионе где су предвиђени састанци са савезним и републичким представницима. Јовић је у свом излагању делегацији ЕЗ сажео суштину тадашњег владајућег српског погледа на тренутну ситуацију: „Главни проблем који настаје код нас јесте признавање сваком народу права на самоопредељење. Ми признајемо хрватском народу право на самоопредељење, тражимо то исто и за српски народ. Морате схватити, Срби у дали три милиона жртава у два светска рата да створе једну државу у којој ће заједно живети. Сада би испало да на један немогуће глуп начин

¹ Јовић, Последњи дани СФРЈ, 344.

² Исто, 349.

губе своју државу и да постану националне мањине у другим државама. Геноцидна политика према Србима у току Другог светског рата је у памћењу свих њих и зато такво решење не прихватају. Више то није ствар Србије, него они, Срби ван Србије, то неће – они ће да ратују, ако је тако, за своја национална права, за своју државу која им се силом узима”.¹ Споразум који је на Брионима формално усвојен доносио је тромесечни мораторијум на одлуке Словеније и Хрватске, извесна ограничења за јединице ЈНА али и повратак на стање на граничним прелазима на оно пре 25. јула. Но, договори српског и словеначког државног врха и пристајање врха ЈНА су довели до одлуке Председништва од 18. јула да се јединице ЈНА повуку из Словеније (14. корпус у БиХ а 31. корпус у Србију) у року од три месеца. Загреб је био донекле изненађен овом одлуком и забринут због развоја догађаја јер се локација акутне кризе полако селила из Словеније у Хрватску. Тиме је дезавуисан Брионски споразум а Брисел је то схватио као брзу еволуцију стања у којем од очувања Југославије коначно није било више ништа, и њихови ставови и планови су јасно пратили то.

Током јула и августа цела поставка политике ЕЗ и земаља чланица према Југославији која је трајала практично од стварања ЕЗ а у билатералним односима и раније, је измењена. Од одржавања главних веза са савезном администрацијом и Марковићем лично се одустало, јер се увидело да, у најмању руку, нема политичке моћи на тој позицији. ЕЗ се врло дуго држала таквог стратешког приступа – да подржава продемократске и прокапиталистичке реформе савезних власти (у мери у којој их је било) и оне републичке групације које су биле на том курсу. Са таквом поставком политике, званични Брисел није био посебно заинтересован за сепаратизам Љубљане, нити било чији. У немогућности да се договоре око другачије политике у ранијем периоду – да подрже неку од ривалских опција, остали су по страни растућег сукоба. Онда су, углавном због залагања Немачке али и без посебног несагласја са осталим чланицама, дошли на став да нема разумних опција за очување Југославије а камоли њену демократску трансформацију, те да је план Б да се процес растакања одвија по постојећим унутрашњим границама.² У холандском министарству спољних послова (а Холандија је од 1. јула председавала ЕЗ) је једна радна група покушавала да на дневни ред министара ЕЗ стави тему промене унутрашњих граница Југославије односно разграничења по етничким принципима колико је то било могуће, али на вишем политичком нивоу ни у Хагу ни у Бриселу није било воље за тим.³ Немачка је рано перципирала Београд и Милошевића као главног узрочника кризе. Милошевићеви

¹ Јовић, Последњи дани СФРЈ, 359.

² Biermann, "Back to the Roots", 38.

³ Both, *From Indifference to Entrapment*, 107-108.

планови да се ЈНА преклопи са српским крајевима у Хрватској су схваћени директно а његове тезе о очувању и одбрани Југославије од сепаратизма су одбациване као неуверљиве. Стога је Бон пледирао да се брзо „помогне” осталим републикама, пошто Југославија ионако више није могла да постоји, да се одбране од Србије, и та логика је послужила као увертира у циклус признања који ће уследити од 16. децембра 1991.

У свој тој логици они су се умногоме водили ширим разматрањима. Не само идеолошким, у смислу да је политичко преживљавање комунизма у Београду, оличеног како у визији СПС-а и њеној политици тако и у врху ЈНА, него и спољнополитичким. Једним оком су мотрили на процесе у СССР-у, где им је прва брига била нуклеарна безбедност а потом реторичка и донекле финансијска подршка некомунистичким снагама тј. растакању совјетске моћи у Источној Европи. Више декларација ЕЗ о Југославије су истовремено биле и декларације о Источној Европи и СССР-у. Покушај пуча фракција снага безбедности у Москви (из КГБ-а и војске) 19-22. августа није успео, док је паралелни процес сепарације Естоније, Летоније и Литваније већ формално знатно одмакао, а остале републике, на Кавказу и Средњој Азији, нису биле далеко иза. Брисел је пред собом видео дилему – или наметнуто јединство у комунистичких верзији и некаква реафирмација пораженог противника, или корак у непознато са новим државама уз, наоко, некомунистичке власти. У оба случаја Брисел је одабрао другу опцију.¹ Средином септембра Естонија, Летонија и Литванија су примљене у УН као независне државе, и то је био додатни путоказ којим правцем ће се ићи даље. А прву озбиљну поруку другачијег приступа сукобу у Југославији и формулисању главног кривца је ЕЗ упутила 27. августа једном од својих декларација о Југославији. Реагујући на ширење сукоба српских и хрватских оружаних формација у Хрватској, у декларацији је навела да се политика оружаног свршеног чина нити оружане промене (међурепубличких) граница неће прихватити. Истовремено је ЕЗ себи доделила улогу једине „велике силе” у Европи која арбитрира у оваквим сукобима, и својеврсни „мировни конгрес” који треба да разреши проблем је истом декларацијом од 27. августа заказан. Уједињене нације су 25. септембра резолуцијом Савета безбедности бр. 713 практично дале мандат ЕЗ да (уз подршку КЕБС-а) посредује у разрешењу југословенске кризе, уз увођење ембарга на извоз оружја у Југославију, што су биле прве санкције УН у контексту кризе.

Почетак рада Међународне конференције о Југославији, у септембру 1991. године, убрзо је пошао логиком легитимисања распада земље по постојећим републичким границама, уз отварање евентуалне договорне перспективе за

¹ Милан Игрутиновић, „Западна Европа и распад Југославије”, у: *Грађански рат у Хрватској*, бр. 9, Удружење Срба у Хрватској, Београд, 2013, 145-159.

самосталне републике. Шире политичко формулисање ставова Србије уследило је на (за јавност затвореној) седници Народне скупштине, 18. октобра 1991, на којој се расправљало о радном тексту са Међународне конференције, који је предвиђао сувереност и независност република, њихово међународно признање, могућности њиховог слободног удруживања (уз формирање савета министара за економску и безбедносну сарадњу) и механизмима заштите људских права националних мањина. Српски министар спољних послова Владислав Јовановић је у уводној расправи релативизовао значај предлога у смислу да он није био „узми или остави” (иако је у суштини био баш то), али је истакао да је предлог подизао положај Срба у Хрватској изнад стандарда за уобичајена права националних мањина и да је био добра основа за даљи рад. Навео је, такође, да међународни амбијент, политички контекст, психолошко расположење у Европи и УН, код великих сила, остављају врло мало простора за маневрисање у смислу истраживања других опција и то „поготово оних једностраних, да се за српски народ у Хрватској издејствује неко радикалније решење”. Председник Српске радикалне странке Војислав Шешељ отворено је напао Јовановића, рекавши да он „можда може испословати да се мирно реше данашњи проблеми Југославије, можда може испословати мирно разграничење република у Југославији, можда може помоћи да се угуши устанак српског народа у Српској Крајини и Српској Славонији, али, ако овако настави, он ће изазвати нови рат, рат у Србији, грађански рат. Ако неко у име Србије потпише овакав документ, ако прихвати овакву солуцију, ја вам гарантујем да ће Српска радикална странка позвати српски народ на оружани устанак. Данас све услове за оружани устанак у Србији имамо. Немојте се играти својим главама да ово прихватите. Ово се не сме прихватити [...] И шта ћемо ми у Европској заједници? Шта ћемо ми у тој Европи из које нам је увек, кроз историју, само зло долазило? Шта ћемо уопште да се ценкамо са Енглезима, Французима, Немцима и Италијанима? Зашто уопште ми са њима да разговарамо? [...] Зашто Србима не рећи истину у очи? Зашто им не рећи какви су нам непријатељи на Западу? Зашто им не рећи да више нема ниједне државе која је наша савезница, ниједне државе која би нас подржала, да су око нас непријатељи и са Истока и са Запада? Једино то може мотивисати српски народ да издржи.” Председник Демократске странке Драгољуб Мићуновић је у том тренутку заступао став фактичког очувања Југославије, и рекао да је предлог Конференције „један алиби за одлуку о расформирању Југославије у њеним постојећим границама, јер је то Европској заједници најлакше”. Станко Цвијан, министар за везе са Србима изван Србије, изјавио је да је „после толико људских жртава, после репризе догађаја након 50 година” понуђено решење неприхватљиво за српски народ у САО Крајини, Барањи, Славонији и Западном Срему и да „нема оног појединца који би

уопште могао да води разговор на ову тему”. Остали проминентнији посланици владајуће странке наступили су у истом тону.¹

Упоредо са овом седницом одржана је и седница „крњег” Председништва СФРЈ. На њој је говорио и Миливоје Максић, помоћник савезног секретара иностраних послова, који је, готово увређен предлогом са Конференције рекао: „Мислимо да овај папир представља потпуну негацију, ниподаштавање и не узима у обзир све историјске, културне, економске и све друге тековине повезивања народа на овом подручју, не од 1918. на овамо, него и пре тога. Представља нас као једну аморфну масу која тек сада треба ни од чега да почне, од ембрионалних облика државне организације и неких случајних контаката зато што су те земље суседи. Потпуно се пренебрегава ентитет Југославије и њених институција које су реални фактор и које постоје као историјска тековина а не као реалност тренутка”. Кадијевић је предлог видео као „смртваницу Југославије”. Сматрао је да ће након њега уследити рат (као да већ није био у току): „коме нема краја на овом тлу, то би значило пропаст за многе народе. То би била највећа трагедија за српски народ, па, по неким мојим проценама, најпре би страдао македонски народ. [...] Војна опција је већ на дјелу, као продужена рука њемачке политике кроз Хрватску и мобилизацију која је тамо извршена. Значи, ми имамо посла с њемачком опцијом и њој се треба супротставити. Како? По мени – политички и војнички. Ако војнички не будемо спремни да бранимо, онда смо политички сигурно изгубили. Ако будемо спремни и војнички да бранимо, онда можемо и у преговорима успјети. Ја сам за комбиновани пут – и то одмах. [...] Све што будемо чинили биће у функцији тога да и свијету, а и овој земљи, покажемо да неће моћи тако како мисле. Неће моћи. Како мудро политички, војнички треба радити – то је сада друга ствар. Али, између осталог, пошто је војничка њемачка опција већ на дјелу, не хрватска него њемачка – њој одмах треба стати на пут и треба да народи ове земље који хоће да се бране од тога кажу да хоће да се бране и поставити врло јасне и тачне задаће.”²

Формално на основу одлука српске Скупштине, са којима се и сам слагао и које је пропагирао, Слободан Милошевић је, 18. октобра, на заседању Конференције у Хагу, одбацио елементе за решење југословенске кризе. Претходно цитиране изјаве неких од учесника расправа указују на резонување и мотивације за доношење вероватно најбитније политичке одлуке у позиционирању Србије, не само према националном питању, него и према међународном положају, за целу наредну деценију. Уочљив је дуалитет

¹ Kosta Nikolić, „Srbija i plan lorda Karingtona na Mirovnoj konferenciji u Hagu 1991”. u: Dimitrijević B. i Jareb M. (ur.): *Jugoslavija između ujedinjenja i razlaza*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2018, 234-239.

² Nikolić, „Srbija i plan lorda Karingtona, 242-243.

„југословенског” и „српског” погледа. Становиште првог става било је да некаква Југославија мора да постоји, ако не у пређашњим границама онда бар кроз „коалицију вољних” центрирану око Србије. Став је био прожет историјским реминисценцијама, тражењем стајних тачака за легитимитет те опције, а у радикалним верзијама радило се о ширем – војном нападу на Југославију, иза којег је, слично као и 1941. године, стајала Немачка. Други став био је већ национално диференциран и није разматрао очување Југославије као циљ (донекле само као средство) него дефинисање и подизање политичког положаја Срба у Хрватској, извесно са максималним циљем да они наставе свој живот у истој држави са Србијом. Овде се управо види та запаљива смеша сажете историје 20. века која је притискала целу политичку генерацију. Она је била сажета, јер се у неколико година морало „решавати” све оно што је направљено од краја Првог светског рата до тада, уз трауматско читање сопствене позиције као жртве у два светска рата, којој некакви ратни добици клизе из руку. У то је укључено и стварање Југославије, и жртве српског народа, а за многе и тековине комунизма, на чијем шпицу се налазио Слободан Милошевић. Кроз процес слома Југославије српски народ ван Србије требало је ослободити од нове и долазеће власти нових „других”, који више нису „наши” јер „одлазе и руше Југославију”. Политичке елите Савеза комуниста Србије, али и шире од тога, суочене са драматичним схватањем да је крајњи производ „кратког 20. века” који је био обележен југословенским искуством, политичка и културна фрагментација српског народа, неуједињеног у своју државу/републику, оптирале су и за покушај ратног решења тог питања.¹

На следећем састанку конференције у Хагу Милошевић је једини одбио радне предлоге конференције, и у начелу, иако је 4. октобра учествовао у њиховом састављању. То је делом извесно било због става скупштине, која му је служила као барометар расположења, јер се практично нико, па ни из опозиције није здушно залагао за прихватање радног текста. Пошто је председник Председништва Црне Горе Момир Булатовић прихватио принципе из радног текста конференције, отворен је сукоб између Београда и Подгорице о томе. председавајући Конференције, лорд Питер Карингтон је иновирао радни предлог, и укључио опцију о могућем „специјалном статусу” на подручјима где етничке заједнице чине јасну и компактну већину, додајући томе и могућност ширих заједничких економских надлежности евентуалне нове заједнице, а укидајући захтев да се статус покрајина врати на онај од 1. јануара 1990, дакле пре претходне промене устава Србије. Но, Милошевић ни ово није прихватао, нити се упустио у даљи договор са Подгорицом око заједничког става. Булатовић је касније писао да је веровао да је непомирљивост врха

¹ Игрутиновић, „Блумфилдов модел поткултура”, 282-283.

ЈНА са идејом нестанка Југославије, и могуће претње чак и Милошевићу да не сме пристати на постулате са мировне конференције, битно утицали на Милошевића. Те претње, или утицај, остају у домену недокументованих трачева. Знатно касније, Момчило Крајишник је тврдио да је на Милошевићев став знатно утицао и састанак са лидерима СДС из БиХ – њим, Радованом Караџићем и Николом Кољевићем, који се одиграо тих дана.¹

Милошевићева одлука из друге половине октобра 1991, за коју је имао и извесну ширу подршку политичара и јавности, (тј. она није сводива само на СПС) да не пристане на суштину предлога са мировне конференције, а то је да се Југославија распада по републичким границама а да републике могу по жељи и са договореним надлежностима формирати неку надржавну заједницу. Као једини актер тог процеса који није пристао на ове принципе, Милошевић је заправо пошао путем пуног разлаза са главним актерима европске (и светске) политике тог доба. Тај страни фактор је заправо дошао на заједничко становиште да је Милошевић (и Србија с њим) практично једини узрочник и кривац сукоба, да су акције осталих углавном реакције на Милошевићево оптирање за ратну опцију, да Милошевић разговара са осталима без добре намере него да отеже дипломатски процес док истовремено на терену ЈНА и српске јединице збирно спроводе политику свршеног чина.² Знамо из доступне грађе, документарне и мемоарске, да је Милошевић дуже време планирао да у садејству са ЈНА креира нови државни оквир, који је додуше варирао, без потпуно јасне дефиниције. Када су ратни сукоби заиста почели, ти су планови били под вишеструким ударом. Прво, Милошевић није заиста контролисао ЈНА која је наставила да води другачију политику а на Милошевићеве позиције долазила само под утиском пораза и затварања других опција. Друго, очигледно се преиграо у комбиновању српства и југословенства, где је истовремено поручивао да се бори и за Југославију (какову? коме привлачну?) и за Србе. Треће, из жеље да држи југословенску платформу у игри за своју корист запустео је развој српских институција – војске и аутономне спољне политике пре свега. Насупрот томе се породило хибрид различитих интереса, ингеренција, способности, кроз мучну и спору трансформацију савезних установа СФРЈ у нову, опет југословенску форму, Савезну Републику Југославију.

Прва непосредна мера „казне” за одбијање принципа Мировне конференције за Београд је била увођење санкција од стране ЕЕЗ 8. новембра. Суспендован је споразум о сарадњи из 1980. који је био окосница економских односа, уведена су додатна ограничења на извоз текстила, суспендовано коришћење опште шеме преференцијала, суспендовани програми финансијске

¹ Nikolić, „Srbija i plan lorda Karingtona, 259-260.

² Biermann, „Back to the Roots”, 42-43.

подршке и политички дијалог у оквиру Групе 24, те најављене даље могуће мере. Савету безбедност УН је предложено да размотри ембарго на извоз нафте и нафтних деривата у Југославију. Ове мере су формално важиле за читаво подручје СФРЈ али су убрзо поједине републике – све осим Србије и Црне Горе – изузете из ових мера.¹ Символички, СФРЈ се називала „бивша Југославија” већ у резолуцији ЕЗ од 20. новембра. Иако је немачко признавање независности Словеније и Хрватске 16. децембра било прво и „испред” осталих чланица ЕЗ, укупни ставови земаља ЕЗ су били на том трагу још од лета, од јула и августа. Па и мировна конференција у Хагу је постављена на премиси непостојања Југославије као суверене државе са саставним републикама већ на могућој, евентуалној, наддржавној заједници, ако се републике тако договоре. Од лета 1991. земље које су наступале као традиционалне „велике силе” и одређивале параметре кризе и могућих решења су биле заинтересоване углавном за то да не буде рата и означиле Београд – симбиотски спојене Милошевића и ЈНА – као главне кривце за рат који ће надаље стално седети на оптуженичкој клупи.

Рат на подручју Хрватске је почео да јењава током децембра, након заузимања Вуковара од стране ЈНА и српских јединица 18. новембра и ефективног повлачења знатног дела јединица ЈНА са простора у дубљој хрватској позадини. Сукцесивни низ примирја у Хрватској те позив фактички српског дела Председништва СФРЈ упућен Уједињеним нацијама 9. новембра да се разместе мировне снаге УН у Хрватску, назначили су ровити мир на фактичким линијама раздвајања које су одвајале Републику Српску Крајину од Хрватске. Опет, кроз план Сајруса Венса (специјални изасланих Генералног секретара УН) Савет безбедности УН је те области третирао као део Хрватске, плави шлемови су расподељени по дубини територије под српском контролом а не на линији раздвајања, локалној српској војсци је наметао асиметрична ограничења у односу на хрватску војску (уклањање и надзор над тешком артиљеријом), те надзор над допремом хуманитарне помоћи од стране Хрватске и успостављеног УНПРОФОР-а. Ако је и стекла елементе фактичке државности (контролу над територијом и становништвом), Српска Крајина никада није добила такво признање, па ни од Београда, све до свог пада 1995. године. Овакав развој догађаја је узроковао и озбиљан сукоб лидера Српске Крајине са Милошевићем, и на извештан начин отворио тензичан однос који ће остати на делу до самог краја.²

¹ Милан Игрутиновић, „Бр. 94 Информација о заведеним економским санкцијама Европске заједнице против Југославије”, *Југославија и Европска заједница 1957-1992: зборник докумената*, Архив Југославије, Београд, 2020, 620-626.

² Владимир Рибих, *Политичка мобилизација у Србији 1987-1992*, Архипелаг, Београд, 2023, 198-203.

Ако сагледамо дужи процес конфедерализације Југославије након Другог светског рата, јасно нам је да се он одвијао у равни једнопартијске доминације са посве ограниченом јавном расправом или могућношћу нуђења алтернативних решења. Такве дебате су биле резервисане за унутарпартијске кругове иза затворених врата, некад на идеолошкој бази, некад на бази групашких или личних комбинација, по правилу уз коначну Титову арбитражу. Српски комунисти су прилично бурно дошли до тачке у 1980-им годинама у којој су се осетили незадовољним ширим оквирима политичких и економских решења која су претходних деценија прихватили и разрађивали исти ти људи или, макар, иста та партија. Српска комунистичка партија се поставила у улогу лажне опозиције, критикујући саму себе а заправо се бавећи изменом позиција моћи унутар своје структуре. Тиме је, привидно и на кратко, одговорила на талас вишестраног незадовољства у друштву Србије у првој половини 1980-их година, и тако је, са чврстим уздама власти у својим рукама тежила да преброди крах комунизма у Европи.

Југословенску државну кризу је истовремено и узроковала и решавала. У једном периоду је странка веровала да ревитализација комунизма који је она извела у Србији може да се транслира и на савезни ниво, но, осим црногорских комуниста та идеја се није посебно примила. Политичка моћ у Југославији одавно је већ била спуштена на републички ниво; савезна структура је била сметња а комунистички идеолошки апарат је код многих комуниста изгубио снагу мобилизације. Код словеначких комуниста је то било најупечатљивије али они су имали релативно јасну националну идеју на којој су се нашли заједно са демократском опозицијом – постепено извлачење земље из Југославије. Планови СК Србије под Милошевићем да на нивоу савезне партије ремонтује државу по својим идејама су на 14. конгресу пропали не толико због противљења осталих комуниста колико због колапса савезне партијске структуре. Потребно нам је још озбиљнијих темељних истраживања о тим месецима у првој половини 1990. у којима врх СК Србија прелази са стратегије ремонта Југославије на стратегију окупљања српског народа. Напуштање прве идеје говори и то да они нису сами имали јасну визију пост-комунистичке Југославије али и да су веровали да само реагују на догађаје, тј. на туђи сепаратизам. Преласком на другу опцију суочили су се са наслеђеним правно-институционалним поретком који је омогућавао ветократску моћ и опструкцију република и немоћ савезних институција. Но, у тежњи да увеже излазак других република из Југославије (пре свега Хрватске) са променом међурепубличких граница, критика „авнојевских” граница која је долазила од српских комуниста била је неаутентична, усиљена и убрзавала је „бекство из Југославије”. Снажна самоувереност

Милошевића (и Јовића) да може да шаље разне поруке – једнима да се залаже за очување Југославије, другима да се залаже за политичку интеграцију српског народа, касније да се залаже за демократску југословенску федерацију док свесно очекује крах Југославије и оптира за српске границе – уплела га је у ратну опцију и блокирала на међународној сцени. Доминантне европске силе су прозреле тај тактички приступ у јесен 1991. и са Београдом почеле да отварају отворени сукоб.¹ Готово ниједан релевантни спољни фактор од почетка ратног сукоба, од пролећа 1991, није веровао да Милошевић (ни Србија с њим) некако чува Југославију; та врста поруке остала је снажна само у домаћој јавности. Она је додатно мутила воду и упорно мешала две неспојиве ствари – постојање Југославије и максималистички српски национални програм. Милошевићу је та разлика била у суштини јасна али вероватно не стално. Он је веровао да је битно да се држи југословенског легитимизма због међународног фактора – што је била потпуно погрешна процена – а вероватно и због дела ЈНА макар на почетку сукоба. Но, он је одбијао да формализује ту српску опцију; није правио српску војску, спољну политику је фузионисао са савезном администрацијом која је углавном стајала на позицијама југословенског легитимизма, није никад декларативно признао независност или припајање Републике Српске Крајине ни Републике Српске чак ни у тренуцима када је земља била под пуним санкцијама УН и када је мало шта више имала да изгуби.

У ситуацији краја Хладног рата и пораза европског комунизма, ознака „комунисте” носила је посебну тежину у (западно)европском јавном говору. То је био zgodни „други” који је био априорни носилац лоше политике, политички преступник, зло. Према њему се примењивала стратегија тријумфализације као према пораженом противнику кога ваља још дотући, а то што више није Совјетског Савеза него слабашних група и појединаца само је помагала снази тријумфализма и позивало на што оштрији однос према другом. У комбинацији са оријенталистичким и/или балканистичким дискурсом, такав говор је додатно петрификовао јавна мњења и вођење политике на одређени начин.² У главном току западног јавног дискурса, Срби су били супротстављени и Западу и исламском свету (с почетком рата у БиХ). С друге стране, у Србији с почетком отворених сукоба почиње да доминира дискурс делегитимизације Запада (јер онај ко нас напада не може бити у праву) у којем је у прво време доминирао анти-немачки а потом анти-амерички сплет ставова, а на западне стереотипе се одговара углавном виктимизацијским претеривањима. Даље, временом се развила и дискурзивна стратегија

¹ Biermann, „Back to the Roots”, 42-43.

² Jovo Bakić, *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*, Beograd, Službeni glasnik, 2011, 109-118.

персонализације Слободана Милошевића („јаки човек”, „балкански касап”, „уништитељ Југославије”).¹

Изолација (1992-1998)

Како су веће ратне операције у Хрватској замрле током јануара 1992. године, питање позиције Босне и Херцеговине, њеног унутрашњег устројства и међународног положаја постало је главна политичка тема. Први међуетнички сукоби са жртвама су се одиграли у септембру 1991, у близини села Кравица, као и напади хрватских паравојних група на ЈНА (код Посушја).² У октобра су се српски посланици из Скупштине БиХ издвојили у Скупштину српског народа у Босни и Херцеговини, која је прво у новембру организовала референдум српског народа у БиХ о останку у заједничкој држави са Србијом (који није био шире признат), а затим је, 9. јануара 1992, декларацијом прогласила стварање Републике Српске. Два месеца раније огранци ХДЗ-а у БиХ су били носиоци пројекта стварања Хрватске заједнице Херцег-Босне која је покривала 30 општина у БиХ. У априлу је формирано и Хрватско вијеће одбране уз прву почасну смотру у Грдама.

Не противећи се формално независности Босне и Херцеговине, Милошевић је, на вези са Српском демократском странком, која је од јесени 1991. искорачила као главна политичка странка Срба у БиХ, сматрао да се евентуална независност мора решити само кроз унутрашње преуређење БиХ, како би се обезбедила аутономија за српски народ и посебне везе са Србијом. На проширеној седници Председништва СФРЈ (које је наставило свој живот само у четворочланом саставу, са представницима Србије, Црне Горе, Косова и Метохије и Војводине) 2. марта били су присутни и представници испред СДС из БиХ (Радован Караџић као „задужен за сарадњу са Председништвом СФРЈ”, Никола Кољевић, члан Председништва БиХ, и Момчило Крајишник, председник Скупштине Бих) и из Републике Српске Крајине (између осталих Горан Хаџић, председник РСК и Милан Мартић, министар унутрашњих послова РСК), на ширем разговору углавном о односима унутар БиХ и могућим опцијама, процесу размештања мировних снага УН на територији Хрватске те о финансијској помоћи за РСК. Радован Караџић је осталима говорио о току конференције о БиХ која је почела у фебруару под патронатом Европске заједнице уз председавање Португала.

¹ Исто, 122-125.

² Бојан Б. Димитријевић, *Војска Републике Српске у рају 1992-1995. Војска брза као вјештар*, Архив Војводине и Институт за савремену историју, Нови Сад – Београд, 2023, 21-22.

Карацић је навео да је почетни став српских представника био да Срби из БиХ не желе да изађу из Југославије, али да ако се поштује воља друга два народа (било је очигледно да ће на референдуму 1-2. марта већина Муслимана/Бошњака и Хрвата изгласати независност БиХ) сматрао је да БиХ треба конфедерализовати на три суверене државе са минимумом заједничких надлежности. Навео је да је ЕЗ у суштини прихватила да БиХ мора да буде сложена држава а питање да ли федерална или конфедерална, да ли ће бити састављена од држава или јединица и остали детаљи институционалне поделе остали су да се реше на конференцији. Према Карацићу, српски народ није могао да иде испод постојања своје суверене јединице. Даље, „Европска заједница, посебно Америка, ту је Цимерман сувише приљезан, стално упозорава да се Босна и Херцеговина не може цијепати, и ми смо то прихватили, нећемо је цијепати. Не ради се о цијепању него о унутрашњој трансформацији, и то су нам прогутали, прогутала је то и Европа [...] Наиме, ту указујемо на то да се ради о три народа, три вјере, три културе, ајмо рећи два језика ако не и дваипо (), али у сваком случају о три веома различита ентитета, који су, нажалост, могли заједно да живе искључиво под окупатором или под диктатуром. Питања која нам постављају су у смислу: зашто сте и како сте могли до сада живјети, а од сад не можете да живите заједно, јасно показују да нема говора о томе да се живи ако се пусти пуна слобода и пуна демократије – ако је могуће милитантном исламском фундаментализму да учествује у политичком животу, као што није било говора у Либану, на Кипру, као што није било говора у Индији када се повукла Велика Британија и када су се Индија и Пакистан крваво раздвојили са огромним покретима маса итд. Свијет то све више разумије. Ми смо заузели курс да не тражимо припајање Србији, не тражимо по сваку цијену ни остајање у Југославији.” Разматрајући шире српско питање у процесу распада Југославије, Карацић је наставио: „Нас ће да дробе и уништавају доке год могу. Мени се поставља питање ... која је то црта испод које више не смијемо да допустимо да нас дробе, која је то црта код које ћемо да станемо и кажемо – чекајте, нас десет милиона прокламује своје право на живот, на слободе, на државу и недопуштамо вам више без тешког рата да се тако односите према нама. [...] Бојим се да се заваравамо – вјероватно да је вањска политика могла много тога урадити – али је чињеница да је однос снага такав да нам не би помогао не знам какав владар, или не знам каква дипломатија, јер, једноставно, постоји политичка воља да се ми дробимо и уништавамо, да се сведемо на мјеру из 1912. године, да изгубимо и I у II свјетски рат, и ми, на очиглед читавом свјета, губимо.”¹

¹ Архив Југославије, 803, 384, *Сјеноћрамске делешке са йроширене седнице Председништва СФРЈ*, 2. марта 1992.

Али, и овде је на делу била својеврсна трка с временом. Преговори о унутрашњем преуређењу БиХ под окриљем Европске заједнице нису довели до решења. Почетком марта је у БиХ одржан референдум који је дојкотовао огромна већина Срба и све српске странке, а знатна већина Бошњака и Хрвата је на том референдуму гласала за независност БиХ. Од почетка марта дошло је до напада хрватских паравојних снага на Босански Брод, те напада српских паравојних снага у босанском Подрињу (Бијељина, Зворник), а земље Европске заједнице су 6. априла признала независност Босне и Херцеговине.

Важно је напоменути да су се на територији БиХ налазиле бројне јединице југословенске армије делом повучене са подручја Словеније и Хрватске, преформиране у нову 2. армијску област са штабом у Сарајеву, као део новог (и опет привременог) устројства. Ово устројство је покривало четири преостале републике СФРЈ и делове САО Крајине. Ти делови су били под командом 2. армијске области али део Херцеговине је потпадао под нову 4. армијску област (Подгорица), показујући непоклапање армијских области са границама република. Савезни секретаријат за народну одбрану је 14. априла одлучио да статус ЈНА у БиХ остаје непромењен упркос признању независности БиХ од стране земаља ЕЗ и других земаља, а евентуално повлачење ЈНА из БиХ је условљено договором три конститутивна народа у БиХ или одлуком („крњег“) Председништва СФРЈ. Следећег дана је на састанку КЕБС-а у Хелсинкију осуђена агресија ЈНА на БиХ и ултимативно затражено њено повлачење или потчињавање државним властима у Сарајеву.¹ Доминантни међународни фактори су била на позицији да је ЈНА била страна војска у БиХ с обзиром на ново стање њене признате независности, и с тиме је ишло и свађивање кривице и политичких последица. На поменутој проширеној седници Председништва СФРЈ 2. марта Борисав Јовић је подвукао да „може да се деси ово или оно, али из Босне војска (ЈНА) нема куд да оде, јер је то војска српског народа који нема куд да иде, он мора да брани сам себе“, али је одбијао да се то формулише као званичан став. Како је то рекао Бранко Костић: „Мислим да ће, заиста, морати да се донесе одлука – мислим да о томе не треба на глас причати и писати – нема повлачења армије из Босне и Херцеговине док се не нађе политичко решење.“²

На сцени је поново била конфронтација два става у трци са временом – ако међународна заједница призна Босну и Херцеговину то у огромној мери делегитимише било какве напоре званичног Београда на устројству државе или државолике творевине Срба западно од Дрине, и улазило се у политички неизвесну борбу. Супротно томе, Београд је теоријски могао да каже

¹ Димитријевић, *Војска Републике Српске*, 37.

² АЈ, 803, 384, исто.

да нема интереса ван Србије (и Црне Горе) и да остави политичкој судбини Србе у БиХ, да након што БиХ постане независна држава, у преговорима без посебног политичког капитала гледа да ли може да оствари икакве облике аутономије и територијалне заокружености.

У периоду март-април 1992. у БиХ је почео рат у пуном обиму. Након ескалације сукоба између наоружаних група три народа у Посавини, Сарајеву, Тузли, Приједору и долини Неретве, Србија је била обележена као основни изазивач рата. Од краја априла САД су повеле међународну кампању да се преко УН-а уведу широке санкције према новоствореној СРЈ која тада није уживала ни признање државности, нити је била чланица УН. Уједињене нације су, 30. маја 1992, увеле санкције СР Југославији (Резолуција СБ УН 757), сматрајући да трупе југословенске војске нису смеле остати под њеном контролом на територији друге суверене државе (након признања независности БиХ), већ је требало да се распусте и разоружају под међународном контролом. Такође, разлог санкцијама био је и мешање у унутрашње ствари новостворене државе. Овим корацима се у пуној мери развио конфликтни однос званичног Београда и САД и кључних земаља западне Европе, те међународне заједнице у најширем смислу услед санкција Уједињених нација.

Паралелно са почетком рата у БиХ водеће странке Србије и Црне Горе су формулисале политичку и уставну основу нове заједничке државе. Резултат преговарања СПС-а и Демократске партије социјалиста (ДПС) а у одсуству истински јавне расправе о новом државном аранжману, био је мешовити федерално-конфедерални карактер нове, Савезне Републике Југославије. Можда је најбоље да се ослонимо на оновремени коментар редовног професора Правног факултета др Павла Николића. Он је устав сматрао нелегалним са становишта постојећих уставних одредби и Србије и Црне Горе и СФРЈ (ако се узме тврдња о правном континуитету СРЈ у односу на СФРЈ, што је био правно-политички став званичног Београда). Усвојен је на седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, од делегата који су бирани 1986. на једнопартијским изборима и којима је још 1990. истекао четворогодишњи мандат, а јасно је да је то било крње веће у односу на оно из СФРЈ јер су у њему деловали само посланици из Србије и Црне Горе (око трећине од 220 старих делегатских места). Оно није имало ни легалитет ни легитимитет да одлучује о усвајању устава. У политичком смислу то је био октроисани устав, дат из воље једне политичке групације у земљи, коалиције СПС и црногорског ДПС, и мимо правне процедуре иако су за то постојали разумни услови. Сам устав Србије из 1990. није препознавао могућност новог удруживања са било којом републиком СФРЈ или суседном државом (у каквом год статусу бивше југословенске републике формално биле). Устав није одговорио на суштинско питање а то је судбина Срба у (бившој) Југославији у целини. Остао је на трагу концепције из комунистичког периода ослањајући се на

две републике које се удружују у државу истог имена као претходна, из које је Црна Гора формално изашла а Србија тврдила да је њена једина правна наследница. Даље, у институционалном поретку устав је задржао хибридни федерално-конфедерални приступ. Дао је право републикама да самостално (па и суверено) својим уставима организују власт; имају право да одржавају међународне односе; имају право вета при будућим променама устава, итд. У бити, 1992. није створена никаква држава српског народа, и поред све снаге којом је то питање обојило терминалну фазу распада СФРЈ.¹

Док је у Црној Гори одржан референдум о новој држави, па је 95% бирача од 66% изашлих на референдум гласало „за”, у Србији је Скупштина Србије 23. априла усвојила нацрт устава. Тај устав је на седници 27. априла усвојило крње Савезно веће Скупштине СФРЈ и заказало савезне изборе за 31. мај. Опозиционе странке, ефективно искључене из процеса уставног договора, су најавиле бојкот избора и тражиле изборе за уставотворну скупштину. Избори су ипак одржани, уз излазност од 56% а на њима је од 106 посланичких места за Србију у новој дводомној савезној скупштини СРС узео 73 мандата, СРС 30, Демократска заједница војвођанских Мађара 2 и група грађана 1 мандат. Истовремено је одржан и референдум о државним симболима, но он је био неуспешан јер ни за један поднети предлог није гласала апсолутна већина уписаних бирача. Релативна већина бирача, чији су гро чинили гласачи СПС-а, гласала је више за грб са четири слова С и крстом у штиту, а не за верзију са двоглавим орлом и истим знамењем; за заставу тробојку са петокраком а не без петокраке; и за „Марш на Дрину” наспрам свечане песме „Боже правде” за нову химну Србије. Подсетимо се, државна симболика је наново дефинисана тек Законом о изгледу и употреби грба, химне Републике Србије и заставе 2009. године.²

У јуну и јулу су комплетирана највиша државна места на савезном нивоу. Сам Милошевић је био кључни, готово једини арбитар тих постављења. Иако је по иницијалном договору две владајуће партије у Србији и Црној Гори, овој другој припало да предложи кандидата за председника СРЈ (који се бирао у Савезној скупштини), а црногорски ДПС предложио свог секретар Светозара Маровића, Милошевић је прво тражио да то буде Бранко Костић, који је важио за човека блиског СПС-у. Но, Милошевић је убрзо променио свој став и тражио да то место припадне Србији, а лично је ургирао код књижевника Добрице Ћосића да он буде први председник Савезне државе. Након вишедневних разговора практично у четири ока, Ћосић је пристао а Милошевић је обезбедио и партијске пристанке на то, и Ћосић је 15. јуна

¹ Павле Николић, „Судбински промашај Устава Савезне Републике Југославије”, *Анали Правној факултету*, 4/1992, 285-288.

² Рибич, *Политичка мобилизација у Србији 1987-1992*, 207-209.

изабран за председника. Како је, опет по ранијем међу-партијском договору, место председника Савезне владе требало да припадне другој републици од оне која је дала председника, ДПС је за то место кандидовао Радоја Контића. Но, Милошевић је опет нашао своје лично решење и наметнуо га. То је био Милан Панић, богати амерички власник фармацеутске компаније ИЦН, који је још 1950-их отишао као емигрант у САД, и који са Србијом није имао никакве посебне везе, понајмање политичке. Милошевићев лични печат и на овај избор је био посве јасан и одлучујући. Борисав Јовић, који је тада био формални председник СПС, је касније сведочио да о том човеку није знао ништа, нити га је ико из партије знао, нити је имао утицаја на ову кандидатуру, а партија је послужила да у Савезној скупштини печата Милошевићев лични избор. У условима широке међународне изолације и блокаде земље, Милошевићу се учинило да је такво постављење било згодно да се омекша став Запада, најпре САД, да се побољша имиџ земље. Ови потези су били несолидни од самог почетка. Панић нимало није симпатисао Милошевића и експлицитно је од њега тражио да се повуче, гарантујући му у том случају место у новоствореној југословенско-америчкој банци и релаксирани став САД према њему¹, што је, додуше, радио на своју руку и без посебне залеђине у америчкој администрацији или код виших ешалона политичке моћи.

Њихов међусобни несолидан однос, висок ниво „солирања” али пре свега тежак међународни положај савезне државе и Београда су били видљиви током Лондонске конференције о бившој Југославији, августа 1992. чији је Београд био један од иницијатора. Четворочлана делегација (Ђосић, Панић, Милошевић и Булатовић) отишла је у Лондон са платформом утврђеном у Савезној скупштини која је наводила да: СРЈ инсистира на правном континуитету са СФРЈ, СРЈ жели мир у БиХ и да нема територијалне претензије ни према једном суседу; да ће признати БиХ када њена три народа нађу модел суживота; да ће признати Хрватску у границама које нису укључивале територије под контролом УНПРОФОР-а (дакле без РСК); наглашавање да је статус Косова и Метохије и међунационални однос са Албанцима унутрашња ствар земље уз прихватање свих релевантних међународних норми о правима националних мањина. Милан Панић је на почетку конференције изашао из ових оквира, сматрајући их недовољним да се омекша став иностранства, нудећи одмах признање БиХ и Хрватске у формалним границама, а успут је у раду конференције прекидао Милошевића у излагању и тражио да му се одузме реч јер није био представник савезне државе. Та држава тада није уживала међународно признање и Ђосић и Панић нису навођени као председник и премијер СРЈ.

¹ Рибић, *Политичка мобилизација у Србији 1987-1992*, 216-220.

Показало се да са датом платформом није било могуће направити никакво побољшање међународног положаја земље. Вршилац дужност америчког државног секретара Лоренс Иглбергер је на конференцији сажето изнео амерички поглед и фиксацију на улогу Србије: „Ја представљам владу која је историјски уживала посебан однос са народом Србије. И признајем да су у текућем југословенском метежу све стране чиниле злочине. Али је Србија, нажалост, та која је највише крива за злочине који личе на оне које су чинили њихови ранији непријатељи, и који скрнавe сећања на претке који су од ових страдали. И Срби су ту који ће се суочити са невероватно мрачном будућношћу уколико не успеју да промене неодговорни правац који су њихови лидери одабрали за њихов народ. Ово нерадо предвиђам, али то радим зато што морамо да будемо апсолутно јасни: цивилизовани свет једноставно не може да дозволи такав канцер опстаје у срцу Европе, а камоли да се шири. Морамо отети будућност из руку оних који би да нас врате у прошлост и да покажемо свету – посебно једној милијарди Муслимана – да ће се западне демократије противити агресији у свим околностима, а не да ће се противити у једној регији а повлађивати јој у другој. Треба да нам буде јасно да ми нећемо данас у Лондону решити овај проблем. Али нећемо ни пристати на де факто успостављање велике Србије. Оно што ћемо, надам се, урадити је да ћемо успоставити координисани, интегрисани и текући процес преговора који ће кулминирати у поништавању српске агресије и интеграцији дивљих југословенских република у шири оквир демократске Европе”.¹ Подсетимо се, с ширењем рата у БиХ, у његовим иницијалним фазама током лета страдало је много цивилног становништва (у целој 1992. страдало је око 70% цивила за све време рата). Сlike уништења људи и имовине, сlike из новоуспостављених затвора и логора, драматично су фокусирале пажњу ширег јавног мњења на рат. На репу процеса из 1991. и рата у Хрватској, политичком ставу Београда да не признаје распад Југославије у авнојевским границама, већ постојеће изолације и санкција, ефекат ратног разарања у БиХ је додатно дерогирао било какав политички и морални ауторитет Србије под Милошевићем.

Прва тачка савезне платформе за Лондонску конференцију – правни континуитет са СФРЈ – је доживела ударац и на нивоу УН. У септембру је Савет безбедности усвојио резолуцију 777 у којој се наводи да СРЈ не може аутоматски да преузме место СФРЈ у УН и предлаже Генералној скупштини да усвоји став да СРЈ треба да затражи чланство у УН као нова чланица. Убрзо је Генерална скупштина усвојила резолуцију 47/1 којом је потврђен став Савета безбедности а делегацији СРЈ (на месту СФРЈ) је ускраћен приступ

¹ Acting Secretary Eagleburger, "Intervention at the Conference on the Former Yugoslavia", 26 August 1992, *US Department of State Dispatch*, 31 August 1992 Vol. 3, No. 3, 673.

раду Генералне скупштине. Југословенске дипломате су наставиле да повремено добијају акредитације за рад само у појединим телима УН. Такво стање ствари је остало до промене става државе, након 5. октобра 2000. године. Опет, Ћосић и Панић су били релативно задовољни исходом конференције. У пракси су они прихваћени као лидери Југославије и веровали су, свако са својих позиција, да ће бити у бољој могућности од Милошевића да буду саговорници, те да ће потчинити републички ниво власти оном савезном. Даље, веровали су да је успех то што конференција није прихватила најекстремније осуде Србије и СРЈ, да никаква војна опција против Београда није прихваћена као једна од опција.¹ Панић и Ћосић су, не у међусобном сугласју, настојали да изађу у сусрет неким захтевима у погледу релаксације односа. Панић отворено а Ћосић више приватни, су сматрали да би ти кораци слабили Милошевићев лични режим и за њих је то била позитивна могућа последица. Ћосић је 30. септембра 1992. у Женеви на састанку са Фрањом Туђманом пристао на повлачење јединица Војске Југославије (трансформисане из ЈНА у Војску Југославије у мају) са полуострва Превлака на уласку у Боку Которску. У свом говору пред Савезном скупштином 16. октобра, Ћосић је објаснио да се руководио како постојећим правним оквирима по којима је то полуострво припадало Хрватској (и у СФРЈ), принципима Венсовог плана при размештању УНПРОФОР-а који је и Београд прихватио, и политичким тренутком. У говору је набрајао јавне нападе које је трпео од руководства Републике Српске и Републике Српске Крајине, од Слободана Милошевића лично и од појединих важнијих политичара из владајућег СПС-а, и истакао да је Република Србија повукла свог именованог представника из тек успостављене међудржавне комисије СРЈ и Хрватске.²

Убрзо се додатно погоршао однос Милошевића и Панића. Због бојкота опозиционих странака на мајским савезним изборима и последичног притиска за новим изборима, због опозиционих митинга (од којих је највећи био тзв. Видовдански), те учесталих штрајкова и рапидно погоршавајуће социјалне ситуације, врх власти је одлучио да распише изборе на свим нивоима на савезном и на нивоу Србије за 20. децембар. Панић се кандидовао као противкандидат Милошевићу за место председника Србије, но Милошевић је добио око 53% а Панић око 32% гласова (тачни резултати остали су до дан данас оспоравани). СПС је изгубио апсолутну већину у републичкој скупштини али је уз подршку Српске радикалне странке, формирао нову, мањинску, владу под Николом Шаиновићем.

¹ Наташа Драгојловић и други, *Свољна полијтика Србије: сјрајтеије и докуменћа*, Европски покрет у Србији, Београд, 2010, 241-244.

² Драгојловић и други, *Свољна полијтика Србије: сјрајтеије и докуменћа*, 244-251.

На међународном плану у овом периоду су два момента битна. Прво, амерички председнички избори у новембру су довели на власт демократског кандидата Вилијама Клинтона. У америчкој литератури Бушова администрација се обично посматра као релативно пасивна у односу на финалну фазу југословенске кризе и током 1992. у односу на рат у БиХ. С друге стране, раст репортажа са самог ратног подручја, ефекат постојања заробљеничких логора, великих злочина и разарања, утицали су на америчко јавно мњење, и Демократска странка је видела прилику да јавности понуди активнији приступ спољној политици који је био више у складу са етосом победе у Хладном рату и политичким и војним могућностима Америке. Притом, демократски потпредседнички кандидат Ал Горе је рано у југословенској кризи као сенатор заузео став и против потребе за очувањем Југославије и против Београда у ширем смислу, заједно са републиканским сенатором Робертом Долем. Стратегија Клинтонове кампање је била да ослика републиканску администрацију као индиферентну према очигледним патњама људи у Босни, а за које су углавном били криви Срби. Сам Клинтон је, у неколико наврата набацивао идеју да би Америка могла војно да се ангажује, на пример да војском обезбеди непрекинуто снабдевање Сарајева које је Војска Републике Српске држала у фактичкој блокади, да би америчко ваздухопловство могло да бомбардује српске позиције око Сарајева, те да би српски лидери требали да одговарају пред међународним судом за етничко чишћење и геноцид, а на крају кампање и да је позната Бејкерова посета Београда јуна 1991. током које је начелно подржао очување Југославије било „тражење од људи из Словеније, Хрватске и Босне да се потчине последњем европском комунистичком силнику” (Милошевићу).¹ Дакле, најава америчког активизма на медијски експонираном хуманитарном наративу и уз експлоатацију плодова победе у Хладном рату до краја 1992. била је одвећ јасна. Треба напоменути да је званични Вашингтон истовремено веровао да Милошевић жели ескалацију сукоба и да ће створити нове сукобе на Косову и Метохији или у Македонији. Крајем године, Џорџ Буш Старији је дипломатским каналима послао тзв. божићно упозорење Милошевићу да ће Америка и саминицијативно војно реаговати ако Милошевић учини такве кораке.² Наша стручна литература иначе уопште не препознаје икакве планове и назнаке корака у том смеру од стране Милошевића тј. власти у Београду у том контексту, па овај гест можемо тумачити више у светлу

¹ Daniel Walter Berman, *Playing the Patron: Croatian-American Relations and the Development of American Policy in Yugoslavia: From the collapse of Yugoslavia to Tudjman's Storm, 1989-1995*, PhD thesis, London School of Economics and Political Science, 2019, 118-130.

² *Serbia Country Reader*, USDA, Interview with Victor D. Comras, Serbia Sanctions Program, State Department, 276-277; *Yugoslavia Country Reader*, USDA, Interview with Rudolf V. Perina, Chief of Mission Belgrade 1993-1996, 652.

стања у односима политика–јавност у Америци и њиховим субјективним перцепцијама стања на терену. Добрица Ћосић помиње да је исту претњу убрзо писмом учинио и Клинтон почетком марта.¹

Друго, текући међународни преговарачи Сајрус Венс и Дејвид Овен су почетком 1993. предложили мировни споразум зараћеним странама. Идеја је била да се у БиХ створи 10 покрајина са мешовитом етничком структуром али са ипак јасном демографском предношћу за поједине народе унутар истих. У односу на стање на фронту план није препознавао постојање Републике Српске нити нудио континуирану и јединствену територију за било који од три народа. Поред тога, те покрајине би имале неки степен аутономије али држава није замишљена као конфедерална већ као централизована држава са одређеним степеном покрајинске аутономије. По питању овог плана се отворила криза у односима Београда и руководства босанских Срба током међународних преговора у Женеви. Милошевић, Ћосић, Булатовић и остали су начелно прихватили план, макар као основу за разговоре о детаљима. У потоње убеђивање Караџића, Крајишника и осталих Ћосић и Милошевић су укључили и лидере Грчке, председника Константина Караманлиса и премијера Константина Мицотакиса. Они су у посебним разговорима у Атини Ћосићу саветовали да је „сада вама најгоре време, бежите из њега. Није то пораз. Сада морате изнети живу главу. Сутра ће бити прилике да остварите оно што данас не можете”. То је значило да треба изаћи из блокаде санкција путем пристајања на понуђени мировни оквир, а дугорочно, да тренутно Немачка диктира политику у Европи и БиХ је пролазна творевина, а да ће се некад то променити.²

Политичка динамика преговора и позиција западних земаља дошла је у тачку у којој је с једне стране прећено још јачим санкцијама и даљој изолацији СРЈ (Србије и Црне Горе, јер је статус СРЈ остајао упитан у контексту спољне легитимације) уколико Београд не обезбеди сагласност босанских Срба за прихватање плана. Као шаргарепа нуђен је процес укидања санкција, мада ни о томе није постојао усаглашени став западних престоница (на који начин, којом брзином, да ли све мере санкција или само понеке). Милошевић је план начелно прихватао али њиме, очекивано, није био нимало задовољан, и иако је убеђивао Караџића и остале да га прихвате није хтео да тај притисак буде прејак. Тада је још одбијао да декларативно прети прекидом односа са њима ако они не пристану на тај план. Булатовић је био за јачи притисак док је Ћосић лавирао мада се сложио да се не може вршити ултимативни притисак на босанске Србе. Он је њихов положај упоредио са немачким притиском на кнеза Павла у пролеће 1941: „кажњен сам да

¹ Добрица Ћосић, *Босански рај*, Службени гласник, Београд, 2012, 59.

² Ћосић, *Босански рај*, 44.

преживим трагедију националне дилеме: рат или пакт! Сада у верзији: санкције, потпуна изолација, скончавање народа у беди или напуштање Срба у Босни, Херцеговини и Хрватској; спасавање Србије или издаја Срба у Босни. Немам право да издам Србе у Босни. Нисам уверен да то води нашем националном спасу.”¹ У нацији која је из СФР Југославије излазила неинтегрисана, постојали су различити државотворни интереси у различитим ентитетима: Срби у Крајини су имали свој сплет проблема и опција, Срби у БиХ други, Србија и СР Југославија (трећи па и четврти, јер ни логике републике и савезне државе нису увек биле преклопљене). Стога је спољни фактор могао колико-толико да рачуна на различите осетљивости код различитих актера, а политика којом се на босанске Србе деловало притиском на Београд била је постављена на две основе: прво, на широко прихваћену делегитимизацију босанских Срба као директних саговорника, а друго тиме да је Београд био нужно респонзивнији на притиске са стране.

Овај последњи аспект је Ћосић покушао детаљније да објасни у свом говору на одбору за спољну политику Европског парламента, 30. марта, као реткој прилици да се неки високи државни функционер из СРЈ обрати ширем политичком аудиторијуму мимо директних преговарачких формата. „Полазећи од погрешних уверења, међународна заједница врши нове притиске и прети да казни Србију и Црну Гору тежим санкцијама, и да их тако даље држи као таоце босанских Срба, Муслимана и Хрвата. Ми можемо да саветујемо, и то чинимо, али не можемо да командујемо људима који гину и све жртвују за свој опстанак на властитој земљи. А капитулацију ми, свакако, не можемо да им наредимо”. Даље је осликао везу спољног притиска на стање у земљи, у смислу да „однос спољних фактора према СРЈ и српском народу изазвао је депресију демократских снага и подстакао национални и социјални екстремизам, разочарање, гнев очајање читавог народа [...] у дубинама нашег друштва, у нашем колективном бићу, сабира се социјални и национални бунт као реакција на егзистенцијалну угроженост споља, на свирепу казну и претњу Европе, Уједињених нација, САД и Русије”.²

Ћосић је овде Русију сврставао раме уз раме са западним земљама, с обзиром на искуство са званичном политиком Москве која је пратила остале побројане у спољној политици. Министра спољних послова Андреја Козирјева је доживљавао као обичног курира Вашингтона, који је само преносио исте поруке као и остали, без икакве своје/московске идеје и креативног корака напред. На крају, руски изасланик Виталиј Чуркин му је сам предочио да би у случају да Срби одбију Венс-Овенов план Русија морала гласати за резолуцију о новој рунди санкција јер је њен „положај толико тежак да не може да

¹ Ћосић, *Босански рај*, 63.

² Исто, 77-78, 83.

ризикује несагласност с Америком и Европом”. Дејвид Овен и Клинтон изасланик Реџиналд Бартоломју су, у засебним разговорима са Ћосићем, претили бомбардовањем положаја ВРС и мостова на Дрини а Ћосић тврди да му је Овен рекао да „када се дигне побуна на Косову бомбардовање војне циљеве и комуникационе чворове у Србији”¹, што је био ехо Бушовог и Клинтоновог писма али и својеврсна најава потоњег рата.

У критичном периоду лавирања да ли ће руководство Републике Српске прихватити Венс-Овенов план почиње и операција НАТО снага „Спречи лет” (Deny Flight). Резолуција бр. 816 Савета безбедности УН с краја марта је забранила прелет свим ваздухопловима у ваздушном простору БиХ осим УНПРОФОРОВ-их и оних са посебним одобрењем, а земље НАТО-а су на себе преузеле организацију надзора спровођења те забране. Операција је почела 12. априла преко устаљених патрола ловачко-бомбардерске авијације НАТО-а, углавном из базе Авијано у Италији и носача авиона у Јадранском мору. Ефективно, резолуција УН и ова операција НАТО су требали да анулирају одређену предност коју је Војска Републике Српске преко нешто преосталих ловачко-бомбардерских авиона (Орао, Јастреб) имала на самом војишту, а који су постали једина практична мета авиона НАТО-а.

Финална фаза очекивања да ли ће вођство Републике Српске променити став о понуђеном мировном плану одиграна је на Јахорини током заседања скупштине Републике Српске 5. и 6. маја, одакле и назив „Ђурђевданска”. На њој су учествовали и Милошевић, и Ћосић, и Булатовић али и Мицотакис, који су сви говорили у прилог потписивања споразума. Велика већина посланика је и иначе била против понуђеног споразума, из више разлога али пре свега због пресека две ствари – непризнавања Републике Српске као јединственог политичког ентитета и због смањења територијалног захвата за српске покрајине у односу на фактичко стање на терену у том тренутку. На ово друго се посебно надовезао генерал Ратко Младић, начелник штаба ВРС, који је на великим мапама представио линије фронта, поседнуте позиције, и територијалне аспекте понуђеног Венс-Овеновог плана. Иницијална обраћања гостију из Београда и Атине нису променила ставове већине посланика, а Младићев наступ је био довољно ефектан да зацементира противљење споразуму, и РС га је на тој седници и званично и коначно одбацила. Ради додатне легитимизације тог става организован је и референдум на подручју контроле ВРС и изјашњени су недвосмисленом већином потврдили тај став врха Републике Српске. Од тог тренутка односи Милошевића и званичног Београда са званичницима РС су знатно погоршани.

Београд је убрзо почео да смањује ниво финансирања ВРС преко посебног кадровског центра при Савезном министарству одбране (а и иначе је

¹ Исто, 102-104.

финансирање ишло тешко због економске кризе у СРЈ и текуће хиперинфлације). „Према томе, наша помоћ убудуће може да се сведе на храну и лекове [...] Остала помоћ није с наше стране могућа”, изјавио је Милошевић на мајској седници Врховног савета одбране.¹ Тада је изнео и платформу за даљи однос према Републици Српској: „Ми не можемо да дозволимо да се распадне ова Југославија на економији, зато што неко има оваква или онаква мишљења када је тренутак да се пређе са ратне на мирну опцију. Ратна опција у Босни је исцрпљена ... јер су све заузели што је требало заузети. Сада када је понуђено пола Босне, сматрамо да то треба да се преведе на мирну опцију. Ми немамо могућности да даље финансирамо ратну опцију, без обзира како ко то процењивао.”² Док је за Србе у Босни и Херцеговини вођење рата до пуне легитимације ратних добитака (постојање Републике Српске као целине и мање-више постојећих територијалних оквира) било животно важно, за Милошевића је, с обзиром на санкције Уједињених нација, колапс економије уз незапосленост, хиперинфлацију, пораст криминала и уопште социјални лом, завршетак рата са *некаквим* добицима постао императив. Ове разлике у погледима постаће и основа америчког става према завршетку рата, у тзв. „милошевићевској стратегији” (Milosevic strategy)³ по којој је требало држати притисак на Милошевића да приморава лидере Републике Српске на уступке и решења по тренутној вољи западних сила. Због економских обзира и мамца скидања санкција Милошевић је виђен као начелно попустљивији, а лидери Републике Српске су на међународном плану углавном били проскрибовани, виђени колективно и као ратни злочинци и тиме готово потпуно делегитимизовани у западном јавном мњењу и понајвећем делу политичких кругова.

Поред тога, судбина Републике Српске Крајине је била животно везана за стабилизацију њеног српског залеђа у Босни и Херцеговини, из пре свега географских разлога. Такође, територијално заокружење Републике Српске Крајине 1991-92. и присуство УН снага омогућавали су да се у директним преговорима са Загребом тражи начин њене даље легитимизације, и да се целокупни сукоб приводи крају са повољних позиција. Но, како је рат у Босни и Херцеговини одмицао, било какво повољно решење за Крајину је постајало све компликованије а њена позиција стално отворена. Из данашње перспективе се чини да лидери Срба, тј. групе лидера (Србија/СР Југославија, Република Српска, Република Српска Крајина) нису активно перципирали повезаност ратова у БиХ и Хрватској нити су имали оперативни политички

¹ Димитријевић, *Војска Републике Српске*, 190-191.

² Исто.

³ Derek Chollet, *The Road to the Dayton Accords: A Study of American Statecraft*, Palgrave Macmillan, 2005, 59.

(а посебно не војни) план наступа у том смислу.¹ Додуше, Бања Лука и Книн су на нивоу председника скупштина 31. октобра 1992. потписале Декларацију о сарадњи и тежњама за уједињењем Републике Српске и Републике Српске Крајине (тзв. Приједорска декларација). У Републици Српској Крајини је 19. и 20. јуна 1993. одржан референдум са питањем „Јесте ли за уједињење РСК и Републике Српске у јединствену државу уз могућност уједињења с осталим српским земљама”, са децидним „да” од становништва присутног на тлу Крајине у том тренутку. Скупштина Републике Крајине је наставила са иницијативама у том смеру па су 18. августа 1994. председници скупштина РС и РСК Момчило Крајишник и Бранко Војница упутили парламентима Србије и Црне Горе Предлог за уједињење Србије, Црне Горе, Републике Српске и Републике Српске Крајине у једну државу. На ове предлоге су одговори из званичног Београда и Подгорице изостали. Немамо још прецизнијих извора на основу којих бисмо могли да уверљиво расуђујемо о тишини и фактичком одбијању тих иницијатива у Београду. Делом је извесно било до међународног оквира и доминантне логике Београда који је желео првенствено да се извуче из санкција и како-тако легитимише своју међународну позицију.

Милошевић је у српској политици себи додатно отворио простор тиме што је на савезном нивоу иницирао Ђосићеву смену. Како му се Панић супротставио као главни опозициони кандидат за председника Србије децембра 1992. (и узео недовољних 32% гласова), савезна скупштина је крајем децембра изгласала неповерење Панићевој влади а позицију председника савезне владе преузео је кадар ДПС-а Радоје Контић. Ђосић се на децембарским изборима држао суздржано и није се позиционирао директно против Милошевића. Но, његова улога је већ превише сметала Милошевићу. Крајем маја он иницира Ђосићеву смену у савезном парламенту, која се остварује 1. јуна у ноћним часовима гласовима СПС, СРС и ДПС. Током дана, један посланик СРС-а напао је физички посланика опозиционог СПО-а, што је иницирало окупљање присталица СПО-а испред скупштине. У нередима је погинуо и један полицајац а лидер странке Вук Драшковић је ухапшен и претучен. На гласању у Савезној скупштини 25. јуна за председника СРЈ изабран је Зоран Лилић, члан СПС-а и непосредно пре тога председник Народне скупштине Републике Србије.

До финалних операција рата током 1995. неколико међународних планова је било на столу. Када је норвешки дипломата Торвалд Столтенберг заменио Сајруса Венса као представник Уједињених нација, двојац Овен-Столтенберг је крајем јула 1993. представио свој мировни план. Он је, по први пут, подразумевао значајан елемент етничке поделе и територијалну

¹ Небојша Вуковић, „Како и зашто смо изгубили Крајину (1)”, *Нови стандард*, 3. август 2020, <https://standard.rs/2020/08/03/kako-i-zasto-smo-izgubili-krajinu-1/>

целовитост српског ентитета. Заправо, Босна и Херцеговина су требале по-стати савезна држава састављена из три републике, демилитаризована, са колективним председништвом и ротирајућом позицијом председника на свака четири месеца. Бошњачка република по територијалном плану није добила излаз на море, и због тога и генералне неспремности сарајевског руководства да прихвати такав аранжман, план је формално одбачен убрзо по објављивању. За српску страну територијална целовитост српског подручја у БиХ била је од прворазредног значаја. Због фактичке неповезаности територије у Посавини по плану тзв. Контакт групе¹ из јула 1994. српски политичари из БиХ били су несклони његовом прихватању, тражећи корекције мапа. Милошевић је поново тражио од Бања Луке да пристане на план, а притисак је појачан одлуком од 4. августа да се прекину политичке везе са руководством РС, тј. да им се забрани долазак у СРЈ уз појачавање контроле промена на граничним прелазима према РС. У самој РС је организован нови референдум 27. и 28. августа а велика већина изашлих, преко 95% је одбацила план Контакт групе. Од почетка 1995. у односима Загреба и Книна (и Београда) на столу је био план под америчким спонзорством 3-4, који је предвиђао мирну реинтеграцију територије Српске Крајине у Хрватску

Америчка политика је преузимала јасну доминацију по питању БиХ у односу на европске земље. Државни секретар Кристофер је 1993. рат у БиХ описао као „искушење” за америчке могућности да усвоји нове приступе спољној политици у свету који се фундаментално мења, нашу посвећеност подршци демократији, нашој вољи да помогнемо институцијама заједничке безбедности, попут НАТО-а, а за Клинтона је БиХ била мера не само америчке спољне политике већ и укупне улоге коју је Америка могла имати у пост-хладноратовској сфери.² Тако „узвишене” позиције стварале су ригидну потребу да се у БиХ „победи”, где би она подразумевала некакав пораз српског настојања да не буде јединствене БиХ и да се о будућности преговара за зеленим столом, где би заправо дипломатски оквир и спектар решења, као што је било 1991-92. остали насупрот српских интереса онако како су били дефинисани у том периоду. Етос ратних злочина, етничког чишћења и осталих елемената тог рата снажно је утицао на релацију медији-политика и тиме подстицао амерички спољнополитички апарат да „одговори изазову”. У политици сузбијања српских позиција Америка је одлучујуће утицала на привођење крају бошњачко-хрватског сукоба и склапање Вашингтонског споразума, марта 1994. којим је створена Федерација БиХ унутар БиХ као оквир регулисања бошњачко-хрватских односа, а додатно и односа Загреба

¹ Формирана на пролеће 1994. а у припрему плана је од јула формално укључена и Русија, тако да су је сачињавале САД, В. Британија, Француска, Немачка и Русија.

² Chollet, *The Road to the Dayton Accords*, 1.

и Сарајева. У фебруару је авион НАТО-а први пут оборио авионе ВРС, а од априла месеца мисија УНПРОФОР-а је учестало тражила акције ваздухопловства НАТО-а против српских положаја, делом и услед растућег броја сукоба између јединица ВРС и локалних снага УНПРОФОР-а. Заштићене зоне УН-а Горажде, Жепа, Сребреница, Тузла, Бихаћ и Сарајево биле су живе тачке тих сукоба. Војни притисак на ВРС је растао и споља, и све више на терену.

То је био главни тренд на ширем фронту током 1995. Остварено је стратегијско садејство Хрватске војске у Хрватској и њених трупа, хрватских трупа и Армије БиХ у Босни и Херцеговини. Са својих положаја у Херцеговини те снаге су прво до краја 1994. заузеле Купрес и Ливањско поље. ВРС је планирала заузимање Сребренице и Жепе, што је остварено почетком јула. Масовна стрељања заробљених људи око Сребренице након заузимања те заштићене зоне УН ће отворити ново политичко поглавље и за РС и за Београд. У ширем смислу заузимање ових енклава није имало стратегијски значај. Напад на Бихаћ у јулу је у коначници обијен а значајније ангажовање хрватских снага са херцеговачког ратишта ка Бихаћу довело је до губитка Гламоча и Грахова и врха Динаре крајем јула 1995. Тај пораз је био значајан више за судбину Републике Српске Крајине, будући да је тиме хрватска војска зашла иза леђа Српској војсци крајине на книнском ратишту, које је до тада било за њу само залеђина под српском контролом.

У позадини растегнутих преговора око плана 3-4 хрватска војске је почетком маја заузела српске позиције у Западној Славонији. У форми избочине од Саве ка Пакрацу, територија је нападнута са три стране и заузета је у року од три дана, док се око 18000 избеглица повукло преко Саве у Републику Српску. Користећи се успехом на Динари, али и генерално уз раније одобрени план, хрватске снаге су нападе готово сву територију Српске Крајине (осим Источне Славоније и Барање) 4. августа изјутра из више праваца, а два главна: из Далмације ка Книну, и из Посавине ка Банији и Кордуну. За око четири дана хрватска војска, у значајној бројчаној и техничкој предности и са повољнијим распоредом снага, је истисла Српску војску Крајине и практично заузела целу циљану територију. Извесно преко 200 хиљада избеглица је пребегло прво у Републику Српску а у наредним данима и у СРЈ, креирајући тако највећу избегличку кризу током рата. Војни притисак се потом поново преносио против српских позиција у БиХ, на подручју Дрвара, Кључа, Мркоњић Града, а хрватско-бошњачке снаге су циљале заузимање Приједора и Бања Луке. Од почетка септембра и готово месец дана, извођени су ваздушни напади НАТО-а на артиљеријске, ПВО и радарске позиције Војске Републике Српске.

Кумулативни ефекти војних пораза у Крајини и на западном ратишту Републике Српске су, поред људских, хуманитарних ефеката, горчине пораза,

носили и ванредну одговорност политичких лидера. У државној вили на војном ловишту у Добановцима¹ 26. августа састало се неколико десетина људи из више делегација. Слободан Милошевић испред Србије, Зоран Лилић испред савезних институција, Момир Булатовић испред Црне Горе, Радован Караџић испред Републике Српске, Момчило Перишић испред ВЈ, Ратко Младић испред ВРС, патријарх Павле испред СПЦ, ради финалне платформе за разговоре које су преузеле америчке дипломате, пре свих Ричард Холбрук, Клинтонов изасланик за Балкан.² У бити се разговарало о параметрима прихватљивих опција за преговоре, и о формату делегације, при чему је Милошевић, подржан од већине и у складу са очекивањима међународним представника, требало да заступа збирне српске интересе, да евентуални представници РС не чине посебну делегацију. Милошевић је први изложио основне параметре могућих исхода. „Мир – што пре”, „50:50” (територије у БиХ) као почетна тачка, можда може и више”, „Америка хоће брзи мир или брзи рат. Ако нећете мир, план је повлачење УНПРОФОР-а (изузев исламских земаља) и интервенција НАТО-а. Обавиће то на брзину. Друга могућност је конференција, предвиђају – Милошевић, Изетбеговић, Туђман. Могуће је укључење ваших представника. Услови – прихватање плана као почетне тачке и крајњи договор. Суштина је питање ваше сагласности и спремности да прихватите. Времена нема. Сада је судњи дан да се постигне оно што је реално у овој ситуацији. Ићи ће се на модел федерација + Република Српска + специјални односи са суседним државама. Упркос Изетбеговићу сви су за то. Холбрук је рекао да ће запретити муслиманима”. Караџић се начелно сложио: „Ово је шанса да се закључи мир, и то добар мир. Први пут Американци не саботирају мир. Европске земље (Британија и Француска) не желе нам судбину Крајине. Немачка, наравно, жели Велику Хрватску али не и Велику Муслиманију”. Додао је да је „за нас биље да смо загонетни „људи Срби” јер ћемо тако више добити. Да смо прихватили план Контакт групе, већ нас не би било”, на шта је Милошевић одговорио „У томе се не слажемо али није важно”. На Караџићево питање „Одричемо ли се Крајине и мора?” Милошевић је одговорио „Не. Али не може сада.”. Момир Булатовић је подсетио да је амерички рок био 15. септембар и да се до тада не могу постићи ни какви посебни војни успеси. Караџић је веровао,

¹ Као и резиденција у Ужичкој 15, и ова зграда је уништена током агресије 1999. Иначе су обе биле предратне виле, које је после 1945. користио Ј. Б. Тито, коме је Ужичка 15 била примарна резиденција, што је од 1990. била и Милошевићу по функцији Председника Србије.

² Сви наводи из записника према: „Последњи договор уочи Дејтона: Транскрипт историјског разговора Милошевића, Караџића, Младића, Булатовића, Крајишника и Патријарха Павла у Добановцима”, *Србија и Српска*, 17. април 2020, <http://srbijaisrpska.rs/2020/04/17/последњи-договор-уочи-дејтона-транс/>.

Младић још више, да су остале неке војне могућности, или према мору, или ка Горажду, при чему га је Милошевић упозоравао „са Гораждем вас навлаче да нападнете и да НАТО прискочи Алији у помоћ”. Генерал Милан Гверо је рекао „добро би било да ми за 20 дана одржимо и ово што сада држимо”. Караџић је сматрао „крупним питањем” одустајање од Крајине и мора, на шта су Лиљић и Милошевић сву кривицу свалили на врх СВК: „Крајини смо све омогућили а они се једноставно нису бранили. Крајина је заказала” (Лиљић) и „тог јутра Мркишић је добио депешу „издржите два дана”. Донели смо одлуку на Савету за одбрану” (Милошевић).¹ Касније у разговору повела се дискусија о формату делегације. Караџић је питао зашто не могу две делегације, чему се прикључио и епископ Иринеј (Буловић), а Милошевић је одговорио „Могућно је али ако они (странци) прихвате. Питање је поверења. Ови (руководство РС) су ме увек направили мајмуном... Ако верујеш, Радоване, да ја навијам за Туђмана, да одмах прекинемо. Не вршимо на вас никакав притисак. Нећу да преговарам ако немам вашу сагласност.” Епископ Иринеј је интервенисао: „Нема ви и ми. Велике силе не прихватају да буде делегација РС. Дакле, наступате заједнички, Слободан Милошевић преговара уз сталне консултације с вама.” Оквирни договор је био да буду две делегације али да представници РС буду у заједничкој делегацији на челу са Милошевићем. У смислу територијалних решења, основа плана је било задржавање компактности, фактичног стања на линији фронта уз могуће добитке и повратке Гламоча, Грахова, Купреса, Горажда (за размену), излаза на море, долине Неретве, коридор код Саве ширине око 20км. Био је потребан још један састанак, у нешто мањем саставу и исто у Добановцима 31. августа да би се утврдиле позиције око заступања, иако је посебно Караџић остао у уверењу да се „затезањем” према Западу могло добити још нешто. Дан раније је због артиљеријске ватре на цивиле у Сарајеву почео нови и финални талас авио-бомбардовања положаја ВРС уз захтев за повлачењем артиљеријског наоружања око Сарајева.

Американци су преговоре у својој ваздухопловној бази код Дејтона у Охају, далеко од Њујорка и Вашингтона и медија. Од 1. до 21. новембра су три делегације уз бројне међународне посреднике али под руководством државног секретара Ворена Кристофера и Ричарда Холбрука расправљали о детаљима за коначни план. Милошевић је направио сепаратни споразум са Туђманом о мирној реинтеграцији Источне Славоније и Западног Срема под Српском Крајином у Хрватску. Током самих преговора Милошевић је, ради постизања мировног споразума у датом тренутку, направио два

¹ Из до сада познатих записника са Врховног савета одбране, или потоњих веродостојних сведочења, није познато да је донета икаква одлука о одлучној помоћи Српској Крајини у тим тренуцима.

искорака: територија Републике Српске је фиксирана на 49% територије БиХ и Федерацији БиХ је омогућен путни пролаз до Горажда (које је било у фактичком окружењу), док је питање коридора тј. подручја око Брчког остављено да се решава касније посебном одлуком – није остало неспорни део Републике Српске. Формално потписивање мировног уговора извршено је 14. децембра у Паризу. Важна непосредна последица територијалне поделе био је брзи егзодус становништва са подручја која су припала супротним странама, а најизраженије се то видело у одласку Срба из предграђа Сарајева која су током рата била под контролом ВРС а у преговорима су припала Федерацији БиХ. Устав Бих је донет као анекс мировног споразума, који је обезбедио фактичко стално присуство међународних институција (Веће за примену мира, Канцеларија високог представника, судије Уставног суда...) чинећи БиХ *sui generis* државом у правном смислу.

Санкције УН уведене маја 1992. (и појачаване у неколико наврата) су формално укинуте тек октобра 1996. године резолуцијом бр. 1074 Савета безбедности УН. Укидање је било условљено одржавањем првих послератних избора у БиХ (да Срби из РС учествују на тим изборима и тако покажу легитимитет нових власти у БиХ), успостављањем дипломатских односа између нових држава, сарадњом са Међународним кривичним трибуналом за Југославију (формираним 1993. године). У пролеће 1996. успостављени су дипломатски односи са Македонијом (СРЈ је признала Македонију под њеним тадашњим уставним именом), а током лета и са Хрватском и БиХ. Чланице Европске уније су својом изјавом од 9. априла 1996. признале Савезну Републику Југославију као суверену и независну државу у њеним постојећим границама, као једну од држава наследница СФРЈ, не онако како је Београд званично истрајавао на позицији правног континуитета. У „очекивању” даљег развоја догађаја, поред примене мировног споразума, реинтеграције дела РСК у Хрватску, изградње дипломатских односа са осталим земљама у суседству, поштовање права избеглица (у СРЈ је непосредно након рата било евидентирано око 620 хиљада избеглица), ЕУ је изнела и тезе о поштовању мањинских права у СРЈ и „давању великог степена аутономије Косову унутар СРЈ”.¹ На конференцији о регионалном разоружању у Бечу током лета 1996. године утврђен је однос поседовања неких конвенционалних оружја и оруђа у сразмери 5 (СРЈ) : 2 (Хрватска) : 2 (БиХ, у перспективи), док се унутар БиХ однос дефинисао са 2 (Федерација БиХ) : 1 (РС). Оквирне бројке могућег поседовања оружја су биле 1025 тенкова (за СРЈ), 155 борбених

¹ Declaration by the Presidency on behalf of the European Union on recognition by EU Member States of the Federal Republic of Yugoslavia, 6399/96 (Presse 82), Brussels, 9 April 1996.

авиона и 53 борбена хеликоптера, 3750 артиљеријских оруђа преко 75мм и 850 оклопних возила.

Изван оквира укидања санкција УН, и ЕУ, остао је „спољни зид санкција”, скуп бројних мера искључивања СРЈ из међународних политичких и економских токова, форума и организација, одржаван вољом САД и Европске уније. „Спољни зид санкција” је подразумевао интерес великих сила да се некадашње републике СФРЈ међусобно признају и успоставе дипломатске односе, да се према новооснованом Међународном кривичном трибуналу за Југославију учине кооперативни кораци, да Београд иницира и развија политички дијалог са представницима косовских Албанаца на трагу високе аутономије покрајине, да СР Југославија почне шире да усваја тековине западног модела либералне демократије, посебно у сфери људских права и тржишне привреде.¹ У односима са тим центрима моћи два су проблема била главна: стање на Косову и Метохији и питање демократије у СРЈ. Овај други проблем је први показао експлозивни потенцијал након савезних и локалних избора новембра 1996. на којима је владајућа СПС, као доминантна у Републичкој изборној комисији и држећи под контролом Министарство унутрашњих послова, лажирала део изборних резултата како би прикрила поразе у неколико већих изборних јединица, а пре свега у Нишу, где су прво крађе и уочене и где су незадовољни грађани и присталице опозиције организовале прве протесте, у Београду, Новом Саду, Крагујевцу и око 40 других општина. Након другог круга од 17. новембра су на више места организоване практично свакодневне демонстрације присталица опозиције, што је трајало до фебруара месеца и доласка међународне мисије ОЕБС-а која је утврдила резултате избора. У борби за позиције, Слободан Милошевић је организовао „контрамитинг” у Београду 24. децембра где је окупио своје присталице из целе Србије, а у нередима тог дана страдао је један опозициони демонстрант. Странке које су чиниле предизборну опозициону коалицију „Заједно” – Демократска странка, Српски покрет обнове и Грађански савез Србије – су истрајавале на тачном утврђивању изборних резултата. Кулминација протеста је била за време новогодишњих празника. На Милошевића је растао и међународни притисак да призна резултате избора. Амерички државни секретар Кристофер га је позвао да то уради, а у одговору Кристоферу Милошевић је затражио да се формира посматрачка мисија ОЕБС-а. Током јануара је Милошевић показивао знаке попуштања, најављујући и посебан закон о утврђивању резултата избора и најављујући реформске кораке за целу 1997. годину.

¹ Ранко Петковић, „Санкције Савета безбедности у пост-хладноратовској ери”, у Мировлаву Прокопијевићу и Јовану Теокаревићу (ур.) *Економске санкције УН. Упоредна анализа и случај Југославије*, Институт за европске студије, Београд, 1998, 93.

У погледу положаја Косова и Метохије, Милошевић је настојао да направи одређени корак ка представницима неких албанских партија. Један од упечатљивих друштвених проблема био је слом образовног система који је од 1989/90. изгледао тако да је велика већина албанских ученика, студената, наставника и професора одржавала наставу по приватним кућама и из својих уџбеника финансирана новцем из емиграције и приватним прилозима, док су у већини школа остали српски ученици и наставници. Разговори који су вођени од 1992. спорадично, по правилу са иностраним посредницима, до 1996. нису давали резултата. Током лета 1996, ипак, направљен је формални искорак када су 1. септембра, пред почетак школске године, лидер Демократског савеза Косова Ибрахим Ругова и Слободан Милошевић објавили нови споразум по којем би се албански ученици, студенти, наставници и професори вратили у основно-, средње- и високо-школске установе које су већ постојале и у суштини (иако сам споразум то није прецизирао) наставиле да уче по програмима и из уџбеника из којих су училе а које би надгледао нови покрајински просветни савет, све на албанском језику. Тада је укључена и инострана, католичка организација „Свети Еђидио” из Рима као посредник споразума. Анекс овог споразума који је детаљније регулисао његову примену потписан је тек марта 1998. године. Но, примена је ишла веома тешко, повезана са буџетским и организационим проблемима са стране Београда, узајамним сумњичењима, и са албанске стране са већ бројним одбијањима тих корака фактичке интеграције у поредак што је био и сигнал односа снага унутар албанских партија и покрета. Један од сигнала радикалнији струја и настављених проблема у просвети је био и покушај атентата ауто-бомбом на тадашњег ректора Универзитета у Приштини Радивоја Паповића, 16. јануара 1997. За ово је убрзо ухапшен и на 22 године осуђен Наит Хасани, један од оснивача Ослободилачке војске Косова која ће се најкасније до почетка 1998. наметнути као главна политичка (не само као наоружана формација) организација међу Албанцима.

У смислу уочавања особености стратешке културе у овом периоду, њен кључни елемент био је давање приоритета локалној акцији насупрот статуса и позиције државе у међународном окружењу, што је било узроковано спремношћу да се за српски народ у деловима растакајуће Југославије, тамо где је из историјских и политичких разлога сматран (и потенцијално) угроженим, води и оружана борба по знатну економску и ширу друштвену цену по саму Србију. Та спремност није извирала само из национализма (неутрално схваћеног) већ и из конзервативне револуције унутар Савеза комуниста Србије коју је извео Слободан Милошевић. Она није само реafirмисала борбени дух партије кроз „антибирокаратску револуцију” него се сматрала и легитимно специфичним путем социјалистичке изградње који, у тренутку промена у Европи, треба само помало да се прилагођава новом

стању. Није било никаквог шире утемељеног реформског процеса већ је на делу био сукцесивни низ корака „попуштања” које је владајућа СПС радила под притиском изнутра, мањим делом и споља.

С обзиром на размеру државних промена у периоду 1991-92. спољну политику можемо најпре дефинисати као управљање кризом и санирање њених ефеката. Национални интереси дефинисани у партијском кључу позног комунизма, оптерећени тактизирањем уз одсуство јасне стратегијске основице око које би се дефинисали циљеви нижег ранга и окупљали могући савезници, довели су делом до апсурдних ситуација. Милошевић и државни врх су јавно заговарали очување Југославије па и у почетној рата када им то није заиста више био циљ; они су притом веровали да тиме бране шири легитимитет а заправо је већина спољних актера тај блеф управо видела као блеф. Република Србија је касно развила своје институције намењене спољним и пословима одбране. Још чекамо студије које би нам боље описале амалгам савезних и републичких институција у Београду. Подсетимо се само „упада” наоружаних јединица МУП-а Србије у просторије савезног МУП-а 18. октобра 1992. из којих су притом преузели бројну документацију и технику. Савезни секретаријат иностраних послова је својим анализама и правним и политичким саветима чврсто стајао на позицији даљег легитимизма СФРЈ, па и онда када је већина политичара то и интимно почела да напушта.¹ ЈНА је опстајала до 1992. као југословенска значајним делом због ставова генералског врха али и Милошевића који је и даље веровао да је на некој про-југословенској основи, попут поруке „остајања народа у Југославији” могао да парира одлучујућој струји ефективних међународних чинилаца. Значајан део унутрашњих проблема у том периоду – друштвена конфузија око циљева и средстава, уплив и етаблирање радикалних опција у јавности, делом и неуспешна мобилизација, свакако се могу приписати сложенем „жонглирању” са српским и југословенским опцијама у исто време. Део тога се улио и у изградњу нове државе, Савезне Републике Југославије.

Након рата и укупне пратеће кризе, наметнуло се неколико спољнополитичких приоритета за СРЈ. Прво, даља стабилизација прилика у Босни и Херцеговини за шта је СРЈ имала и формалну одговорност. Друго, успостављање дипломатских односа са новим (Хрватска, БиХ, Македонија, Словенија) суседним земљама и обнова односа са старијим суседима (Мађарска, Румунија и Бугарска), те нормализација односа са главним европским и светским престоницама. Русија и Кина нису прекидале дипломатске односе током рата а од западних сила, Британија је обично имала највиши ниво представљања у свом посланству у Београду. Ту је повратак у највеће

¹ *Југославија и Европска заједница (1957-1992): зборник докумената* (ур. Милан Игрутиновић), Архив Југославије, Београд, 2020, 632-641.

међународне организације (УН, ОЕБС, ММФ, Светску банку) што је ишло веома тешко с обзиром на супротстављене ставове о томе да ли је СРЈ била нова држава и само један од сукцесора СФРЈ или је била њен једини правни наследник. СРЈ је била посебно заинтересована за развој регионалних балканских односа на мултилатералном плану. Развојем планова за укључивање нових земаља у НАТО савез и покретањем програма Партнерства за мир, пријавом Мађарске, Румуније и Бугарске за чланство, окружење СРЈ било је битно другачије у „међуратном” периоду (1996-1998) него почетком рата 1991/92. године. Примат САД је у том тренутку већ био несумњив. Опет, у том периоду оне нису имале јасну визију где би СРЈ уклопили у свету којем су оне одређивале главна правила игре. Део Клинтонове администрације се донекле надао даљим политичким променама у земљи које би кретале путем осталих суседа, ка Партнерству за мир, а део није имао већа очекивања од „позитивне неутралности” Београда.¹ Али, постојао је став да се примењује одређена доза притиска преко „спољног зида санкција” (искљученост из новчаних токова ММФ-а и Светске банке и америчког тржишта) чекајући стално како ће се надаље Београд понашати. Полагано одмицање Русије од САД, условљено противљењем политици проширења НАТО-а на исток Европе, је утицало на нешто позитивнији однос Москве према Београду, и без обзира на њене унутрашње кризе (Јељцинова оружана акција против парламентарне опозиције октобра 1993, Први рат у Чеченији од краја 1994. до августа 1996, фактички неуспеси демократизације и економске консолидације земље). Од великих сила заправо је НР Кина била та с којом су најактивније развијани односи, извесно и с одређеном идеолошком подлогом коју су могле да прикажу СПС и КП Кине. Прве значајније међународне посете после укидања санкција председника СРЈ Лилића биле су организоване у Африци (званична посета Зимбабвеу и Гвинеји и радна посета Гани) и НР Кини. Посебно је била важна посета Слободана Милошевића Кини новембра 1997, када је он већ постао председник СРЈ (од јула 1997), која је имала пун државни карактер и када је интерес био да се снажно прошири спектар економских односа и оствари ближи политички однос са сталном чланицом Савета безбедности која је за развој односа са Београдом била и највише заинтересована.²

¹ Предраг Симић, „Спољна политика Савезне Републике Југославије – континуитет и промене”, *Војно дело*, 2/1997, 22-24.

² Исто, 24-27.

* * *

Не можемо устврдити да је постојао заиста јасан план с почетком рата у БиХ како би поредак ствари у коначници требало да изгледа. Ни у интерним разговорима лидера Републике Српске и Србије није била кристализована идеја једне, заједничке државе, провизорне Велике Србије, штагод она у том тренутку подразумевала. На то је извесно утицао развој ставова европских земаља према растакању Југославије у другој половини 1991. када је с почецима Конференције о Југославији већ било мање-више јасно да ће ЕЗ и САД стајати на позицијама да ће међурејубличке границе у Југославији постајати нове међународне границе. Поред тога, Милошевић и остатак државног врха је веровао да би оптирање за јасан „српски” програм – одбацивање приче о очувању Југославије насупрот словеначким, хрватским и осталим сепаратистима, и, изласка са експлицитном идејом да Београд тражи реконституисање граница које би углавном окупиле понајвећи део Срба – било излагање превеликом ризику без шансе за успех. Они су, тако, пристали на такав поредак ствари и унутар њега гурали максимално могућа решења и ратним путем, јер су веровали да би излазак БиХ из Југославије без претходно извршених промена у унутрашњих односима био неподношљив за будућност Срба на том простору.

Ако су окидач за санкције УН били артиљеријски напади са значајним цивилним жртвама у Сарајеву априла и маја 1992. а преостале трупе формално постојеће ЈНА на терену повезане са Београдом, не смемо занемарити акумулацију негативних атрибута које је Слободан Милошевић „стекао”, почевши од косовске уставне кризе 1988-89. па до почетака рата у Југославији и начина на који је он вођен. Немогуће је раздвојити те елементе од разматрања српских интереса, целовитих или не, у епохи слома европског комунизма а с њим и југословенског државног пројекта.

Какогод, с почетком рата у БиХ Београд је одржавао „смакнути поредак” интереса. Интерес Београда и СРЈ да изађе из међународне изолација, добије било какву меру попуштања санкција, били су за Милошевића важнији од већине детаља икаквог мировног решења у БиХ. Он је почетком 1993. пристао на Венс-Овенов план који није подразумевао ни јединствену територију Републике Српске, а до краја рата у Хрватској није форсирао мировне планове који су на било који начин значили извлачење територије Републике Српске Крајине из састава Хрватске. Извесно је да је изолација Србије са собом одвукла и било какве максималистичке идеје. Са становишта оних који су завели санкције, оне су биле у суштини успешне. Београд је ултимативно пристао на престанак постојања Републике Српске Крајине уз велики губитак народа на том подручју, призната је Босна и Херцеговина док је државни

пројекат српског народа у Босни и Херцеговини добио покрајинску форму, додуше са важним овлашћењима (ентитетски вето, пре свега).

Владајућа СПС је вршење власти задржала веома близу модела који је имала у комунистичком периоду. Владавина права је суштински била по-дређена текућим партијским потребама о којима је арбитрирао Слободан Милошевић. Ванредни избори су расписивани без ваљаних формалних процедура а по калкулацијама врха главне владајуће странке и по принципу опортунизма и волунтаризма, попут ванредних избора за председника децембра 1992. па „скраћење” мандата јула 1997. како би Милошевић прешао на позицију председника СРЈ уместо Зорана Лилића. У склопу са социјалним колапсом такво вршење власти готово закономмерно је водило ка тензијама, институционалном и физичком насиљу. Олакшана доступност оружја с обзиром на ратно окружење додатно је стимулисала и домаћи криминал, који је, понекад доказано а увелико на нивоу трача, био повезан са врховима безбедносног апарата. Поредак санкција додатно је омогућио бројним појединцима да користећи привилеговане позиције у државном апарату преузму сужене токове роба, новца и услуга, подижући тако класу нових богаташа у спрези са политичарима на власти.

С погоршањем економске ситуације социјални притисак у земљи је, очекивано, порастао. Затварање предузећа, фактички губици радних места и зарада, пад снабдевености, пораст црне берзе, хиперинфлација, убрзано су мењали социјалну структуру друштва. Хиперинфлација у периоду од 1992. до јануара 1994. је свела приходе и новчани иметак становништва на занемарљиво мале нивое, до егзистенцијалног минимума. По релевантним истраживањима, у 1995. години око 45% становништва није имало довољно хране, а од тога је 85% чинило градско становништво. У јануару 1994. године, пред реформски захват Народне банке Југославије који је донекле стабилизовао динар (мада су узроци инфлације били бројни, поред санкција ту је фигурирао и нелегитимни ниво потрошње од стране владе), дневна инфлација је износила и до 60%. То је пратио и снажан раст општег криминалитета, на који је поред системске девијације, ратних околности и санкција, утицао и нови феномен транзицијског криминала. Србија је читаву једну деценију била изложена у савременом свету скоро невиђеном – осим потпуног ратног разарања које су неке друге земље трпеле – садејству спољних и унутрашњих чинилаца разарања и уништавања и државе и становништва.¹

Све до 2000. године процес приватизације је био потпуно скрајнут; приватна својина је убачена у устав 1990. као једнака државној и друштвеној, али из порука владајуће странке било је јасно да је она гајила формалну одбојност

¹ Милован М. Митровић, „Друштвени корени криминалитета у Србији”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 2006, 120, 113-128.

према приватизацији. Процес приватизације је делимично преузет од савезне администрације али на њему до краја 1990-их није посебно озбиљно рађено, осим што је ревизијом процеса код приватизованих фирми а након хиперинфлације, у периоду 1994-1997. ефективно враћено друштвено власништво наместо малог акционарства од стране запослених. У медијској сфери није било никаквог таласа пуштања контроле из руку владајуће партије. Код њих је задржаван постојећи економски модел који је омогућавао властима ефективну контролу од политички доминантне структуре.¹ Поред одређеног броја новонасталих приватних медија, фактичке промене су се десиле када су од 1996. године и губитка неких општина, медији повезани са општинском управом пали под контролу опозиционих странака.

Крајем 1997. и у Србији и у Црној Гори одржани су председнички избори. У Србији је СПС кандидовао два човека, Зорана Лилића (који је однео релативну победу испред Војислава Шешеља али уз формално недовољан број бирача да би избори били валидни), и потом у другом кругу, 21. децембра, министра спољних послова СРЈ Милана Милутиновића који је узео око 59% гласова и постао други председник Србије у вишепартијском поретку. У Црној Гори је пре октобарских избора на делу био расцеп унутар владајуће ДПС, где се крило које је предводио тадашњи председник владе Мило Ђукановић, на политици удаљавања од Слободана Милошевића, уз сарадњу са мањим опозиционим странкама. У првом кругу 5. октобра је релативну победу однео председник Момир Булатовић али је две недеље касније изгубио у другом кругу од Мила Ђукановића. Протести Булатовићевих присталица и оптужбе за изборну крађу нису донеле ефективног резултата и Ђукановић је постао нови председник. Булатовић је себи близак део ДПС-а трансформисао у Социјалистичку народну партију (СНП) почетком 1998. а 19. маја је наследио страначког колегу Радоја Контића на месту председника савезне владе.

Косовска криза и рат (1999)

Систем паралелних албанских институција који је заживео након 1990. године није био потиснут поменутиим споразумом о повратку албанских ученика и наставника у школе, који је у пракси само спорадично примењиван. Фактор вансистемског живота и рада понајвећег дела албанске политичке елите готово је закономерно избацивао на површину радикалније опције

¹ Ivan Nikolić, „Privatizacija u Srbiji – prošlost, sadašnjost, budućnost” u Biljana Jovanović Gavrilović i Jelena Žarković Rakić (ur.) *Reforme i razvoj: stanje, rezultati i početak pregovora Srbije sa EU*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2015, 91-92.

као све више прихватљиве за ширу албанску заједницу. Од распуштања покрајинске скупштине јула 1990. након одлуке велике већине албанских посланика да донесу уставну декларацију и прогласе покрајину републиком. Они ће касније организовати и, по законима Србије, нелегални референдум о независности крајем септембра 1991. године. У истом периоду књижевник Ибрахим Ругова и странка Демократски савез Косова су фигурирали као несумњиви лидери у друштву косовско-метохијских Албанаца. Они су били окосница и владе те самопроглашене независне републике, у иностранству, иницијално у Љубљани па потом у Бону.

Тада је почела изградња система паралелних институција „Републике Косово“, организованих по приватним кућама, засноване на приручном опорезивању (5-10% од зарада), са нагласком на школском систему, у којем је фактички радило око 20000 наставника и службеника за око 400000 ђака и студената свих узраста. Формиран је низ паралелних организација ослоњених на ДСК, попут бројних савета за помирење који су преузели функцију решавања личних спорова, Друштво Мајке Терезе, Веће за одбрану људских права итд. Стратегија ДСК је подразумевала игнорисање и пасивни отпор државним институцијама Србије и савезне државе, уз интернационализацију теме и наду да би се могао остварити међународни (УН) протекторат на Косову као станица на путу независности.¹

У тензији између званичних и паралелних институција, у којој је држава ускраћивала буџетско финансирање а и тамо где је извесна нормалност рада могла бити постигнута албански кадар оптирао да се повуче у паралелне институције, шире политичко споразумевање се показало као практично неоствариво. То је делом отворило простор међународним факторима, укључујући бројне невладине организације, да се поставе као посредници, споне у контактима и разговорима две стране. Помињани „Свети Еђидио“, потом Фондација за отворено друштво чијим донацијама су покренути албанске новине „Коха диторе“, „Зери“ и „Форум“. Марта 1998. направљени су први кораци у примени старог договора али тај процес је потпуно потиснут у страну оружаним сукобима снага безбедности СРЈ и Србије са албанским терористичким групама на Косову од почетка године.

Почетком 1998. знатно се појачава активност „Ослободилачке војске Косова“ (УЧК), која се развила као оружана формација из Народног покрета Косова (основаног у емигрантским круговима у Немачкој почетком 1980-их) и профилисањем Националног покрета за ослобођење Косова (ЛКЧК) у Приштини од маја 1993. Њихови напади су 1995-1998. били највише усмерени ка Албанцима који су радили у административном и полицијском апарату

¹ The Independent International Commission on Kosovo, *The Kosovo Report*, Oxford University Press, Oxford, 2000, 48.

Србије на подручју покрајине. Њихову напади су били везани углавном за логику „удари и бежи”, према полицијским патролама, чешће на путевима него у насељеним местима. Крајем 1997. су се у појединим сукобима са полицијом могли уочити људи у маскарним униформама са амблемима ОВК/УЧК. Од слома власти у Албанији 1997. године дошло је до низа масовних упада у војне магацине, па су аутоматске пушке, муниција, ручне бомбе, преплавили црно тржиште, и притом разгранали канале дотурања оружја УЧК преко границе. Почетком 1998. УЧК је располагао са преко 25000 аутоматских пушака југословенске и албанске провенијенције.¹

Крајем фебруара и почетком марта 1998. два окршаја су изазвала посебну пажњу јавности, а посебно оне међународне. Прво је у сукобу полиције и групе наоружаних Албанаца, углавном из породица Ахмети и Сејдиу, у селима Ликошане и Ђирез, код Дренице, њих 16 страдало, неки директно у борби а неки и под непотпуно разјашњеним околностима након хапшења. Потом је 5-7. марта дошло до акције специјалних снага полиције против познатог криминалца и лидера локалног огранка УЧК Адема Јашарија у селу Доње Преказе. Након вишедневне опсаде сеоског имања након његових напада на полицију и локалне цивиле који су остали унутар имања током пуцњаве, два полицајца и више од 60 људи из његове шире фамилије је било мртво.² Четири дана касније Контакт група је саопштила став влада у којем се, поред осуде акција УЧК, влада у Београду позивала да омогући међународну истрагу ових окршаја услед сумњи на незаконита убиства људи, позвала на успостављање посебних мисија УНХЦР-а и ОЕБС-а за Косово те, пошто „више није довољно да убијање престане, превише је штете нането људским животима и кредибилитету СРЈ” позвала је Савет безбедности УН да размотри широки ембарго на извоз Југославији оружја и опреме која би се могла користити за унутрашњу репресију а и тероризам, те на почетак нових мера економских (забрану иностраног кредитирања југословенског извоза) и личних санкција (забрану издавања виза појединцима из безбедносног апарата СРЈ), с тим да се Русија није на Контакт групи сагласила са ове две тачке.³

Изјава америчке државне секретарке Медлин Олбрајт (Madeleine K. Albright) овим поводом је синтетизовала амерички поглед. Поред оптужбе према Слободану Милошевићу да је „побегао од својих обећања албанском народу (на Косову) и нама”, оптужен је да је почео „кампању безобзирног

¹ Mark Bromley, *United Nations Arms Embargoes. Their Impact on Arms Flows and Target Behaviour Case study: Federal Republic of Yugoslavia, 1998–2001*, SIPRI, 2007, 4-5.

² Vodič za unutrašnji dijalog: kosovska hronologija 1974-2017, YIHR, Beograd, 2017, 12.

³ London Contact Group Meeting, Statement on Kosovo, 9 March 1998, https://1997-2001.state.gov/travels/980309_kosovo.html.

насиља". Повезујући текући сукоб са америчким перцепцијама ратова 1991-95, Олбрајт је рекла како „међународна заједница није довољно снажно реаговала 1991. када су почињали ратови у бившој Југославији”, уводећи теорију домина логиком да „наше несупротстављање сваком малом агресивном чину води ка све већој агресивности”, наводећи да се не сме поновити да се као у Босни годинама чека на решење, „сада морамо реаговати пре него што буде прекасно”, а први корак је „препознавање да ова криза није само унутрашње питање СРЈ” него „увреда за универзалне стандарде људских права за које смо се заклели да ћемо их поштовати”.¹

Овде имамо најважније политичке елементе са америчке стране, која је доминантно управљала кризом на Косову у име углавном западног дела међународне заједнице. Интернационализација конфликта је за њих постала нужност. Поред тога, званични Београд представљен кроз лик Слободана Милошевића је већ у том тренутку био и под експлицитним оптужбама за текуће стање али и са баластом кривице за раније сукобе у периоду 1991-95. Тај баласт је Милошевићу смањивао маневарски простор, онемогућавао му потрагу за релевантним међународним партнерима, скраћивао време за испуњавање захтева са стране. И у тој динамици ће се одмотавати догађаји, укључујући и сам рат 1999. године. Први политички одговор из Београда је био да упути јавни позив политичким представницима косовских Албанаца на дијалог, који су то у суштини одбили, док су у позадини организовали изборе за представнике у паралелним албанским институцијама на којима је тријумфовао Руговин ДСК. Наук албанских политичких представника још од Дејтона је био да је вероватно било боље оптирати за оружану акцију како би се питање својих интереса интернационализовало, јер су остале опције, веровало се, биле исцрпљене. У том процесу Ругова и његова ДСК-а су били полако потискивани од радикалнијих структура, које су знале да користе лош међународни положај СРЈ и Србије и посебно lika Слободана Милошевића.²

Мали успех у дијалогу власти у Београду са представницима косовских Албанаца остварен је потписивањем плана примене ранијег споразума о образовним институцијама у покрајини, који је требало да важи од почетка нове школске године. Милошевић је одбио да прими нову мисију ОЕБС-а, и у бити је одбио интернационализацију питања Косова, остајући при ставу да је то било унутрашње питање земље и признајући међународне стандарде као водиче за постизање споразума са политички представницима

¹ Statement at the Contact Group Ministerial on Kosovo, Secretary of State Madeleine K. Albright, 9 March 1998, <https://1997-2001.state.gov/statements/1998/980309.html>

² Harry Papasotiriou, „The Kosovo War: Kosovar Insurrection, Serbian Retribution and NATO Intervention”, *Journal of Strategic Studies*, 2002, 25(1), 42-43.

косовских Албанаца. Крајем марта је већ део претњи из ставова Контакт групе остварен, преко резолуције Савета безбедности УН (1160) 31. марта којом је уведен ембарго на извоз оружја у Југославију, уз мере за спречавање дотока оружја терористичким групама на Косову. Савет безбедности је такође подржао неодређени „појачани ниво аутономије” Косова, уз очување територијалног интегритета СРЈ.¹

На унутрашњем плану је 24. марта направљена нова коалиција, „влада народног јединства” у коју је укључен до тада опозициона Српска радикална странка. Три странке власти су покренуле процес учвршћивања става да не треба дозволити страно мешање у косовску кризу, па је у априлу расписан референдум. Референдум је одржан на нивоу Србије (не у целој СРЈ) 23. априла. Званични резултати су показали да је на питање „Да ли прихватате учешће страних представника у решавању проблема на Косову и Метохији?” 94,73% изашлих (око 5,3 милиона, 73% од уписаних бирача) одговорило са „не”. Снажна медијска кампања власти и начелна подршка опозиционог Српског покрета обнове, уз фактички дојкот остатка опозиције, су углавном осигурали снажну јавну подршку одбијању међународног учешћа. Непосредни одговор САД и земаља Европске уније је дошао шест дана касније, када су уведене мере санкција: забрана летова за ЈАТ преко територије држава чланица, те замрзавање имовине и блокирање трансакција за низ физичких лица, те блокада инвестиција. Санкције су постављене прво као ултиматум, уз рок од 10 дана да Београд пристане да прими мисију ОЕБС-а под Фелипеом Гонзалесом која би надгледала на терену стање на Косову. Када се то није десило, ступиле су на снагу.

Током маја је Војска Југославије дислоцирала додатне јединице 3. армије на подручје Косова и Метохије. Крајем месеца су учестили сукоби УЧК са полицијом, а број избеглица на подручју покрајине се попео на око 50000.² У јуну је почела са радом мисија дипломатских посматрача (КДОМ) од страних дипломата већ стационираних у Југославији. То се десило након сусрета Милошевића и Јељцина у Москви 16. јуна. Јељцин је покушавао да балансира блискост са Вашингтон убеђивањем Милошевића да обазриво наступа у акцијама против УЧК и да страдања цивила морају да престану, са опонирањем агресивнијим тежњама у САД и Европи према Београду, држећи се тезе о сувереном праву земље да се брани али и прихватајући да власти нужно имају одговорност према цивилном становништву.

¹ Резолуција СБ УН 1160, 31. 3. 1998, <http://unscr.com/en/resolutions/doc/1160>. Морамо приметити и да се у резолуцији наводи само „Косово”, не „Косово и Метохија” нити „АП КиМ” тј. није коришћено уставно име покрајине.

² UNHCR, *Kosovo Displacement Statistic from March 1998 – 24 March 1999*, <https://kosovo.sensecentar.org/assets/pattern-of-crimes/03-02-EN.pdf>.

У разгранатој међународној активности, крајем маја у Женеви се амерички дипломата Роберт Гелбард (Robert S. Gelbard) сreo са представницима УЧК, о чему је у јулу сведочио у Конгресу. Њега је мало пре тога на месту америчког изасланика за Балкан заменио Ричард Холбрук а Гелбард је пребачен у Босну и Херцеговину, но Стејт департмент га је сматрао генерално упућеним у шире балканске теме. Према сведочењу тадашњег Холбруковог помоћника Кристофера Хила (Christopher Hill), Холбруков медијски проминентан сусрет са наоружаним и униформисаним припадницима УЧК у Јунику је више био плод случајности али и Холбруковог настојања да не буде прегажен догађајима тј. да Вашингтону покаже да и он има контакте са свим релевантним факторима у кризи, јер је УЧК била „реалност на терену”.¹ Ако је Милошевић, према Хиловом сведочењу, био свестан међусобног надметања америчких дипломата, домаћа јавност је Холбруков сусрет, овековечен фотографијама и медијским написима, јасно схватила као све отворенију америчку подршку наоружаној терористичкој групи којој је једини циљ отцепљење Косова од Србије, оружјем и уз интернационализацију кризе. Било како било, у мају је у Вашингтону на више састанака на којима су били присутни Клинтон, Олбрајт, Гелбард, Холбрук, саветник за националну безбедност Сенди Бергер (Sandy Berger), секретар одбране Вилијем Коен (William Cohen), представници војске и други, први пут договорана могућност да се војно интервенише против СРЈ у случају трајније ескалације од стране Београда или упорног одбијања да се изађе у сусрет оквирним захтевима представника Албанаца са Косова и дела међународне заједнице. По свему судећи, Олбрајт и Гелбард су били најконкретнији заговорници војне интервенције и претње њоме према Београду.²

Ескалација сукоба дошла је с нападом УЧК на Ораховац 17-18. јула уз заузеће практично целог града. То је био први случај да је УЧК напала велико насељено место и уз намеру да га заузме. У брзом контранападу снага и полиције и војске град је повраћен након два дана. Паралелно је текао и упад скоро 1000 терориста из Албаније на подручју 53. граничног батаљона и караула Ђеравица и Кошаре, те бројни напади на патроле и станице полиције, отмице и ликвидације, те успостављање блокада на путевима. Уопште, питање употребе војске у периоду пре рата се показало врло сложеним. Политички врх земље био је несклон њеној употреби, ослањајући

¹ Christopher Hill, *Outpost: Life on the Frontlines of American Diplomacy. A Memoir*, Simon & Schuster, New York, 2015, 125-126.

² Steven B. Redd, "The Influence of Advisers and Decision Strategies on Foreign Policy Choices: President Clinton's Decision to Use Force in Kosovo", *International Studies Perspectives*, 2005, No. 6, 141; Eric Moskowitz and Jeffrey S. Lantis, "Conflict in the Balkans", in Karl F. Inderfurth and Loch K. Johnson (eds.), *Fateful Decisions: Inside the National Security Council*, Oxford University Press, New York and Oxford, 2004, 256.

се далеко више на постојеће полицијске снаге. Интерна сведочења из војске говоре да није било посебног активизма војног врха да се и њени ефективни користе за борбу за наоружаним албанским групама, углавном из разлога питања правног основа, непостојања ванредног стања.¹

Акције полиције и војске против УЧК су у августу и септембру биле начелно делотворне у раздијању мреже УЧК и њиховом потискивању ван насељених места и комуникације, али су у њима често страдали и бројни албански цивили. УНХЦР је процењивао да је у августу било око 225000 интерно расељених лица, од тога око 170000 у покрајини, и око 15000 избеглица ван СРЈ, у Македонији и Албанији.² У том периоду број припадника УЧК се процењивао на 8-10000, а њихову обуку у камповима на северу Албаније су углавном изводили професионалци из Западних земаља (САД, В. Британија, Немачка), чешће формално ван војно-државних структура али неспорно са учешћем безбедносних апарата тих земаља.³ Но, оперативне процене начелника безбедности Приштинског корпуса су биле да је око 35000 људи било под оружјем на подручју покрајине пред летњу офанзиву, али да су државном врху на сто стављане мање бројке.⁴ Процене су да је до краја 1998. на подручју покрајине било око 15000 припадника ВЈ уз око 30000 припадника МУП-а, укључујући и резервни састав и добровољце.⁵ До октобра је око 1250 људи било притворено под оптужбама за тероризам.⁶

Значајна мера која је утицала на даљи ток кризе је била резолуција СБ УН 1199 од 23. септембра. Поред начелних захтева двома странама, властима СРЈ и вођству косовских Албанаца, од званичног Београда је затражено да престане са свим акцијама снага безбедности које погађају цивилно становништво и повуче из покрајине све јединице које користи за репресију над цивилима; да омогући ефективан и стални рад мисије за надгледање коју би чинили дипломатски представници у СРЈ и мисија Европске уније; да у сарадњи са МКЦК и УНХЦР повратак кућама свих избеглица, и да брзо

¹ Милан Мијалковски, „Укореењени тероризам на Косову и Метохији”, у Владимир Миловановић и Јевта Вуловић (прир.), *Одбрана, херојство и сјрадање. Живе речи за колективно љамћење*, КЦ Чукарица, Београд, 2020, 207.

² UNHCR, *Kosovo Displacement Statistic from March 1998 – 24 March 1999*, <https://kosovo.sensecentar.org/assets/pattern-of-crimes/03-02-EN.pdf>.

³ BICC, *Wag the Dog: The Mobilization and Demobilization of the Kosovo Liberation Army*, Brief 20, Bonn, 2001, 14-15.

⁴ Стеван Ђуровић, „Војнички нисмо поражени”, у Владимир Миловановић и Јевта Вуловић (прир.), *Одбрана, херојство и сјрадање. Живе речи за колективно љамћење*, КЦ Чукарица, Београд, 2020, 215.

⁵ OSCE, *Kosovo. Kako viđeno, tako rečeno: Analiza OEBS Verifikacione misije Kosovo*, Beograd, 1999, 21.

⁶ The Independent International Commission on Kosovo, *The Kosovo Report*, 77.

покаже напредак у дијалогу са заједницом косовских Албанаца.¹ Речник ове резолуције већ је указивао да је јасан терет одговорности за цивилне жртве пребачен на СР Југославију, и од ње су се очекивали конкретни политички кораци ка деескалацији сукоба, јер је аспект настрадалих албанских цивила у акцијама полиције и војске добио посебно значајну политичку улогу.

Овим је отворен и пут за нови ангажман Западних земаља, у периоду када је УЧК на терену била умногоме сузбијена, уз велике цивилне жртве и уништење имовине. Авијација НАТО земаља је од краја маја летела над територијом Албаније и Македоније, у форми демонстрације силе. Западне земље су тражиле брзо испуњење обавеза из резолуције од Београда. Стејт департмент је водио табеларни приказ испуњености тих услова, и у првој недељи након позива на деескалацију, од 20 критеријума сматрали су да је СРЈ испунила само два, а осам критеријума само делимично.² Вашингтон је дипломатску активност већ преусмерио на колосек убеђивања НАТО савезника и скупљање међународне подршке за евентуалне ваздухопловне ударе на СРЈ. Сенди Бергер је у извештајима Клинтону јављао да су европске земље све више „вољне да наставимо ... укључујући и без нове резолуције ако је то потребно”. Навео је да је руска страна „уморна од тога да буде апологета Милошевићеве бруталности, али се Руси нису суочили са реалношћу да је сила једини начин да се промени Милошевићева политика. У јавним наступима Руси настављају да наглашавају да је било каква употреба силе без активности СБУН недопустива... Планирамо даље билатералне контакте са Москвом како би их држали уз нас, док би им јасно стављали до знања да ћемо, ако треба, деловати и без њиховог пристанка”.³ Потом је у писму Јељцину Клинтон је нагласио да се Милошевић упорно оглушује о позиве да престане са акцијама снага безбедности, да омогући слободан приступ међународних посматрача Косову, долазак хуманитарних организација и да покаже јасан напредак у политичком решавању кризе, те да је током посета Контакт групе Београду јасно показао намеру да игнорише све те захтеве. Клинтон је покушавао да Јељцина убеди у свој поглед на кризу – да се дипломатске опције исцрпљују, да је НАТО спреман на војну интервенцију, и да би желео да Русија буде уз то.⁴

¹ Резолуција СБ УН 1199, 23. 9. 1998, <http://unscr.com/files/1998/01199.pdf>.

² Clinton Presidential Library, Declassified Documents concerning PDD-68, "Serb Compliance with UN Security Council Resolution", 1 October 1998, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/36631>

³ Clinton Presidential Library, Telephone Calls with European Leaders, October 1 1998, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/16202>

⁴ Clinton Presidential Library, Message from President Clinton to President Yeltsin, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/16202>

На седници Врховног савета одбране 6. октобра начелник Генералштаба Момчило Перишић је изнео процене могућих дејстава НАТО-а у две варијанте. Прва, мање интензивна, укључила би мање снаге коалиције, од оних земаља које су у суштини прихватиле америчку логику да је рат једина опција против Милошевића ако буде одбио текуће позиве на мирно решење. Друга опција је подразумевала ангажман целог НАТО-а, а процена је била да би се то могло десити око 16. октобра. Генералштаб је оцењивао да ако би дошло до првог удара који треба некако избећи, био би то почетак дуготрајног исцрпљујућег рата који СРЈ без савезника не би могла добити. Ратне резерве су цењене на до око месец дана, у зависности од вида војске. Перишић је сматрао да би требало дипломатским средствима ићи на избегавање ваздушних удара, а да у случају да то није било могуће да се прогласи непосредна ратна опасност, а по нападу и ратно стање.¹ Слободан Милошевић је рекао да се стичу услови за мир и да СРЈ ради на испуњењу резолуције 1199, те да су му руски министар спољних послова Игор Иванов и одбране Игор Сергејев рекли да ће Русија уложити вето у Савету безбедности ако би НАТО покушао да издејствује дозволу за војне ударе.

Дванаестог октобра увече НАТО лидери су се усагласили да се отпочне са војном акцијом ако у року од 96 сати снаге безбедности СРЈ не обуставе своје акције на Косову и ако се не омогући долазак посебне међународне посматрачке мисије, те да се снаге безбедности СРЈ у покрајини смање на 15000 војника и 10000 полицајаца. Након више рунди разговора Милошевића и Холбрука 13. октобра је постигнут први од неколико споразума који регулисали стање на терену, укључујући и посебан споразум између ВЈ и НАТО према којем је НАТО-у омогућено да обавља извиђачке летове над покрајином ради верификације стања на терену (операција Орлово око), и да током тих летова борбена авијација ВЈ није смела да лети изнад покрајине и у зони од 25км уз административну линију на територији централне Србије. Милошевић је начелно пристао на повлачење полиције и војске са терена и регулисање броја стално базираних припадника у самој покрајини (на крају – 12500 војника и 6500 припадника посебних јединица полиције), а формирана је и Косовска верификациона мисија (КВМ) под ОЕБС-ом. Кристофер Хил тврди да је у једном коментару Милошевић рекао Холбруку „ово је као да тражите моју главу”.² Договорено је да се одрже избори у року од девет месеци као и да се ради на успостави полицијских снага састављених у складу са етничком ситуацијом на терену, тј. да Албанци полако заузимају места у том управном сектору. Споразум је потврдио и Савет безбедности УН

¹ Bojan Dimitrijević, „Jugoslovenski vojni vrh i pripreme za rat sa NATO, oktobar 1998 – mart 1999”, *Istorija 20. veka*, 1/2009, 148.

² Hill, *Outpost: Life on the Frontlines of American Diplomacy. A Memoir*, 136.

резолуцијом 1203 од 24. октобра. Резолуцијом 1207 тражено је да власти СРЈ сарађују са МКТЈ на истрагама за могуће ратне злочине на подручју Косова, али је став званичног Београда био да не признаје надлежност суда за текући конфликт јер он није имао међународни карактер.

Након потписивања војног споразума 19. октобра командант РВ и ПВО генерал Љубиша Величковић је поднео оставку, као чин личног протеста због природе споразума и доласка НАТО официра за везу у Оперативни центар Команде РВ и ПВО. Он није пензионисан него је стављен на располагање а уместо њега именован је генерал Спасоје Смиљанић. Начелник Ресора државне безбедности Јовица Станишић је смењен са те позиције 28. октобра а генерал Перишић је смењен са места начелника Генералштаба 24. новембра. То је било непосредно након једног његовог јавног наступа, у Горњем Милановцу, у којем је упозоравао да наши политичари „не могу ратовати са целим светом”.¹ Сменом је разрешен тињајући сукоб између њега и председника Милошевића, након вишемесечних жалби Перишића на начине употребе ВЈ на терену на Косову, сматрајући да је она била незаконито у пракси потчињена МУП-у и повереницима из савезне владе, попут Николе Шаиновића. На Перишићево место убрзо је постављен његов заменик, генерал-пуковник Драгољуб Ојданић. Крајем године на седници Врховног савета одбране од 25. децембра настављено је са кадровским померањима у врху војске, са којима је она и ушла у рат у марту 1999.

Иако је по дубини територије покрајине на прелазу 1998-99. владао релативни мир, а почетком новембра Генералштаб био на становишту да „терористи јесу разбијени али тероризам није искорењен”, гранични појас је био попрште устаљених борби и војске и полиције са УЧК, углавном на линијама упада наоружаних група и транспорта наоружања за УЧК дубље у покрајини. Поред тога, и цивилна и војна служба безбедности су биле начисто да је део активности КВМ-а био на корист УЧК, било преко директне обавештајне помоћи, било преко ширења контаката између локалних командата и међународних посматрача, што ју је постепено додатно легитимизовало на међународном плану. Када је УЧК 8. јануара заробила осморицу припадника ВЈ на споредном путу код К. Митровице, амерички дипломата К. Хил се наметнуо као преговарач. Прво је убедио С. Милошевића да Београд изврши размену једног броја затворених припадника УЧК за отете војнике, али је Милошевић пристао на то само под условом да се прво пусте војници па 10 дана касније припадници УЧК, да не би послао сигнал да ће држава олако пристајати на такве аранжмане. Хил је преговарао са Јакупом Краснићем, једним од лидера УЧК којег је мало пре тога интервјуисао ЦНН, убедивши

¹ Dimitrijević, „Jugoslovenski vojni vrh i pripreme za rat sa NATO, oktobar 1998 – mart 1999”, 152.

га да пристане на размену фактички га уценивши да „треба да има поверења у Америку”, и размена је убрзо извршена.¹ Краснићијев штаб се крајем 1998. пребацио из Албаније у Драгобиље, показујући тежњу ка наставку оружане борбе.

САД су истовремено правиле оквире своје стратегије на кратки рок. Њихов Савет за националну безбедност је саставио план деловања који је подразумевао притисак на Београд и на албанску заједницу на Косову, укључујући и УЧК, ка директним преговорима о политичком решењу, те директно јачање КВМ са неколико стотина на неколико хиљада припадника до лета 1999. уз развој локалних полицијских снага а како би се с временом сузбијала бројност и ефекти српске полиције у покрајини.² Планирано је одржавање покрајинских избора на лето, под међународним надзором, а уз њих и медијске кампање за широко учешће локалног становништва. У принципу, планирали су да добију макар делимичну сагласност званичног Београда за те кораке али заправо нису веровали да ће то бити изводљиво, те су желели да се фокусирају на пописивање и објављивање свих инстанци у којима је званични Београд одбијао разноразне предлоге, како би се на међународном нивоу Слободан Милошевић могао уоквирити као насилни и некооперативни чинилац. Истовремено се тежило јачању подршке демократској опозицији у Србији као виду притиска на Милошевића, али уз остављање простора да он чини кооперативне кораке ако увиди да му је у томе интерес. У вези потенцијалне војне акције, документ истиче да се „мора држати Милошевићу на памети потенцијал војне акције НАТО-а – укључујући ваздушне ударе – ако желимо да зауставимо насиље на Косово и покренемо Београд по најбитнијим тачкама”.³

Петнаестог јануара, након окршаја јединице полиције са УЧК на терену је остало мртво између 40 и 50 Албанаца у атару села Рачак у општини Штимље. Неколико дана раније припадници 161. бригаде УЧК која је ту била базирана су у две заседе убили четири полицајца, па је акција против те јединице покренута као одговор на те нападе. Начин смрти тих људи – да ли су били устрељени у борби, или по заробљавању, било да су били борци или не – је постао главни камен спотицања и основ расправе о природи овог догађаја. Тај догађај је, као ратни злочин, добио замашну међународну медијску пажњу и послужио као нови основ политичког притиска на Београд да, са све слабијим аргументима у рукама, уђе у нове преговоре са представницима косовских Албанаца око политичких односа.

¹ Hill, *Outpost: Life on the Frontlines of American Diplomacy. A Memoir*, 138.

² Clinton Presidential Library, *Kosovo Strategy*, January 14, 1999, <https://clinton.presidential-libraries.us/items/show/118874>.

³ Исто, 11.

Лоше садејство унутар државног врха видљиво је из тога да Генералштаб ни недељу дана након овог окршаја није имао информацију, ни од штаба 3. армије нити од полиције, о томе шта се у Рачку одиграло и који су војни ефективи коришћени (оклопа возила са посадама) у зони одговорности 243. механизоване бригаде, а међународни посматрачи и официри за везу су од ВЈ тражили одговоре и појашњења. На колегијуму Начелника Генералштаба 21. јануара генерал Ојданић је рекао да „стварно забрињава што ништа не знамо о томе”, наговестивши да постоји отворено питање ефективне координације снага на терену и улоге Генералштаба. Начелник 2. (обавештајне) управе генерал Бранко Крга је истакао да забрињава врло јака међународна реакција, која није била у складу са окршајем локалног типа попут тог у Рачку, и да је на делу била „значајна координација” на међународном нивоу.¹ „Случај Рачак” је убрзо у медијима добио веома велику пажњу, покренута је међународна истрага под окриљем ОЕБС и ЕУ. У потоњим оптужницама Међународног кривичног трибунала за Југославију против Слободана Милошевића, случај се прво нашао у оптужници да би потом био избачен из ње.

Београд је отказао гостопримство шефу КВМ-а Вилијему Вокеру (William Walker) па је неколико дана касније повукао ту одлуку, а одбијени су и нови покушаји истражних тимова МКТЈ да ступе на терени и истраже случај Рачак, који је препуштен домаћим и тимовима које је окупио ОЕБС. На састанку 29. јануара Контакт група је позвала да се Београд и косовски Албанци почну преговоре о политичком решавању кризе у року од 21 дан. Ситуацију на Косову су оценили као „критичну”, где је „насиље било свакодневна појава” те да „безрезервно осуђују масакр у Рачку” мада су наводили одговорност обе стране за укупно насиље. У исто време је Генералштаб процењивао да је на терену било 12-15000 припадника УЧК, уз око 5-6000 у Албанији, у позадини и у камповима за обуку. Такође, сматрано је да државни врх у јавности потцењује снагу УЧК, која је тада описивана углавном као скуп остатака терористичких банди, док су из управе за безбедност сматрали да је опасност много већа, да та организација додатно јача.² Елемент њиховог реалног јачања је била несумњива разноврсна помоћ државних безбедносних агенција неколико посебно заинтересованих западних земаља (ЦИА, БНД) и приватних војних компанија које су имале искуства на југословенском простору (амерички МПРИ). У контексту повлачења дела војних и полицијских ефектива у касарне или ван покрајине, те су снаге косовских

¹ Dimitrijević, „Jugoslovenski vojni vrh i pripreme za rat sa NATO, oktobar 1998 – mart 1999”, 157.

² Chairman's Conclusions – London, 29 January 1999, https://www.ohr.int/ohr_archive/chairmans-conclusions-london-29-january-1999/.

Албанаца од јесени стално покушавале да попуне „празан” простор и наметну своју власт.¹ Контакт група, пре свега америчка дипломатија, је случај искористила за заказивање „коначне” мировне конференције на крају које је према Београду важио принцип „узми” или „остави (али уз нашу војну интервенцију)”. Случај Рачак је из америчке визуре убрзао њихове сопствене планове, тј. отклонио дугорочно планирање од средине јануара (које смо навели) и ствари довео до крајње тачке, преговора, при чему су ваздушни удари НАТО-а од дугорочног али и сталног ризика постали готово непосредан чинилац преговора, директна претња.

Почетак мировне конференције под окриљем Контакт групе и непосредним председавањем француског и британског министра спољних послова, је заказан за 6. фебруар у Рамбујеу. Две мешовите делегације – СРЈ и Србије коју су чинили представници државне управе и неколико етничких мањинских заједница са Косова и Метохије, те косовско-албанска делегација, састављена од бројних политичара али и представника УЧК. Контакт група је пред делегације изнела списак од 24 принципа преговора и могућих решења који су морали бити прихваћени да би се конференција наставила. Они су предвиђали да се постигне привремени споразум са важењем од три године након чега би се заједнички успоставио механизам за постизање финалног договора. У периоду важења привременог споразума поштовао би се суверенитет СРЈ и суседних земаља (без истицања како би то питање било решено у коначном споразуму), и уз широку покрајинску самоуправу укључујући и полицијске послове, али и уз међународно присуство, које у овим начелнима није прецизирано а које ће постати важан узрок неуспеха саме конференције.

Убрзо се показало да су главни посао водили стручњаци Контакт групе а посебно тим правника око америчког дипломате Џејмса О'Брајена (James C. O'Brien), специјалног саветника Медлин Олбрајт. Они су већ другог дана конференције представили предлог политичког решења заснованог на поменутиим принципима, уз анексе који су садржавали предлог новог устава Косова и Метохије, о изборима и о заштитнику права грађана (омбудсману) у покрајини. Промене ових нацрта су биле могуће само уз заједнички договор српске и албанске стране, а у одсуству таквог договора важило би оно што је сачинио експертски тим Контакт групе. До истека првобитних рокова од седам дана за рад конференције није било посебног помака, а Контакт група је последњи свој предлог, као анекс споразума (део о економији) доставила дан пре завршетка продуженог рока рада конференције, 19. фебруара. После неког времена албански представници су начелно пристали

¹ Слободан Вуковић, *Срби у нарајиву зајада: „Хуманитарна” војна интервенција*, књ. 1, Институт друштвених наука, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Београд и Нови Сад, 2018, 386-387.

на предложене анексе. Српска страна је прво тражила изузеће припадника УЧК из рада конференције, што је подржао и руски представник у Контакт групи амбасадор Борис Мајорски. У неким потоњим анализама је то оцењено као „одуговлачење” преговора и одбијање да се конкретизује званичан став Београда према нацрту споразума и појединим анексима.¹

У интензивним разговорима са Контакт групом са српске стране су учествовали углавном правници проф. др Ратко Марковић (шеф делегације) и проф. др Владан Кутлешић. Након новог продужетка рада, делегацији су достављена три задња анекса, о полицији, и два о примени привременог споразума. О њима је руски представник Мајорски рекао да нису усвојени на састанку Контакт групе и да су стога то само предлози појединих чланица, не и саме Групе. Ова три анекса је српска делегација одбила да прими, а у њима се налазио и део у вези међународног војног присуства НАТО снага на подручју Косова и Метохије.² Са њима с албанска страна начелно сагласила, а за убеђивање званичног Београда, амерички координатор конференције амбасадор Кристофер Хил је отпутовао у Београд на састанак директно са Слободаном Милошевићем. Дана 23. фебруара је договорено да се одржи нова рунда преговора почев од 15. марта Међународном конференцијском центру у Паризу. У међувремену, на састанцима делегације у Београду је формулисан став да се у суштини одбије крајња идеја успостављања државне творевине на подручју покрајине а под надзором снага НАТО савеза, уз најављени референдум након три године који је укључен у предлог споразума на инсистирање албанске делегације и уз пристанак САД, и да се инсистира на томе да неки елементи понуђених споразума нису прихваћени на контакт групе (Русија се оградила од 2. (полиција) и 7. анекса (међународно присуство)). У овој међуфази Обавештајна управа ГШ је сматрала да је отклоњена непосредна ратна опасност, да се шире, светско јавно мњење више заинтересовало за тему, а да ВЈ треба да ради на јачању својих позиција на самом Косову и Метохији, када је модификована верзија ратног плана Гром-3 ступила на снагу.³ У разговорима генерала Ојданића и генерала Веслија Кларка, команданта НАТО-а у Европи, Ојданић је елаборирао појачавање активности УЧК и потребе акција јединица ВЈ, док је Кларк захтевао да се војска држи у суштини пасивно и у складу са договором од октобра јер се „војним мерама не може победити УЧК и да је то уништавање

¹ Marc Weller, „The Rambouillet conference on Kosovo”, *International Affairs*, Vol. 75, 1999, No. 2, 229.

² Ратко Марковић, Транскрипт обраћања на 1. седници Првог редовног заседања Народне скупштине Републике Србије, 23. 3. 1999, <https://otvoreniparlament.rs/transkript/5810>.

³ Dimitrijević, „Jugoslovenski vojni vrh i pripreme za rat sa NATO, oktobar 1998 – mart 1999”, 162-163.

покрајине и живота људи”, те да долазак НАТО трупа на Косово није било угрожавање суверенитета СРЈ.¹ У интерним дебатама на Колегијуму НГШ остало је нејасно да ли се јединице војске користе само у одговорима на нападе УЧК или као подршка офанзивним акцијама јединицама МУП-а Србије и самосталним акцијама. Проблем је био што су генерално активности ВЈ у тим недељама биле нотирани од међународних посматрача и НАТО-а као офанзивне акције.

У новој рунди дипломатских састанака делегација Београда је желела да отвори питања по својим бројним примедбама, понудивши и своју верзију целовитог споразума. Тај „Заједнички предлог споразума о политичким оквирима самоуправе на Косову и Метохији” је предвиђао само постојање посматрачке мисије ОЕБС-а који би надгледао формирање нових покрајинских институција, које не би подразумевале место председника, ни уставни или врховни суд, у суштини предлог потпуно уклопљен у постојеће уставне аранжмане СРЈ и Србије. Контакт група остала при ставу да су била могуће само мање, техничке измене предложеног споразума и анекса са конференције у Рамбујеу, док је предлог Београда у целини одбијен.² Двадесет другог марта су представници САД, Британије и Француске по последњи пут дошли у Београд али ти састанци нису довели до заједничког споразума. Народна скупштина је 23. марта усвојила извештај шефа делегације Србије Ратка Марковића и одбила присуство страних војних трупа на територији Србије, а прихватила неке нове могућности за разговор уз међународно цивилно присуство.

У домаћој и бројној иностраној литератури преговори из Рамбујеа се узимају као пример покушане изнуде у неповољних околностима, без темељних и конкретних преговора две стране већ уз комуникацију искључиво преко посредника. Каскадни процес инсистирања на решењима која битно повређују суверенитет СРЈ и Србије – уграђивање теме референдума о независности Косова и Метохије и наметања споразума о статусу НАТО снага који би заправо укључивао подручје читаве СРЈ а не само покрајине, су у ултимативно довели до ситуације или прихватање или бомбардовање.³

У изјави поводом почетка агресије 24. марта увече тадашњи генерални секретар НАТО-а Солана је изјавио „како су сви напори да се постигне политичко решење косовске кризе путем преговора, нема другог начина осим војне акције. Предузимамо акцију након што је влада СРЈ одбила захтеве

¹ Исто, 164.

² Ратко Марковић, Транскрипт обраћања; Weller, „The Rambouillet conference on Kosovo”, 234.

³ Душан Пророковић, „Процес у Рамбујеу – политичка припрема агресије НАТО на СР Југославију”, *Политика националне безбедности*, 2019, Vol. 16, бр. 1, 249-250.

међународне заједнице: прихватање привременог политичког решења договореног у Рамбујеу; пуно поштовање ограничења употреби српске војске и специјалних полицијских снага договорених 25. октобра; прекид претеране и непропорционалне силе на Косову”.¹

Током агресије, војни врх није био у пуном сагласју да ли је требало очекивати копнени напад војски НАТО земаља у потоњим фазама рата, ако би се он продужио. Командант РВ и ПВО генерал Смиљанић и начелник Обавештајне управе ГШ генерал Крга су се посебно спорили око тога. У мемоарима је ген. Смиљанић говорио о низу информација које је слала Обавештајна управа у којима су континуирано истицана сазнања о припреми НАТО-а за извођење копнене операције, док је он сматрао да она није била изгледна, барем не док Србија не би била „спржена земља”, уз то је било и политички јасно да унутар НАТО-а није било никаквог сагласја око тога, штавише. Сматрао је да су информације о припремама за копнени напад, које нису биле подупрте озбиљнијим анализама, у коначници слабиле политичку позицију врха државе.² Но, критично важне одлуке, па и одлуке о престанку на модел његовог завршетка коме су посредовали Марти Ахтисари (Martti Ahtisaari) и Виктор Черномирдин крајем маја, доношене су у врло уском кругу људи, и ултимативно од једног човека.

Иако је распламсавање оружаног сукоба на Косову било непосредни повод за ангажовање војних ефектива НАТО-а против СР Југославије, прво претњом (јесен 1998) а потом и самим бомбардовањем уз копнене нападе из Албаније од марта 1999, постојало је више фактора који су политички определили такву акцију. Укључивање нове рационализације постојања НАТО-а пратило је развој косовске кризе 1998-99. На НАТО самиту у Мадриду јула 1997. косовска тема није ни регистрована, док је на министарском састанку у Бриселу јула 1998. издато посебно саопштење у вези Косова, од војних власти НАТО чланица тражено да представе „цео спектар опција за мисију, засновану на релевантном правном основу, којом би се зауставила или пореметила систематска кампања насилне репресије и протеривања са Косова”, уз, тада још увек позивање на суверенитет СРЈ али и „појачану” аутономију АП КиМ.³ У жељу самог бомбардовања, на самиту у Вашингтону (на ком су том савезу приступиле још и Пољска, Чешка и Мађарска) рат који је НАТО водио против СРЈ је био прва тачка заједничке изјаве, док је усвојени стратешки

¹ Weller, „The Rambouillet conference on Kosovo”, 236.

² Спасоје Смиљанић, *Пућ до неба и звезда. Зайиси и сећања*, Институт за српску културу, Лепосавић, Београд, 2020, 125-127.

³ *Statement on Kosovo. Issued at the Meeting of the North Atlantic Council in Defence Ministers Session*, 11 June 1998, Press Release M-NAC-D-1(98)77, <https://www.nato.int/docu/pr/1998/pr98-077e.htm>

концепт наводио да НАТО сам себе сматра „једном од незаменљивих основа стабилног евро-атлантског безбедносног окружења”, покривајући своју улогу изван оне која подразумева одбрану територија неке од држава чланица.¹ Унутар тог комплекса односа Америка је била посебно осетљива на питање своје улоге и „корисности” присуства војних ефектива на европском тлу након краја Хладног рата, јер ако су већ ту, за шта би могли да се користе?²

Свакако су додатни разлози били у игри, поред непосредних повода. Искуство односа са званичним Београдом под Слободаном Милошевићем, након завршетка рата у Хрватској и БиХ, није упућивало на трасу односа као са осталим земљама у суседству или генерално у пост-комунистичкој Европи. Из визуре Запада, он је наставио да буде и идеолошки опонент, да домаћу политичку сцену држи под контролом методама преосталим из комунизма, а нити је хтео да буде нити био пожељан као учесник главних политичких токова у виду евроинтеграција у ширем смислу. Геополитички, амерички приступ Балкану преко база у Италији и путем морнаричких снага са Јадрана дао је примат њиховим односима са непосредним обалским земљама Хрватском и Албанијом а у том контексту можемо сагледати и развој односа према Црној Гори након 1997. године. Косово је ту било пресек америчких географских интереса и са немачким интересима. Немачка је понајвише, још током ратова 1991-95. тражила да се Косово као тема уврсти у пакет услова према Београду ради релаксације санкција УН, мада безуспешно, а мају и јуну 1998. Берлин је најагилније тражио ангажман НАТО-а како у Албанији и Македонији тако и против СРЈ.³

У литератури су навођени бројни примери дубље рационализације званичника НАТО-а и држава чланица за напад на СРЈ. Посебно се истичу питање кредибилитета и улоге НАТО-а у том тренутку у Европи, на прагу 50-годишњице и проширења на исток Европе, те обарање са власти Слободана Милошевића, као режима у широком нескладу са главним политичким токовима у Европи. Потом су ту индиректни разлози: даља неутрализација (остатака) утицаја Москве, смањивање улоге УН и повећавање важности једностраних одлука САД и њене фактички доминантне позиције. Бочни интереси су били даља промена наслеђа заосталог још из Другог светског рата (комунистичка власт на подручју Албаније и Југославије, чији је колапс

¹ The Alliance's Strategic Concept (1999), 24 April 1999, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_27433.htm

² Joshua R. Itzkowitz Shiffrin, "The NATO Enlargement Consensus and US Foreign Policy: Origins and Consequences", in James Goldgeier and Joshua R. Itzkowitz Shiffrin (eds.), *Evaluating NATO Enlargement From Cold War Victory to the Russia-Ukraine War*, Palgrave Macmillan, 2023, 124.

³ Матијас Кинцел, *Пућ у рај. Немачка, НАТО и Косово*, Службени гласник, Београд, 2021. 62-66.

захтевао да сада Америка попуњава тај простор), интереси америчких произвођача наоружања, да након Заливског рата 1991. демонстрирају своју технолошку моћ.¹ Поједини аутори у операцији „Здružена сила” виде и функционално проширење НАТО-а које је дошло практично паралелно са географским, на исток Европе, чланством Пољске, Чешке и Мађарске априла 1999. а и покушаје челника алијансе да се кроз њу саму, ради преживљавања у новим пост-хладноратовским околностима, државе чланице врше своје војне акције, имајући у виду да су политичке одлуке у рату доношене у самим земљама чланицама а да су установе НАТО-а у суштини биле извршни органи а не идејни креатори ратне опције.² Политичке последице напада, оличене у једнострано проглашеној независности Косова, упућују и на додатну ревизију граница из 1912/13. године, успостављене након Балканских ратова.

Домаћа литература још није до танчина расветлила размишљање и рационализацију тадашњег најужег државног врха. Имамо фрагментарна сведочења, али немамо конклузивне документарне трагове нити један заокружен и усаглашен наратив који би расветлио, на пример, попуштање захтевима „међународне заједнице” октобра 1998. и тврд став фебруара и марта 1999. Истина, у октобру у игри није непосредно било питање директне административне – укључујући полицијску – контролу покрајине. Уверења западних челника да ће бомбардовање трајати кратко, неколико дана, као у Ираку у децембру 1998, није се показало као тачно. Паралелно с тим, није искључено да је Слободан Милошевић уз најближе сараднике такође веровао да ће бомбардовање трајати кратко, уосталом, та логика НАТО-а није била непозната ни на почетку рата.³ Можда је одиграно *va banque*, као доказ да се неће попустити ни под бомбардовањем од неколико дана, након којих би се НАТО приволео на нову рунду преговора, уз одустајање од захтева за војним присуством НАТО-а уз потпуно искључивање српске стране.

Као симболички гест, без непосредног политичког дејства, остала је одлука Савезне скупштине од 12. априла 1999. да се СРЈ придружи Савезу Русије и Белорусије, старом тада тек три године и који је постојао више као љуштура без садржаја. Том приликом председник Савезне владе Момир Булатовић је изјавио да „свјетска политичка сцена послје 24. марта ове године не може бити иста као прије њега, као што није била ни послје напада нацистичке Њемачке на Судете уочи Другог свјетског рата. НАТО, САД

¹ Dušan Proroković, Branko Krga, „The Causes of the NATO aggression on the FR Yugoslavia”, in Nebojša Vuković (ed.) *David vs. Goliath: NATO war against Yugoslavia and its implications*, Institute of International Politics and Economics and the Faculty of Security Studies at the University of Belgrade, Belgrade 2019, 144-149.

² Timothy Andrews Sayle, *Enduring Alliance. A History of NATO and the Postwar Global Order*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2019, 243.

³ The Independent International Commission on Kosovo, *The Kosovo Report*, 86.

и њихови сателити мислили су да ће се Југославија предати и да ће остати сама. Нити се предала, нити је сама. Зликовачке крстареће ракете нијесу порушиле историјске темеље братства, пријатељства и солидарности народа Југославије, Русије и Белорусије. [...] Приступање Савезне Републике Југославије Савезу Русије и Белорусије има историјски значај. [...] Овим савезом стварају се услови да народи Русије, Белорусије и Југославије удруже своје снаге и да и данас, на новој цивилизацијској прекретници заштите своје виталне државне и националне интересе и још једном дају свој незајмљиви допринос праведним циљевима за мир и сарадњу у Европи и у свијету. Приступање Југославије Савезу Русије и Белорусије омогућиће држи економски, културни и општи развој наших земаља и народа. Тај савез имаће посебан значај на плану борбе за мир и безбједност у Европи”.¹ Тако се – у очигледном очају услед своје позиције – држава декларативно определила да постане део конфедералне структуре у повоју (која се ни до данас није развила у пуном смислу), као уточишту за свој незавидни положај.

Крај агресије је дошао након релативно кратких преговора тима дипломата уз координацију финског дипломате Мартија Ахтисарија. Принципи мира су били слични политичкој понуди Запада пред рат: међународне војне снаге долазе на Косово, ВЈ и МУП Србије, са свом државном администрацијом се повлаче из покрајине. Војно-технички споразум потписан у Куманову 9. јуна је заснован на овим тачкама, уз успостављање копнене зоне безбедности од 5 километара унутар територије централне Србије дуж административне линије са покрајином, и ваздушне зоне од 25 километара. Резолуцијом бр. 1244 Савет безбедности УН је 10. јуна створио своју мисију у покрајини (УНМИК) која је ефективно преузела привремену цивилну власт на 12 месеци са обнављањем мандата. Војне трупе КФОР-а су добиле мандат на територији покрајине, издељене у неколико националних зона. Русија се, углавном захваљујући брзом трансферу дела јединице из мисије у БиХ на КиМ лоцирала на и око приштинског аеродрома и мандатом УН добила једну зону под својом командом, као једина земља са таквом зоном која није у НАТО-у. УН су у сарадњи са КФОР-ом преузеле обавезу разоружавања УЧК. Поред начелног потврђивања суверенитета СРЈ над покрајином, назначено је да под окриљем УН треба да почне процес политичких преговора ради коначног решења питања односа.

Упркос резолуцији Савета безбедности 1244 и номиналном суверенитету СРЈ над покрајином, непосредне последице операције „Здružена сила” су драматично ојачале све државне тежње албанских политичара на Косову. Од успостављеног фактичког стања преко мисије УНМИК, попуњавања административног апарата људима из ратних фракција УЧК, гетоизације преосталог

¹ Dragojlović i dr (ur.), *Spoljna politika Srbije*, 277.

неалбанског становништва у неколико енклава и у четири општине на северу Косова (Лепосавић, Северна Косовска Митровица (која до 1999. није ни постојала као посебна општина), Зубин Поток и Звечан), али најпре до политичких интереса кључних међународних чинилаца из Контакт групе, осим Русије, која се успела изборити за своје симболично присуство на терену до 2003. када је повукла свој војни одред. Елементи суверенитета СРЈ и Србије, попут тачке 6 резолуције која је предвиђала повратак неколико стотина људи из административног и безбедносног апарата за послове везе са међународним представницима, разминирање терена, чување манастира, цркава и споменика те најважнијих граничних прелаза, нису никада остварене. Од 1999. до 2008. у суштини смо имали један дуг и не потпуно линеаран процес „навикавања” Београда на фактичко стање издвојености Косова из СРЈ и Србије, да би на крају тог периода стајала једнострано проглашена независност уз пуну подршку западних центара моћи. За Западне земље пут од фактичког стања до косовске независности био је лакши, држи и у склопу са њиховом уходом политиком, насупрот тога да граде нову политичку вољу и изађу у сусрет Београду, чији су политички планови за будућност покрајине укључивали веома висок степен аутономије уз минимално присуство државне администрације из Београда.

Савезна Република Југославија је рат у пролеће 1999. дочекала без стратегијских и доктринарних докумената о својој безбедности и спољној политици, а само је Војска Југославије донекле имала припремљене документе нижег ранга (планови употребе, мобилизацијски планови). Слаба, реално никаква улагања у обнову оруђа и оружја Војске Југославије у периоду 1992-1999. сведоче о веома лошој финансијској ситуацији, с једне стране, и постојању дугорочне припреме за њено ангажовање, с друге стране. Даље, за период 1998-1999. поједини актери сугеришу да није било довољно свести да је ратна опасност била реална, и да је у понајвећем делу државног апарата владала неверица да је тако нешто било замисливо, укључујући унилатерално без одлука Савета безбедности УН.¹ Једним делом је то било до неизграђене политичке и безбедносне културе, а другим и до концентрисане фактичке управе над апаратом безбедности па и војске у одсудним тренуцима, када није постојао адекватан проток информација а судбоносне одлуке се доносиле на бази перцепција и перспектива најмоћнијег политичара у земљи.

Са развојем кризе у покрајини КиМ развијале су се и црте султанистичког режима председника СРЈ.² То је значило да се сужавала друштвена основа

¹ Бранко Крга, „Косовско-метохијска криза: војностратегијски проблеми”, *Војно дело*, 2022/3, 49-51.

² Слободан Антонић, „Последње грешке и пад Слободана Милошевића”, *Реч*, 2001, 62/8, 160.

власти, и њена бирачка база, полако али стабилно; да је владајућа структура почела да користи насилне методе обрачуна са опозицијом и ненаклоњеним медијима; да је унутар система порастао клијентелизам и подмићивање а смањена улога представничких и делиберативних тела; да је основа стицања економске моћи све више долазила од могућности контроле неког државног монопола. У мери у којој је постојало државне идеологије, након агресије, она је препакована и стављена у специфичан погон, назван „идеолошки аутизам”. Слободан Антонић тако наводи да „Србија за Милошевића и његову околину више није била кућни притвор, у који су стрпани због насиља над комшијама и укућанима”, већ „последња тврђава слободе и правде, знамење борбе малих народа против безочног господства једине преостале велесиле”. Даље, „Србији је, у рату 1999. године, доиста нанета неправда. Али, ту је неправду, сада, од пострадалог народа преотео брачни пар Милошевић и од ње направио идеологију сопствене власти. Идеологију којом је тај исти народ покушао да настави да држи у ропству и послушности. Сви спорови, све размирице, све недоумице, говорили су Милошевић и његова жена, треба да нестану и сав народ мора да стане као један иза свог руководства. Србија има светскоисторијску мисију и српски народ мора да је буде достојан”.¹

Промене 2000. – нове дефиниције интереса

Након завршетка агресије у први план су дошле социјалне тензије и веома лош економски положај значајне већине друштва. Земља је била под „спољним зидом” санкција, са врло мало економских веза са иностранством, са трошковима обнове у рату уништене инфраструктуре и покушајима оживљавања производних капацитета. Слободан Милошевић је од маја 1999. био под оптужницом Међународног кривичног трибунала за Југославију у Хагу, чин несумњиво урађен у току рата како би појачао општи војни напор НАТО-а али који је остао на снази и после рата и утицао на унутрашњу и спољну политику земље.

Слободан Антонић је уочио како је током рата трајало извесно „примирје” у односу власти и опозиције (притом искључујемо познато убиство новинара Славка Ђурувије у априлу у Београду), те да власт није користила рат за насиље над челницима опозиције иако су такве претње, експлицитне и имплицитне, провејавале у јавности. Но, с крајем рата се у великој мери „као никада до тада провалио говор мржње”² од врха власти према опозицији и држним друштвеним актерима.

¹ Исто, 164.

² Исто, 168.

Непосредно након краја рата, тј. по укидању ванредног стања (24. јуна) отпочели су протести грађана, извесно опозиционо настројених, у низу места у Србији. Прво у Чачку 29. јуна, потом у Лесковцу 6. јула, те у Ваљеву 12. јула у којем умало протестанти нису заузели зграду општинске управе, те у Београду на Преображенском сабору 19. августа. Истовремено се и врх Српске православне цркве, кроз саопштења Светог архијерејског синода, отворено окренуо против владајуће коалиције и Слободана Милошевића лично.¹ Од краја септембра протести су добили нешто масовнију форму под вођством Савеза за промене, једне од две главне опозиционе структуре, било је и сукоба са полицијом у Београду, но крајем новембра су се у суштини угасили. Почетком октобра председник СПО-а Вук Драшковић је преживео покушај атентата инсценираном саобраћајном несрећом у близини Београда. Врло раширено виђење да је атентат организован по наређењу Слободана Милошевића лично или некога из блиског му окружења, и изведен злоупотребом апарата државне безбедности, добило је потврду на суду, након више циклуса суђења, тек 2009. пресудом Врховног суда којом је тадашњи начелник Ресора државне безбедности Радомир Марковић са још девет сарадника, укључујући и тадашњег директора Савезне управе царина, осуђен за то дело.

Седмог фебруара 2000. године убијен је савезни министар одбране Павле Булатовић, у ресторану на Бањици а убиство није до данас добило судски епилог. Јавне шпекулације су се углавном усмеравале ка Црној Гори и сукобу који се отворио на линији република – савезна држава. Поред бројних атентата у криминогеним срединама, од којих је свакако најпознатије убиство Жељка Ражнатовића „Аркана” у јануару, 2000. годину обележило је и убиство бившег председника Председништва СР Србије Ивана Стамболића, 25. августа 2000. године. Правноснажном пресудом за тај чин осуђени су припадници Јединице за специјалне операције Ресора државне безбедности МУП-а Србије, слично као и за атентат на Вука Драшковића и потоњи атентат марта 2003. на председника републичке владе Зорана Ћинђића. Криминализација живота досегла је и више државне врхове, и снажно симболизовала општу небезбедност која је била важна карактеристика последњег периода власти Слободана Милошевића.

На иницијативу СПО-а је одржан састанак свих релевантних странке опозиције па је 10. јануара формирана Демократска опозиција Србије. Она је у оригиналном саставу потрајала до јуна, када је након новог покушаја атентата на Вука Драшковића, овај пут у Будви, СПО напустио коалицију, формално незадовољан подршком осталих странака. Политичка сцена је била снажно поларизована. Савезна власт и власт у Републици Србији, у рукама СПС, СРС и ЈУЛ, била је под међународном изолацијом и бројним

¹ Исто, 173.

мерама трговинских санкција и ограничења. Са јачањем унутрашње репресије према личностима опозиције, они су ослонац тражила ван Србије, делом у Црној Гори користећи се све већим сукобом између тамошњег владајућег ДПС-а Мила Ђукановића и званичног Београда, а делом на међународну мултилатералну подршку.

Шестог јула Савезна скупштина је усвојила амандмане на савезни устав којима су промењени начини избори председника и савезних посланика. Уместо избора у савезној скупштини, председник СРЈ се бирао на општим изборима, као и посланици Већа република, у својим републикама уместо делегирања од стране својих републичких парламената. Поред тога, устав је у чл. 97 бранио избор истог човека два пута, што је формално блокирало било какву нову Милошевићеву кандидатуру. Извесно је промену СПС осмислио услед уверења да ће тако лакше наставити свој низ изборних победа, у целини своје партије и под својим именом. Но ове промене, које су дерогирале моћ република, утицале су да званична Подгорица формализује своје захтеве за преуређењем односа на савезном нивоу у правцу јачања своје позиције усвајањем скупштинске Декларације о основама нових односа Црне Горе и Србије 5. августа. То је био почетак јавног процеса расправе две републике који ће на крају резултовати нестанком СРЈ.

Савезни председнички и скупштински избори су расписани за 24. септембар 2000. године. По усменим казивањима генерала Небојше Павковића, тада начелника Генералштаба, Милошевић је био врло самоуверен, два дана пред изборе је тврдио да ће добити 70% гласова.¹ Слично је веровао и начелних Ресора државне безбедности Радомир Марковић, позивајући се на анегдоталне изворе и рођачке везе, да у самој опозицији не верују у успех и да су спремни да се после пораза физички склоне у Црну Гору.² Тим уверењима је извесно помогла и јавна расправа у опозицији будући да је од почетка августа било јасно да ће она ићи на изборе у две раздвојене и посвађане колоне, у једној СПО и његов кандидат Војислав Михаиловић, и у другој Демократска опозиција Србији (ДОС) и њен кандидат Војислав Коштуница. Услед бојкота савезних избора од владајуће странке у Црној Гори и практичне опструкције изборног процеса, имовина у власништву Војске Југославије у Црној Гори је широко коришћења за организацију избора, за постављање бирачких места и за седнице изборних комисија, те за обезбеђивање изборног материјала.³

¹ Према Слободан Антонић, „Председнички избори у Србији 1990-2020”, у: Милан Јовановић и Душан Вучићевић (ур.), *Како, која и зашто смо бирали. Избори у Србији 1990-2020. године*, Институт за политичке студије и Службени гласник, Београд, 2020, 499.

² Бојан Димитријевић, „Војска Југославије у догађајима 5. октобра 2000”, *Историја* 20. века, 2/2021, 177.

³ Исто, 177-181.

Сам изборни дан је протекао без већих проблема али са приливом изборних резултата који су указивали да је Слободан Милошевић изгубио од Војислава Коштунице, политичке тензије су нарасле, упркос знатном самопоуздању СПС-а у исход избора. Владајућа странка је одбила да призна да је Коштуница у првом кругу узео више од 50% гласова и изборна комисија је под њеном палицом објавила да ће за две недеље бити другог изборног круга. Суочена с тим, Демократска опозиција је у наредним данима одлучила да се против такве одлуке бори кроз протесте грађана који су се покренули већ у понедељак након избора, и кроз што ширу блокаду институција путем кризних штабова. Масовни скуп у Београду од јутарњих часова 5. октобра је довео до парализе институција, а са уласком окупљеног народа у Савезну скупштину фактички је учињен крај власти СПС-а и Слободана Милошевића на савезном нивоу. Шестог октобра се одржао састанак Милошевића и Коштунице уз посредовање начелника Генералштаба и Милошевић се обратио јавности са признањем пораза. Савезна изборна комисија је признала резултате првог круга као победу Војислава Коштунице.

Подешавање безбедносног сектора према овим догађајима почело је истих дана. Војска Југославије је усменим наређењем команданта 1. армије формирала групе за рашчишћавање путних блокада као врсту припреме за очекивано сливање протестаната ка Београду због „неприхватања коначних резултата избора од стране опозиционих партија”. Начелник Генералштаба је у четвртак 5. октобра наредио 1. армији да „спречи пролаз учесника рушилачких демонстрација и угрожавање објеката у додељеном рејону”.¹ Дан раније, један од лидера ДОС-а Зоран Ђинђић је на тајном састанку са командантом Јединице за специјалне операције Милорадом Улемеком постигао усмени споразум „о ненападању”, тј. да се ЈСО не укључује против демонстраната у замену за благонаклони став будућих власти према тој јединици. Ни Војска Југославије ни ЈСО нису реаговали на штету демонстрација 5. октобра. Зарад бољег увида у стање безбедности земље, напоменимо и то да су се у данима након 5. октобра, у одсуству икакве комуникације између војске и РДБ и ЈСО, у Генералштабу бринули о намерама ЈСО која је била дислоцирана на Бањицу у зграде управе РДБ-а и није било јасно да ли је под ичијом ефективном командом. Током ноћи 7. октобра део јединица 72. специјалне бригаде из Панчева је опколио тај комплекс зграда РДБ-а док је бројним јединицама у и око Београда наређено прегруписавање. Латентни сукоб је избегнут потчињавањем оба фактора политичкој вољи у наредним данима, до доласка новог председника СРЈ Војислава Коштунице у Генералштаб 11. октобра. Одбијањем молбе Слободана Милошевића да се 14. октобра обрати

¹ Исто, 184-185.

Колегијуму начелника Генералштаба у консултацијама са новим председником СРЈ је и на симболичан начин војска прихватила промене.¹

Релевантни међународни чиниоци су били заинтересовани за обарање Милошевића са власти а разликовали су се углавном у жељеном методу. У доступним записницима разговора председника САД Клинтона и тада новог председника Руске Федерације Владимира Путина током септембра и октобра 2000. тема Србије и судбине Слободана Милошевића је била врло честа.² Клинтон је пре избора Путину истицао да ће Милошевић вероватно пократи изборе мада би „било пожељно да их изгуби” а главна брига му је била да ли ће Милошевић чинити нешто конкретно против Мила Ђукановића. У разговору 30. септембра Клинтон је тражио ангажман Русије како би се осигурао повољнији сценарио а то је била мирна промена власти. Путин се у суштини слагао али је хтео да оствари ближе контакте са Коштуницом, мада је по Путиновим речима Коштуница одбио предлог да се у том тренутку састане са представником председника Русије. Путин је веровао да ће се одржати други круг избора и бојао се да ће Милошевић остварити победу без учешћа опозиције, а у бити је њему пожељан сценарио био одржавање другог круга избора уз међународне посматраче и учешће опозиције. Он се јасно одредио да ће Русија апсолутно осудити евентуалну (нову) изборну крађу власти. На крају је посета Игора Иванова, министра спољних послова Русије, 6. октобра ујутру, извесно додатно развејао икакве Милошевићеве наде да од руске стране може очекивати неку помоћ у настојању да очува позицију.

Промене 5. октобра су поздрављене од готово свих међународних фактора. Уследио је коначан „пуни” пријем у чланство у Уједињеним нацијама као нове државе кроз Резолуцију 1326 а након одустајања Београда од става да је СРЈ једини правни наследник СФРЈ. Са отварањем нових међународних и унутрашњих перспектива прво је дошао нови проблем са побуном албанских паравојних и терористичких група, овај пут на југу централне Србије, кроз све учесталије акције тзв. Ослободилачке војске Прешева, Бујановца и Медвеђе, општина у којима је албанско становништво чинило релативну или апсолутно већину. Од новембра 2000. до пролећа 2001. године на подручју ове три општине страдало је више од 100 људи, од чега 25 припадника полиције Србије и Војске Југославије, око 50 цивила и непоуздан број албанских побуњеника у поменутој групацији. У децембру 2000. влада Србије је формирала Координационо тело за подручје ове три општине. У фебруару 2001. је објављен политички план за решење ове побуне, на принципу учествовања Албанаца у локалној самоуправи и гарантовање људских и мањинских

¹ Исто, 194-195.

² Clinton Presidential Library, Declassified Documents Concerning Russian President Vladimir Putin, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/100505>

права, те уз поражавање ОВПБМ на терену и њено разоружавање, све уз релативно благодан став релевантних међународних актера.

Крајем децембра 2000. године одржани су парламентарни избори у Србији на којима је коалиција ДОС однела убедљиву победу и на изванредан начин наставила изборну промену из септембра, док су СПС и СРС отишли у опозицију. Нова влада у којој су главну реч водиле ДСС председника СРЈ Војислава Коштунице и ДС, председника владе Зорана Ђинђића су припремале скуп мера дубоких реформи у привреди и државној администрацији. Но, до лета 2001. пукотине у њиховим односима су постале видљиве јавно-сти, а експонирани су поводом случаја изручења Слободана Милошевића Међународном кривичном трибуналу за Југославију у Хагу, 28. јуна. Он је прво ухапшен 1. априла формално због сумње на злоупотребу службеног положаја, и то након напете ситуације и дводневних преговора са новим властима. Од тада су у Београд из МКТЈ стизали формални захтеви за његовим испоручивање у Хаг зарад суђења за ратне злочине, по оптужници први пут објављеној маја 1999. током напада НАТО-а на СРЈ. Бројни западни актери су такође јавно инсистирали на том чину, па је на крају и питање дуга СРЈ и Србије према Париском клубу међународних поверилаца било повезано са чином његовог изручења у Хаг. Он је акцијом републичке полиције Србије и позивање на уставне одредбе Србије, и поред непостојања правног основа на савезном нивоу, изручен МКТЈ-у 28. јуна. Од тада почиње серија хапшења и добровољних предаја низа оптужених пред тим трибуналом. „Сарадња са Хагом” постала је битан елемент укупних односа Србије са Западом, укључена као услов у потоње преговоре са ЕУ и услов разних пакета помоћи земљи. Ефективно је закључена као тема тек 2011. године хапшењем Ратка Младића и његовог пребацивања у Хаг.

У јуну 2001. у Бечу је закључен споразум о сукцесији СФРЈ, између пет земаља наследница. СРЈ, Словеније, Хрватске, БиХ и Македоније. Закључен је на принципима да су све побројане државе нове и једнаки сукцесори, након што је Београд променио свој став и престао да инсистира да је СРЈ једини правни наследник СФРЈ. Око 38% имовине СФРЈ је припало СРЈ. Ово треба разумети у светлу даљег побољшања међусобних односа. Поред јачања веза са званичним Сарајевом кроз успостављање Међудржавно комитета за сарадњу (мај 2001) Београд је наставио изградњу посебних веза са Републиком Српском. Споразум о специјалним и паралелним везама који је први пут потписан 1997. године обновљен је марта 2001. Тај дуализам у приступу осликава већ дугорочно и јасно опредељење Србије до дан данас, да поштује суверенитет и интегритет БиХ и да у могућој мери продубљује односе са Републиком Српском.

У погледу на међународне процесе укупно и на позиционирање земље у њима, нове власти су показивале велики отклон у односу на Милошевићев

период. За разлику од раније доминантно негативног погледа на процесе у Европи (лом европског комунизма, нестајање војног блока под Совјетским савезом, почеци процеса демократизације и успостављања капитализма), нова савезна влада је, барем једним својим делом, те погледе сматрала „разлазом са стварношћу”. Како је наводио тадашњи министар спољних послова: „Суштина је у томе да промене у бившем СССР-у и у источној Европи нису резултат завера или провокација већ дубоко историјски условљених унутрашњих процеса у овим земљама. Политички и економски систем развијен на Западу – парламентарна демократија, тржишна економија, вишепартијски систем – показао се као успешнији и виталнији у односу на све друге моделе уређења друштва. Стога су се западне земље објективно нашле у ситуацији да у највећој мери утичу на развој савремених међународних односа. Процес транзиције некадашњих социјалистичких земаља такође показује да, уз све историјске и националне специфичности, постоје несумњиве универзалне вредности које су данас прихваћене и на Истоку и на Западу: поштовање људског достојанства и људских права, вишепартијска демократија, владавина права и тржишна економија. Њихово остварење, а не пука промена режима, био је и остао циљ промена у нашој земљи”.¹ Тако је и у експозеу министра Савезној скупштини 2001. у којем су сумирани резултати првих годину дана након промена 5. октобра 2000. изнета нова концепција спољне политике која је у првој тачки изнела „заснивање целокупне спољне политике на рационалној и објективној процени стања у коме се земља налази и окружења у коме делује”. Ту се пошло од релативно мале важности земље у међународним односима, и од њеног фактичког сиромаштва, да „СРЈ мора да се понаша као мала и осиромашена земља, без великих претензија и са строго промишљеном и рационалном политиком која одговара њеним врло ограниченим могућностима”. Друго, интерес за очувањем територијалног интегритета а у вези са међународним присуством на Косову и Метохији и одсуство фактичке управе Београда „може се у случају СРЈ обезбедити само флексибилном политиком прилагођавања околностима које су настале”. Даље, „нормализација односа са низом земаља” је схваћена као први корак изласка из међународне изолације. Улазак у Европску унију је постављен као основни дугорочни циљ земље, док је у целини спољнополитичка оријентација СРЈ „усмерена ка европским и евро-атлантским интегративним процесима”. Даље, наглашено је поштовање међународних обавеза и продуктивно учешће у глобалним темама саобразно позицији и моћи, и јачање „конструктивних односа са свим утицајним чиниоцима у међународним односима, са великим силама и политичким и економским групацијама [...] са Русијом, САД, Кином, Јапаном, Индијом”. На крају, у експозеу је осуђен

¹ Драгојловић и други, *Спољна политика Србије: стратегије и документи*, 280.

међународни тероризам, што је било посебно везано са нападом Ал Каиде на објекте у САД 11. септембра те године, па је укључивање те теме извесно имало одређени значај.¹

Извесно је у модерној политичкој историји Србије петооктобарска промена представљала и најзначајнију промену спољнополитичке парадигме. И дубље од тога, тврдимо да је она представљала и значајно другачији правац стратешке културе, унутрашњу промену услед нових дефиниција које су са собом донели нови политички чиниоци на позицији моћи. Студије стратешке културе су добро уочиле значај таквих промена и понудиле нека објашњења њиховог ефекта на посматрање стратешке културе у дужем трајању.² Уколико су помогле изласку из међународне изолације и започеле дуг и трновит пут укључивања домаће привреде у шире светске токове, те промене нису биле једнозначне. Имале су различите ефекте на спољнополитичко понашање државе услед другачије поставке интереса, на замисли па и грешке у планирању и извођењу реформи сектора одбране, а оставиле су без темељног дефинисања и плана деловања неке видне проблеме, најпре питање сецесије Косова и Метохије.³ Оно је, до данас, остало питање изазива начелну одбојност демократске јавности да држава учини корак формалног признања независности Косова и Метохије.

Приближавање Европској унији је започето формирањем консултативног тела између СРЈ и ЕУ у периоду јул 2001. – јун 2002. које је одредило смернице даљег међусобног ангажмана. Питање функционисања савезне државе и тежња црногорског руководства ка изласку из ње је у битној мери успорило овај процес. На самиту Европске уније и земаља Балкана у Солуну јуна 2003. године ЕУ је формално утврдила став да позива све балканске земље у пуноправно чланство у Унији, по завршетку процеса преговарања, и то је тачка која се углавном узима као формални почетак процеса европске интеграције Србије, иако је тада још увек била реч о Државној заједници Србији и Црној Гори.

Припреме за преговоре око Споразума о стабилизацији и придруживању су почеле јула 2005. године, када је и донета заједничка Национална стратегија тада државне заједнице, иако је Европски савет крајем 2004. стао на становиште да је целисходно креирати два паралелна пута преговора тако да је након раздруживања државне заједнице пут самосталној Србији већ

¹ Исто, 286-288.

² Pietro Pirani, *Elites in Action: Change and Continuity in Strategic Culture*, *Political Studies Review*, 2014, 14(4), 512-520; Игрутиновић, „Блумфилдов модел поткултура и могућа примена у разумевању стратешке културе Србије”; Вељко Благојевић, „Стратешка култура – студија случаја: Србија”, *Војно дело*, 8/2019, 93-117.

³ Благојевић, „Стратешка култура – студија случаја: Србија”, *Војно дело*, 8/2019, 114-115.

био зацртан. Но, кључни проблем је био у питању сарадње СРЈ са Хашким трибуналом. Ови проблеми су довели до прекида преговора о стабилизацији и придруживању у мају 2006. ЕУ је следеће године обновила преговоре са Србијом те у новембру потписала сам споразум о стабилизацији, иако без његове практичне примене, за шта је сарадња са Хагом остала формални услов.

Дубока криминализација друштва и делова сектора безбедности остала је видљива у околностима након октобарских промена. Релативно споре и само делимичне реформе сектора безбедности нису ефективно пресекле главне везе између формално запослених у том сектору и криминалних група од којих се „Земунски клан” видно издвојио као најорганизованија и најбруталнија таква група у земљи. Ранија побуна ЈСО-а новембра 2001. била је рани знак да је јединица остала изван реалне контроле Министарства унутрашњих послова. У симбиози криминалних интереса и страха неколицине официра Јединице за специјалне операције да ће бити хапшени, родио се план елиминације премијера Зорана Ђинђића. Атентат изведен 12. марта 2003. године је, осим смрти премијера, довео до смрти или хапшења главних припадника поменутог клана и саучесника из ЈСО, те формалног гашења те јединице. Влада чији је председник био Зоран Живковић (ДС) је потрајала до децембарских избора те године, када је ДС изгубила своју позицију а централну улогу у републичкој влади преузела ДСС са Војиславом Коштуницом као новим премијером.

Током 2002. и 2003. године у Србији су одржана три неуспешна избора за председника Србије, за период након истека мандата Милану Милутиновићу. Он се јануара 2003. године добровољно предао МКТЈ-у због оптужнице због злочина на Косову и Метохији, за које је касније ослобођен одговорности. Поменути избори су били неуспешни јер на њима или није гласало потребних 50% уписаних бирача. Након промене изборних пропозиција у вези са излазношћу, на изборима јуна 2004. године победио је нови председник Демократске странке Борис Тадић, наспрам Томислава Николића испред Српске радикалне странке, чији је лидер Војислав Шешељ фебруара 2003. године добровољно отишао у Хаг. Дуели Тадића и Николића ће обележити председничке изборе у Србији све до 2012. године. Период од 2004. до 2008. ће бити познат као период „кохабитације”, где је председничку функцију држала ДС а главну снагу владајуће коалиције у Скупштини чинио ДСС, делом и уз подршку СПС-а. Српска радикална странка је остала у опозицији, упркос релативно високим процентима гласова које је освајала на изборима.

Црна Гора, Косово и Метохија, и војна неутралност (2006-2008)

Паралелно са овим унутрашњим процесима у Србији одигравао се процес даље трансформације савезне државе, тј. процес њеног фактичког раздружења. Власт у Црној Гори под ДПС-ом Мила Ђукановића је кроз цео пост-петооктобарски период остајала на ставу даље разградње савезне државе и лавирала јавно између заговарања пуне независности и постојања минималне заједничке државе. Са таквим трендом, Београд је оставио иницијативу званичној Подгорици. Марта 2002. године на савезном нивоу су усвојене Полазне основе за преуређење односа Србије и Црне Горе, које су кодификовали постојеће стање – сопствени валутни, царински и трговински режим сваке републике. Успостављене су тројне радне групе у којима су поред представника Србије и Црне Горе седели и представници ЕУ, формално ради рада на хармонизацији савезног правног оквира са правним тековинама ЕУ. Фебруара 2003. формирана је Државна заједница са новим правним оквиром, Уставном повељом.

Након тога, и ЕУ усваја приступ двоструког колосека, за засебне преговоре сваке републике са ЕУ о елементима будућих споразума о стабилизацији и придруживању. За Србију је такав оквир увек подразумевао да се територија Косова и Метохије није рачунала у економију и нормативни оквир Србије. У периоду 2005-2006. преговори са ЕУ су неколико пута почињали па бивали заустављани због негативних оцена тужиоца МКТЈ-а о сарадњи Београда са том установом, што је за ЕУ био формалан разлог да на изваншан период одложи даље разговоре.

Однос шире међународне заједнице према Косову је почетком века номинално почивао на принципу „стандарди пре статуса”. То је значило да косовско друштво, а у бити албанска већина и њени политички представници, треба да достигну одређени ниво управе, уз окружење безбедно за све грађане на Косову, пре него што би се – под међународним окриљем – повели преговори Београда и Приштине. Београд се нашао у пасивној позицији. Са побољшањем односа са ЕУ и НАТО, влада Србије је под Зораном Ђинђићем јавно поставила идеју да такве разговоре треба пожурити јер је постојала перцепција да Косово тихо „клизи” у независност. У интерном документу владе Стратегија за Косово и Метохију из децембра 2002. Ђинђић је ствар поставио тако да је било важно направити извесни пресек, како би се спречило да питање односа са Косовом постане тема која се укључује у све друге теме, и како би се „рашчистили” односи. Заговарао је јасну концепцију разграничења. Почетком године је тражио међународни ангажман и брзо заказивање конференције, тј. отпочињање разговора и о статусу, али ни из једне важне престонице није добио потврдан одговор. Од УН је у фебруару тражио да одреде датум повратка српских снага

безбедности и упозорио на фактички пренос овлашћења УНМИК-а на локалне косовске институције.¹ Није било позитивног међународног одјека. САД су се убрзано спремале за напад на Ирак, а међу осталим факторима није било друге идеје осим да се питање статуса Косова помери за каснији период, али са уочљивим предзнаком подршке независности.

О стандардима живота, посебно за српску заједницу, на Косову, сведо-
чили су примери терористичког напада на аутобус *Нишексџреса* фебруа-
ра 2001. када је погинуло 11 особа, те погром над српским становништвом
изазваним лажном вести, марта 2004. када је 16 Срба убијено, 11 Албанаца
страдало у сукобима са снагама КФОР-а, око 900 рањено и хиљаде протер-
ано из својих кућа, уз нападе на сакралне објекте. Преговори две стране
под окриљем УН почели су у Бечу фебруара 2006. године. Они нису били
заиста успешни – није било опипљивог приближавања страна. После про-
мена формата, главни преговарач Марти Ахтисари је фебруара 2007. године
представио своју визију решења, које је подразумевало „надзирану” неза-
висност за Косово уз извесне гаранције и аутономност у неким питањима
српској заједници на терену. Званични Београд је одбио тај план; Приштина
га је само начелно прихватила.

Морамо посебно истаћи важност 2006. година. У њој су се стекли и независност Црне Горе и Србије у мају и јуну, након црногорског референдума о независности; и преговори о Косову под окриљем УН, и ступање Србије у Партнерство за мир као коначна тачка „атлантских” интеграција.

У спољној политици у периоду 2000-2007. можемо говорити о периоду евро-атлантских интеграција, са нагласком на атлантску компоненту ту, јер је тада направљен корак приближавања НАТО-у кроз чланство у програму Партнерство за мир. Релаксација односа створених Кумановским споразумом у односима Војске Југославије и МУП-а Србије те НАТО/КФОР-а на Косову и Метохији је дошла са акцијом сузбијања тероризма на југу Србије почетком 2001. године. НАТО је постепено укинуо ограничење присуства снага безбедности Србије у захвату Копнене зоне безбедности на административној линији према КиМ. Успостављена је била редовна комуникација и пракса заједничког патролирања том линијом. Активнија војно-политичка сарадња Србије и НАТО-а је започета усвајањем Прилагођеног програма сарадње у 2003. Следећи корак, делом оптерећен односом Србије и Црне Горе, те политичким условљавањем по питању сарадње са Хашким трибуналом, било је укључивање Србије у програм Партнерство за мир. Децембра 2006, истог дана су приступање у тај споразум потписале Србија, Црна Гора и Босна и Херцеговина.

У том периоду рат који су САД повеле против Ирака марта 2003. је, иако завршен тог пролећа, допринео стварању бројних наоружаних фракција и

¹ Бојан Б. Димитријевић, *Зоран Ђинђић*, Архипелаг, Београд, 2023, 244–249.

њиховом латентном сукобу, међу њима и против тупа америчке коалиције у Ираку. Амерички „Глобални рат против терора” је био још увек у пуном замаху. Перспектива ширења Европске уније је била потврђена великим проширењем на исток Европе, и ширење НАТО-а је широко схватан као паралелан процес. На регионалном плану, Русија је повукла свој одред из састава КФОР-а 2003, и још је морала да се носи са последицама рата у Чеченији и терористичким нападима чеченских и међународних исламистичких група.

Чланство у Партнерству за мир не носи обележја чланства у војном савезу. Тако, Влада Србије је могло да формализује тај корак и у околностима у којима су међународни преговарачи између Београда и Приштине већ били јасно ставили до знања широј јавности да је независност Косова она опција коју ће они подржати. Преплетеност веза са политичким Западом је кроз процес изградње елемената косовске независности подржане од кључних западних држава утицала на дефанзивни приступ Србије и отклон од пута уласка у НАТО. У свом презентационом документу за учешће у Партнерству за мир, који је поднела 2007. године, Србија није навела да има тежњу да уђе у НАТО савез.¹ Без обзира на све замисливе сценарије, формално исказивање жеље је нужан услов финалног процеса ка чланству.

Јавна подршка чланству у НАТО-у никада није била велика а свакако не већинска. Она је увек била ослоњена како на однос према НАТО-у тако и на шире погледе ка Европској унији у раном периоду интеграција Србије. По неким анкетама, врхунац те подршке је допирао до нивоа од око 30% у 2006. години.² Од тада је знатно нижи и историјски се креће у нивоима од 10% до 15%, и са демократског угла представља став готово консензуалног одбијања.

* * *

Скупштина Косова, проширена бројним јавним личностима, је 17. фебруара 2008. прогласила независност Косова. Србија је одбацила ову декларацију сматрајући је кршењем међународног права, и преко активности на нивоу Уједињених нација покушала да оспори овај корак. У наредним годинама Србија је градила широку „коалицију” држава унутар Генералне скупштине која би била брана ширем прихватању косовске независности, чији је врхунац било подношење тужбе пред Међународним судом правде у Хагу ради оцене легалности тог корака. Расплет тог суђења и постепено померање равни решавања косовског проблема са УН на ниво ЕУ, тј. као део односа Србије са ЕУ је донео другу битну промену у курсу српске спољне

¹ Igor Novaković i Marko Savković, *Srbija i NATO – Partnerstvo za mir*, ISAC Fond, Beograd, 2019, 59.

² Исто.

политике. Убрзо после фебруара 2008. САД и 22 од тада 27 чланица Уније је признало тај корак, стављајући Србију пред сасвим специфичан изазов. У недељама након одлуке у Приштини уследила је „експлозија признања” да би тај процес касније текао по „инерцији”.¹ Како одговорити, макар и формално и мирољубиво и показати своје неслагање, а не угрозити своју позицију vis-a-vis односа са Унијом? Војни одговор никада заиста није био разматран, и у контексту развоја стратешке културе, уклањање војне опције из арсенала политичких одговора на кризне тренутке на Косову и Метохији након 1999. је и до данас остао важан, мада помало запостављен аспект те културе.

Дошло је до видљиве поделе у српском политичком спектру на две опције, где су Демократска странка Србије и десна опозиција (Српска радикална странка) захтевале снажан одговор на ове догађаја и у бити замрзавање даљег тока приступања Србије ЕУ због нарушавања суверенитета, а Демократска странка, Г17, Социјалистичка партија Србије и Либерално демократска партија тражиле еластичнији одговор и остајање на путу приступања Унији. Други блок је на изборима 2008. однео победу и стога морао да у пракси изврши тај интерно неконзистентни пројекат назван „и Косово и Европа”.

Положај Србије према косовској независности је јавно подржан од стране Русије и Кине, две сталне чланице Савета безбедности, на основу принципа суверенитета и противљења једностраној измени граница. Србија је своју спољнополитичку активност окренула ка појашњавању своје позиције код низа земаља, тражећи начин да унутар структуре Уједињених нација прво спречи талас нових признања косовске независности, а да потом оспори сам тај чин. У том смислу, ваневропске земље су се показале као изузетно битне за Србију, попут Индонезије, Ирана, Индије, низа афричких и латиноамеричких држава. Такође, током 2008. је изведена и продаја власничког пакета акција државне Нафтне индустрије Србије руском *Газпром њефти*, што је у широј јавности схваћено као додатни искорак Србије ка Русији и макар и благо одступање од ЕУ. Ваља се подсетити да је у августу 2008. дошло до сукоба руске и грузијске војске и да су односи на релацији Москва – Брисел и Москва – Вашингтон пали на ниске тачке.

Са друге стране Европска унија је креирала сопствену мисију за Косово, ЕУЛЕКС, која је номинално била подређена УНМИК мисији Уједињених нација, и посвећена јачању локалног правосудног система. Србија је у новембру 2008. са УН потписала план у шест тачака којим је одобрила овакву поставку, тј. подређеност мисије ЕУ мисији УН, уз њену формалну статусну неутралност. Питање односа Србије према косовској независности, или „независности” те интеграције Србије у ЕУ, тако је повезано у „нерегуларни

¹ Степић Миломир, *Српски геополитички образац*, Catena mundi, Београд, 2019, 303–305.

амбијент придруживања” а Србија се препустила стихији туђих спољнополитичких корака са својим слабањим нормативним компасом.¹

Кулминација „изласка у свет” Србије је дошла у августу 2009. године, приликом посете председника Тадића Кини. Он је тада изјавио да Србија сада има „четири стуба спољне политике”, те да ће то бити основа српске спољне политике у будућем периоду. Потписивањем споразума о стратешком партнерству Кина је тако додата као нови стуб, равноправан са остала три. Кина је за Србију тада имала двоструку улогу: да стоји иза српске позиције о косовској независности и евентуално послужи као извор нових инвестиција у српску привреду. Зарад контекста, морамо истаћи да је у том периоду на сцени био први удар финансијске кризе који је започео средином септембра банкротом „Лиман брадерса” на Волстриту, и да је било јасно да Западне банке и предузећа неће моћи у осетној мери одговорити на српске инвестиционе потребе.

Политика „четири стуба” је јасно показивала да је она заправо последица покушаја подизања сарадње са земљама ван ЕУ по питању Косова, иако је декларативни циљ државе и даље остало прикључење ЕУ у догледном тренутку. Њена уска форма је јасна из ноторног схватања глобалне политике које каже да та четири стуба не функционишу ни у каквој хармонији те да је балансирање између њих готово немогуће без осетне штете по земљу попут Србије. Такође, ослонац на Кину као удаљену земљу, поред ослонаца на Русију је у најави носио додатне проблеме за српску позицију у суседству земаља чланица ЕУ и НАТО пакта.

Три месеца након споразума са Кином Србија је потписала ново стратешко партнерство, са Италијом. Основа споразума је италијанска подршка процесу приступања Србије ЕУ али и ФИАТ-ова инвестиција у крагујевачку „Заставу” која се показала као можда кључним успехом за Демократску странку пред изборну победу 2008. године. Србија је успела да преко одлуке Генералне скупштине УН издејствује да Међународни суд правде у Хагу расправља о легалности одлуке косовских званичника наспрам међународних правних норми. Међутим, Суд је лета 2010. донео необавезујућу пресуду да потписници декларације нису лица обавезана међународним правним нормама, избивши из руке главне аргументе Србије пред чланицама Уједињених нација да супротстављање независности Косова у бити значи и заштиту међународних норми. То је у пракси значило и да је Србија морала да заједно са ЕУ предложи нацрт резолуције Генералне скупштине УН која је позвала на техничке преговоре Београда и Приштине али под капом ЕУ. Тако је од

¹ Slobodan Samardžić, „Problem Kosova i Metohije iz ugla evropskih integracija”, u Slobodan Samardžić (ur.), Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji, Službeni glasnik, Beograd, 2009, 235.

септембра 2010. питање односа Београда и Приштине постало део укупних односа Србије и Уније, у коме је Србија логично била у подређеном односу као аспирент на чланство у Унији.

Прва последица ове поставке је била видљива већ у децембру 2010. године када су Француска и Немачка формално стопирале прихватање српске кандидатуре наводећи као разлог недовољну ангажованост Србије по питању техничких преговора са Косовом, поготово на делу северног Косова где је живела српска већина. Србија је ову препреку покушала да прескочи на посредан начин.

У априлу 2011. је потписала ново стратешко партнерство, са Француском. Партнерство је наводило реформу администрације и прихватање правне тековине Уније те француску помоћ у тим пословима, уз помоћ у евентуалном чланству Србије у мисијама под капом Заједничке безбедносне и одбрамбене политике. Такође, француским фирмама је стављено у изглед да би могле добити посао око планиране изградње метроа у Београду, мада то није операционализовано ни деценију касније. До лета 2011. године Србија је испунила и своје преостале обавезе према Хашком трибуналу – ухапсила је Ратка Младића и Горана Хацића, два последња оптуженика за ратне злочине у ратовима 1990-их. Холандија је због овог питања активно блокирала примену економског дела Споразума о стабилизацији и придруживању све од његовог потписивања септембра 2008. У октобру 2011. Европска комисија је предложила Савету да Србију прогласи за званичног кандидата за чланство, што је Савет прихватио крајем фебруара 2012. године.

Од 2011. Србија се спремала да активније суделује у активностима из домена Заједничке спољне и безбедносне политике. У јуну је потписан оквирни споразум који је отворио врата учешћу Србије у мисијама под окриљем ЕУ. Фебруара 2012. Народна скупштина је ратификовала тај споразум и усвојила план учешћа Војске Србије у мултинационалним операцијама, који је иницијално планирао учешће у мисијама ЕУТМ Мали и ЕУ НАВФОР Сомалија. Србија од марта 2012. учествује на седницама Војног штаба ЕУ а од априла и на конференцијама Борбених група Европске уније. Након закључивања административног споразума између Министарства одбране и Европске одбрамбене агенције у марту Србија је ушла у процес формализације свог односа са ЕОА, који је окончан децембра 2013. и који означава пун капацитет Србије као државе кандидата да сарађује у пројектима у надлежности те институције. Одређен искорак из ове политичке трасе је учињен априла 2013. када је Србија приступила Организацији договора о колективној безбедности (ОДКБ) у статусу посматрача заједно са Авганистаном, на Санкт-Петербуршком самиту те организације. Оваква позиција је у формалном складу са резолуцијом Народне скупштине из децембра 2007. и формално се не коси са обавезама преузетим у Уговору о стабилизацији и придруживању из 2008. године.

Србија је паралелно са овим потезима морала да решава барем део својих односа са Косовом. Разговори о техничким питањима су почели марта 2011. под окриљем Уније а неколико споразума – о катастру, слободи кретања, узајамном признавању диплома и царинских печата – је брзо закључено. Два најважнија питања – о интегрисаном управљању границом и формом учешћа Косова у међународним организацијама и скуповима је одлагано извесно време. Крајем октобра 2012. нова Влада је отпочела своју рунду преговора, а со децембра је постигнут део споразума, као и начин примене раније постигнутог договора око контроле границе и учешћа Косова на међународној сцени. Финализација целог процеса је уследила у априлу 2013. године када је парафиран „Први споразум о принципима нормализације односа”. Поставио је логику по којој се Србија одриче институционалног присуства на Косову док Приштина преузима обавезу формирања Заједнице српских општина. Тај корак до данас није учињен. У Србији тај споразум нема формално-правну снагу, никада није ратификован у Народној скупштини. Но, створио је одређене политичке обавезе и трасирао пут даљих преговора, опет под „кишобраном” Европске уније и поглавља 35 у преговорима Србије о чланству у Унији.

* * *

Задржавамо се на овом периоду зато што су у њему садржани кључни унутрашњи елементи како текуће и већ дуге – деценију и више – спољнополитичке поставке, и, рекли бисмо, елементи постојеће стратешке културе. Она подразумева номиналну тежњу за чланством у Европској унији, али уз давање приоритета очувању номиналног суверенитета над Косовом, па и билатералним односима са Русијом и Кином. Србија никада није одговорила потврдно на позив Европске уније да уведе или рестриктивне мере (санкције) или декларативно осуди било Русију било Кину, и то заиста јесте једна вертикала спољне политике. Војна неутралност, опредељена скупштинском одлуком из децембра 2007. године остала је на снази. Србија не показује жељу за чланством у НАТО-и нити неком другом војном савезу, а политичке снаге које то гласно заговарају су посве малобројне и са малим јавним утицајем. На основу војне неутралности су изграђени и концепт тоталне одбране, и одређена војно-дипломатска сарадња. У датом периоду се значајно променио међународни контекст. Први напад Русије на Украјину 2014. заоштрио је односе Москве и Запада. Други – далеко већи, чин класичне агресије 2022. године довео је до колапса економских и политичких односа Русије и Запада, што је уходану спољну политику Србије ставило на континуирану и посебно тешку пробу. Но, сада не уочавамо ни посебно изражене јавне дебате које би у довољно великој мери помериле безбедносну и спољну политику са тачака које су фиксирале у периоду 2000-2008. године, да бисмо могли говорити о промена у стратешкој култури од тада.

ЛИТЕРАТУРА

Документи

- The Alliance's Strategic Concept (1999), 24 April 1999, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_27433.htm
- Архив Југославије, 803, 384, *Сјенојрамске белешке са проширене седнице Председништва СФРЈ*, 2. марта 1992.
- Declaration by the Presidency on behalf of the European Union on recognition by EU Member States of the Federal Republic of Yugoslavia, 6399/96 (Presse 82), Brussels, 9 April 1996.
- Марковић Ратко, Транскрипт обраћања на 1. седници Првог редовног заседања Народне скупштине Републике Србије, 23. 3. 1999, <https://otvoreniparlament.rs/transkript/5810>.
- Резолуција СБ УН 1160, 31. 3. 1998, <http://unscr.com/en/resolutions/doc/1160>.
- Резолуција СБ УН 1199, 23. 9. 1998, <http://unscr.com/files/1998/01199.pdf>.
- Statement on Kosovo. Issued at the Meeting of the North Atlantic Council in Defence Ministers Session*, 11 June 1998, Press Release M-NAC-D-1(98)77, <https://www.nato.int/docu/pr/1998/p98-077e.htm>
- Ситрајтеија развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027.*
- UNHCR, *Kosovo Displacement Statistic from March 1998 – 24 March 1999*, <https://kosovo.sensecentar.org/assets/pattern-of-crimes/03-02-EN.pdf>.
- H.Con.Res.358 – A concurrent resolution condemning the repression of ethnic Albanians by the Government of the Socialist Federated Republic of Yugoslavia – <https://www.congress.gov/bill/99th-congress/house-concurrent-resolution/358/all-info>.
- Chairman's Conclusions – London, 29 January 1999, https://www.ohr.int/ohr_archive/chairmans-conclusions-london-29-january-1999/.
- Cinton Presidential Library, Declassified Documents concerning PDD-68, "Serb Compliance with UN Security Council Resolution", 1 October 1998, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/36631>
- Clinton Presidential Library, Telephone Calls with European Leaders, October 1 1998, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/16202>
- Clinton Presidential Library, Message from President Clinton to President Yeltsin, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/16202>
- Clinton Presidential Library, Kosovo Strategy, January 14, 1999, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/118874>.

Монографије, зборници и тезе

- Аверницева Сергеј Сергејевич, *Поетика рановизантијске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1982.
- Agacinski Sylviane, Jacques Derrida, Sarah Kofman, *Mimesis des articulations*, Aubier-Flammarion, Paris 1975.
- Albrecht Schnabel, David Carment (eds) *Conflict prevention from rhetoric to reality: Organizations and institutions*, Lexington Books, Lanham, 2004.
- Anderson Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, 1991.
- Антић Чедомир, *Српска историја*, Вукотић медија, Београд, 2013.
- Arent Hana, *Istina i laž u politici*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.
- Arendt Hannah, *Izvori totalitarizma*, Disput, Zagreb, 2015.
- Armstrong Karen, *A History of God: The 4,000-Year Quest of Judaism, Christianity and Islam*, Ballantine Books, 1994.
- Assman Jan, *The Price of Monotheism*, Stanford University Press, Stanford California, 2010.
- Athanasius: *Select Works and Letters* <https://ccel.org/ccel/schaff/npnf204/npnf204>
- Augustin Aurelije, *O državi Božjoj (De civitate Dei, sv. I)*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1995.
- Augustin Aurelije, *Quaestiones in Heptateuchum*, http://www.augustinus.it/latino/pl_34.htm
- Аџимовић Љубивоје, *Наука о међународним односима, теорије и истраживачки правци*, Научна knjiga и Institut za međunarodnu politiku и privredu, Beograd, 1987.
- Bakić Jovo, *Jugoslavija: razaranje и njegovi tumači*, Beograd, Službeni glasnik, 2011.
- Bariko Alesandro, *Homer, Ilijada*, Paideia, Beograd 2005.
- Baylis John and Steve Smith, *The Globalization and World Politics*, Oxford University Press, New York, 2008.
- Baylis John, James J. Wirtz and Colin S. Gray, *Strategy in the Contemporary World*, Fourth Edition, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- Bjelajac Mile, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Narodna knjiga, Beograd, 1988.
- Bjelajac Mile, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994.
- Bjelajac Mile, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 1999.
- Bjelajac Mile, *Generali и admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2004.
- Бјелајац Миле, *Дипломатија и војска – Србија и Југославија 1901-1999*, Медија центар Одбрана, Београд, 2010.
- Berman Daniel Walter, *Playing the Patron: Croatian-American Relations and the Development of American Policy in Yugoslavia: From the collapse of Yugoslavia to Tudjman's Storm, 1989-1995*, PhD thesis, London School of Economics and Political Science, 2019.

- Biehl Heiko, Bastian Giegerich and Alexandra Jonas (eds.), *Strategic Cultures in Europe: Security and Defence Policies Across the Continent*, Springer, Potsdam, 2013.
- BICC, *Wag the Dog: The Mobilization and Demobilization of the Kosovo Liberation Army*, Brief 20, Bonn, 2001.
- Благојевић Вељко, *Србија и изазови одбрамбене дипломатије*, Медија центар Одбрана, Београд, 2017.
- Благојевић Вељко, *Моћ и сила – Србија и војни фактор у међународној политици*, Медија центар Одбрана, Београд, 2022.
- Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, Београд, Српска књижевна задруга, Београд, 2006.
- Both Norbert, *From Indifference to Entrapment: Netherlands' Yugoslav Crisis 1990-1995*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2000.
- Бошковић Мило, *Кривично право*, Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад, 2009.
- Bromley Mark, *United Nations Arms Embargoes. Their Impact on Arms Flows and Target Behaviour Case study: Federal Republic of Yugoslavia, 1998–2001*, SIPRI, 2007.
- Brown Michael et al (eds), *Nationalism and ethnic conflict*, Cambridge, MIT Press, 1997.
- Bugarski Ranko, *Jezik od mira do rata*, Sabrana dela, knjiga 11, Čigoja, XX vek, Beograd, 1997.
- Bujuklić Žika, *Forum Romanum: rimska država, pravo, religija i mitovi*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2013.
- Byford Jovan, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005.
- Vawter Bruce, *Some Lessons From Genesis*, Catholic Information Service, 2019.
- Велимировић Николај, *Национализам Светиої Саве*, Предавање на КНУ, 1935
- Vidanović Ivan, *Rečnik socijalnog rada*, Beograd: Tiro-erc, 2006.
- Видовић Жарко, *Историја и вера*, Светигора, Цетиње, 2008.
- Vladislavjević Nebojša, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2008.
- Вуковић Слободан, *Срби у нараштају зајуга: „Хуманистарна” војна интвенција*, књ. 1, Институт друштвених наука, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Београд и Нови Сад, 2018.
- Gadamer Hans-Georg, *Istina i metod – osnovi filozofske hermeneutike*, Fedon, Beograd, 2011.
- Gavrilović Darko, „Mit o izabranom narodu”, CHDR, Novi Sad, 2014.
- Гајић Ненад, *Словенска митологија*, Лагуна, Београд, 2011.
- Гаспаров Михаил Леонович, *Занимљива Грчка: приче о античкој култури*, Издавачка књижарница Зорана Стојадиновића, 2014.
- Goati Vladimir, *Izbori u SRJ od 1990. do danas. Volja građana ili izborna manipulacija*, CeSID, Beograd, 2001.
- Grassi Ernesto, *Rhetoric as Philosophy: The Humanist Tradition*, Pennsylvania State University Press, 1980.
- Gray Colin S., *Nuclear Strategy and National Style*, Hamilton Press, 1986.

- Gray Colin S., *War, Peace and Victory – Strategy and Statecraft for the Next Century*, Simon & Schuster, New York, 1990.
- Grevs Robert, *Grčki bogovi i heroji*, Miba Books, Beograd 2017.
- Грујић Радослав, *Православна српска црква*, Крагујевац: Светлост, Каленић, 1989.
- Grupa autora, *Jiding: Knjiga promena*, Čigoja, Beograd 2016.
- Guč Džordž Pibodi M. Jovanović, *Diplomatska istorija moderne Evrope od Berlinskog kongresa do Versaljskog mira 1878-1919*, Geca Kon, Beograd, 1933.
- de Benoist Alain, *Comment peut-on etre païen?*, Editions Avatar, Paris 1981.
- de Kulanž Fistel, *Antička država*, Beograd: Plato, 1998.
- Денда Далибор, *Шлем и шајкача-Војни фактор у југословенско-немачким односима (1918 – 1941)*, Матица српска, Нови Сад, 2020.
- Деретић Наташа, *Национална историја државе и права*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2008.
- Despot Blaženka, *New Age i moderna*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1995.
- Деспотовић Љубиша, *Глобализација и ѿеойолишка игенитиџеиџа*, Каирос, Сремски Карловци, 2017.
- Детелић Мирјана, *Митски ѿростор и еџика*, Српска академија наука и уметности – Ауторска издавачка задруга Досије, Београд 1992.
- Димитријевић Бојан Б., *Зоран Ћинђић*, Архипелаг, Београд, 2023.
- Димитријевић Бојан Б., *Војска Рејублике Српске у раџу 1992-1995. Војска дрза као вјеџар*, Архив Војводине и Институт за савремену историју, Нови Сад – Београд, 2023.
- Драгојловић Наташа и др. (ур.), *Сѿољна ѿолишка Србије: сипраиџеиџе и докуменџа* (ур. Европски покрет у Србији, Београд, 2010.
- John Driver, *Radical Faith: An Alternative History of the Christian Church*. Edited by Carrie Snyder, Kitchener, Ontario: Pandora Press, 1999.
- Дугин Александар, *Основи ѿеойолиџике*, том 1, Екопрес, Зрењанин, 2004.
- Дугин Александар и Леонид Савин, *Мрежни раџови*, Авала прес, Београд, 2018.
- Дугин Александар, *Украјина – мој раџ*, Медија центар одбрана, Београд, 2019.
- Ђорђевић Живота, *Српска народна војска 1861-1864*, Народна књига, Београд, 1984.
- Đorđević Miodrag, *Istraživanje politike – Bihevioralni pristup*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- Ekmečić Milorad, *Dugo kretanje između klanja i oranja – Istorija Srba u Novom veku (1482-1992)*, Drugo, dopunjeno izdanje, Zavod za udžbenike, Beograd 2008.
- Eliade Mircea, *Death, Afterlife, and Eschatology: A Thematic Source Book of the History of Religions*, New York, Harper & Row, 1974.
- Ellwood Robert, *The Politics of Myth, A Study of C. G. Jung, Mircea Eliade, and Joseph Campbell*, State University of New York, 1999. 32-35.
- Esposito John, ed. *The Oxford Dictionary of Islam*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Енциклопедџа ѿравославља – књџа 3*, Савремена администрација, Београд, 2011
- Živković Dragiša (ur.), *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd, 1992.
- Žirarde Raul, *Politički mitovi i mitologije, XX vek*, Beograd 2010.
- Zablocki Benjamin David, Thomas Robbins, *Misunderstanding Cults: Searching for Objectivity in a Controversial Field*, University of Toronto Press, 2001.

- Игрутиновић Милан, *Југославија и Европска заједница (1957-1992): зборник докумената*, Архив Југославије, Београд, 2020.
- Ilić Pavle, Jovan Kašić, *Istorija srpskog naroda: Kulturna istorija Srba u XX veku*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1983.
- The Independent International Commission on Kosovo, *The Kosovo Report*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Јанковић Драгослав и Мирко Мирковић, *Државнојавна историје Југославије*, Научна књига, Београд, 1987.
- Јевтић Атанасије, *Ог Косова до Јадовна*, Манастир Тврдош, Требиње, 2007.
- Јевтић Мирољуб, *Савремени цихад као рај*, Никола Пашић, Београд 2001.
- Јеротић Владета, *Вера и нација*, Ars Libri, Београд, 2004.
- Јеротић Владета, *Приближавање Боју*, Просвета, Ниш, 2002.
- Јовановић Миливоје, *Српске народне келије*, Центар за туризам, културу и спорт Сврљиг, Библиотека Бдење, Сврљиг 2013.
- Јовановић Слободан, *Политичке и јавне расправе*, Геца Кон, Београд, 1908.
- Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића – Књижа група*, Геца Кон, Београд, 1934.
- Јовановић Слободан, *Културни образац*, Српска академија наука и уметности – Стубови културе, Београд, 2005.
- Јовић Борисав, *Последњи дани СФРЈ: изводи из дневника*, Политика, Београд, 1995.
- Јовићевић Миленко, *Мит и стварност – психологија архетипа*, Факултет организационих наука, Београд, 1998.
- Johnson Jeannie L., Kerry M. Kartchner and Jeffrey Larsen, *A Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction*. Palgrave Macmillan, New York, 2009.
- Johnson Jeannie L., *Strategic Culture: Refining the Theoretical Construct*, Defense Threat Reduction Agency, USA, 2006.
- Jukić Jakov, *Povratak svetoga, Rasprava o pučkoj religiji*, Split, 1988.
- Кадијевић Вељко, *Противудар. Моје виђење распада Југославије*, Филип Вишњић, Београд, 2010.
- Казимировић Васа, *Црна рука – личности и догађаји у Србији од мајског преврата 1903. до солунског процеса 1917.*, Прометеј, Нови Сад, 2016.
- Kami Alber, *Mit o Sizifu*, Kontrast izdavaštvo, Beograd, 2020.
- Keler Juzef, *Religiozni obredi, običaji i simboli*, Radnička štampa, Beograd 1980.
- Кинцел Матијас, *Пути у рај. Немачка, НАТО и Косово*, Службени гласник, Београд, 2021
- Kisovec Mirko, *Diplomatski predstavnici*, Beograd, 1939.
- Ковачевић Душан, *20 српских ђогела (Срба на Србе) или зашто је јешко, скоро немогуће, остварити минимум националног интереса (МНИ) када је реч о судбини народа и државе*, Новости и НИИ, Београд, 2008.
- Kolakovski Lešek, *Prisutnost mita*, Rad, Beograd, 1989.
- Kon Norman, *Mit o svetskoj zaveri Jevreja i Protokoli sionskih mudraca*, Matica Srpska, Novi Sad, 1996.
- Krečković Bujdić Jelena, Aleksandar Redžepić, *Legende, mitovi i narodni običaji Đerdapa*, Narodni muzej Majdanpek, 2019.
- Kuburović Zorica, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, CEIR Novi Sad, 2010.

- Кулишић Шпиро, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, Српски Митолошки речник, Етнографски институт САНУ, Београд 1998.
- Kuran, Sura V, *Al-Ma'ide – Trpeza*.
- Lebow Richard Ned, *A Cultural Theory of International Relations*, Cambridge University Press, 2008.
- Leksikon multikulturalnosti*, Centar za interkulturnu komunikaciju Petrovaradin, Vršac, 2014.
- Levi Stros Klod, *Totemizam danas*, BIGZ, Beograd 1979.
- Liddell Hart Basil, *The British Way in Warfare*, Faber & Faber limited, London, 1932.
- Лилек Емилијан, *Еїнолошки љадирци љо Босни и Херцеговини*, ГЗМ 11, Сарајево, 1899.
- Љушић Радош, *Исїорија српске државносїи*, Књига II, Србија и Црна Гора – ново-вековне српске државе, Библиотека Матице српске, Нови Сад, 2001.
- Малешевић Крстан, *Људски ѿраї*, Бања Лука 2003.
- Макиндер Халфорд, *Демокраїиски идеали и сїварносїи*, Метафизика, Београд, 2009.
- Malinovski Bronislav, *Mit, nauka i religija*, Prosveta, Beograd, 1971.
- Марковић Радослав, *Војска и наоружање Србије Кнеза Милоша*, Издавачка установа Српске академије наука, Београд, 1957.
- Martin Terry, *The Affirmative Action Enmpire Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2001.
- Matejić Mateja, *Biography of Saint Sava*, Columbus – Ohio, 1976.
- Matejić Mateja, *Prayer Book for Orthodox Christians*, Columbus, Ohio, 1990.
- Matić Milan, *Mit i politika: rasprava o osnovama političke kulture*, Institut za političke studije, Beograd 2005.
- MacKenzie David, *Apis: Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat – Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014.
- Milenković Pavle, Dušan Marinković (prir.), *Mišel Fuko – Hrestomatija*, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005.
- Милићевић Милан Ђ., *Кнежевина Србија*, Књига прва, Државна штампарија, Београд, 1876.
- Mitrović Andrej, *Prodor na Balkan, Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Nolit, Beograd, 1981.
- Митровић Милован, Сретен Петровић, *Социолоѿија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2008.
- Мићуновић Драгољуб, *Сочијална филозофија: огледи*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.
- Mihajlović Bojan, *Manipulacija: Veštine uticaja – veštine pregovaranja – čitanje govora tela*, Institut za ekonomiku i finansije, Beograd 2017.
- McGraw Donner Fred, *Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam*, Cambridge, Massachussets, The Belknap Press of Harvard University Press, 2010.
- Miller Nick, *The Noncomformists: Culture, Politics and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944-1991*, CEU Press, Budapest, 2007.
- Мијовић Павле, *Менолої: Исїоријско-умейничка исїираживања*, Београд: Археолошки институт, 1973.
- Милаш Никодим, *Правила ѿравославне цркве с ѿумачењима*, књ. I, Београд, 2004.

- Milošević Nemanja (ur.), *Balkanski pakt 1953/54*, zbornik radova, Institut za strategijska istraživanja, Beograd, 2008.
- Džozef Naj, *Kako razumevati međunarodne sukobe*, Stubovi kulture, Beograd, 2006.
- Džozef Naj, *Paradoks američke moći – zašto jedina svetska supersila ne može sama*, BMG, Beograd, 2004.
- Недељковић Стеван Г., *Сјиратијеија уравнијежавања у међународним односима, сјудија случаја: француско и немачко уравнијежавање Сједињених Америчких Држава после Хладног рата*, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, Београд, 2020.
- Nelly Bellah Robert, *Emile Durkheim: on morality and society*, Chicago: University of Chicago Press, 1973.
- Nikolić Drago, *Razvoj OS SFRJ 1945-1985, Kadrovi i kadrovska politika*, VINC, Beograd, 1989.
- Николић Коста, „Нико не сме да вас дије”. Слободан Милошевић у Косову Пољу 24-25. април 1987, Институт за савремену историју, Београд, 2006.
- Николић Коста, *Југославија, последњи дани 1989-1992, књижа прва*, Београд, Службени гласник, 2018.
- Novaković Igor i Marko Savković, *Srbija i NATO – Partnerstvo za mir*, ISAC Fond, Beograd, 2019.
- Оболенски Димитрије, *Византијски комонвелт*, Просвета, Београд, 1996.
- Orvel Džordž, 1984, Kontrast izdavaštvo, Beograd 2018.
- Osnove socijalnog učenja katoličke crkve*, Papsko veće za pravdu i mir, Beogradska nadbiskupija, Beograd. 2006.
- Основи социјалне концепције Руске православне цркве*, са руског превели Марина Обижајева и Владимир Куриљов, наслов оригинала „Основы социальной концепции Русской Православной Церкви”, Нови Сад, Беседа, 2007.
- OSCE, *Kosovo. Kako viđeno, tako rečeno: Analiza OEBS Verifikacione misije Kosovo*, Beograd, 1999.
- Race Enzo, *Zašto religije ulaze u rat?*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2009.
- Павловић Леонтије, *Култови лица код Срба и Македонаца* (Историјско-етнографска расправа), Смедерево: Народни музеј, 1965.
- Панчић Јосиф, *Јесипасивеница – Бошаника*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.
- Пејчић Јован, *Завешти чин – Милан Ракић на Косову 1905-1912*, Службени гласник, Београд, 2013.
- Пешић Десанка, *Југословенски комунисти и национално питање (1919-1935)*, Београд, Рад, 1983.
- Petranović Branko i Zečević Momčilo (ur.) *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*, Rad, Beograd, 1988.
- Попов Чедомир (ур.), *Српски диглографски речник*, 3, Матица српска, Нови Сад, 2007.
- Попов Чедомир, *Грађанска Европа (1770-1914)*, Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914), Завод за уџбенике, Београд, 2010.
- Попов Чедомир, Драгољуб Живојиновић и Слободан Марковић, *Два века модерне српске дипломатије*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2013.

- Поповић Даница, *Српски владарски њроб у средњем веку*, Институт за историју уметности Филозофског факултета, Београд 1992.
- Потемкин Владимир Петровић, *Историја дипломатије, Свеска друга – дипломатија новој доба 1872-1919*, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1949.
- Бери Поузн, *Извори војне доктрине*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1992.
- Радојевић Мира и Димић Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914-1918: крајња историја*, Српска књижевна задруга и Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2014.
- Ракитић Слободан, *Песме – Кућа*, Српска књижевна задруга, Београд, 2002.
- Rakić Zoran, „Odnos tradicije i modernizacije u oblastima priključenim Srbiji posle Berlinskog kongresa: Leskovac (1878-1941)”, *Doktorska disertacija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2017.
- Ракочевић Новица, *Ратни планови Србије њрошњив Турске од војда Карађорђа до краља Петра*, Штампарија „Давидовић”, Београд, 1933.
- Распоповић Радослав, *Дипломатија Цене Горе 1711-1918*, Историјски институт Црне Горе и НИЦ Војска, Подгорица-Београд, 1996.
- Ратковић-Костић Славица, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007.
- Rebić Adalbert, *Središnje teme Staroga zavjeta*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1996.
- Рибих Владимир, *Политичка мобилизација у Србији 1987-1992*, Архипелаг, Београд, 2023.
- Ристановић Петар, *Српска интелектуална елита и косовско њишање 1974-1989*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2018.
- Ристић Дејан, *Мишови српске историје*, Вукотић медија, 3. издање, Нови Сад, 2020.
- Руvaraц Иларион, *О кнезу Лазару*, Талија издаваштво, Београд 2017.
- Safty Adel, *Leadership and Conflict Resolution*, USA: Universal publishers, 2002.
- Sayle Timothy Andrews, *Enduring Alliance. A History of NATO and the Postwar Global Order*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2019.
- Свети Николај Жички, *Српски народ као Теодул*, Манастир Подмаине 2017.
- Serbia Country Reader, Association for Diplomatic Studies and Training, <https://www.adst.org/Readers/Serbia.pdf>
- Simić Dragan R., *Svetska politika*, Čigoja štampa, Beograd, 2009.
- Смиљанић Спасоје, *Пут до неба и звезда. Зајиси и сећања*, Институт за српску културу, Лепосавић, Београд, 2020.
- Snyder Jack L., *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*, Rand Corporation, Santa Monica, 1977.
- Sondhaus Lawrence, *Strategic Culture and Ways of War*, Routledge, New York, 2006.
- Spykman Nicholas, *America's Strategy in World Politics: The US and the Balance of Power*, Harcourt, Brace & Co, New York, 1942.
- Spykman Nicholas, *The Geography of Peace*, Harcourt, Brace & Co, New York, 1944.
- Stanović Vojislav, *Politička teorija I*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Стевановић Новица, *Ратна лукавства Српске војске 1804-1815*, НИЦ Војска, Београд, 2002.

- Степић Миломир, *У врџлоу балканизације*, Службени лист СРЈ, Београд, 2001.
- Степић Миломир (ур.), *Србија и евроазијски њеолиитички ѡросѡр*, Институт за политичке студије, Београд, 2013.
- Степић Миломир, *Срѡски ѡеолиитички обрааи*, Catena mundi, Београд, 2019.
- Стефановић Караџић Вук, *Срби сви и свуда: о књижевности и језику (преговори, криѡике, ѡлемике, чланци, ѡисма)*, Андрићград, 2014.
- Стефановић Караџић Вук, *Срѡске народне ѡјесме I*, Просвета-Нолит, Београд, 1985.
- Steiner Franz, *Taboo*, Baltimore. Maryland, 1967.
- Стојанчевић Владимир и други, *Историја срѡског народа*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994.
- Stojković Momir, *Istorija diplomatije – izbor tekstova*, Centar za međunarodne studije, FPN, Beograd, 1983.
- Strenski Ivan, *Malinowski and the Work of Myth*, Princeton Legacy Library, 2014.
- Суботић Милован, *Експремизам ѡод окриљем релиѡије*, Медија центар Одбрана и Институт за стратегијска истраживања, Београд 2015.
- Сувајџић Бошко, *Иларион Рувараи и народна књижевност*, Институт за књижевност и уметност, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2007.
- Schaff Philip, *Nicene and Post-Nicene Fathers Series I, Volume 8, Christian Classics Ethereal Library, Grand Rapids*, 2017.
- Terzić Milan, *Titova vještina vladanja: Maršal i Maršalat 1943-1953*, Pobjeda, Podgorica, 2005.
- Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, I-II, Narodna knjiga, Delo, Pobjeda, Beograd, Ljubljana, Titograd, 1982.
- Тодоровић Мирослав, *Заборањени срѡски владари и њихове земље*, Leo Commerce, Beograd, 2015.
- Томас Петар, *Prvi svetski rat 1914-1918*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1976.
- Томас Петар, *Ratovi i armije XIX veka*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1968.
- Томић Десимир, *Колективизација у Јуѡславији 1949-1953*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002.
- Tomić Zorica, *Razumevanje i nesporazumi*, Ћigoja štampa, Beograd, 2014.
- Trbovich Ana, *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*, Oxford University Press, New York, 2008.
- Ђирковић Сима, *Срби међу европским народима*, Equilibrium, Београд, 2004.
- Ђоровић Владимир, *Односи између Србије и Аустиѡријске у 20. веку*, Библиотека града Београда, Београд, 1992.
- Ђосић Добрица, *Босански раѡи*, Службени гласник, Београд, 2012.
- Ћosić Dobrica, *U tuđem veku*, Službeni glasnik, četvrto izdanje, Beograd 2012.
- Успенски Фјодор, *Историја Византијског царства од 11. до 15. века*, Zepther Book, Београд, 2000.
- Farrell Michael, *Modern Just War Theory: A Guide to Research*, Scarecrow Press, Incorporated, 2013.
- Frazer James George, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, Oxford University Press, 1998, pp. 198-202.
- Freedman Lawrence, *Strategy: A History*, Oxford University Press, 2013.
- Hamidulah Muhamed, *Uvod u islam*, Sarajevo, 1982.

- Hanson Victor Davis, *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece*. Alfred A. Knopf, 2000.
- Hill Christopher, *Outpost: Life on the Frontlines of American Diplomacy. A Memoir*, Simon & Schuster, New York, 2015.
- Kristofer Hičens, *Bog nije veliki*, Pešćanik, Fullmoon, 2008.
- Hobsbom Erik, Rejndžer Terens, (ur.), *Izmišljanje tradicije*, XX vek, Beograd, 2011.
- Hudson Valerie M. (ed.): *Culture and Foreign Policy*, Boulder, Lynne Rienner, 1997.
- Cicero, *The Republic. The Laws*, Oxford University Press, 1988.
- Цвијић Јован, *Психичке особине Јужних Словена*, PortaLibris, Београд, 2020.
- Chollet Derek, *The Road to the Dayton Accords: A Study of American Statecraft*, Palgrave Macmillan, 2005.
- Чајкановић Веселин, *Мић и религија у Срба*, Српска књижевна задруга, Београд 1973.
- Чајкановић Веселин, *Речник српских народних веровања о диљкама*, Београд: СКЗ. 1994.
- Ivan Čolović, *Politika simbola: ogledi o političkoj antropologiji*, В 92, Beograd 1997.
- Чудриловић Васа, *Одабрани историјски радови*, Народна књига, Београд, 1983.
- Шантић Алекса, *Песме*, Београд: Рад 1988.
- Шаркић Срђан, *Зачеци правне државе у устаничкој Србији*, Зборник радова „Владавина права и правна држава у региону”, Источно Сарајево, 2014.
- Шушић Славољуб, *Балкански њепоиличички кошмар*, Војно-издавачки завод, Београд, 2004.
- Šušnjić Đuro, *Ribari ljudskih duša*, Čigoja, Beograd 2009.
- Šušnjić Đuro, *Simboli – zaboravljena znacenja*, Čigoja štampa, Beograd, 1997.
- Weigley Russell, *The American Way of War: A History of United States Military Strategy and Policy*, Macmillan Publishers, New York, 1973.
- YIHR, *Vodič za unutrašnji dijalog: kosovska hronologija 1974-2017*, Beograd, 2017.
- Yugoslavia Country Reader, Association for Diplomatic Studies and Training, <https://www.adst.org/Readers/Yugoslavia.pdf>

Чланци

- Abizadeh Arash, „Historical Truth, National Myths, and Liberal Democracy”, *Journal of Political Philosophy*, 2014, 12 (3): 291-313.
- Абрамовић Ања, „Утицај београдског православног кумства на породични култ”, *Теолошки њеілеги*, бр. 2/2013, 631-662.
- Антонић Слободан, „Последње грешке и пад Слободана Милошевића”, *Реч*, 2001, 62/8, 159–205.
- Арежина Сања, „Кинески „Нови пут свиле” и Балкан”, *Култура њеілиса*, година 12, Посебно издање, Нови Сад, 2015.
- Арсенијевић Матеј, „Завет – пут србског богословља”, предговор за Видовић Жарко, *Суочење ѡправославља са Евројом*, Светигора, Цетиње, 1997.

- Биговић Радован, „Православље и верска толеранција”, *Култура*, Београд, 1993, бр. 91/92, 117-123.
- Biermann Rafael, „Back to the Roots. The European Community and the Dissolution of Yugoslavia – Policies under the Impact of Global Sea-Change”, *Journal of European Integration History*, 2004, 10(1), 29–50.
- Бјелица Слободан, „„Плава књига” и њена рецепција 1977. године”, *Токови историје*, 2/2016, 37–64.
- Благојевић Вељко и Станислав Стојановић, „Зашто рат а не међународна конференција 1914. године”, *Војно дело*, 3/2015, 324– 42.
- Blagojević Veljko, „Potencijal politike neutralnosti Republike Srbije u savremenim međunarodnim odnosima”, u Srđan Korać (ur.), *Uticaj vojne neutralnosti Srbije na bezbednost i stabilnost u Evropi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2016, 240-258.
- Благојевић Вељко, „Стратешка култура – Студија случаја: Србија”, *Војно дело*, 8/2019, 93–117.
- Благојевић Вељко, „Стратешка култура и национална безбедност”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, LXX, No. 170, 2/2019, 163–178.
- Blagojevic Veljko, „Military Power in US Foreign Policy – Tradition and Challenges”, *Teme*, Univerzitet u Nišu, Vol. XLIII, No. 4, 2019, 1141–1156.
- Blagojevic Veljko, „Psychological Operation in Low Intensity Conflict – Case Study Kosovo and Metohija”, in Nebojsa Vukovic (ed.) *David vs. Goliath: NATO war against Yugoslavia and its implications*, Institute of International Politics and Economics and Faculty for Security Studies, Belgrade, 2019, 365–384.
- Благојевић Вељко, „Драгутин Димитријевић Апис као симбол српске стратешке културе”, *Војно дело*, 4/2020, 68–84.
- Božilović Nikola, „Tradicijska i modernizacijska (Evropske perspektive kulture na Balkanu)”, *Sociologija*, 2/2010, 113–126.
- Бојковић Душан, „Један непознат документ Комунистичке партије Југославије о националном питању у Македонији, Црној Гори и на Косову”, *Историја 20. века*, 1/2016, 179-197.
- Weller Marc, „The Rambouillet conference on Kosovo”, *International Affairs*, Vol. 75, 2/1999, 211–252.
- Влаховић Петар, „Прилог проучавању крсне славе”, *ОКИз*, Београд, 1985. 136- 147.
- Vukomanović Milan, „Uloga religije u jugoslovenskim sukobima” u: *Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci, dinamika, posledice*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd 2004.
- Гајић Александар, „Проблем српског културног идентитета”, *Културна историја у Србији*, НСПМ – посебно издање, Београд, 2008.
- Гајић Александар, „Глобализација културе и идентитет – о једног локалној заблуди”, *Српска историјска мисао*, год 16, vol 23, 1/2009.
- Гајић Александар, „САД и распад Југославије – поглед из двадесетогодишње перспективе”, *Национални интерес*, 2/2011, VII, vol. 11, 59–83.
- Гајић Александар „Србија и геостратешки интереси великих сила 1914. и 2014. године”, у Живојин Ђурић и Милош Кнежевић (ур.), *Србија и историја великих сила 1914-2014*, Институт за политичке студије, Београд, 2014.

- Гајић Александар, „Актуелна геополитичка позиција Србије: између атлантизма, евроазијства и кинеског утицаја”, *Политика националне безбедности*, 2/2018, Година IX, vol. 15, 13–29.
- Гајић Александар, „Геополитички оквир стретешке културе Србије”, *Војно дело*, 4/2020.
- Gray Colin S., „Comparative Strategic Culture”, *Parameters, Journal of the US Army War College*, XIV, 4, 1984.
- Gray Colin S., „Strategic Culture as Context: The First Generation Strikes Back”, *Review of International Studies*, vol. 25, no. 1, January 1999, 49–69.
- Грбић Јелена, „Светосавље – омен за нумен православља”, *Саборност*, 7/2013, 145–158.
- Гроздић Борислав, „Схватање о извору и пореклу државне власти – прилог изучавању политичке философије Немањића”, *Српска историјска мисао* 1/2016, 307–323.
- Desnica Gojko, „Vojna reforma u ustaničkoj Srbiji 1808. Godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1970.
- Dimitrijević Bojan, „Jugoslovenski vojni vrh i pripreme za rat sa NATO, oktobar 1998 – mart 1999”, *Istorija 20. veka*, 1/2009, 147–172.
- Димитријевић Бојан, „Војска Југославије у догађајима 5. октобра 2000”, *Историја 20. века*, 2/2021, 175–196.
- Ђорђевић Владислав, „Svetosavlje – entelehija srpstva”, *Ljudi govore*, Časopis za književnost i kulturu, 2012, 117–129.
- Ђуровић Стеван, „Војнички нисмо поражени”, у Владимир Миловановић и Јевта Вуловић (прир.), *Одбрана, херојство и страдање. Живе речи за колективно ђаћење*, КЦ Чукарица, Београд, 2020, 212–221.
- Ejdus Filip i Jelena Radoman, „Strateška kultura i reforma sektora bezbednosti”, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, 2009, god. 4, br. 14, 1–2.
- Žolt Lazar, Dragan Koković, „Etnička distance u Vojvodini”, *Sociološki pregled*, 3/2005, 251–264.
- Иванић Душан, „Вук о српском језику и књижевности или Срби сви и свуда”, у: Вук Стефановић Караџић, *Срби сви и свуда: о књижевности и језику (уредовори, критике, ђолемике, чланци, ђисма)*, Андрићград, 2014. 11–45.
- Игрутиновић Милан, „Западна Европа и распад Југославије”, у: *Грађански рат у Хрватској*, бр. 9, Удружење Срба у Хрватској, Београд, 2013, 145–159.
- Игрутиновић Милан, „Блумфилдов модел поткултура и могућа примена у разумевању стратешке културе Србије”, *Војно дело*, 8/2019, 273–293.
- Itzkowitz Shiffrinson Joshua R., „The NATO Enlargement Consensus and US Foreign Policy: Origins and Consequences”, in James Goldgeier and Joshua R. Itzkowitz Shiffrinson (eds.), *Evaluating NATO Enlargement From Cold War Victory to the Russia-Ukraine War*, Palgrave Macmillan, 2023.
- Jarčević Slobodan, „Pantenon glavnih slovenskih bogova – моћни Perun, опасник Triglav, вишњи Svarog, Српско наслеђе”, *Istorijske sveske*, br. 3. mart 1988.
- Jiyil Kim, „Cultural dimension of strategy and policy”, *ASPJ Africa & Francophonie*, 3rd Quarter 2010, 34–45.
- Jovanović Miloš, „Doktrina pravednog rata i međunarodno pravo”, *Međunarodni problemi* 2-3/2007, 243–265.

- Jović Dejan, „Osma sjednica: uzroci, značaj, interpretacije”, *Slobodan Milošević--put ka vlasti: Osma sednica CK SKS: uzroci, tok i posledice*, ISI, University of Stirling, Beograd-Stirling, 2008, 32–68.
- Johnston Alastair Ian, „Thinking about Strategic Culture”, *International Security*, 19(4), 1995, 32–64.
- Калајић Драгош, „Велике силе против српског народа”, *Геополитичка стварност Срба*, Институт за геополитичке студије, Београд, 1997.
- Кнежевић Милош, „Појава и појам стратешке културе – однос стратегије и културе: чему стратешка култура?”, *Војно дело*, 4/2019.
- Крга Бранко, „Косовско-метохијска криза: војностратешки проблеми”, *Војно дело*, 3/2022, 47–61.
- Lacoue-Labarthe Philippe, „Stagings of mimesis an interview”, *Angelaki* 8:2, 55-72, 2003.
- Legenhausen Muhammad, „Islam and Just War Theory”, *Journal of Religious Thought*, Spring, 3–24, 2008.
- Linstead Stephen Andrew, John O Maoilearca Time, „Creativity and Culture: Introducing Bergson”, *Culture and Organization* 9(1), 2003, 3–13.
- Лојић Ранко, „Организациона култура”, *Војно дело*, 3/2010, 258–277.
- Lotman Jurij M. i Boris A. Uspenski, *Mit – ime – kultura*, III program RB, 1979, III, 42, str. 361-382.
- Марковић Саша, „Историја религије, између етнофилетизма и образовног предмета”. *Српски језик, књижевност, уметност: Зборник радова*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2012. 375-387.
- Мијалковски Милан, „Укоренењени тероризам на Косову и Метохији”, у Владимир Миловановић и Јевта Вуловић (прир.), *Одбрана, херојство и стварање. Живе речи за колективно ђаћење*, КЦ Чукарица, Београд, 2020, 203–211.
- Миленковић Милош Р. „Прилог одређењу политичких чиналаца стратешке културе”, *Војно дело*, 8/2019, 52–72.
- Miller Dean A., „Georges Dumézil: Theories, Critiques and Theoretical Extensions”, *Religion* 30(1):27-40, January 2000.
- Милетић Андреја, „Искушења геополитичког земљотреса”, у Бранислав Матић (ур.) *Тајна Балкана*, СКЦ, Београд, 1995.
- Милосављевић Љубинко, „Традиција и историјски дисконтинуитети”, *Култура ђолиса* бр. 17. 2012, 203-214.
- Митровић Милован М., „Друштвени корени криминалитета у Србији”, *Зборник Машице српске за друштвене науке*, 2006, 120, 113-128.
- Moskowitz Eric and Jeffrey S. Lantis, „Conflict in the Balkans”, in Karl F. Inderfurth and Loch K. Johnson (eds.), *Fateful Decisions: Inside the National Security Council*, Oxford University Press, New York and Oxford, 2004.
- Naimark Norman, „The Sovietization of Eastern Europe 1944-1953”, у *The Cambridge History of Cold War*, Vol. I, (ed. Melvin P. Leffler and Odd Arne Westad), Cambridge University Press, 2010, 175–197.
- Newcombe Suzanne, „Cults: history, beliefs, practices” in book: *Handbook of Religion: A Christian Engagement with Traditions, Teachings, and Practices* (pp.568-572), Baker Academic Editors: Terry Muck, Harold A. Netland, and Gerald R. McDermott (eds), 2014.

- Nikolić Ivan, „Privatizacija u Srbiji – prošlost, sadašnjost, budućnost” u Biljana Jovanović Gavrilović i Jelena Žarković Rakić (ur.) *Reforme i razvoj: stanje, rezultati i početak pregovora Srbije sa EU*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2015, 89–102.
- Nikolić Kosta, „Srbija i plan lorda Karingтона na Mirovnoj konferenciji u Hagu 1991”. u: Dimitrijević B. i Jareb M. (ur.): *Jugoslavija između ujedinjenja i razlaza*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2018, 225–260.
- Николић Павле, „Судбински промашај Устава Савезне Републике Југославије”, *Анали Правној факултету*, 4/1992, 285–288.
- Ogunnaike Oludamini, „Myth and the Secret of Destiny: Mircea Eliade’s Creative Hermeneutics and the Yorùbá Concept of Orí”, *Journal of Comparative Theology*, Vol 3, Issue 1, April 2012.
- Osmond-Smith David, „From Myth to Music: Lévi-Strauss’s Mythologiques and Berio’s Sinfonia”, *The Musical Quarterly*, Vol. 67, No. 2, pp. 230–260, p. 239. Published By: Oxford University Press, 1981.
- Павковић Никола, „Слава или Крсно име код Срба”, *Гласник Ејнографској институту САНУ*, LXIII, 2015, 123–145.
- Papasotiriou Harry, „The Kosovo War: Kosovar Insurrection, Serbian Retribution and NATO Intervention”, *Journal of Strategic Studies*, 2002, 25(1), 42–43.
- Perovic Jeronim, „The Tito-Stalin Split. A Reassessment in Light of New Evidence”, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 9, No. 2, Spring 2007, 32–63.
- Peterson Christian P., „Seeing the Value of the Helsinki Accords: Human Rights, Peace and Transnational Debates about Détente, 1981–1988”, in: Nicolas Badalassi and Sarah B. Snyder (eds.), *The CSCE and the End of the Cold War: Diplomacy, Societies and Human Rights, 1972–1990*, Berghahn, New York, 2019, 151–182.
- Петковић Ранко, „Санкције Савета безбедности у пост-хладноратовској ери”, у Мирослав Прокопијевић и Јован Теокаревић (ур.) *Економске санкције УН. Упоредна анализа и случај Југославије*, Институт за европске студије, Београд, 1998.
- Петровић Миодраг М., „О законправили или Номоканону Светога Саве”, *КИЗ Култура*, Београд, 1989, 73–98.
- Пророковић Душан, „Процес у Рамбујеу – политичка припрема агресије НАТО на СР Југославију”, *Политика националне безбедности*, 1/2019, Vol. 16, 237–252.
- Proroković Dušan, Branko Krga, „The Causes of the NATO aggression on the FR Yugoslavia”, in Nebojša Vuković (ed.) *David vs. Goliath: NATO war against Yugoslavia and its implications*, Institute of International Politics and Economics and the Faculty of Security Studies at the University of Belgrade, Belgrade 2019, 137–154.
- Pršić Miloje, „Kadrovi Srpske vojske od Prvog srpskog ustanka do izbijanja i u vreme Istočne krize”, *Vojnoistorijski glasnik*, 2–3/1997.
- Рајић Раде, „Култ вука у српском народу”, *Свеглад*, август 2014.
- Redd Steven B., „The Influence of Advisers and Decision Strategies on Foreign Policy Choices: President Clinton’s Decision to Use Force in Kosovo”, *International Studies Perspectives*, 6/2005, 129–150.
- Renan Ernest, „What is a Nation?”, text of a conference delivered at the Sorbonne on March 11th, 1882, in: Ernest Renan, *Qu’est-ce qu’une nation?*, Paris, Presses-Pocket, 1992.
- Rouanet S. P., „Irrationalism and Myth in Georges Sorel”, *The Review of Politics*, Published By: Cambridge University Press, 1/1964, 45–69.

- Slobodan Samardžić, „Problem Kosova i Metohije iz ugla evropskih integracija”, u Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, 193–238.
- Секулић Милоје, „Битка на Мишару”, *Војноисторијски гласник*, 1/1951, Београд.
- Симић Предраг, „Спољна политика Савезне Републике Југославије – континуитет и промене”, *Војно дело*, 2/1997, 9–27.
- Скарић Владислав, „Постанак крснога имена”, *ОКИЗ*, Београд, 1985. 287–341.
- Станојевић Саша Д., „Утицај Италијанско-турског рата на прилике у Србији у извештајима руског посланика у Београду н. г. Хартвига”, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 2/2013, 159–169.
- Степић Миломир, „Срби и етно-демографско окружење – међузависност популационих и геополитичких процеса на Балкану”, *Српско ишћање – геополитичко ишћање*, Јантар група, Београд, 2004.
- Степић Миломир, „Геополитички темељи српске стратешке културе”, *Војно дело*, 8/2019, 166–180.
- Стојановић Станислав, „Посебност односа стратешке културе и стратегије”, *Војно дело*, 8/2019, 32–51.
- Стојковић Момир, „Геополитички чиниоци балканизације”, у Бранислав Матић (ур.) *Тајна Балкана*, СКЦ, Београд, 1995.
- Суботић Милован, „Исламистички екстремизам као парадигма верски фондираног насиља”, *Култура ђолиса* бр. 20, 2013, 21–39.
- Суботић Милован, „Екстремизам косметских Албанаца: супремација етнонационализма над верским екстремизмом”, *Национални интерес* 3/2017, 221–237.
- Суботић Милован, „Злоупотреба верских и етничких идентитета на Балкану као потенцијал за екстремистичко испољавање”, *Култура ђолиса*, Нови Сад, посебно издање 2018. 79–92.
- Суботић Милован, „Између српства и православља: Однос нације и конфесије након 800 година од признања аутокефалности СПЦ”, *Култура ђолиса*, посебно издање бр. 2, 2019, 77–93.
- Subotić Milovan, „Religija i rat: povratak otpisanog”, *Međunarodni problemi* 4/2019, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd 2019, 474–497.
- Суботић Милован, „Религија као фактор стратешке културе на примерима хришћанства и ислама”, *Војно дело* бр. 8/2019, 73–92.
- Суботић Милован, Димитријевић Иван, „Популизам као генератор десног екстремизма на примеру мигрантске кризе”, *Култура ђолиса* бр. 38, 295–310, 2019.
- Суботић Милован, „Религијски и етнички контекст стратешке културе Србије”, *Војно дело* бр. 4/2020, 30–49.
- Schmidt Wilhelm, „Die Urkulturen, Altere Jagd – und Sammelstufe”, *Historia Mundi. Ein Handbuch der Weltgeschichte in zehn Bänden*, Gebundenes Buch, Bern, 1955. 406–409.
- Swedler Ann, „Culture in Action: symbols and strategies”, *American Sociological Review*, Vol. 51, No.2. 1986, 273–286.
- Syse Henrik, „The Platonic Roots of Just War Doctrine”, *A Reading of Plato's Republic, Diametros*, 2010. 23(3), 104–123.
- Татић Урош, „Иполит Монден у Србији, први боравак (1853-1855)”, *Војно-историјски гласник*, 1/2013, 71–79.

- Тимотијевић Мирослав, „Од светитеља до историјских хероја: Култ светих деспота Бранковића у XIX веку”, *Култи светих на Балкану*, 2, Крагујевац 2002.
- Троицки Сергије, „Прквено-политичка идеологија светосавске Крмчије и Властаре синтагме”, *Глас САН*, Одељење друштвених наука, књ. 2, Београд, 1953.
- Ferjančić Božidar, „Konstantin VII Porfirogenit”, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Vizantološki institut, Beograd, 1959. (1–98).
- Howlett Darryl and John Glenn, „Epilogue – Nordic Strategic Culture, Cooperation and Conflict”, *Journal of the Nordic International Study Association*, 1/2005, 129–145.
- Štobe Hajnc Ginter, „Religijske implikacije sukoba u Centralnoj i Istočnoj Evropi”, u: *Hrišćanstvo, društvo, politika*, JUNIR godišnjak VI, Niš, 1999.

Новине и медији

- Acting Secretary Eagleburger, „Intervention at the Conference on the Former Yugoslavia”, 26 August 1992, *US Department of State Dispatch*, 31 August 1992 Vol. 3, No. 3, p. 673.
- Bloch Maurice, „Claude Lévi-Strauss obituary”, *The Guardian*, 3 November 2009.
- Бошњак Милорад, „Храст пао у зору”, *Новосиби*, 23. јул 2015.
- Вуковић Небојша, „Како и зашто смо изгубили Крајину (1)”, *Нови сјај*, 3. август 2020, <https://standard.rs/2020/08/03/kako-i-zasto-smo-izgubili-krajinu-1/>
- Гајић Александар, „Шта после постмодерне?”, *Стање ствари* бр. 11, Нови Сад, 2005.
- Гроздић Борислав, Илија Кајтез, „Православни поглед на ратовање”, <https://magacin.wordpress.com/verska-citanka/pravoslavni-pogled-na-ratovanje/>
- Денда Далибор, „Идентитет Војске Србије”, *Одбрана*, број 325, 01. 7. 2019.
- Деспотовић Љубиша, „Верски идентитети на Балкану”, предавање на: *Културни центар Новог Сада*, 4 април 2019. <https://www.kcns.org.rs/agora/verski-identitet-na-balkanu/>
- Kakaševski Vesna, „Simargl”, *Staroslovenska religija, verovanja i istorija*, <https://www.starisloveni.com/Simargl.html>
- Kos Miroslav, „Ovo su neki od najočuvanijih mitova u Srba, a mnogi su zloupotrebljeni u političke svrhe”, *Blic*, 29. septembar 2019.
- London Contact Group Meeting, Statement on Kosovo, 9 March 1998, https://1997-2001.state.gov/travels/980309_kosovo.html.
- Милошевић Никола, „Култ предака” у: *Словенска религија, веровања и историја* <https://starisloveni.com/KultPredaka.html>, 12/11/2020.
- Mihajlović Branka, „Kosovski mit se preselio u Andrićgrad”, Intervju sa Ivanom Čolovićem, *Radio Slobodna Evropa*, 9. jul 2016.
- Оташевић Ана, „Идентитет на трапезу језика, нације и културе”, *Политика*, 13. јул 2017.
- „Последњи договор уочи Дејтона: Транскрипт историјског разговора Милошевића, Караџића, Младића, Булатовића, Крајишника и Патријарха Павла у Добановцима”, *Србија и Српска*, 17. април 2020, <http://srbijaisrpska.rs/2020/04/17/последњи-договор-уочи-дејтона-транск/>.
- Roth Marco, „Roland Barthes: Myths We Don't Outgrow”, *The New Yorker*, April 18, 2012.

- Симић Јованка, „Степу красиле генијалност и скромност”, *Вечерње новости*, 3. јун 2016.
- Spinoza – Sloboda i prokletstvo filozofa*, <https://nova-akropola.com/filozofija-i-psihologija/filozofija/spinoza-sudbina-filozofa/>
- Стојковски Борис, *Краљ Артур, вијезови Окрујлої сјола и свеји їрал – настјанак лејенге*, Културни центар Новог Сада, 2. септембар 2019.
- Stanojević Negoslava, „Slava – jedina neprekinuta tradicija Srba”, *Agro media*, 2018.
- Statement at the Contact Group Ministerial on Kosovo, Secretary of State Madeleine K. Albright, 9 March 1998, <https://1997-2001.state.gov/statements/1998/980309.html>
- Churchill Winston, „The Sinews of Peace (\"Iron Curtain\" Speech)”, Westminster College, Fulton, Missouri, 5 March 1946, International Churchill Society, <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/the-sinews-of-peace/>
- Веселин Чајкановић, „Култ дрвета и биљака код старих Срба”, <https://www.tabanovic.com/1.bogovi.htm>
- Чалија Јелена, „Није баш сваки Србин православне вере”, Интервју са проф. др Дарком Танасковићем, *Политика*, Београд, 26. септембар, 2010.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(497.11)
316.75

САВРЕМЕНА српска стратешка култура / Вељко Благојевић ...
[и др.]. - Београд : Институт за европске студије, 2025 (Сопот :
Слава). - 339 стр. ; 24 cm

Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 323-339.

ISBN 978-86-82658-01-6

1. Благојевић, Вељко, 1968- [autor]
а) Национални идентитет -- Србија
COBISS.SR-ID 170654217